Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK
TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

YEDİNCİ CİLT

İSTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN YAYINEVİ : Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI :* Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

ONÜÇÜNCÜ KİTAP

Radikal Reformlar ve Tanzîmât

(1826-1876)

I

RADİKAL ISLAHAT DEVRİ (1826 - 1839)

Türk - Rus Münasebetlerinde Son Gelişmeler

Türkiye'nin iç durumundan faydalanan Rusya, son yıllarda Türkler aleyhindeki faaliyetlerini arttırmıştı. Vak'a-i Hayriye'yi henüz yapmış olan devlet, bir savaşı göze alamadığı için, 1812 Bükreş Muâhedesi'nin tavzîhi mahiyetinde 7 ekim 1827 Akkerman Muâhedesi'ni imzaladı. Bu muâhede ile, Romanya ve Sırbistan prensliklerinin iç bağımsızlıkları biraz daha arttırıldı. Sırbistan prensliğinde kalelerdeki Türk askeri dışında hiçbir Türk'ün bulunmaması kabûl edildi. Eflâk ve Boğdan prensleri ise, bundan böyle Istanbullu Fener Rumları'ndan değil, Romanyalı boyarlardan (asillerden) atanacaktı. Esâsen 1711'den önceki durum da buydu. Ancak şimdi Bâb-ı Âlî, bu prensleri 7 yıl için tâyin ediyor ve ciddî bir sebep olmaksızın değiştiremiyordu. Rusya'nın İran'dan Güney Kafkasya'daki son Türk ülkelerini koparıp çetin bir savaştan sonra İran'ı büyük devletler arasından sildiği bu yıllarda, Osmanlı imparatorluğu hiçbir şekilde Rusya'ya karşı harekete geçecek durumda değildi.

Navarin Baskını (20 Ekim 1827)

Kavalalı İbrahim Paşa'nın Yunan ihtilâlini bastırması, Avrupa'da iyi karşılanmadı. 6 temmuz 1827 Londra protokolüne göre, dünyanın en güçlü devletleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya, Yunanlılar lehine Bâb-ı Âlî'ye baskı yapmaya karar verdiler. Sırbistan ve Romanya prenslikleri gibi, Türkiye'ye tâbî, fakat iç işlerinde bağımsız bir Yunan prensliğinin teşekkülünü istiyorlardı. Bu prensliğin sınırları pek belli değildi. Ancak yalnız Mora ile yetinebileceği de anlaşılıyordu. Efkâr-ı umumiyenin Yunanlılar'ı tutması karşısında İngiltere, biraz da istemiyerek Osmanlı devletine cephe almıştı. Zira Türk imparatorluğunun zaafından en çok Rusya'nın faydalanacağı Londra'da malûmdu. Paris'in Bâb-ı Âlî'ye karşı tutumu çok daha sert, Petersburg'un tutumu ise, tamamen yıkıcı idi.

1827 yazında İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları, İngiliz amirali Codrington'ın kumandasında birleşerek, Yunan muhtariyeti için Türkiye'yi tazyik etmek üzere, Yunan (İyonya) Denizi'ne geldiler. Zira II. Mahmud, tamamen ezilmiş bir ihtilâlden sonra Mora'nın muhtariyetini kabûl etmeyi, kesin şekilde reddetmişti. İbrahim Paşa'nın kendilerine büyük zulümler yaptığını ileri süren Yunanlılar ise, kurucusu olduklarını iddia ettikleri Avrupa medeniyetinden, barbar Türkler'e karşı yardım istiyorlardı. Müttefik donanma, Mora'nın güneybatı ucunda Navarin limanına geldi. Burada, Osmanlı ve Mısır donanmalarının en iyi filoları yatıyordu. Türk donanmasının başında, sonradan kapdân-ı deryâ olan Çengeloğlu Tâhir Paşa vardı.

20 ekim 1827 sabâhı Müttefik Donanma, milletlerarası hukukun en ilkel kaidelerine aykırı olarak, savaş bayrağı çekmeden Navarin'e girdi. Esâsen İngiltere, Fransa ve Rusya ile sulh hâlinde bulunduğu için Tâhir Paşa, endişe etmedi. Zaten pek üstün olan müttefiklere karşı koyabilmesine imkân yoktu. Müttefiklerin dostça bir ziyaret için, nihayet mânevî baskıda bulunmak gayesiyle geldiklerini sandı. Ancak Müttefik Donanma, birden bütün toplarını ateşledi. 3,5 saat içinde 57 Türk gemisi battı ve 8.000 asker şehîd düştü.

Bu baskın, Avrupa'da bile çok kötü karşılandı ve liberal basında, bir yüzkarası şeklinde tavsif edildi. Londra, Paris ve Petersburg, amirallerine asla bu yolda emir vermediklerini bildirdiler. Reîsülküttâb (dış işleri bakanı) Pertev Efendi, Istanbul'daki 3 büyükelçiyi çağırtarak, tarziye, tazminat ve Yunan mes'elesiyle ilgili olmadıkları hakkında devletlerinden teminat istedi. Londra, Pariş ve Petersburg, tarziye verdiler. Ancak tazminat ve Yunan mes'elesi üzerinde teminat vermiyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine 8 aralık 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri, Istanbul'dan ayrıldılar. Türk düşmanı olarak büyükannesi II. Katherina'dan bile ileri giden ve Rusya'nın iç idaresinde de korkunç bir mürteci olarak tarihe geçen Çar I. Nikola, bu fevkalâde durumdan hemen faydalanmak yoluna gitti. İngiltere ile Fransa'ya, Osmanlı devletini ortaklaşa bölüşmeyi teklif etti. Ancak bu bölüşmede Rusya'nın arslan payını alacağını bilen diğer iki devlet, yalnız Yunan muhtariyetini destekliyeceklerini, Türkiye'ye savaş açmalarının bahis konusu olmadığını, Petersburg'a bildirdiler. I. Nikola, eski ordusunu ilga etmiş, modern ordusunu henüz hazırlıyamamış, donanmasının en büyük kısmı yakılmış Türkiye'ye, 26 nisan 1828'de harb ilân etti. Bükreş Muâhedesi ile kapanan son Türk-Rus savaşının üzerinden tam 15 yıl, 10 ay ve 29 gün geçmişti

Vak'a-i Hayriye'nin üzerinden henüz 2 yıl geçmemekle berâber, II. Mahmud, modern ordunun çekirdeğini hazırlıyabilmişti. Rusya'ya karşı bir başarı bahis konusu olmamakla berâber, savaşı az bir zararla atlatıp ıslahat hareketine devam etmeyi düşünüyordu. İlk buharlı gemiler yapılmakla berâber, henüz hiçbir devletin donanması buharlı gemilerden kurulmamıştı. II. Mahmud da 1827'de «Sür'at» adındaki ilk buharlı gemiyi satın aldı ve bu tekneyle Rodos'a kadar gidip geldi.

1828 - 29 Türk - Rus Savaşı

Ruslar, 8 mayısta Prut'u aşarak Türk topraklarına girdiler. Kafkasya'dan da taarruza geçmişlerdi. İlk hedefleri, Türkiye'nin elinde tuttuğu doğu ve kuzeydoğu Karadeniz kıyılarıydı. Kuban ağzından Çoruh ağzına kadar bütün Doğu Karadeniz kıyısı Türkler'in elindeydi. Bilhassa Kuban ağzının güney kıyısındaki Anapa kalesi, Ruslar'ın başlıca hedefini teşkil ediyordu. Zira Anapa'nın Kırım'a mesâfesi 50 kilometreden ibaret olup, bu yakınlık, büyük ıstıraplar içinde bulunan Kırım Türkleri'ne ümid veriyordu. Ruslar, 12 mayısta Anapa muhâsarasına başladılar.

Türk ordusu, Serasker Vezir Ağa Hüseyin Paşa'nın kumandasında 24 mayısta Istanbul'dan hareket etti. Modern tarzda yetiştirilebilmiş askerin sayısı çok az olduğu için, daha çok gönüllülerden faydalanılacaktı. Ruslar, haziran içinde Tuna deltasını ele geçirdiler. İsakçı ve İbrâil kaleleri düştü. Kafkas cephesinde de durum kötüydü. Bir aylık bir muhâsaradan sonra 11 haziranda Anapa'yı alan Ruslar, 15 temmuzda Kars'ı, 28 ağustosta Ahıska'yı işgal ettiler. Ruslar, şimdiye kadar asla doğuda Türk topraklarına bu kadar derinlemesine inmemişlerdi. Balkanlar'da, Romanya ve Dobruca'yı aldıktan sonra (6 temmuzda Pazarcık ve 13 temmuzda Hırsova'yı düşürmüşlerdi), bugünki Bulgaristan'a girdiler. 11 ekimde Varna işgal edildi. Varna'nın düşmesi, gayetle ilgi vericidir. Kaleyi muhâsara eden ordunun başında bizzat Çar I. Nikola bulunuyordu. Kaleyi denizden, donanmayla eski Kapdân-ı Deryâ Dârendeli İzzet Mehmed Paşa savunuyordu. Çar, kale kumandanı Serezli Yusuf Paşa'ya, çok büyük bir rüşvet teklif etti. Teklif edilen meblâğ ile başı dönen Yusuf Paşa, kaleyi teslim etti ve aldığı paranın keyfini sürmek üzere Rusya'ya gitti.

Bu sırada Sultan Mahmud, 24 ekim 1828'de Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa'yı azletti ve Dârendeli Topal İzzet Mehmed Paşa'yı sadârete getirdi. Sırrı Paşa'nın sadâreti, 4 yıl, 1 ay, 10 gündür. Vak'a-i Hayriye'de gösterdiği başarı, makamını bu kadar uzun

muhâfaza etmesine âmil olmuştur. İzzet Mehmed Paşa ise, 28 ocak 1829'a kadar ancak 3 ay ve 5 gün iktidarda kalabildi. Kapdân-ı deryâlıktan gelen ve Vak'a-i Hayriye'nin kahramanlarından olan bu zat, 36 yaşında idi. Sultan Mecid zamanında tekrar sadrâzam olmuştur. Sultan Mahmud, Rumeli beylerbeyisi Reşîd Mehmed Paşa'ya mühr-i hümâyûnunu verdi. Koca Husrev Paşa'nın köleliğinden yetişen bu zat, 4 nisan 1829'da Şumnu karargâhına gelip ordunun idaresini selefi İzzet Mehmed Paşa'dan teslim aldı.

Karadeniz'deki Rus donanması da faaliyete geçmişti. 28 şubatta, Süzebolu'yu işgal etti. 1829 baharı ve yazı, iki taraf arasında dehşetli bir savaşla geçti. Ruslar, 1 temmuzda Silistre'yi aldılar. Doğuda durum, büsbütün Türkler'in aleyhindeydi. 8 temmuzda Erzurum, Ruslar'ın eline düştü.

Ruslar'ın hedefi, Edirne, mümkinse Istanbul'du. 19 temmuzda Ruslar, Varna'nın güneyindeki Kamçık suyunu güneye doğru atladılar. Burgaz ve İslimye'yi işgal ettikten sonra 19 ağustosta Edirne'ye girdiler. Kırklareli, Tekirdağ ve Enez'e kadar yaklaştılar. Anadolu'da Paskieviç, Erzurum'dan Trabzon'a doğru ilerliyordu. Bâb-ı Âlî, Rusya'dan sulh istedi ve İngiltere ile Fransa'dan aracılık rica etti. Dibiç'in Istanbul'u alamıyacağını ve esâsen Istanbul'a girmesinin bütün Avrupa devletlerini karşısına dikeceğini kestiren Çar, sulhu kabûl etti. Prusya, Fransa ve İngiltere, Çar'a, savaşı Yunan bağımsızlığı için yaptığını hatırlatarak, Rusya hesabına Türkiye'den fütûhat hevesinden vazgeçmesini istediler. Balkanlar'da birşey koparamıyacağını anlıyan Çar, Doğu Karadeniz kıyılarını istiyor, esâsen kendi sâyesinde kurulmuş bir Yunan devleti vasıtasiyle Akdeniz'e indiğini kestiriyordu. Ancak bu Yunan devleti, Ortodoks Rusya'ya hiçbir zaman yüz vermiyecek, daima İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapacaktır.

Rus savaşı başlayınca, Fransa, General Maison kumandasındaki bir kolorduyu, 29 ağustosta Navarin'den Mora'ya çıkardı. Fransa gibi İngiltere'den sonra dünyanın 2. büyük devleti ile savaşı göze alamıyan Kavalalı İbrahim Paşa, 7 eylûlde Mora'yı boşaltmaya girişti. Boş kalan Mora, Fransızlar tarafından işgal edilerek, Yunanlılar'a verildi. 16 kasım 1828 Londra Anlaşması ile İngiltere, Fransa ve Rusya, bağımsız bir Yunan devletinin teşekkülüne karar verdiler. 15 ağustos 1829'da Bâb-ı Âlî, Londra Anlaşması'na muvâfakatini mecbûren bildirdi. Bu sırada Erzurum düşmüş ve Edirne düşmek üzereydi. Yunan prensliği, Mora ve Kiklad adalarından müteşekkil, padişaha tâbî olacaktı. Yunan prensi, Türkiye, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ittifakıyle seçilecekti. Bu

prens, Avrupalı hânedanlarından birinden olacak, fakat büyük devletlerde hüküm süren hânedanlar dışında aranacaktı. Yunan prensliği, Bâb-ı Âlî'ye yılda 375.000 altın vergi verecekti.

Edirne Muahedesi (15 Eylûl 1829)

Bu defa 1 yıl, 4 ay, 19 gün süren Türk-Rus savaşına, 15 eylûl 1829 Edirne Muâhedesi son verdi. 18 maddeden ibâret olan muâhedenin başlıca hükümleri şöyledir :

Balkanlar'da Tuna deltası, Kafkasya'da, Kuban ırmağından Batum'a kadar bütün Doğu Karadeniz sahilleri Rusya'ya bırakılıyordu. Bu sûretle şimdiki Türk-Rus sınırı ortaya çıkıyor, yalnız merkezi Batum olan Acaristan, Türkiye'de kalıyordu. Riyon ırmağının güney kıyısındaki Poti de Ruslar'a geçiyordu. Ahılkelek, Ahıska gibi Gürcistan'da Türkler'le meskûn yerler de Rusya'ya bırakılıyordu. Bâb-ı Âlî, Gürcistan'ın Rusya'ya dâhil bir ülke olduğunu tanıyordu. Bu sûretle Karadeniz'deki Rus kıyıları, Türkiye kıyılarının uzunluğuna hemen hemen eşit bir hâl alıyordu. Anapa ile Poti arasındaki Karadeniz şeridinin Rusya'ya geçmesi, bu devleti Doğu Karadeniz'de hâkim duruma getiriyordu.

Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyan Türkiye, Eflâk, Boğdan ve Sırbistan prensliklerinin muhtariyetlerini (iç bağımsızlıklarını) arttırıyordu. Türkiye, Rusya'ya 11.500.000 altın savaş tazminatı ödiyecek, bunun karşılığında Ruslar, Romanya'yı, Bulgaristan'ı, Kars, Erzurum, Edirne gibi yerleri boşaltacaklardı. O zaman satınalma (iştirâ) gücü yüksek olduğu için şimdiki değeriyle 17 milyar TL.'nı geçen bu savaş tazmînâtı, esâsen mâlî durumu parlak olmıyan Türkiye'ye çok ağır bir yük yüklemiş oluyordu. Bu sûretle Çar, şahsiyetini çok kıskandığı Sultan Mahmud'u, birçok ıslahat projelerini gerçekleştirmekten mahrum ediyordu. Savaş tazminatı ödendikçe Rusya, işgal altında tuttuğu topraklardan yavaş yavaş çekilecekti. Bu şekilde Romanya'dan ancak 29 ocak 1834'te, hattâ Silistre kalesinden 8 nisan 1836'da çekilmiştir. Romanya'daki 5,5 yıllık Rus işgali, bu ülkede acı hâtıralar bırakmış ve Ortodoks Romenler, Rus düşmanı olarak, bundan böyle Rusya'ya değil, Almanya'ya yönelmişlerdir.

Bâb-ı Âlî, Edirne Muâhedesi'nden 7 ay, 9 gün sonra da 24 nisan 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Bükreş Muâhedesi ile Rus savaşından bitik halde çıkan Türkiye'ye karşı İngiltere, Fransa ve Rusya, Yunanistan hakkındaki daha geçen yıl yaptıkları tekliflerini çok daha ağırlaştırmışlardı. Bu son şekle göre Yunan devleti, yalnız Mora ve Kiklad adalarından ibâret kalmı-

yor, Ege Denizi'nin en büyük adası olan Attika yarımadasının kuzeydoğusuna bitişik gibi uzanan Ağrıboz'dan başka Attika yarımadasını da alıyordu. Merkezi Attika üzerinde Atina olacak olan devlet, Osmanlı imparatorluğundan tamamen ayrılıyor, tam bağımsızlık tanınıyor ve krallık derecesine yükseltiliyordu. 49.424 km² büyüklüğündeki bu fakir krallığın nüfusu 1.100.000'den ibâretti. Bir müddet sonra Bavyera hânedanından bir prens, Yunan kralı seçildi ve Yunanistan, kanlı iç kavgalarla geçen bağımsız hayatın ilk safhasına başladı.

Türkiye'de Büyük Yenileşme Hareketleri

Sultan Mahmud, Rus savaşından sonra, ıslahat hareketlerine daha azimli şekilde sarıldı. 2 ağustos 1826 Hocapaşa yangını ile (Bâb-ı Âlî bile yanmıştı) Istanbul'da fakir semtlerde sefalet başlamıştı. Padişah, Rus savaşında bir kışı, basit bir albay gibi Râmi kışlasındaki taş odasında geçirmiş, yeni ordunun yetiştirilmesi mes'elesine mistik denebilecek bir enerjiyle girişmişti. 3 mart 1829'da, Türkiye tarihinde mühim bir dönüm noktası olan kıyafet kanununu yayınladı. Bununla, bütün devlet memurları (ilmiye sınıfı hâriç) fes ve pantalon, ceket giyeceklerdi. Kavuk ve sarık, şalvar ve çarık yasaktı. Sarık ve cübbeyi ancak ilmiye sınıfı taşıyabilecekti ki, bugün de Batı'da dînî sınıf, kıyâfetleriyle ayrılırlar. Taassubu yenmek için, resmini devlet dairelerine astıran II. Mahmud, bu ıslahat aleyhinde bulunanları veya umursamıyanları şiddetle cezalandırdı. Devlet adamlarının hepsi, bu inkılâplarla kendisiyle aynı fikirde değillerdi. Fakat korkularından seslerini çıkartamıyorlardı. Halk da inkılâpların lüzumunu anlıyamamıştı. II. Mahmud'a «gâvur padişah» diyorlardı.

II. Mahmûd'un, kızı Atıyye Sultân'a subay üniforması giydirip saçlarını fes altında toplatarak pantalonla ve erkek kıyâfetinde, yanına bir yaş büyük ağabeyi Velîahd-Şehzâde Sultân Abdülmecîd'i verip, askerî birliklere, Seraskerlik makamına, şuraya buraya göndermesi, muhâfazakârları artık iyiden iyiye çileden çıkarmıştı.

II. Mahmud, vilâyetlerde Bâb-ı Âlî'nin otoritesine kulak asmıyan aile ve şahısları ezmek için de bütün nüfuzunu kullandı. Tam olmamakla berâber, büyük başarı elde etti ve Tanzîmat hareketine yol açmış oldu. Esâsen ölmeseydi, Tanzimat'ı bizzat kendisi ilân edecekti. Navarin'de yakılan donanmanın yerine hızla daha modern bir donanma kuran Sultan Mahmud, modern savaş sanayiine ait bütün branşları Türkiye'de kurmaya çalıştı. 13 ocak

1830'da Petersburg büyükelçiliğinden kapdân-ı deryâ olarak Istanbul'a gelen dâmâdı Müşir Halil Rif'at Paşa'nın : «Avrupa'ya benzemezsek, Asya'ya çekilmeye mecburuz!» demesi üzerine, inkılâp hareketlerine daha şiddet verdi. Yüzyıllardan beri devam eden muhteşem Saray teşkilâtını lâğvederek, büyük Avrupa devletlerinin saray teşkilâtına benzer bir teşkilât kurdu. Reîsülküttâblık «hariciye nezâreti», sadâret kedhudâlığı «dahiliye nezâreti» adlarını aldı. Diğer nezâretler de kuruldu. Vilâyetlerde meclisler teşekkül etti. Başta Istanbul olmak üzere, binlerce bina yapıldı ve onarıldı. Yollar açıldı, köprüler inşa edildi. Buharlı gemiler ve makineler satın alındı. Daha modern bir mâliye idâresi, posta ve karantina teşkîlâtı kuruldu. Nüfus sayımı yapıldı. Hattâ 30 mart 1838'de sadrâzamın adı «başvekil» olarak değiştirildiyse de, bir müddet sonra bundan vazgeçildi. Ancak kabine esasının temelleri atılmış oldu. Yeni matbaalar açıldı ve 1 kasım 1831'den itibaren *Takvîm-i Vekaayî'* gazetesi, devlet tarafından, Türkçe, Fransızca ve Arabca nüshalarla yayınlanmıya başladı. II. Mahmud *Takvîm-i Vekaayî'*in yayınlanmasiyle görevlendirdiği meşhur bilgin Es'ad Efendi'yi, halkın anlıyamıyacağı bir dil kullandığı için azarladı. Batı Musikisi, piyano, bando, orkestra, tiyatro ve sahne Türkiye'ye girmeye başladı. Avrupa'dan getirilen ünlü bestekâr Donizetti'nin ağabeyi Donizetti Paşa, Mızıkay-ı Hümâyûn'u kurdu. Fransızca öğretimi birçok memur için mecburî tutuldu ve Bâb-ı Âlî'de kurslar açıldı. Tercümeler yapıldı, kitaplar basıldı. Mektepler açıldı. Bugünki Harbiye ve Tıbbiye kuruldu. Tıbbiye'de tedrisat Fransızca olduğu için, Batı medeniyetine içinden bakan bir nesil yetişmiye başladı ve bunlar, Tanzimat yıllarında iktidara yükseldiler. Türkiye imparatorluğu dağılmaktan ve Asya'ya sürülmekten kurtarılmıştı. Ancak bütün bu azametli inkılâplar, Avrupa'nın her an rahatsız etmesine rağmen gerçekleştirilebildi. Beklenen neticeler tamamiyle alınmadıysa, bunun sebebi, Avrupa devletlerinin emperyalist siyâsetleri yüzünden Türkiye'nin bir tek yıl bile rahat bırakılmamasıdır. Maamafih, tarihçiler, son 10 yıl içinde bu kadar büyük inkılâplar yapan Sultan Mahmud'un bir o kadar daha yaşasaydı, Türkiye'nin simasının değişeceğini söylemektedirler. Kendisinden sonra tahtı, aynı fikirlerle hareket eden oğluna bırakmışsa da, çocuk yaşındaki bu gençte, babasının dehâsı, azmi ve enerjisi yoktu. İnkılâpçı sadrâzamların otoriteleri padişahınki kadar olamıyor ve esâsen inkılâpçıların yerine sık sık muhafazakâr, hattâ mürteciler de iktidara yükseliyordu.

Sultan Mahmud, 4 yıl ve 21 gün süren bir sadâretten sonra 18 şubat 1833'te Reşid Mehmed Paşa'nın yerine Mehmed Emin

Rauf Paşa'yı tekrar iktidara getirdi. Sultan Mahmud'un son ve Sultan Mecid'in ilk sadrâzamı olan bu zâtın, ilk sadâretinden ayrılışı üzerinden 15 yıl, 1 ay, 15 gün geçmişti. Anadolu beylerbeyisi iken tekrar sadârete gelen Rauf Paşa'nın bu sadrâzamlığı, 1805'-ten, saltanatın sonuna kadarki en uzun iktidar devresini teşkil eder. 30 ağustos 1833 büyük Istanbul yangını Rauf Paşa'nın zamânındadır ve Cibâli ile Şehzâde arasındaki semtleri yakmıştır.

II. Mahmud devrinde Avrupa, kesin şekilde Doğu medeniyetini gölgede bırakmıştı. Ancak Türkiye ile büyük Avrupa devletleri arasında ehemmiyetli bir güç farkı yoktu. Bu fark, XIX. asrın sonlarına doğru kesinleşmiştir. II. Mahmud, ilk eyalet teşkilâtına başlamış, vilâyetlerin idaresine de modern bir veçhe vermiştir. Valilerin askerî yetkileri kaldırılmış, askerî ve mülkî sınıflar ayrılmıştır.

29 ağustos 1830'da Sırbistan'a, 6 nahiye daha verilerek prensliğin sınırları biraz genişletildi. 20 aralık 1832'de de Sisam (Susam, Yunanca : Samos) adasına muhtariyet tanındı. 550 km² olan bu adada 30.000 Rum yaşıyordu. Kuşadası Körfezi'nde ve Anadolu kıyısına yapışık gibi olan bu ada, Yunan ihtilâline şiddetle katıldığı için, ceza göreceğinden korkuyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın baskısıyle, Sisam'a, pek geniş olmıyan bir iç bağımsızlık tanındı. Adaya, Bâb-ı Âlî tarafından, aynı aileden olmamak üzere Ortodoks mezhebinden prensler tâyin edilecekti. Sisam'da 150 Türk askerinden müteşekkil bir bölük bulunacak, hiçbir dış münasebet tesis edemiyecekti. Yılda 100.000 altın vergisini Istanbul'a yollıyacaktı. Sisamlılar, küçük çapta armatörlükle geçiniyorlardı. Sisam'ın bu durumu, 1913'te Yunanistan'a katılıncaya kadar devam etmiştir.

Fransa'nın Cezâyir Şehrini İşgalı (5 Temmuz 1830)

Fransa'nın Cezâyir'e taarruzu, basit sebeplerden dolayı çıkmıştır. Cezâyir'in «dayı» denen son beylerbeyisi İzmirli Hüseyin Paşa, 1827'de, Fransız konsolosunun suratına yelpazesiyle vurdu. Fransa, 1797'de Cezâyir'den büyük bir borç almış, bunu bu tarihe kadar ödememek için her türlü entrikayı çevirmişti. Ancak Fransa güçlü, Cezâyir ve Türkiye, güçsüzdü. Paris, Bâb-ı Âlî'ye müracaat ederek, Dayı Hüseyin Paşa'nın, konsolosundan özür dilemesini istedi. Belâlar içinde yüzen Bâb-ı Âlî, Paşa'ya, tarziye vermesini emretti. Ancak Dayı, bu emre kulak asmadı. Bunun üzerine Fransa, Cezâyir'e karşı tedbirler aldı. 12 haziran 1827'de Koramiral Duperré, Cezâyir limanını abluka ederek, Türk gemilerinin

girip çıkmasına engel oldu. Bu abluka 3 yıl sürmesine rağmen, Hüseyin Paşa pes demedi. Eyaletin başlıca geliri deniz ticâretiydi; gene de, başka limanlarla idare edildi. Bunun üzerine Fransızlar, 14 haziran 1830'da Cezâyir şehri yakınlarına General Bourmont'un idaresinde 36.000 asker çıkardılar. Fransız donanması, limanı bombardımana başladı. 21 gün dayanan Hüseyin Paşa, 5 temmuz 1830'da teslîm oldu (bir müddet İtalya ve Fransa'da dolaştıktan sonra 1838'de İskenderiye'de ölmüştür).

Bâb-ı Âlî, Cezâyir'in işgalini şiddetle protesto etti. Çengeloğlu Tâhir Paşa, donanma ile Cezâyir sularına yaklaştıysa da, Fransa'nın Bâb-ı Âlî'yi tehdidi üzerine Istanbul'a döndü. Bu eyaleti savunmak, Istanbul için imkânsızdı. Fransızlar, Cezâyir kıyılarını birkaç yıl içinde fethettiler. En çok Kosantîne'de mukavemet gösteren Türkler, bu işin sonu olmadığını anlayınca vazgeçtiler. Yüksek rütbeli Türk memurlarının çoğu, vaktiyle geldikleri Anadolu'ya döndüler. Cezâyir'in savunması, Arablar'a ve onların kudretli lideri Emîr Abdülkaadir'e düştü. Bu zat, pek uzun yıllar, gittikçe büyüyen Fransız kuvvetlerine karşı başarıyle savaştı. Cezâyir savaşının bu derece uzayacağını ve zayiatlı olacağını kestiremiyen Fransızlar, zaman zaman bu ülkeyi boşaltmak istedilerse de, efkâr-ı umûmiyeden ve Avrupa'daki prestijlerinin sarsılmasından korktukları için yapamadılar. XIX. asrın sonlarında bile, Türkler'in vaktiyle idârelerine aldıkları Kabîliye'de Fransız idâresini tanımıyan bölgeler vardı.

II. Mahmud, Trablusgarb'e donanma yollıyarak, Libya'yı diğer vilâyetlerden farksız şekilde Istanbul'a bağladı ve Trablusgarb'in vali hânedânı olan Karamanlılar'a son verdi. Bağdad'ın Memlûk valisi Dâvud Paşa ile İşkodra valisi Mustafa Paşa'yı da ezdi ve bu vilâyetleri de sıkı sıkıya merkeze bağladı. Artık sıranın kendisine geldiğini kestiren Mehmed Ali, ilk teşebbüse geçerse kazançlı çıkacağını bildiği için, ayaklanmaya hazırlanıyordu.

Mısır İsyanının İlk Safhası (1831 - 33)

Bâb-ı Âlî, İbrahim Paşa'ya Mora valiliğini vermişti. Mora, Yunanistan'a geçince, İbrahim Paşa'ya Girit valiliğini teklif etti. Paşa, kabûl etmedi. Rus savaşında Balkanlar'a asker göndermediği için II. Mahmud, Mehmed Ali'yi ortadan kaldırmıya kararlıydı. Sayda (Filistin ve Lübnan) valisi Abdullah Paşa ile arası açılan Mehmed Ali, ihtilâfı bu yoldan patlatmak istedi. Büyük bayındırlık işleri için firavunlar devrinden az farklı şekilde fellâhları çalıştıran Mehmed Ali'nin elinden 6.000 fellâh kaçıp, Filistin'e gel-

mişti. Mehmed Ali, Abdullah Paşa'dan bu zavallıların iadesini istedi. Abdullah Paşa, Mısır'ın da, Filistin'in de aynı devletin eyaletleri olduğunu, padişahın tab'asının, devletin istediği yerine gidip yerleşebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Mehmed Ali'nin 43 yaşındaki büyük oğlu Vezir İbrahim Paşa, 10 ekim 1831'de 40.000'e yaklaşan asker ve 23 parçalık bir donanma ile Mısır'dan Filistin üzerine yürüdü. Mısır ısyânı başlamıştı.

İbrahim Paşa, hemen bütün Filistin'i savaşsız işgal etti. Abdullah Paşa, 2.000'den az askeriyle Filistin'in kuzeyinde Akdeniz kıyısında Akkâ kalesine çekildi. İbrahim Paşa, Napoléon'un alamadığı bu kaleyi 6 ay, 11 gün muhâsara etti. 27 mayıs 1832'de, Akkâ'ya girdi. 15 haziranda Şam'ı işgal etti.

Ağa Hüseyin Paşa, âsi valiyi cezalandırmak üzere, 12 nisan 1832'de Istanbul'dan ayrıldı. O yoldayken, Trablusşam valisi Halebli Mehmed Paşa, 8 temmuzda Humus yakınlarında İbrahim Paşa'ya yenildi. Ağa Hüseyin Paşa da daha talihli çıkmadı. 29 temmuzda Hatay'da Belen muhârebesinde mağlûb oldu. Bunun üzerine 3 kasımda Sadrâzam Reşid Mehmed Paşa, 60.000 kişiyle Istanbul'dan hareket etti. Bu sırada İbrahim Paşa, Anadolu'ya girmişti. 21 kasımda Konya'ya vardı. Anadolu'da hiçbir mukavemetle karşılaşmadı. İbrahim Paşa'nın ordusu, tamamen Türk veya Türkleşmiş Arnavut ve Çerkesler'den ibaretti. Durumu, alışageldikleri valilerin aralarındaki rekabetten ibâret sayan Anadolu halkının karşı koyması bahis konusu değildi. Hattâ II. Mahmud'un inkılâpları dolayısiyle Istanbul'a kırgın olan halk arasında, İbrahim Paşa'yı sevinçle karşılıyanlar oldu.

Sadrâzam ve Serasker Reşid Mehmed Paşa, 21 aralık 1832'de Konya yakınlarında, kendisinden sayıca az olan İbrahim Paşa ile karşılaştı. İbrahim Paşa bozulmak üzereyken, kar yağışı altında ve puslu bir havada Sadrâzam, kendi süvarileri sanarak, Mısırlı süvariler arasına girdi ve esîr alındı. Bunu duyan Osmanlı askeri, muhârebe meydanını İbrahim Paşa'ya bırakarak çekildi. Bu umulmadık başarı, Mısır mes'elesini milletlerarası ehemmiyeti haiz bir mes'ele hâline getirdi.

İbrahim Paşa, 2 şubat 1833'te Kütahya'ya geldi ve orada durdu. Tamamiyle Bâb-ı Âlî'nin bir veziri gibi davranıyor, halkı incitmemeye çok dikkat ediyordu. Hattâ eline düşen sadrâzamı, etekliyerek serbest bıraktı. Sadrâzam, mahcubiyet içinde Istanbul'a döndü. Mehmed Ali Paşa'nın niyeti, sadrâzam olmaktı. Sultan Mahmud'un bu çeşit bir sadrâzama ihtiyacı yoktu. İbrahim Paşa'nın Istanbul'a gelip sadâreti zorla almasından çekiniyordu. Mısır mes'elesi zâten milletlerarası bir dâvâ olmuştu. İngiltere ve Fran-

sa'nın gözünü korkutup, bu yolla Mehmed Ali'yi yola getirmek için, Rusya ile anlaştı. Padişahın dâveti üzerine, 10 savaş gemisiyle, birkaç bin Rus askeri Büyükdere Çayırı'na çıktı. II. Mahmud, sonradan atasözü hâline gelen «denize düşen yılana sarılır!» sözünü bu münâsebetle söylemiştir. Telâşlanan İngiltere ve Fransa, Mehmed Ali Paşa'ya, Anadolu'yu tahliye etmesini tavsiye ettiler. Fransa, Bâb-ı Âlî'ye karşı Mehmed Ali'yi şiddetle himaye ediyordu ve sonuna kadar bu siyâsetini devâm ettirdi. İngiltere ise, Osmanlı imparatorluğunun dağılıp birçok ülkesinin Rusya'nın eline geçmemesi için, Bâb-ı Âlî'yi destekliyor ve Mehmed Ali'yi tehdid ediyordu. İbrahim Paşa'nın, esasen Anadolu'da kalmıya niyeti yoktu. 8 nisan 1833 Kütahya Anlaşması ile, Adana eyâleti dışında Anadolu'yu boşalttı. Bu anlaşmaya göre II. Mahmud, Mısır - Sudan, Cidde (eski Habeş yani Hicaz ve Eritre), Sayda (Filistin), Trablusşam (Lübnan), Şam ve Haleb (Suriye) ile Adana eyaletlerini, Mehmed Ali ile oğluna veriyordu. Bu tayinin kayd-ı hayat şartıyle mi yapıldığı hususunda, hiçbir sarâhat yoktu. Gerçekteyse Mehmed Ali, bu eyaletleri kayd-ı hayat şartıyle bile değil, ailesinde kalmak sûretiyle elde etmeyi düşünüyordu. Osmanlı imparatorluğunun 7 eyaletinin bir tek valiye verilmesi, bu devletin hayâtında şimdiye kadar görülmemiş birşeydi. İmparatorluk, âdeta Osmanoğulları ile Kavalalılar arasında paylaşılmış gibiydi.

II. Mahmud, bu durumu devam ettirmeyi aklından bile geçirmediği gibi, Mehmed Ali'yi Mısır'dan da çıkarmıya hazırlanıyordu. Rusya ile 8 temmuz 1833'te Hunkâr İskelesi Muâhedesi'ni imzaladı. Bu muâhedeye göre, Rusya savaşa girerse, Türkiye, Rusya'ya düşman savaş gemilerini Boğazlar'dan sokmamayı, Rusya'nın istediği gemilere geçit verip istemediklerine vermemeyi kabûl ediyordu. Karşılığında Rusya, Türkiye, savaşa girdiği takdirde, padişahın istediği yere, mâkul haddi aşmamak üzere ordu sevketmeyi kabûl ediyordu. Muâhede, 1841 yılına kadar 8 yıl için imza edilmişti ve bu müddet içinde II. Mahmud, Mehmed Ali işini bitirip modern ordusunu kuracağını hesaplıyordu. Muâhede, Avrupa'da öğrenilir öğrenilmez, büyük kıyamet koptu. Bilhassa Londra ve Paris, Bâb-ı Âlî'yi tehdide başladılarsa da, buna kulak asılmadı. Bu sûretle Mısır mes'elesinin birinci safhası, 6 yıl için kapanmış oldu.

İngiltere ile yapılan 1838 ticâret muâhedesi, Mehmed Ali isyânı ile ilgilidir. Ve bu anlaşma dolayısıyle bu sırada Londra büyükelçisi olan Mustafa Reşid Paşa, hattâ II. Mahmud, ağır şekilde tenkıyd edilmiştir. Bu muâhede, Osmanlı imparatorluğunda tekel

usûlünü kaldırıyor ve İngiltere lehine gümrükleri indiriyordu. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ise, ordu ve donanmasının % 60 gelirini bu tekel usûlünden sağlıyordu. Bu sûretle, imparatorluğun bir eyâleti olan Mısır'dan da tekel kalkmış oluyordu. Bu Mehmed Ali için yıkım teşkîl ediyor, silâhlı kuvvetlerini ayakta tutamıyacak hâle getiriyordu. 1838 anlaşmasının Türkiye aleyhinde olduğu inkâr edilemez. Fakat bugünki tarihçiler tarafından yapılan tenkıdler de aşırıdır. Üstelik artık, bu anlaşma ile Türk-İngiliz ve Avrupa ticâretinin çok geliştiği anlaşılmıştır. Gümrük tarifelerini de ileriki yıllarda Bâb-ı Âlî, defalarca ve bir kaç misli arttırmıştır. Gerçi bu anlaşmanın, modern sanayiin gelişememesinin sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Ancak devleti Mehmed Ali'ye teslîm etmemek için göze alınmış bir fedakârlıktır. Mehmed Ali ısyânı, yarım asır önce İngiltere'ye karşı Birleşik Amerika ihtilâlini, ehemmiyet bakımından geride bırakan çapta bir ayaklanma idi ve Türk devletinin istikbali ile her şeyin üzerinde ilgili idi.

Mısır İsyanının İkinci Safhası (1839)

Mehmed Ali'nin yıllık vergilerini göndermekte gecikmesi üzerine, zâten altı yıldan beri kopması beklenen iç savaş, yeniden başladı. Padişahın bu durumu asla kabûl etmiyeceğini ve sürdürmiyeceğini bilen İbrahim Paşa, Suriye'de 80.000 asker hazırlamıştı. Mısır'da da Mehmed Ali, 50.000 askeri ve donanmasıyle bekliyordu. II. Mahmud, Müşir Hâfız Mehmed Paşa'ya, İbrahim Paşa'nın üzerine yürümesini emretti. Hâfız Paşa'nın ordusunda, 31 yıl sonra Almanya İmparatorluğu'nu Prusya lehine savaş alanlarında gerçekleştirecek olan müstakbel Alman başkumandanı Mareşal von Moltke de mütehassıs sıfatiyle bulunuyordu ki, henüz genç bir kurmay yüzbaşı ve 4 yıldan beri Türkiye'nin hizmetinde idi. Hâfız Paşa, cesâretinden başka meziyeti olmıyan bir askerdi. İbrahim Paşa ise, 50 yaşına gelmiş, hertürlü savaşta tecrübe kazanmıştı.

Hâfız Paşa, 21 nisanda Fırat'ı atladı ve 3 mayısta Nizip'e geldi. 40.000 askeri vardı. 24 haziranda İbrahim Paşa ile Nizip'te karşılaştı ve bir iki saat içinde bozuldu. İkinci Mısır krizi başlamıştı. Bu krizi atlatmıya II. Mahmud'un ömrü yetmemişti. Mes'elenin halli şerefi, padişahın en yakın inkılâpçı vezirlerinden Mustafa Reşid Paşa'ya ve Sultan Mecid devrine kalıyordu.

II. Sultan Mahmud Hân'ın Ölümü (1 Temmuz 1839)

II. Mahmud, Nizip bozgununu öğrenmeden, 1839 yılı temmuzunun ilk gününün ilk saatlerinde öldü. Bir iki gün önce haberi Istanbul'a gelen bozgun, ölüm döşeğinde bulunan hükumdardan saklanmıştı. 53 yaşını 11 ay ve 12 gün geçe ölen II. Mahmud, bir müddetten beri veremden muztaripti. Devamlı iç ve dış gaile ve felâketler içinde geçen hayâtı boyunca, bir an bile ümitsizliğe kapılmamış ve enerjik tutumunu kaybetmemiş, karar ve hüküm kaabiliyetini yitirmemişti. Böyle bir hayat sonunda verem olduğu söylenmektedir. Amcası III. Mustafa da Rus savaşının gailesiyle aynı hastalıktan ölmüştü. Babası I. Abdülhamid ise, Ruslar'ın Özü kalesindeki Türkler'i nasıl katliâm ettiklerini bildiren sadâret arîzası'nı okurken inme inip vefat etmişti. II. Mahmud, başında kendisinden başka türlü hükümdar bulunduğu takdirde dağılabilecek olan imparatorluğu, şahsiyeti ve inkılâpları ile nisbeten az kayıplarla kurtarmıştı. Ama devletin hayatının devamı, asıl ondan sonra tâkıyb edilecek yola bağlıydı. II. Mahmud, Türk tahtının 2,5 asırdan, Kaanûnî'nin ölümünden beri görmediği çapta bir hükümdardı. Böyle bir hükümdara her zaman tesadüf etmek mümkin değildi. Gene de, imparatorluğun zamanından önce dağılmasını önliyecek şahsiyetler yetişmiş, ancak II. Mahmud'un radikal reformları tâkıyb edilemediği için, Avrupa medeniyeti seviyesine erişmek mümkin olmamıştır.

II. Mahmud, 31 yıl, 4 gün tahtta kalmıştır. Bu müddet, IV. Mehmed'le (1640 - 1687) II. Abdülhamid (1876 - 1909) arasındaki en uzun saltanattır. Esaslarını hazırladığı ve ilân edemediği Tanzimat'ı, ölümünden 4 ay, 3 gün sonra, cesur oğlu Sultan Abdülmecid'in himayesiyle, Mustafa Reşid Paşa yürürlüğe koyacaktır. Bir Mustafa Reşid Paşa'yı yetiştirmesi ve muhafazakâr vezirlerin şiddetli muhalefetleri arasında koruyup yükseltebilmesi bile, II. Mahmud'un pek büyük hizmetlerinden sayılmak lâzım gelir.

Babasının ölümünde 5 yaşında bile olmıyan II. Mahmud, çocuğu olmadığı için kendisini evlâdı gibi seven III. Selim tarafından yetiştirilmiş ve bu hükümdarın bütün fikirlerine vâris olmuş, onun bütün hatalarından ders almıştır. Osmanoğulları, II. Mahmud'dan yürümüşlerdir. Pekçok çocuğu olan bu padişahın kız ve oğullarının çoğu, bir iki yaşlarında ölmüşlerdir. Ağabeyi IV. Mustafa'nın îdâm edildiği 16 kasım 1808'den Velîahd-Şehzâde Murad'ın doğduğu 25 aralık 1811'e kadar 3 yıl, 1 ay, 9 gün Osmanoğulları'nın tahtı vârissiz kalmıştır. Ancak bu şehzâde, 1 ay, 20 gün son-

ra 14 temmuz 1812'de ölmüştür. 25 haziran 1812'de doğan Şehzâde Bâyezid, velîahd olmuştur. 23 eylûl 1812'de bu prens de 2 ay, 28 günlük ölünce taht, yeniden 4 ay, 5 gün için vârissiz kalmış, 28 ocak 1813'te Velîahd-Şehzâde Abdülhamid doğmuştur. Bu prens 20 nisan 1825'te 12 yaşını 2 ay, 23 gün geçe ölmüş ve ölümü büyük teessür yaratmıştır. 25 nisan 1823'te doğan Şehzâde Abdülmecid, 2 yaşında velîahdliğe yükselmiş ve babasının yerine tahta geçmiştir. 18 şubat 1830'da doğan 9,5 yaşındaki kardeşi Şehzâde Abdülaziz de velîahd olmuş ve sonradan tahta geçmiştir. Osmanoğulları bu Sultan Mecid ve Sultan Aziz'den günümüze kadar gelmişlerdir. Sultan Mahmud'un belirli bir yaşa kadar yaşıyabilen diğer bir oğlu, 1838 martında 4 yaşını 3 ay geçe ölen Şehzâde Nizâmeddin'dir. Sultan Mahmud'un kızları şunlardır : Evlenmeden ölen Fatma Sultan (1811 - 1825), Sâliha Sultan (1811 - 1843), Mihr-ü Mâh Sultan (1812 - 1838), Atîye Sultan (1824 - 1850), evlenmeden ölen Hadice Sultan (1825 - 1842) ve Âdile Sultan (1826 - 1899). Son üçü, Sultan Mecid'le Sultan Aziz arasında doğmuşlardır.

Sultan Mahmud, Cağaloğlu'nda, Divanyolu üzerindeki meşhur türbesine gömülmüştür. Bu semt, hâlâ «Türbe» diye anılmaktadır. Küçük oğlu Sultan Aziz'le torunu II. Abdülhamid de, yanında gömülüdür.

Bu devirde kendi sahalarında ün yapan şahsiyetler arasında, başta hükümdar ve devlet adamı sıfatiyle II. Mahmud gelmek üzere, şu şahıslar zikredilebilir : Diplomat ve devlet adamı olarak Mustafa Reşid Paşa, bilgin olarak Mütercim Âsım Efendi ve Şânîzâde Atâullah Efendi, şâir olarak İzzet Molla, hattat olarak Kazasker Mustafa İzzet Efendi, bestekâr olarak Dede Efendi ve Dellâlzâde İsmail Efendi.

II. Mahmud devrinde imparatorluk, Cezâyir'i, Besarabya, Bucak ve Tuna deltasını, Mora, Attika, Ağrıboz ve Kiklad adalarını, Anapa ile Poti arasındaki büyük Doğu Karadeniz kıyılarını, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'daki son arazilerini kaybetmiştir. Bâzı eyaletler iç bağımsızlık elde etmiş veya eskiden beri sahip bulundukları muhtariyetlerini arttırmışlarsa da, birçok Anadolu, Rumeli ve Arabistan eyaleti, hattâ Libya, sıkı bağlarla merkeze bağlanmıştır. Tanzimat'ın daha iyi sağladığı merkeziyetçi sistemi, II. Mahmud kurmuştur. III. Selim zamanında ve kendi saltanatının ilk yıllarında türeyen ve büyük nüfuz kazanan âyanların çoğu ortadan kaldırılmıştır.

II. Mahmud Devri Şeyhulislâmları

II. Mahmud devri şeyhulislâmları şunlardır (*Sicill*, IV; Dâniş-mend, IV) :

1.) Arab-zâde Mehmed Ârif Efendi (21.VII.1808 - 15.VIII. 1808 = 25 gün). IV. Mustafa'nın son ve II. Mahmud'un ilk şeyhulislâmıdır. Şeyhulislâm Arab-zâde Atâullah Efendi'nin oğludur.

2.) 2. defa olarak Sâlih-zâde Ahmed Es'ad Efendi (15.VIII. 1808 - 22.XI.1808 = 3 ay, 8 gün). İki meşîhatinin toplamı 3 yıl, 9 ay, 2 gündür. İnkılâpçı (Nizâm-ı Cedîdci) olan bu zât, mürtecilerin elinden kurtarılmak için azledilmiştir.

3.) Dürrî-zâde Abdullah Efendi (22.XI.1808 - 22.IX.1810 = 1 yıl, 10 ay). Şeyhulislâm Dürrî Mehmed Efendi'nin torununun oğlu, Şeyhulislâm Dürrî-zâde Mustafa Efendi'nin torununu, Şeyhulislâm Dürrî-zâde Ârif Efendi'nin oğlu ve Şeyhulislâm Dürrî-zâde Atâullah Efendi'nin yeğeni olan bu zat, nakıybüleşrâflıktan gelmiştir. Son şeyhulislâmlardan Dürrî-zâde Abdullah Efendi, bunun neslindendir.

4.) 3. defa olarak Sâmânî-zâde Ömer Hulûsî Efendi (22.IX. 1810 - 11.VI.1812 = 1 yıl, 8 ay, 19 gün). 3 meşîhatinin toplamı 4 yıl, 7 ay, 1 gündür.

5.) 2. defa olarak Dürrî-zâde Abdullah Efendi (11.VI.1812 - 22.III.1815 = 2 yıl, 9 ay, 11 gün). İki meşîhatinin toplamı 4 yıl, 7 ay ve 11 gündür.

6.) Çelebî-zâde Mehmed Zeynülâbidîn (Zeynî) Efendi (22. III.1815 - 27.I.1818 = 2 yıl, 10 ay, 6 gün). Şeyhulislâm Çelebî-zâde Âsım Efendi'nin kızı ile Haleb kadısı Mehmed Said Efendi'nin oğludur. Daha önce nakıybüleşrâflıkta bulunmuştu. İnkılâpçı olduğu için, mürtecilerin baskısına dayanamıyan II. Mahmud tarafından azledilmiştir.

7.) Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (27.I.1818 - 3.IX.1819 = 1 yıl, 7 ay, 7 gün). Şeyhulislâm Mekkî Mehmed Efendi'nin oğludur. Hâlet Efendi tarafından azlettirilmiştir.

8.) Hacı Halil Efendi (3.IX.1819 - 28.III.1821 = 1 yıl, 6 ay, 25 gün). Bu da Hâlet Efendi tarafından azlettirilmiştir.

9.) Yâsînci-zâde Abdülvehhâb Efendi (28.III.1821 - 10.XI. 1822 = 1 yıl, 7 ay, 13 gün). Nakıybüleşrâflıktan gelmiştir. Bu da Hâlet Efendi ile geçinemediği için azlolunmuştur.

10.) Sıdkı-zâde Ahmed Reşid Efendi (10.XI.1822 - 25.IX.1823 = 10 ay, 15 gün). Orduy-ı Hümâyûn kadısı Mehmed Sıdkı Efendi'nin oğludur.

11.) 2. defa olarak Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (25.IX. 1823 - 26.XI.1825 = 2 yıl, 2 ay, 1 gün).

12.) Kadı-zâde Mehmed Tâhir Efendi (26.XI.1825 - 6.V.1828 = 2 yıl, 5 ay, 10 gün). Kadı Tokatlı Ömer Efendi'nin oğludur. Yeniçeri Ocağı'nın ilgası hakkında ünlü fetvâyı veren şeyhulislâm budur.

13.) 2. defa olarak Yâsînci-zâde Abdülvehhâb Efendi (6.V. 1828 - 8.II.1833 = 4 yıl, 9 ay, 3 gün). İki meşîhatinin toplamı 6 yıl, 4 ay ve 16 gündür. 1798'den beri en uzun meşîhat budur.

14.) 3. defa olarak Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (8.II. 1833 - 20.XI.1846 = 13 yıl, 9 ay, 10 gün). 3 meşîhatinin toplamı 17 yıl, 6 ay ve 18 gündür. II. Mahmud'un son ve Sultan Abdülmecid'in ilk şeyhulislâmıdır. Mekkî-zâde'nin bu son meşîhati, 1574 - 1891 arasındaki en uzun şeyhulislâmlığı teşkil eder.

II

TANZİMAT'ın İLK YILLARI (1839 - 1853)

Sultan Abdülmecid Hân'ın Tahta Oturması (1 Temmuz 1839)

Babası II. Sultan Mahmud'un öldüğü gecenin sabahı —ki 1839 temmuzunun ilk günü idi— Sultan Abdülmecid Han, atalarının tahtına oturdu. 16 yaşını 2 ay ve 7 gün geçiyordu. Annesi Bezm-i Âlem Kadın-Efendi, vâlide-sultanlığa yükseldi. 33. pâdişâh olan Sultan Mecîd, diğer 32 selefinden kesin çizgilerle ayrılıyordu. Modern bir hükümdardı. Kendi arzusuyla ilân ettiği Tanzimat, mutlak yetkilerini geniş ölçüde sınırlıyordu. Artık irâde ile, mahkeme kararı olmaksızın, bir vatandaşı îdâm etmek veya cezalandırmak mümkin değildi. Son derece nâzik, merhametli, hassas bir genç olan yeni hükümdar, bir XIX. asır prensi olarak yetiştirilmişti. Doğu kültürü, babası ve ataları derecesinde olmamakla beraber, ilk Batı kültürü almış hükümdardı. Fransızca öğrenmiş, en değerli hocalardan ders görmüştü. Batı Musikisi'ni tercih ediyordu. Züppeliğe asla kaçmaksızın, Batı medeniyetinin üstünlüğüne inanmıştı. O kadar genç yaşına rağmen, pek çoğunlukta olan muhâfazakâr, hattâ mürtecilerin baskısına dayanmış, 39 yaşındaki hariciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında liderini bulan yenileşme hareketini desteklemiştir. Tanzîmât'ın îlânı şerefini, çeşitli bakımlardan Sultan Mahmud, Sultan Mecid ve Mustafa Reşid Paşa paylaşmaktadırlar. Bu üç şahsiyetten bir tânesi olmasaydı, Tanzimat ilân edilemez ve muhtemel olarak Türk imparatorluğu, XIX. asır ortalarında dağılıp giderdi. Batı emperyalizmine karşı şuuru uyanmamış bir doğuda, en kudretli İslâm devletinin dağılmasının sonuçları ise, tahmîn edilemiyecek derecede ağır olabilir, Türkiye'nin geleceği, Türkistan'a benziyebilirdi.

Genç hükümdar, son derece nâzik şartlar içinde tahta çıkmıştı. Padişahlığının ertesi günü, 2 temmuzda, ihtiyar Husrev Paşa, mühr-i hümâyûnu, zorla denecek bir şekilde Raûf Paşa'dan almıştı. Rauf Paşa'nın 2. sadâreti 6 yıl, 4 ay, 12 gün sürmüştü. Artık Osmanlı tarihinin sonuna kadar bu derece uzun bir sadâret görülmiyecektir. Sultan Mecid, bu emr-i vâkıe boyun eğdi ve mührünü, şimdilik Husrev Paşa'da bıraktı. Ertesi gün, Çanakkale'de

Donanmay-ı Hümâyûn'un başında bulunan Kapdân-ı Deryâ Hâin Ahmed Fevzi Paşa, can düşmanı olan Husrev Paşa'nın sadâreti kaptığını öğrendi. 3 temmuzda, donanmayı Çanakkale'den kaldırarak İskenderiye'ye götürdü ve âsî Mehmed Ali Paşa'ya teslim etti. Nizip'te Osmanlı ordusunu dağıtmış olan Mehmed Ali ile berâber, Istanbul'a gelmek, rakîbi ihtiyar Husrev Paşa'yı düşürüp iktidarı Mehmed Ali ile paylaşmak istiyordu. Bu fecî olaydan sonra «Firârî» ve «Hâin» diye tarihe geçen Ahmed Fevzi Paşa, bu sûretle Mehmed Ali'yi, İngiltere'ninkinden sonra dünyanın en kudretli donanmasına sahib kılmış oluyordu. 12 yıl önce Navarin'de yakılan donanmanın yerine Sultan Mahmud'un binbir fedakârlıkla meydana getirdiği yeni donanma da elden gitmiş, Türk sahilleri açık kalmıştı. Böylece büsbütün güç kazanan Mehmed Ali'nin askerî bakımdan yenilmesinin müşkil olduğunu anlıyan Mustafa Reşid Paşa, âsî Mısır valisini diplomatik yollarla ortadan kaldırmayı kafasına koymuştu.

Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu ile Tanzimat Devri'nin Açılması (2 Kasım 1839)

Sultan Mecid'in tahta geçişinden 4 ay, 3 gün sonra ilân edilen Tanzimat'la Türkiye, radikal bir yenileşme devresine giriyordu. Hariciye nâzırı Vezir Mustafa Reşid Paşa, II. Mahmud öldüğü zaman Londra'daydı. Yeni padişahın tahta çıktığını öğrenince Istanbul'a geldi. Tanzimat Fermânı'nın son şekli üzerinde genç padişahla anlaştı. Gülhâne'de okunduğu için «Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu» ve Avrupalılar tarafından «Hatt-ı Şerîf» denen bu vesikada Sultan Mecîd, tebeasına o zamâna göre geniş haklar, birtakım teminat ve hürriyetler bahşetmektedir. Reşid Paşa hatt-ı hümâyûnunu okurken, törende Sultan Mecid de bulunmuştur. Bütün vezirler, kazaskerler, müşirler, diğer mülkî, dinî ve askerî ricâl, elçiler, Istanbul'da bulunan yabancılar ve bu arada Fransız kralı Louis-Philippe'in Reşid Paşa'nın dostu olan bir oğlu, on binlerce halk, hattın okunmasını dinlemişlerdir. Sultan Mecid, bu hatt-ı hümâyûnunda ezcümle şöyle demektedir :

«... Saltanat-ı seniyyemizin kuvvet-ü miknet ve bi'l-cümle tebe'asının refâh-u mâ'mûrîyeti rütbe-i gaayete vâsıl olmuşken, 150 sene vardır ki, gavâil-i müte'âkıbe ve esbâb-ı mütenevvi'aya mebnî (müesseselerimiz bozulmuştur)... Bundan böyle, devlet-i alîye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımnında bâ'zı kavânîn-i cedîde vaz'-u te'sîsi lâzım ve mühim görünerek işbu kavânîn-i muktezıyyenin mevâdd-ı esâsîyesi dahi emnîyet-i cân ve mahfû-

zîyet-i ırz-u nâmûs-u mâl ve tâ'yîn-i vergi ve asâkir-i muktezîyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibâret olup, şöyle ki, dünyâda cândan ve ırz-u nâmûsdan e'azz birşey olmadığından, bir âdem anları tehlükede gördükde, hilkat-i zâtîye ve cibillîyet-i fıtrîyesinde hiyânete meyl olmasa bile, muhâfaza-i cân-u nâmûsu içün elbette bâ'zı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet-ü memlekete muzırr olageldiği müsellem olduğu misilli, bi'l-akis cân-u nâmûsundan emîn olduğu hâlde dahi sıdk-u istikaametden ayrılmıyacağı ve işi gücü hemân devlet-ü milletine hüsn-i hıdmetden ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir ve emnîyet-i mâl kazıyyesinin fıkdânı hâlinde ise, herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne î'mâr-ı mülke bakmayıp dâimâ endîşe ve ıztırâbdan hâlî olamadığı misilli, aksi takdîrinde, yâ'nî emlâk-ü emvâlinden emniyyet-i kâmilesi olduğu hâlde dahi, hemân kendi işiyle ve tevsî'-i dâire-i ta'ayyüşüyle uğraşıp ve kendisine gün-begün devlet-ü millet gayreti ve vatan mahabbeti artıp, ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir. Ve tâyîn-i vergi mâddesini dahi, çünki bir devlet muhâfaza-i memâliki içün elbette asker-ü leşgere ve sâir masârif-i muktezıyyeye muhtâc olarak, bu ise akça ile idâre olunacağına ve akça dahi tebe'anın vergisiyle hâsıl olacağına binâen, bunun dahi bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olup... Bâ'dezin ahâlî-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münâsib tâ'yîn olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması ve devlet-i alîyemizin berren ve bahren masârif-i askeriyye ve sâiresi dahi kavânîn-i î'câbiyye ile tahdîd-ü tebyîn olunup, ana göre icrâ olunması lâzımedendir. Ve asker mâddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak, eğerçi muhâfaza-i vatan içün asker vermek, ahâlînin farîza-i zimmeti ise de, şimdiye kadar cârî olduğu vechile, bir memleketin aded-i nüfûs-i mevcûdesine bakılmıyarak, kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksân asker istenilmek, hem nizâmsızlığı ve hem zirâ'at ve ticâret mevâdd-ı nâfia'sının ihlâlini mû'cib olduğu misilli... Fî-mâ'bâ'd, ashâb-ı cünhânın dâ'vâları kavânîn-i şer'îye ıktızâsınca alenen bervech-i tedkıyk görülüp hükm olunmadıkca, hîç kimse hakkında hafî ve celî î'dâm ve tesmîm mu'âmelesi icrâsı câiz olmamak, ve hîç kimse tarafından, dîğerinin ırz-u nâmûsuna tasallut vukuu' bulmamak ve herkes emvâl-ü emlâkine kemâl-i serbestîyle mâlik ve mutasarrıf olarak, ana bir tarafdan müdâhale olunmamak, ve farazâ birinin töhmet-ü kabâhati vukuu'unda, anın veresesi ol töhmet-ü kabâhatden beriyyü'z-zimme olacaklarından, anın mâlını müsâdere ile, veresesi hukuuk-ı irsiyyetlerinden mahrûm kılınmamak ve tebe'a-i saltanat-ı

senîyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire, bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istîzân mazhar olmak üzere, cân ve ırz-u nâmûs ve mâl mâddelerinden, hükm-i şer'î ıktızâsınca, kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlîsine, taraf-ı şâhânemizden, emnîyet-i kâmile verilmiş, ve dîğer husûslara dahi ittifâk-ı ârâ ile karâr verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclis-i Ahkâmü'l-Adlîye â'zâsı daha lüzûmu mertebe teksîr olunarak, ve vükelâ ve ricâl-i devlet-i alîyemiz dahi, bâ'zı tâ'yîn olunacak eyyâmda orada ictimâ' ederek, ve cümlesi efkâr-u mütâla'âtını hîç çekinmeyip serbestce söyliyerek, işbu emnîyet-i cân-u mâl ve tâ'yîn-i vergi husûslarına dâir kavânîn-i muktazıyye bir tarafdan karârlaştırılıp... Ulemâ ve vüzerâdan, ve'l-hâsıl her kim olursa olsun, kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin, kabâhat-i sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıkalarının, hîç rütbeye ve hâtır ve gönüle bakılmayıp icrâsı zımnında, mahsûsan *Cezâ Kaanûn-Nâmesi* dahi tanzîm etdirilsin. Ve cümle me'mûrînin el-hâletü-hâzihi mıkdâr-ı vâfî mâ'aşları olarak, şâyed henûz olmıyanları varsa, anlar gibi tanzîm olunacağından, şer'an menfûr olup, harâbiyyet-i mülkün sebeb-i â'zamı olan rüşvet mâdde-i kerîhesinin fî-mâ'bâ'd adem-i vukuu'u mâddesinin dahi bir kaanûn-i kavî ile te'kîdine bakılsın. Ve keyfîyât-ı meşrûha, usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr-ü tecdîd demek olacağından, işbu irâde-i şâhânemiz, Der-Sa'âdet ve bi'lcümle memâlik-i mahrûsamız ahâlîsine î'lân-u işâ'e olunacağı misilli... Hemân Rabbimiz Ta'âlâ Hazretleri, cümlemizi muvaffak buyursun. Ve bu kavânîn-i müessesenin hılâfına hareket edenler, Allaahü Ta'âlâ Hazretleri'nin lâ'netine mazhar olunsunlar. Ve ile'l-ebed felâh bulmasınlar. Âmîn!».

Sadâret Değişiklikleri

Tanzimat sırasında, Tanzimat'a muhalif olan ihtiyar Husrev Paşa, sadrâzamdı. Ancak genç hükümdârın desteğiyle, hâriciye nâzırı Reşid Paşa, bu muhalefeti önlemiştir. Husrev Paşa'nın selefi Raûf Paşa, son yıllarda «başvekil» unvânıyle hükûmet reisliği yapıyordu ve dahiliye nezâretini de uhdesinde bulunduruyordu. Husrev Paşa, «başvekil» ismini beğenmediği için, tekrar «sadrâzam» olarak hükûmet başkanlığına getirilmiştir. Koca Mehmed Husrev Paşa'nın sadâreti, 8 haziran 1840'a kadar 11 ay ve 7 gün sürdü. Sonra bir ara serasker (savunma bakanı) olmuş ve Mehmed Ali Paşa'nın bu amansız düşmanı, büyük bir servet bırakarak, çok yaşlı ölmüştür. Husrev Paşa, Mehmed Ali'den önce Mısır beylerbeyiliğinde bulunmuş, 1811 - 1818 ve 1822 - 1827 arasında 2 defada 10 yıl, 4 ay, 12 gün kapdân-ı deryâlık etmiştir. Sadârete,

«Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye Riyâseti» denen adalet bakanlığından gelmişti.

Husrev Paşa'yı, hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa azlettirdi. Hem Tanzimat'a karşı eski ekolü tutuyor, hem de Mehmed Ali'ye şahsî düşmanlığından dolayı, o iktidarda bulundukça, Mehmed Ali'yi yola getirmek ümidi zayıflıyordu. Husrev Paşa'ya, selefi Rauf Paşa, halef oldu. Husrev Paşa'nın sadâreti sırasında bu zat, Meclis-i Vâlâ başkanlığına yâni adalet bakanlığına getirilmişti. Sultan Mecid'in büyük oğlu Şehzâde Murad (V. Murad), bu sadâret sırasında 21 eylûl 1840'ta doğmuştu ki, bu sırada padişah 17,5 yaşında bulunuyordu. Rauf Paşa, 1 yıl, 5 ay ve 26 gün süren bu 3. sadâretinden, 4 aralık 1841'de azledildi ve gene Meclis-i Vâlâ reîsi oldu. Sultan Mecid, muhâfazakârların gücünden çekindiği için, henüz Reşid Paşa'yı iktidara getiremiyordu. Rauf Paşa, Reşid Paşa gibi inkılâpçı olmamakla berâber, Husrev Paşa gibi Tanzimat'a muhâlif de değildi. Gerçekte bütün nüfuz, hâriciye nâzırı Reşid Paşa'nın elinde bulunuyor ve bilhassa dış siyâseti, mutlak bir yetkiyle idare ediyordu. Raûf Paşa'nın 3. sadâretinden ayrılması üzerine, 12 yıl önce bu makamda bulunmuş olan Dârendeli Topal İzzet Mehmed Paşa, tekrar sadrâzam oldu. Edirne valiliğinden sadârete gelen bu zat, gene aynı valiliğe yollanarak, 8 ay, 27 gün sonra, 30 ağustos 1842'de azledildi. İki sadâretinin toplamı 1 yıl, 2 gündür. Rauf Paşa, gene Meclis-i Vâlâ reîsliğinden, 4. defa sadrâzam oldu. Müstakbel II. Abdülhamid'le V. Mehmed Reşad, 21 eylûl 1842 ve 2 kasım 1844 günleri, Raûf Paşa'nın bu 4. sadâretinde doğmuşlardır. Gene Sultan Mecid, 25 haziran 1844'te Eser-i Cedîd vapuruyla Marmara ve Doğu Ege Adaları seyahatini, bu sırada yapmış, Bursa'yı da ziyâret etmiş, halkla görüşüp şikâyetlerini dinlemiştir. Sonradan 29 nisan 1846'da karadan Varna'ya gidip denizden dönen Sultan Mecid, gene birçok yerleri gezmiş, şikâyetleri dinlemiş ve edindiği intibalarla Istanbul'a dönüşünde yeniden bâzı ıslahat emretmiştir. Raûf Paşa'nın bu 4. sadaretinde, 6 eylûl 1843'te, kara kuvvetlerinde ilk modern taksimat yapılarak, kara kuvvetleri 5 orduya bölünmüştür.

Mısır Meselesinin Halli (1840 - 41)

Sultan Mecid'in tahta geçtiği anda, Türkiye için hayâtî mes'ele, Mısır mes'elesiydi. Nizip'te Osmanlı ordusunu yenen Kavalalı İbrahim Paşa, yeniden Istanbul'u tehdide başlamıştı. Tahtta çok genç yaşta bir hükümdârın bulunması, ihtiyar Mehmed Ali'de yeniden sadrâzamlık yoluyla imparatorluğa hâkim olmak emellerini

uyandırmıştı. Reşid Paşa, II. Mahmud'un son zamanlarında Londra ve Paris'teki temaslarıyle, dış yardım aramış, ancak yalnız Londra'da muvaffak olmuştu. Istanbul'a dönüp Tanzimat'ı ilân edince, bu hareket, liberal Batı devletlerinde iyi te'sîr yaptı. Büyük devletler, Hunkâr İskelesi Muâhedesi'ne göre Türkiye'nin Mehmed Ali ısyânını bastırmak için Rusya'dan askerî yardım istemesinden son derece çekiniyorlardı. Bunun üzerine, İngiltere'nin te'siriyle, 15 temmuz 1840'da, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında Londra Anlaşması imza edildi. Mehmed Ali'yi tutan Fransa, bu anlaşmaya katılmadı; hattâ savaşa hazırlandıysa da, bütün büyük devletlere karşı tek başına bir harbi göze alamadı; Avrupa'daki sonuncu büyük devlet olan İspanya, kendisini ilgilendirmiyen mes'elelere karışmadığı için, bu anlaşmaya girmedi.

13 madde üzerine imzalanan Londra Anlaşması'na göre, Mehmed Ali, son derece sıkıştırılıyordu. Şöyle ki : Avrupalılar'ın tâbirince «Mısır Paşası»na bir ültimatom verilecekti. Bu ültimatoma göre Paşa, Hâin Ahmed Paşa'nın İskenderiye'ye götürdüğü Osmanlı donanmasını Istanbul'a yollıyacak, Girit, Adana, Suriye ve Hicaz ile Lübnan'ı derhal boşaltmayı kabûl edecekti. Bu takdirde kendisine, irsî olarak Mısır ve Sudan, kayd-ı hayat şartıyle, fakat irsî olmıyarak da Akkâ (Filistin) verilecekti. Mehmed Ali, bu ültimatomu kabûl etmediği takdirde (ki etmedi), 10 gün sonra ikinci bir ültimatom verilecekti. Gene 10 gün içinde kabûlü zarurî olan bu ikinci ültimatoma göre, Mehmed Ali'ye yalnız irsî olarak (yâni kendisinden sonra ailesinin diğer bir ferdine geçmek sûretiyle) Mısır «vâliliği» (Sudan dâhil) verilecek, fakat Filistin valiliğinden mahrum kalacaktı. Bu ikinci ültimatoma da uymadığı takdirde, tamâmen bir âsî muâmelesi görecek, elinden Mısır ve Sudan da alınacak, bu eyaletlere padişah, istediği valiyi tâyin edecekti. Mehmed Ali'yi Mısır'dan çıkarmak için ne kadar deniz ve kara kuvveti lâzımsa, 4 devlet (İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya), bunu padişahın emrine vereceklerdi.

Reşid Paşa'nın bir zaferi, âdetâ inanılamaz derecede büyük bir diplomatik başarı olan bu Londra Anlaşması, Mehmed Ali'yi tutmak iddiasında olan Fransız Krallığı için, bir yıkım mahiyetindeydi. Reşid Paşa, Londra Anlaşması'nın ültimatomlarını tebliğ etmek üzere, Kahire'ye, müsteşârı Sâdık Bey'i yolladı. Mehmed Ali, padişahın herhangibir fermânına karşı başının kıldan ince olduğunu söylemek riyâkârlığında bulunduktan sonra, yabancı devletlerin bu gibi tehditleri, Osmanlı imparatorluğunun işlerine müdahale demek olacağını ileri sürmüş ve dağıtmasına ramak kaldığı bu imparatorluğun savunuculuğunu yaptıktan sonra, ü

timatomları, reddetmiştir. Ültimatomların reddi, Reşid Paşa'nın ikinci zaferi olmuştur. Zira Sâdık Bey'e, Mehmed Ali ile, ültimatomları kabûl etmiyecek bir şekilde konuşmasını telkin etmişti. Reşid Paşa, bu âsî valinin Mısır'dan sökülüp atılması fikrindeydi. Ancak Mehmed Ali, 35 yıl içinde Mısır'da çok büyük işler yapmış, iktisadî, askerî ve bahrî bakımlardan ülkenin manzarasını tamamen değiştirmişti. Sultan Mahmud'un adına muazzam «Mahmûdiye Kanalı»nı açtırmış, ziraat yapılan araziyi genişletmiş, pamuk ziraatine öncelik tanımış, her türlü mektepler açtırmış, Kahire'de Türkçe ve Arabca resmî bir gazete yayınlattırmıştı. Kudretli bir ordu ve donanma vücûde getirmişti. Ültimatomlara göre, alelâde bir vali durumuna iniyor, ordusunu ve donanmasını dağıtmak mecburiyetinde bulunuyordu. Kolay kolay böyle bir yola gitmiyeceği, açıktı.

Bunun üzerine Reşid Paşa, 4 devletten, Londra Anlaşması'nın hükümlerine uymalarını istedi. Ancak Mehmed Ali'nin elinden Mısır'ın bile alınmasıyle Osmanlı devletinin güç kazanacağını düşünen Rusya ile dış siyâsette ona uyan Prusya, anlaşma hükümlerine göre, Reşid Paşa'nın istediği askeri vermediler. İngiltere ile Avusturya, talep edilen kara ve deniz birliklerini gönderdi. Bunlar, Osmanlı kuvvetleriyle birleşti. 15 eylûl 1840'ta, Londra Anlaşması'ndan 2 ay sonra, Beyrut'a asker çıkarıldı. 9 ekimde Beyrut'a giren Müttefikler, 51 yaşına gelmiş olan Kavalalı İbrahim Paşa'nın peşine düştüler. 15 ekimde İbrahim Paşa, Beyrut yakınlarında kesin şekilde bozuldu. İşgal ettiği Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarında halka çok ağır angaryalar yüklediği için, Beyrut çıkarması öğrenilir öğrenilmez, bu ülkelerde halk, İbrahim Paşa'ya karşı ayaklanmıştı. 16 ekimde Müttefikler, Trablusşâm'a girdiler ve ayın sonuna kadar bütün Lübnan'la Suriye sahillerini ele geçirdiler. 13 kasımda Osmanlı askeri Haleb'e, 29 aralıkta Şam'a girdi. 4 kasımda Akkâ da düşmüştü. Büyük zâyiat veren İbrahim Paşa, ordusunun toplıyabildiği döküntüsüyle, fecî şartlar içinde Sînâ'yı geçip Kahire'ye geldi ve 71 yaşındaki babasına, durumu anlattı.

Bu durumda İngiltere, Türkiye'ye bir oyun oynadı. Londra Anlaşması'na göre Mehmed Ali'nin Mısır ve Sudan'dan da çıkarılması îcâb ederken, 27 kasım 1840 İskenderiye Anlaşması ile Mehmed Ali'nin ikinci ültimatomun şartlarına uyacağını kabûl etmesi üzerine, bu eyaletler kendisine bırakıldı. Zaaf içinde olan, donanma ve ciddî bir ordudan mahrum bulunan Bâb-ı Âlî, emri vâkıi kabûl etti.

İngiltere, Mehmed Ali'yi Bâb-ı Âlî lehine tamâmen ezerse, Fransa ve Rusya ile bir savaş çıkmasından korkuyordu. Bunun

üzerine 24 mayıs 1841'de Sultan Mecid, meşhur Mısır Fermânı'nı yayınladı. 1914'e, Türk idaresinin sonuna kadar Mısır'ın bir çeşit anayasası mahiyetinde olan bu fermânın başlıca hükümleri şunlardır :

Son askerî harekâtta Adana, Haleb, Suriye (Şam), Trablusşam (Lübnan), Akkâ (Filistin), Cidde (Hicaz) eyaletleri fiilen Mehmed Ali'nin elinden alındığı için, bu ülkelerle Mısır'ın bir ilgisi bahis konusu değildir. Kezâ Girit eyaletini İbrahim Paşa'ya bahşetmekten de padişah vazgeçmiştir. Mehmed Ali'ye, Mısır ve eskiden beri Mısır beylerbeyilerinin idaresinde bulunan Sudan (Mısır Sudan/Doğu Sudan) verilmektedir. Sînâ yarımadasının bir kısmı Mısır'a, bir kısmı doğrudan doğruya Osmanlı idaresine bırakılmıştır. Sınırlar, fermâna ekli haritada gösterildiği gibidir. Mehmed Ali ölünce padişah, Mısır valiliğini, onun oğlu veya torunlarından, yaşça en büyüğüne bahşedecektir. Isyân veya aklî zaaf gibi bir hal bahis konusu olmadıkça Mısır valiliği, Kavalalı ailesinin daima en yaşlı ferdinde kalacaktır. Her yeni valilik, padişahın yeni bir fermanının Kahire'de okunmasıyle yürürlüğe girecektir. Kavalalılar ailesinin zürriyeti erkek tarafından kesilirse padişah Mısır'a istediğini vali tâyin edecek ve Mısır'ın statüsünü, bu fermânın hükümleriyle bağlı olmaksızın, diğer imparatorluk eyaletleri gibi, istediği şekilde değiştirebilecektir. Kavalalılar ailesinin kız tarafından gelen neslinin, Mısır valisi olma hakkı yoktur. Mısır valisi, vezir veya ona eşit askerî rütbe olan müşir (mareşal) pâyesinde olacaktır. İmparatorluk protokolünde, diğer vezir ve müşirlerden farkı bulunmıyacaktır. Istanbul'da yapılacak törenlerde Mısır valisi, kendisinden kıdemli vezir ve müşirlerden sonra gelecektir. Tanzimat Fermânı'nın bütün esasları, Mısır'da da uygulanacaktır. Bütün imparatorluk kanunları, Mısır'da da tatbik edilecek, devletin bütün dış muâhedeleri Mısır'a da şâmil bulunacak, Mısır'da padişah adına basılan Osmanlı parası ve Osmanlı bayrağı kullanılacaktır. İmparatorluğun diğer eyaletlerinde vergi hangi usullerle toplanıyorsa, Mısır'da da aynı usullerle toplanacaktır. Mısır vergisinin 80.000 kesesi (4 milyar akça) her yıl belirli günde Istanbul'a gönderilecek, gerisi, Mısır'da ülkenin ihtiyaçları için harcanacaktır. Mısır valisi, Tanzimat Fermânı'na aykırı şekilde, yâni açık celsede aktedilen bir mahkemenin hükmü olmaksızın, hiç kimseyi şahsen cezâlandıramıyacaktır. Mısır ordusu derhal terhis edilecek ve bundan böyle Mısır Valisi, 18.000 kişiden fazla asker besliyemiyecektir. Ancak pâdişâh emrettiği takdirde, savaş hâlinde ve Bâb-ı Âlî'nin emrettiği cephede kullanılmak üzere Mısır Valisi, daha fazla askeri silâh altına çağırabile-

cektir. 18.000 askerin her yıl değişmek şartıyle 400'ü, hizmet etmek üzere Istanbul'a gönderilecektir. İmparatorluğun bütün askerî kanunları Mısır'da da uygulanacak ve bu kanunlara aykırı şekilde asker yazılıp terhis yapılamıyacaktır. Osmanlı askerinin giydiği aynı üniformayı Mısır askeri de giyecektir. Nişan ve madalyalar, ancak pâdişah tarafından verilebilecektir, Mısır Vâlîsi, nişan ve madalya ihdâs edemiyeceği gibi, şahsen tevcih de edemiyecektir. Mısır kadısını, Istanbullu ulemâ arasından bizzat Şeyhulislâm tâyin edecektir. Mîralay (albay) dâhil, küçük rütbeler, askerî olsun, bunlara tekabül eden sivil ve dinî rütbeler olsun, Mısır Valisi tarafından şahsen tevcih edilebilecektir. Mîralay ve buna tekabül eden sivil ve dinî rütbelerden yukarı olanlar, herhangibir Mısırlı'ya, ancak padişah tarafından verilebilecektir. Mısır, donanmasını dağıtacak ve ancak Bâb-ı Âlî'nin yazılı olarak müsaade ettiği küçük gemiler kullanabilecektir. Mısır Valisi, Avrupa'dan ne gemi satın alabilecek, ne borçlanabilecektir. Bu fermânın bir tek maddesine aykırı hareket edildiği takdirde, Mısır eyaleti, Kavalalılar'dan alınacaktır. Mısır Valisi, eyaletinde ittihaz edeceği bütün mühim işler için Bâb-ı Âlî ile danışacak ve rızâsını alacaktır.

Bu fermân, Reşid Paşa'nın büyük eserlerinden biridir ve Mehmed Ali mes'elesini akıl sınırlarına itmiştir. Mehmed Ali ısyânı, fermânın verildiği güne kadar 9 yıl, 7 ay ve 5 gün sürmüş ve imparatorluğun tarihi boyunca mâruz kaldığı en büyük ısyân olmuştur. Mehmed Ali, bu fermandan sonra, onun hükümlerine aykırı bir harekette bulunmaktan şiddetle kaçınmıştır. Buna memnun olan Sultan Mecid, 1842'de kendisine vezirliğin üzerinde olan «sadâret» pâyesi vermiştir. Bundan böyle, 1914'e kadar Mısır valilerine (1866'dan itibaren «hıdîv = saltanat nâibi = vice-roi» diye anılacaklardır) sadâret rütbesi verilmesi âdet olmuş, imparatorluk protokolünde Mısır vali veya hıdîvleri, aynı rütbeyi taşıyan sadrâzam'la şeyhulislâm'dan sonra —Hânedan üyeleri dışında— 3. şahsiyet olarak yer almışlardır.

Mehmed Ali, 19 temmuz 1846'da Istanbul'a geldi ve kendisinden 54 yaş genç olan Sultan Mecid'in ayağını öptü. 77 yaşındaki Mısır Valisi, 17 ağustosa kadar 29 gün Istanbul'da kaldı. Bu, hayatında Istanbul'a ilk gelişiydi. İbrahim Paşa, evvelce Istanbul'da bir yıl kadar kaldığı halde, o, hiç gelmemişti. Istanbul'dan sonra, tam 47 yıl önce ayrıldığı Kavala şehrini de ziyâret edip Napoli ve Malta'ya uğradıktan sonra Kahire'ye döndü. Bir müddet sonra padişah, Kavala şehrinin karşısındaki Taşoz adasını da, Mısır'a bırakarak bir lûtuf eseri göstermiştir. Mehmed Ali, hâlâ sadâret

hulyasıyle yaşadığını, bu Istanbul'a gelişinde sadrâzam olmak için temaslara geçmesiyle göstermiştir.

İbrahim Paşa, 10 kasım 1848'de 50 yaşında öldü. 7 aydan beri, bunayan babasına niyâbet ediyordu. Mehmed Ali de, 1 ağustos 1849'da 80 yaşında öldü. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra, 8 ay, 21 gün Mehmed Ali'ye torunu Abbas Paşa vekâlet etti. Yerine, Kavalalılar'ın en yaşlısı olan Abbas Paşa (I. Abbas Hilmi), Mısır valisi oldu. 1816'da Cidde'de doğan bu zat, 33 yaşındaydı. Babası eski Hicaz ve Habeş vâlîsi Vezir Mehmed Tosun Paşa, 6 temmuz 1826'-da Reşîd'de 33 yaşında ölmüştü. Mehmed Ali'nin diğer oğulları, 1818'de ölen Abdülhalim Bey, 1822 kasımında Sudan valisi olarak ölen İskender İsmail Paşa, Abbas Paşa'nın yâni yeğeninin yerine vali olan (1854 - 1863) Mehmed Said Paşa (1830 - 1894), Osmanlı nâzırlarından vezir Mehmed Abdülhalim Paşa (1830 - 1894) ve Türkiye'nin maliye nâzırlarından Vezir Mehmed Ali Paşa (1833 - 1861)'dır. Mehmed Ali'nin kızları, 1823'te gençkız olarak ölen Zeyneb Hanım, Defterdâr Husrev Bey'in zevcesi Nazlı Hanım ve Sadrâzam Yusuf Kâmil Paşa'nın zevcesi Istanbul'da çok büyük hayır eserleri yaptıran meşhur Zeyneb Hanım (1826 - 1881)'dır. İbrahim Paşa, ölümünden bir yıl önce, 1847'de İtalya, İngiltere ve Fransa'-ya gitmiş, fakat hükümdarlardan ancak Fransız kralı Louis-Philippe tarafından kabûl edilebilmiştir. Mehmed Ali'nin yerine geçen Kavalalılar'dan 2. Mısır valisi Abbas Paşa'nın tek evlâdı olan Vezir Dâmâd İbrahim Hâmî (İlhâmî) Paşa, 1857'de Sultan Mecîd'-in kızlarından Münîre Sultan'la evlenmiştir. II. Abbas Hilmi Paşa'-nın (son hıdîv) annesi «Vâlide-Paşa» denen Prenses Emîne Hanım, İlhâmî Paşa'nın kızıdır.

Mısır mes'elesi halledildikten sonra Reşid Paşa'nın, Rusya'ya döneceği tabiî idi. Hunkâr İskelesi Muâhedesi ile Rusya, padişah istediği takdirde askerî yardım göndermek mükellefiyeti karşılığında, Bâb-ı Âlî'den, Boğazlar'dan geçiş üzerinde bâzı haklar elde etmişti. Reşid Paşa, Avrupa devletlerini, bilhassa İngiltere'yi, Rusya'ya karşı kışkırttı. Bu devletlerin zoruyla Rusya, Hunkâr İskelesi'nde elde ettiği haklarını bırakarak, 13 temmuz 1841 Boğazlar Anlaşması'na imza koydu. Türkiye ile İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında imzâlanan bu anlaşmaya göre Boğazlar, sulh zamanında bütün savaş gemilerine kapatılacaktı. Yani Türk ve Rus donanmalarından başka hiçbir savaş gemisi Karadeniz'e girmiyecekti. Rus savaş gemileri Boğazlar'dan geçemiyeceği için, Rusya'nın Karadeniz ve Baltık'ta iki ayrı donanma bulundurmak gibi ağır yükü, devam ediyordu. Savaş zamanında da du-

rum aynı olacak, fakat Türkiye'nin katıldığı bir savaşta vaziyeti, tabiatiyle Bâb-ı Âlî, kendi menfaatlerine göre ayarlıyacaktı.

Mehmed Ali, darbeyi Reşid Paşa'nın diplomatik dehâsından yediğini çok iyi biliyordu. Birgün Mısır'daki Rus konsolosuna, Reşid Paşa hakkında : «Bu âdam beni nasıl Mısır'a kapanmaya mahkûm ettiyse, efendisi Sultan Mahmud'la o kadar uğraşan çarınız Nikola'ya da aynı oyunu oynıyacaktır» demiş, böyle birşeye ihtimal veremiyen konsolos, gülmüştür. Ancak Kırım Savaşı'nda Reşid Paşa, aynı oyunu Çar'a oynıyacak ve Çar, kendisi için yıkım olan Paris Muâhedesi'ne imza koymamak için, ağır hastayken müthiş bir soğukta askerini teftişe çıkarak intihar edecektir. Sultan Mahmud'dan sonra Reşid Paşa çapında bir diplomatın varlığı, İmparatorluğu, XIX. yüzyıl ortalarında dağılmaktan kurtarmıştır.

Lübnan Meselesi (1845)

Lübnan'ın «Cebel-Lübnan» denen Akdeniz'den uzakta, Şam'ın hemen batısında uzanan dağlık kısmında yaşıyan Dürzî ve Mârûnî Arablar, asırlardan beri geçinememektedirler. Bunlardan Dürzîler, Müslüman ve Mârûnîler de Katolik Hıristiyan'dır. İbrahim Paşa'nın birkaç yıllık işgali devrinde, Cebel-Lübnan'dan, Osmanlı devletinin aldığı 2.650 kese (132,5 milyon akça) vergiyi, 6.500 keseye çıkarması, memleketi harâb etmişti. Çok küçük ve dağlık bir arazide kesif bir nüfus yaşıyordu ve Osmanlı idaresi yeniden kurulunca, bu nüfusun Mısır idaresinden perişan bir halde çıkmış olduğu görüldü. Mârûnîler'le Dürzîler arasındaki geleneksel düşmanlık, bir çatışma, hattâ iç savaş şeklini aldı. Mısır mes'elesinde prestijine ağır darbe yiyen Fransız Krallığı, Lübnan'da bir çıbanbaşı koparmak isteğindeydi. Bu maksatla Mârûnîler'i Dürzîler'e ve Osmanlı idaresine karşı kışkırtmakla kalmıyor, maddî şekilde himâye ediyordu.

Vezir Sırkâtibi Mustafa Nuri Paşa ve ondan sonra (1843) Kapdân-ı Deryâ bahriye müşîri (büyükamiral) Dâmâd Halil Rif'at Paşa, Fransa'nın tahrikleri, bu tahriklere daha küçük ölçüde İngiltere ile Rusya'nın da karışması neticesinde, Cebel-Lübnan'daki âsâyişsizliği yatıştıramadılar. Ortaçağ'da Filistin, Lübnan, Suriye ve Hatay kıyılarında Fransızlar, asırlarca yerli Haçlı devletleri yoluyla hâkim oldukları için, bu topraklarda hâlâ «tarihî hakları» olduğunu vehmediyorlardı. Halbuki buralarda son Fransız asıllı Haçlı devletinin Türkler tarafından yıkıldığı 5,5 asır olmuştu. Fransızca konuşan hiçbir yerli de yoktu.

Bunun üzerine hariciye nâzırı Mehmed Şekîb Efendi, işe bizzat el koymak üzere, 14 eylûl 1845'te Beyrut'a geldi. Merkezi Şam'da bulunan ordunun kumandanı Müşir Nâmık Paşa ile berâber, askerî ve siyâsî tedbirlerle, Lübnan dağlarını teskîn etmeye çalıştı. Bu dağlarda, biri Mârûnî, biri Dürzî olmak üzere iki kazâ (kaymakamlık) kuruldu. Bu kazâlar, eskiden olduğu gibi, Sayda'da oturan valinin emrinde olacak, devlete yılda maktû 3.500 kese vergi vereceklerdi.

Büyük Mustafa Reşid Paşa'nın İlk Defa İktidâra Gelmesi (28 Eylûl 1846) ve Halefleri

28 eylûl 1846'da Rauf Paşa, 4. sadâretinden azledildi. 4 yıl, 29 gün süren bu sadâret, 1839 - 1867 arasındaki en uzun sadrâzamlıktır ve Rauf Paşa'nın 5 sadâreti içinde, 2.'sinden sonra en fazla sürenidir. Bu defa Sultan Mecid, iktidar makamına, radikal bir inkılâpçıyı, Tanzimat hareketinin başı ve lideri olan Büyük Mustafa Reşid Paşa'yı getirmeye cesâret etti. 46,5 yaşında bulunan Reşid Paşa'nın sadâreti, muhafazakârlar arasında oldukça büyük tepki yarattı. Hele Reşid Paşa'nın hâriciye nezaretine, en yakın adamı olan 31,5 yaşındaki Âlî Efendi'yi bâlâ rütbesiyle (askerîye'de orgenerale karşılık, vezirlikten bir aşağı sivil rütbe) getirmesi, bu tepkiyi arttırdı. Bu durumda Reşid Paşa, padişahın eniştelerinden eski kapdân-ı deryâ Dâmâd Müşir Said Paşa'nın liderlik ettiği ve birçok mes'elede mürteciliğe kadar kaçan muhâfazakâr partiye karşı koyamadı. 1 yıl, 7 ay sonra, 28 nisan 1848'de azledildi. Hissen azınlıkta olan inkılâpçıları tutmak ve Reşid Paşa'nın dehâsına inanmakla berâber Sultan Mecid, çok kuvvetli olan muhafazakârların baskısına dayanamamıştı. Babası gibi halktan «gâvur padişah» damgasını yememeye de çok dikkat etmekte, zâhiren iki parti arasında tarafsız görünmeye çalışmaktaydı. Esâsen Tanzimat esaslarına göre padişah yalnız saltanat sürmekte, fakat hükûmet etmemektedir. Mamafih Sultan Mecid de, bilhassa son yıllarında, babasının yediği damgayı yiyecektir. Bununla berâber, inkılâpçılıkta babası derecesinde kesin, sert ve radikal olmadığı muhakkaktır. Esâsen, yıllarca hâdiseler içinde pişen, kendisini öldürmek isteyen mürtecilerden koluna hançer darbesi yedikten birkaç dakika sonra tahta çıkan ve olgun yaşa gelince hiçbir muhalefete kulak asmaksızın doğru bildiği şeyleri yapan bir Sultan Mahmud'la, 16 yaşında, hiçbir acı tecrübe edinmemiş, esâsen mizâç îtibâriyle çok nâzik, kibar ve merhametli bir Sultan Mecîd'in aynı tutum içinde bulunması beklenemezdi.

Reşid Paşa, bu ilk sadâretinde, maârif-i umûmîye nezaretini yâni eğitim bakanlığını ihdâs etmiştir. İlk maarif nâzırı, devrinin ünlü bilginlerinden eski vak'a-nüvis Rumeli Kazaskeri Es'ad Efendi'dir. Böylece öğretimle ikilik, yâni dinî ve geleneksel medrese'nin yanında, Avrupa'dan iktibas edilmiş mekteb'in mevcudiyeti, resmen başlamış oluyordu. Maarif Nezareti, yalnız bu çeşit mektepleri kontrol ediyordu. Medreseler, şeyhulislâma, askerî mektepler ise seraskere (savunma bakanı) bağlı idiler. Bugün hâlâ pekçok Avrupa devletinde dinî öğretimle lâik öğretim yanyana yürütülmektedir.

Reşid Paşa'nın yerine, daha mûtedil bir Tanzimatçı olan Meclis-i Vâlâ reîsi (adalet bakanı) İbrahim Sârım Paşa getirildi. 46 yaşında bulunan Sârım Paşa, 3 ay, 14 gün sonra 12 ağustos 1848'de azledildi. Hudâvendigâr (Bursa) valiliğine gönderilen Sârım Paşa'nın yerine, tekrar Reşid Paşa geldi. Esâsen Sârım Paşa hükûmetine Reşid Paşa, sandalyasız devlet bakanı olarak katılmıştı.

Avrupa'da 1848 İhtilâli ve Türkiye'deki Akisleri

1789 İhtilâli'nden sonra Fransa, bir ihtilâller ülkesi olmuştu. Avrupa'da istikrar isteyen bütün devletler, Fransa'daki ihtilâllerden ve bu ihtilâllerin kendi topraklarına bulaşmasından korkuyorlardı. 1830 İhtilâli ile Fransa'da mutlak krallık yıkılmış, meşrutî krallık ilân edilmişti. Capet hânedanının Bourbon kolu düşmüş, Bourbon-Orléans dalından Louis-Philippe iktidara gelmiş ve «Fransa Kralı» değil, «Fransız Kralı» unvanını taşımaya başlamıştı. Louis-Philippe, Fransa krallarının üç zanbaklı bayrağını da bırakarak, ihtilâl ve imparatorluk rejimlerinin üç renkli şimdiki Fransız bayrağını kabûl etmişti. Bu liberal hükümdar bile, sosyalistleri memnun edemedi ve 1830 ihtilâlinden daha güçlü bir ihtilâl, 1848'de koptu. 1830 İhtilâli, 1815'ten beri Holanda'ya katılan Belçika'nın ayrılması ve bu ülkede Alman hânedanlarından birinden bir prens seçilerek meşrutî bir krallık kurmasından başka, Avrupa siyâsî coğrafyasına te'sîr etmemişti. 1848'de durum böyle olmadı. Fransa'da «İkinci Cumhuriyet» ilân edildi. Napoléon'un yeğeni Prens Napoléon, cumhurbaşkanı oldu (1851'de «III. Napoléon» unvanıyla tahta geçecek ve «ikinci imparatorluk» devresini açacaktır). Avrupa'da kurulu düzenin ateşli savunucusu ve yarım asırdan fazla bir zamandan beri Avrupa'da diplomasiye hâkim olan Avusturya şansölyesi (başbakanı) Prens Metternich düştü. Avusturya imparatoru Ferdinand da tahtını kaybetti ve genç arşidük Franz Joseph tahta geçti (1916'ya kadar tahtta ka-

larak tarihin en uzun saltanatlarından birini sürecektir). 1837'de tahta geçmiş olan genç kraliçe Victoria'nın hükümdarlığında azamet ve refahın şâhikasına erişen ve dünyanın beş kıt'asına yayılan İngiltere dışında bütün Avrupa devletleri 1848 ihtilâliyle sarsıldı. Alman ve İtalyan devletleri, birliklerini yapamadılarsa da, birlik fikri bu iki ülkede kudretle yerleşti. Tabiatiyle, tamamen mürteci bir idarenin hüküm sürdüğü Rusya'da da büyük kargaşalıklar oldu ve kan döküldü. İhtilâl, Türk imparatorluğunun iki eyâletini teşkil eden Romanya'ya da (Memleketeyn) bulaştı. Halk ayaklanıp, voyvodaları Yaş ve Bükreş'ten kovdu. İhtilâlin Rusya'ya sirayetinden korkan Çar Nikola, 60.000 askerini Romanya'ya soktu. Durumu protesto eden Bâb-ı Âlî, 2 ağustos 1848'de İbrâil'i işgal etti ve Keçeci-zâde Fuad Efendi'yi fevkalâde komiser olarak Bükreş'e gönderdi. Sert tedbirler alan Fuad Efendi, ihtilâli yatıştırdı. Rus işgalinin devam edeceğinden korkan Romenler, Türkler'e kolaylık gösterdiler ve ihtilâlden vazgeçtiler.

1 mayıs 1849'da Baltalimanı Anlaşması ile, Romanya'nın durumu Türkiye ve Rusya arasında esasa bağlandı. Yeni bir Türk-Rus savaşını önliyen bu 7 maddelik muâhedeye göre, ihtilâl hareketi sükûn buluncaya kadar Rusya ile Türkiye, 35.000'er askerle Romanya'da kalacaklardı. Sükûnet tesis edilince iki taraf da askerini çekecekti. İki Romen prensliğine, Bâb-ı Âlî 7'şer yıl için iki prens tâyin edecekti. Prensliklerin Türkiye'ye verdikleri yıllık vergi ve tâbiiyet bağları, eskisi gibi olacaktı.

Türkiye'nin tek başına kalacağı bir Rus savaşını, Türkiye'nin kudretli müttefikler edineceği bir zamana kadar (4 yıl için) muvaffakıyetle önliyen Reşid Paşa, bu defa Osmanlı tarihine «Mültecîler Mes'elesi» diye geçen dâva ile uğraşmıya başladı. Rus ve Avusturya imparatorluklarında 1848 - 49 ihtilâli, Fransa, Almanya ve İtalya'daki mahiyette değildi. Fransa'da sosyalizm zafer kazandı ve cumhûriyet îlân edildi. Almanya ve İtalya'da ihtilâl, küçük hânedanlara karşıydı; çünki bu hânedanlar, bu iki büyük ülkenin millî birliğine engel teşkil ediyorlardı. Ancak Avusturya'da Macarlar'ın ve Rusya'da Lehler'in ayaklanması, tamamen millî ve şüphesiz meşrû idi. Biri 1526'ya, diğeri 1772'ye kadar büyük birer devlet hâlinde yüzyıllarca yaşamış olan bu milletler, Avusturya'da Alman ve Rusya'da Rus baskısına dayanamıyorlardı. Lehistan'da ihtilâl, çok acıklı şekilde, on binlerce milliyetçi doğranarak bastırıldı. Rus kılıcından kurtulabilenler, Macaristan'a gelerek, Macar millî ordusuna katıldılar. Layoş Kossuth'un liderliğinde Macaristan, Avusturya imparatorluğundan ayrıldığını ilân ve

bütün devletlere tebliğ etmişti. İmparatorun gönderdiği ordular, Macar milliyetçi ordusuna yenildi. Bunun üzerine Viyana, Çar Nikola'dan askerî yardım istedi. Böyle bir isteğe karşı çok hevesli olan Çar, Lehistan'ı kana bulayan ve Türk savaşlarında pişen General Paskieviç'i, 200.000 kişilik muazzam bir orduyla Macaristan'a soktu. Birkaç meydan muhârebesi kaybeden Macar milliyetçileri dağıldı. 12 ağustos 1849'da Macaristan'da da ihtilâl bastırılmıştı. 1.120 Macar ve Leh milliyetçisi, Türkiye sınırından girerek, siyâsî mülteci hakkı istedi. Bâb-ı Âlî, içlerinde Avrupa'ca tanınmış askerler, devlet adamları, san'atkârlar bulunan bu milliyetçileri kabûl etti. Rusya ve Avusturya, Bâb-ı Âlî'ye nota vererek ve savaşla tehdîd ederek, milliyetçilerin Türkiye'den çıkarılmasını ve âsî liderlerinin Viyana ve Petersburg'a teslimini istediler.

Reşid Paşa'nın muvafakatiyle hariciye nâzırı Âlî Paşa, 17 eylûl ve 22 kasım notaları ile, Viyana ve Petersburg'un isteklerini tamâmen reddetti. Reşid Paşa'nın maksadı, böyle müsait bir durumda Rusya'yı savaşa teşvik etmek ve ezdirmekti. Zîrâ böyle bir savaşta İngiltere'nin mutlaka, Fransa'nın büyük ihtimalle Türkiye'nin yanında yer alacaklarını hesaplıyordu. Ancak Batı Avrupa'nın liberal muhitlerinde Leh ve Macarlar'a lâyık görülen muamelenin nefretle karşılandığını ve 17 eylûl Türk notasını duyan Londra halkının, bir caddeden geçen Türkiye büyükelçisinin arabasının atlarını çözüp arabayı omuzlarıyle çektiklerini öğrenen Çar, isteklerinden vazgeçtiğini bildirdi. Türkiye'den ve artık şahsî düşmanı hâline gelmiş olan Reşid Paşa'dan ilk fırsatta intikam almak üzere, mes'eleyi bu safhada kapatmayı münasip gördü.

Savaşı önlemekte Fuad Efendi'nin de büyük rolü oldu. İmparatorluğunu ilâna hazırlanan Fransa cumhurbaşkanı Prens Napoléon'un savaşa girmiyeceğini ve İngiltere'nin Fransa'nın tutumu yüzünden tereddütte olduğunu gören Reşid Paşa işin ateşli safhası kapanmışken, bir savaşı göze alamadı. Keçeci-zâde Mehmed Fuad Efendi, bu sırada 34 yaşındaydı ve ûlâ rütbesini taşıyordu (korgenerale eşit sivil rütbe). Madrid elçiliğinden, fevkalâde salâhiyetlerle Bükreş'e gitmiş, Romanya'yı teftiş etmişti. Oradan, olağanüstü geçici büyükelçi olarak Petersburg'a (şimdi Leningrad) gönderildi. Rusya dış işleri bakanı Neselrod'un ziyâretini kabûl etti. 4 ekim 1849'da Çar'la, mûtat dışı şekilde, yalnız olarak yaptığı uzun görüşmede, onu ikna ederek, savaş çıkmasını önledi. Çar'ın ricası üzerine 3 ay Rusya'da kaldıktan sonra Istanbul'a döndü. Avrupa'da büyük diplomat şöhreti yaptı. O zaman kabineye dâhil olan sadâret müsteşarlığına getirildi. Sultan Mecid, rütbesini bâlâ'ya (orgenerale eşit sivil rütbe) yükseltti ve im-

tiyâz nişanı'nı verdi. Az sonra yanına Cevdet Efendi'yi (Paşa) alarak, fevkalâde müfettiş sıfatıyle Mısır'a gitti. Orada 4 aya yakın kaldı. Tanzîmât esaslarını bu eyâlette uyguladıktan ve Mısır'ın Istanbul'a gönderdiği vergiyi üçte bir nisbetinde yükselttikten sonra Istanbul'a döndü ve ilk defa olarak hâriciye nâzırlığına getirildi.

Sadâret Değişiklikleri

Reşid ve Âlî Paşalar'la Fuâd Efendi'nin büyük diplomat ünü yaptıkları Reşid Paşa'nın bu 2. sadâreti 3 yıl, 5 ay, 15 gün sürdü. 6 sadâretinin en uzunu budur. Meclis-i Vâlâ reîsi olan Paşa'nın yerine, Rauf Paşa getirildi. 26 ocak 1852'den 5 mart 1852'ye kadar ancak 1 ay ve 9 gün süren bu 5. ve sonuncu sadâretinden sonra Mehmed Emin Rauf Paşa, son defa iktidâra geldiği zaman «mecâlis-i âlîye'ye me'mûr» yâni devlet bakanı idi. Tekrar aynı göreve verildi. 28 mayıs 1860'ta 80 yaşlarında öldü ve Eyüp'e gömüldü. 2 defa II. Mahmud, 3 defa da Sultan Mecid zamanında iktidara yükselen Rauf Paşa'nın 5 sadâretinin toplamı 14 yıl, 9 ay ve 25 gündür. XV. asırdan sonra Osmanlı saltanatının son 5 asrında gelen bütün sadrâzamlar içinde Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'dan sonra en çok sadâret mevkıini işgal eden, Rauf Paşa'dır. Dâmâd Rüstem ve Sokollu Mehmed Paşalar'ın sadâretleri bile Rauf Paşa'nın 5 sadâretinin toplamından azdır.

Rauf Paşa'nın yerine Reşid Paşa, 3. defa sadârete geçti. Bu defaki azline sebep, Dâmâd Müşir Ahmed Fethi Paşa ile geçimsizliğidir. Sultan Mecid, Tanzimatçı olmakla berâber rekabet sebebiyle Reşid Paşa ile geçinemiyen bu eniştesini de o zaman kabineye dâhil olan Tophâne Müşirliği'nden uzaklaştırdı. Fethi Paşa, Batı dillerini ve kültürünü Reşid Paşa'dan bile iyi bilmekle öğünüyordu.

Reşid Paşa'nın yerine, onun en gözde ve kabiliyetli adamı olan Mehmed Emin Âlî Paşa getirildi. 37,5 yaşında ve Reşid Paşa'dan 15 yaş genç olan Âlî Paşa, Tanzimat'ın kurucusuna saygısından dolayı sadâreti istemediyse de, Sultan Mecid'in ısrarı karşısında mecbur oldu. Hattâ sadrâzamın protokolde Hânedan dışından kimseye tâzim göstermesi âdet olmadığı halde, sadâret alayından sonra, Reşid Paşa'nın sarayına gidip kendisini yetiştiren büyük devlet adamını eteklediği meşhurdur. Bu harekete Reşid Paşa bile şaşmıştır.

Türkiye tarihinin en büyük başbakanlarından olan ve bilhassa Reşid Paşa'nın ölümünden sonra bütün Avrupa'da en büyük

diplomat olarak kabûl edilen Âlî Paşa, Mısır Çarşısı kapıcısının oğludur. Bu mütevazı menşeinden dolayı, rakibleri, bu arada Zıyâ Paşa, Nâmık Kemal, Ali Suâvî Efendi, Kavalalı Prens Mustafa Fâzıl Paşa tarafından istihzâ mevzuu olmuştur. Çocuk yaşında diplomatik görevle Viyana'ya giden ve 20 yaşlarından beri birinci derecede diplomatik görevlerde bulunan Âlî Paşa, çalışkanlığı ve gayretiyle kendi kendini çok iyi yetiştirmişti. Her yerde kendi fikirlerine tarafdâr istîdatlar arıyan Reşid Paşa tarafından, en çok himaye edilen gençti. Reşid Paşa, Fuad Paşa'yı, Cevdet Paşa'yı, Ahmed Vefik Paşa'yı, Safvet Paşa'yı, Zıyâ Paşa'yı, Şinasi'yi ve emsalini de çok himaye etmişse de, Âlî Paşa'ya en genç yaşlarında en büyük mes'uliyetleri tevdi etmekten kaçınmamış ve her defasında yanılmadığını görmüştür. Tanzîmat devrinde Türkiye'nin bahtiyar bir hayat yaşaması, Reşid Paşa'nın yetiştirdiği devlet adamları sâyesinde olmuştur. Âlî ve Fuad Paşalar ise, yerlerine adam yetiştirmedikleri için sonradan çok tenkid edilmişlerdir.

Âlî Paşa'nın bu ilk sadâreti, 1 ay, 29 günden ibâret kaldı. 3 ekim 1852'de yerine Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Mehmed Ali Paşa getirildi. Sultan Mecid'in eniştelerinin en genci (39 yaşında) olan bu zat, Aydın (İzmir) valiliğine gönderilen Âlî Paşa'nın yerini doldurabilecek bir devlet adamı değildi. 6 defada 12 yıldan fazla deniz kuvvetleri kumandanlığını işgal ettiği için daima «Kapdân-ı Deryâ» diye anılan Mehmed Ali Paşa'nın sadâretinde, Kırım Savaşı ile neticelenen Rus ihtilâfı çıkmıştır.

Reşid Paşa'nın 2. sadâretindeki büyük hizmetlerinden biri, ilk ve son Türk akademisi olan Encümen-i Dâniş'i 18 temmuz 1851'de kurmasıdır. Sultan Mecid'in bizzat açtığı bu akademide üye sayısı, Fransız Akademisi taklîd edilerek 40'dan ibaretti. Akademi başkanlığına, Osmanlı tarihinin en büyük ilmiye ailelerinden birinden gelen ve pekçok şeyhulislâm yetiştiren Ebû-İshakzâdeler'den olan kazasker Şerif Mehmed Efendi seçildi. Abdülhak Hâmid Tarhan'ın babası tarihçi ve diplomat Hayrullah Efendi, ikinci başkan oldu. Sonradan ikisi de sadrâzam olan Keçeci-zâde Fuad ve Ahmed Vefik Efendiler, Cevdet Efendi (Paşa), akademinin üyeleri arasındaydılar. Cevdet Paşa, büyük tarihini, bu akademinin talimatıyla yazmıştır. Avusturyalı meşhur tarihçi Hammer, akademiye şeref üyesi seçilmişti. Encümen-i Dâniş'in faaliyeti, on küsur yıldan ibaret kalmış ve Sultan Aziz'in ilk yıllarında dağılmıştır. Bu müessesenin devam edememiş olması, XX. asırda ve bilhassa zamanımızda kültür buhranı doğması, başta Türkçe olmak üzere birçok ilimlere şunun bunun müdahale etmesiyle neticelenmiştir.

XIX. Asrın İkinci Yarısı Başlarken Büyük Devletlerin Durumu

XIX. asrın ikinci yarısı başlarken, dünyada 9 devlet, büyük devlet sayılabilecek gücü taşıyorlardı. Bunlar ehemmiyet sırasına göre İngiltere Krallığı, Fransa Cumhuriyeti, Rusya İmparatorluğu, Türkiye İmparatorluğu, Çin İmparatorluğu, Avusturya İmparatorluğu, Prusya Krallığı, Amerika Birleşik Devletleri ve İspanya Krallığı idi. Fransa'da İkinci Cumhuriyet, ancak 3 yıl sürmüş, İkinci İmparatorluk başlamıştır. Bu büyük devletlerden bâzıları, son bir çeyrek asır içinde, büyük gelişme göstermişlerdir. En büyük gelişme gösteren İngiltere idi. İktisâdî, sınâyî ve ticârî bakımdan dünyanın rakipsiz birinci devleti, en kudretli donanma ve ticâret filosu sahibi, en istikrarlı rejimle yöneltilen, demokrat ve liberal bir ülkeydi. Bilhassa Hindistan'ı ele geçirerek çok büyük sömürgeler elde etmiş, bütün kıt'alara yayılmış, en mühim stratejik mevkıleri ele geçirmişti.

Rusya'nın gelişmesi, yayılma siyâseti yoluylaydı. Lehistan krallığının en büyük kısmını, İsveç krallığının büyük ülkelerini, Osmanlı imparatorluğunun büyük topraklarını, Çin imparatorluğunun geniş arâzîlerini yutmuş, Türk, Moğol ve Fin devletciklerini ve halklarını hâkimiyetine almıştı. Baltık'la Pasifik, Kuzey Buz Denizi ile Hazar arasında uzanıyor, Akdeniz'e çıkmak için, büyük çabalar harcıyordu.

Fransa, en kudretli kara ordusuna, dünyanın ikinci donanmasına sahipti. Boyuna rejim değiştiriyor, bu yüzden büyük zararlara uğruyordu. İngiltere'den sonra modern sanayie sahip ikinci büyük devletti. Prusya, mükemmel kara ordusuna dayanıyordu; donanması yoktu. Türkiye, son çeyrek asır içinde Cezâyir'i, Mora, Attika, Kikladlar, Ağrıboz'u, Tuna deltasını, Doğu Karadeniz kıyılarını kaybetmişti. Tanzimat'la kendine gelmişti. Kara ordusu, Fransa ve Rusya'nınkilerden hemen sonra geliyordu. Donanması da İngiltere, Fransa ve Rusya'dan sonra dördüncüydü ve daha da gelişip Rusya'yı geçmiye namzet bulunuyordu. Avusturya, 1848 ihtilâlinden sonra Metternich rejiminden çıkmış ve eski itibarını kaybetmişti. Yalnız Adriyatik'e sahili vardı. Küçük Alman azınlığın hâkim olduğu bu imparatorluk, Macarlar'a da Almanlar'la eşit hak tanımayı düşünüyordu (1867'de gerçekleşecektir). İspanya yıkıntı, Birleşik Amerika, büyük gelişme hâlindeydi. Çin, içine kapanmakta devam ediyordu. Kapıları, Batılı emperyalistler tarafından zorlanmıya başlamıştı.

Dünyanın 1825'te 955.000.000 tahmin edilen nüfusu, 1850'de

1.137.000.000'a yükselmişti. Bu 1.137.000.000 nüfusun 902 milyonunu, 9 büyük devlet ellerinde tutuyor, geri kalan 235 milyonu, bütün diğer orta ve küçük devletler aralarında paylaşıyorlardı (1825'te bu oran, 654 milyona karşı 301 milyondu). Bu çeyrek asır içinde İngiltere 119 milyondan 259 milyona, Fransa 32 milyondan 39 milyona, Rusya 48 milyondan 68 milyona, Çin 320 milyondan 380 milyona, Avusturya 30 milyondan 39 milyona, Prusya 11 milyondan 17 milyona, Birleşik Amerika 5 milyondan 23 milyona, İspanya 19 milyondan 23 milyona yükselmiş, Türkiye, 58 milyondan 54 milyona düşmüştü. 1828'de büyük devletler arasından çıkan İran, bu müddet içinde 11,5 milyondan 11 milyona inmişti. Birleşik Amerika nüfusunun 3,2 milyonu Zenci esirdi. Rusya'da da on milyonlarca serf (toprağa bağlı esîr) yaşıyordu. Türkiye'de esîrlik ilga edilmişti.

XIX. asrın başlarında, yüzyıllardan beri ilk defa olarak bir şehrin nüfusu Istanbul'unkini geçmiştir. 1825'te 1.500.000 olan Londra'da nüfus 1850'de 2.337.000'i bulmuştur. Bu devre içinde Istanbul 1.300.000'den 1.400.000'e, Paris 1.000.000'dan 1.398.000'e, New York 300.000'den 991.000'e, dokuma sanayii sayesinde Manchester 280.000'den 569.000'e yükselmiştir. 1850'de yarım milyondan fazla diğer dünya şehirleri şöyledir : Pekin 1.100.000, Kanton 1.000.000, Tiençin 800.000. 5 şehrin nüfûsu 400-500 bin arasındadır : Petersburg (Leningrad) 432.000, Berlin 412.000, Philadelphia 409.000, Napoli 408.000, Viyana 400.000. Türkiye'nin Istanbul'dan sonra en kalabalık şehirlerinin tahminî nüfusları : Kahire 355.000, Şam 215.000, Edirne 200.000, İskenderiye 184.000, Mekke 180.000, Bursa 170.000, Bağdad 160.000, Haleb 150.000, İzmir 150.000. Bunlar dışında Osmanlı imparatorluğunda 100-150 bin arasında 8 ve ayrıca 50-100 bin arasında 22 şehir bulunuyordu. Türkiye'de 50.000'den fazla nüfuslu şehir sayısı 40, İngiltere'de (sömürgeler dahil) 63, Fransa'da 17, Rusya'da 15, Avusturya'da 12, İran'da 10, Japonya'da 10, İspanya'da 11, Birleşik Amerika'da 6, Çin'de 33, Prusya'da 7, Holanda'da 5 idi. 1825'te dünyada 50.000'den fazla nüfuslu şehir sayısı takriben 227 iken, 1850'de 291'e, 100.000'i geçenler ise 106'dan 115'e yükselmişti.

1850'de durum şuydu ki, kara ordusu hâriç, diğer hemen bütün belli başlı branşlarda İngiltere'yi geçmek, diğer bütün büyük devletler için hayaldi.

III

KIRIM HARBİ (1853 - 1856)

Makaamât-ı Mübâreke Meselesi ve Türk - Rus Münâsebetlerinin Gerginleşmesi (1853 Baharı)

Kudüs, her üç semâvî dinde de (Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Mûsevîlik) kutsal bir şehirdir. Hazret-i Îsâ ile ilgili yerlerin, bu yerlerdeki hizmetlerin paylaşılması üzerinde Ortodoks ve Katolik mezheplerinin eskiden beri rekabeti vardır. Bu devirde rekabet, bir düşmanlık hâlini almıştır. Ortodokslar'ı Rusya, Katolikler'i ise Fransa desteklemektedir. Bâb-ı Âlî, her iki mezhebe karşı tarafsız davranmaya çalışmakta, ancak, çok mutaassıp bir adam olan ve Tanzimat Türkiyesi'ni yıkmak isteyen Çar I. Nikola, Ortodokslar'a haksız muâmele edildiğini ileri sürmektedir. Bu sebeple Istanbul'a fevkalâde bir büyükelçi göndermek lüzumuna inanmıştır. Bu büyükelçi, Prens Mençikof'dur. Finlandiya umûmî vâlîsi, bahriye nâzırı ve büyük-amiral olan Prens Mençikof, bu hava içinde, 28 şubat 1853'te Istanbul'a gelmiştir.

Tanzimat liderleri, artık Türkiye'nin millî siyâseti hâline gelmiş bulunan Rus düşmanlığı ile maruftur. Bilhassa Reşid ve Fuad Paşalar, tamamen Rus düşmanı olarak tanınmışlardır. Kendisini birçok mes'elede atlatan bu diplomatlara karşı I. Nikola, diş bilemektedir. Âlî Paşa'nın Rus düşmanlığı, daha mutedildir. Reşid Paşa, İngiltere, Âlî Paşa ise daha çok Fransa dostudur. Fuad Paşa, her iki devleti kollamak gayretindedir. Bu sırada İngiltere ve onun ardından Fransa, dünyanın birinci ve ikinci devletleri hâlindedir; Rusya, kudret bakımından onları tâkıyb etmektedir. Victoria İngilteresi ve III. Napoléon Fransası, büyük gelişme içindedirler. Sultan Mecid Türkiyesi de kendi imkân ve şartları içinde gelişmekte ve dünya devletleri arasında, yukarıda anılanlardan sonra, dördüncü dereceyi muhâfaza etmektedir. Modern ordusunu, Rusya'ya karşı başarılı bir savunma savaşı verebilecek dereceye getirebilmiştir. Ancak muhtemel bir savaşta taarruz harbiyle Rusya'yı yenmesi, bahis konusu değildir. Türk kara ordusu, Fransa ve Rusya'nınkinden sonra dünyada üçüncüdür. Kudretiyle mütenasip bir kara kuvveti olmıyan İngiltere, muazzam donanmasına güven-

mektedir. Bu donanmanın gücü, dünyanın geri kalan bütün donanmalarının toplam gücünün üzerindedir. Ticâret filosu için de İngiltere aynı erişilemez seviyededir.

Prens Mençikof'un Istanbul'a gelmesi üzerine hâriciye nâzırı Fuad Paşa istifa etti. Rif'at Paşa, onun yerine getirildi. III. Napoléon da, muhalifleri olan kralcıları elde etmek için, Katolik siyâseti güdüyordu. Bâb-ı Âlî'yi, Katolikler aleyhine Ruslar'a tâviz vermemesi için sıkıştırıyordu. İki ateş arasında kalan Bâb-ı Âlî, Hıristiyan Kutsal Makamları'nın Müslüman dinince de kutsal olduğunu, bundan böyle bu makamlardaki hizmetlerin Katolikler ve Ortodokslar'ca değil Müslümanlarca ifa edilmesine karar verdi. Sultan Mecid, bu mealde bir ferman yayınladı. Paris ve Petersburg, şaşırdı. Çar ve Mençikof, fenâ halde kızdı. I. Nikola, Türkiye için meşhur «hasta adam» tâbirini ilk defa kullanarak, İngiltere'ye Osmanlı imparatorluğunu paylaşma teklifinde bulundu. Rusya'nın Akdeniz'e ineceğinden ürken İngiltere, bu gizli teklifi Bâb-ı Âlî'ye bildirmekle yetindi. 10 martta huzûr-ı hümâyûna kabûl edilen Mençikof, padişahtan da yüz bulmayınca, Bâb-ı Âlî'ye 5 gün içinde kabûl veya reddedilmesi isteğiyle bir ültimatom verdi. Reddi hâlinde savaşı göze alacağı tabiî olan bu ültimatoma göre Türkiye, Makaamât-ı Mübâreke'de Ortodokslar'a takaddüm hakkı tanıyacaktı. Bâb-ı Âlî, 5 günün sonunda, 10 mayısta, Rifat Paşa eliyle Prens Mençikof'a cevap verdi. Türk imparatorluğundaki Ortodokslar'ın durumunun Fâtih ve Kaanûnî'nin fermanları ile belirtildiği, bu fermanların hükümleri dışına çıkılamıyacağı bildiriliyor, yâni ültimatom reddediliyordu. Savaş demek olan bu kararı 43 kişilik fevkalâde bir meclis, Sadrâzam'ın başkanlığında, tek muhalife karşı 42 reyle almıştı. 21 mayısta Prens Mençikof, yanına Rusya'nın Istanbul'daki bütün büyükelçilik mensuplarını alarak, Türkiye'den ayrıldı. İki imparatorluk arasında siyâsî münasebetler kesilmişti.

Bir Ortaçağ hükümdarı derecesinde mağrur olan I. Nikola, ültimatomun reddedildiğini öğrendiği zaman: «Sultan'ın elini yanağımda hissediyorum» diyerek savaşa karar verdi.

13 mayısta Dâmâd Mehmed Ali Paşa'nın 7 ay, 11 gün süren sadâreti sona erdi. 30 yıl Girit valiliğinde bulunduğu için «Giritli» denen Mustafa Nâilî Paşa, sadrâzam oldu. Ancak böylesine nazik bir durumda hükûmet başkanlığını yapacak bir şahsiyet olmıyan ihtiyar Mustafa Nâilî Paşa'nın sadâreti, bu sırada hâriciye nâzırlığına getirilen eski sadrâzam Mustafa Reşid Paşa'nın vesayeti altında geçiyordu. Dış siyasette Reşid Paşa, mutlak şekilde hâkimdi

ve Rusya'yı ezmenin, hiç olmazsa çeyrek asır için Türkiye'yi teh did edemez hâle getirmenin tam zamanı olduğu fikrini taşıyordu.

Rusya ile Savaşın Fiilen (3 Temmuz) ve Hukukan (4 Ekim 1853) Başlaması

3 temmuzda Rusya, 35.000 asker ve 72 topla, bir Türk eyaleti olan Romanya'yı işgale başladı. Bu işgalin Türkiye'ye savaş açılması demek olmadığı, bütün Avrupa başkentlerine resmen teblîğ edildi. Türkiye, Ortodokslar'a haklarını tanıyınca Rusya, Romanya'yı boşaltmayı kabûl ediyordu. Ancak bu söz, Çar'ın daha bir kaç hafta önce İngiltere'ye yaptığı Türk imparatorluğunu paylaşma teklifiyle çelişiyordu. Rus ordularına, Başkumandan Prens Gorçakof kumanda ediyordu.

Bunun üzerine Avusturya imparatorluğu ile Prusya krallığı, Istanbul ve Petersburg'a, kendi hakemliklerinde bir konferans toplanıp savaşın önlenmesini teklif ettiler. Rusya bu konferans teklifini kabûl etti. Rusya'ya baş eğdirmek için bir daha böyle bir fırsat yakalıyamıyacağını bilen Reşid Paşa, teklifi reddetti. 26 eylûlde Bâb-ı Âlî'de toplanan 163 kişilik bir meclis, Rusya'ya savaş açılmasına karar verdi. 29 eylûlde bu karar, irâde-i senîye'ye iktirân etti ve 4 ekim 1853'te Rusya'ya harb ilân olunduğu, bütün başkentlere bildirildi.

Bu müddet içinde Tuna boyunda ve Kafkasya'da, her iki devlet yığınak yapmıştı. Serdâr-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa'nın kumandasındaki Tuna ordusunda, Prens Gorçakof'un 152.000 askerine karşılık 133.000 Türk askeri vardı. Kafkasya'da Müşir Abdülkerim Nâdir Paşa'nın kumandasındaki 150.000 kişi, Muraviev'in kumandasındaki 160.000 Rus askerinin karşısındaydı. İyi Türk birlikleri Tuna boyunda olup, Kafkasya cephesindekilerin ancak bir kısmı modern şekilde yetiştirilebilmiş ve techîz olunmuştu. Tunus ve Mısır valileri de, istenen birlikleri yollamışlardı. Ancak Rusya'nın tedricen Türk cephelerine getirebileceği ihtiyat asker sayısı, Türkler'in sağlıyabileceği rakamdan çok daha üstündü.

23 ekim 1853'te Türk topçu ateşiyle savaş başladı. Bu gün Ruslar, 300 asker kaybettiler. 27 ekimde Ömer Paşa, Vidin'den doğuya doğru Tuna dirseğini atlıyarak Romanya'ya geçti ve Kalafat'ı işgal etti. Tutrakan ve Yerköyü'nden de Romanya'ya asker sokan Ömer Paşa, düşmana Bükreş üzerine yürüyeceği zannını verdikten sonra, duruma tamamen hâkim oldu ve teşebbüsü her zaman için elinde tuttu. 5 kasımda Olteniça'da, Bükreş'in güneydoğusunda ve Tutrakan'ın karşı yakasında Ömer Paşa, General

Dannenberg'in kolordusunu kesin şekilde bozdu. 1.200 ölü ve binlerce yaralı veren Ruslar, bozgun hâlinde Bükreş'e kaçtılar.

Kafkasya cephesinde Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa, Şeyh Şâmil'in desteğine rağmen Ömer Paşa'nınkine benzer bir başarı elde edemedi. Bunun üzerine yerine, kurmay başkanı olan Ahmed Paşa, cephe kumandanı oldu.

30 kasım 1853'te Karadeniz donanması başkumandanı Amiral Nahımov, Osman Paşa'nın kumandasında Sinop'ta yatmakta olan 12 parçalık bir Türk filosunu bastı. Rus filosunda 318, Türk filosunda ise 282 top vardı. Baskın tamamen başarılı oldu. Bütün Türk filosu batırıldı. 2.000 küsur Türk şehîd oldu; 3 Türk subayı ve 125 er Ruslar'a esir düştü. Sinop şehri büyük hasara uğradı. Yaralı olan Osman Paşa da esîrler arasındaydı. 2.000 Türk denizcisi, yüzerek kurtuldu. Rus kaybı, 34 ölü ve 230 yaralı idi. Rus gemilerinin ekserisi de ağırca isabetler almıştı. Sinop limanında yatan 6 Türk ticaret gemisi de batırıldı. Sinop'ta 2.500 ev, oturulamıyacak şekilde Rus bombardımanından zarar gördü ve halktan ölenler oldu.

Reişd Paşa'nın, eski gemilerden seçilmiş böyle bir filoyu Sinop'a göndermesinin de diplomatik bir manevra olduğu söylenmiştir. Böylece tereddütler içinde bulunan İngiltere ile Fransa'yı Rusya'ya karşı savaşa sokmak istediği iddia olunmuştur. Gerçekten Sinop baskını Avrupa'nın liberal basınında Ruslar'a karşı ağır bir kampanya açılmasına vesile vermiştir. Ancak bu rivayetin doğrulanması imkânsızdır. Amerikalılar'ın da umumî efkâra karşı savaşı haklı göstermek için, Pearl Harbour'daki filolarını istiyerek Japon baskınına açık bıraktıkları pek çok söylenmiştir.

5 ocak 1854'te Romanya'da Tuna boyunda Kalafat yakınlarında Çatana'da Ömer Paşa'nın kurmay başkanı Ferik Nâzır Ahmed Paşa, Ruslar'ı tekrar bozdu. Ruslar, bu bozgunu telâfi edip, Kalafat'ı almak ve Türkler'i Tuna'nın öte yakasına (Romanya'dan Bulgaristan'a) atabilmek için, 5 günlük büyük bir taarruza geçtiler. Bu taarruz da netice vermedi. Bozulan Ruslar, Bükreş'e çekildi. Bunun üzerine Çar, Prens Gorçakof'u başkumandanlıktan aldı ve yerine Mareşal Paskieviç'i tayin etti.

27 şubat 1854'te III. Napoléon, Çar Nikola'ya, savaşa son verilmesini teklif etti. Bu teklif, Reşid Paşa'nın Fransız İmparatoru'nun aracılığını rica etmesi üzerine olmuştu. Türkler üstün durumdayken savaşa son vermeye yanaşmıyan Çar, teklifi reddettiği gibi, yayınladığı bir beyannâme ile Fransız ve İngilizler'in Hıristiyan dinine ihanet ederek Müslüman Türkler'e yardakçılık ettiklerini söylemek basîretsizliğinde bulundu. Buna fena halde kı-

zan III. Napoléon, Londra'ya, Rusya'ya savaş açılması teklifinde bulundu. Böyle birşeyi çoktan isteyen, Ruslar'ın güneye doğru ilerleyişlerinden her zaman ürken İngiltere, III. Napoléon'dan çekiniyordu. Onun açık desteğini kazandıktan sonra, savaşa girmemesi için hiçbir sebep kalmamıştı. Sonradan Kırım Savaşı'nda ağır kayıplar veren III. Napoléon, böyle bir kombinezon kurarak Fransa'yı savaşa soktuğu için Reşid Paşa'ya kızmış ve Tanzimat'ın kurucusu tarafından atlatıldığını açıkça söylemiştir.

6 şubat 1854'te İngiltere ve Fransa büyükelçilerinin Petersburg'dan ayrılmaları ile Rus - İngiliz ve Rus - Fransız siyasî münasebetleri kesilmiş oldu. Çar, birbiri üzerine siyasî gaflar yapmış ve savaşı daha başından diplomatik yoldan kaybetmişti.

Küçücük Yunanistan, dev devletlerin birbirine düştüğü bu hengâmede birşeyler elde etmek için ileri atılmaktan çekinmedi. Türkiye'nin Rusya ile ölüm kalım savaşı içinde kendisine tâvizler vereceğini, İngiltere ve Fransa gibi eski ve devamlı koruyucularının da kendisini destekliyeceklerini umuyordu. Halbuki büyük bir savaşın eşiğinde İngiltere ile Fransa, müttefikleri Türkiye'nin aleyhinde bir davranışta bulunamazlardı.

Rus desteğini kazanan Yunanlılar, Türk imparatorluğundan Tesalya'yı, mümkünse Epir'i koparmak istiyorlardı. Her iki vilâyette de Yunanlılar, % 50'nin üzerine çıkamıyan bir azınlık hâlindeydiler. Türkiye ile savaşa girişmek bahis konusu olamıyacağı için, çete savaşıyla bu vilâyetlerde huzursuzluk çıkarmıya başladılar. Müdafaasız Türk ve Arnavut köylerini basıp katliam yapıyorlardı. Yunan çetelerini, General Grivas'la General Tsavellas idare ediyorlardı. 9 martta Bâb-ı Âlî, Yunanistan elçisine pasaportunu verdi ve Atina'daki elçisini çağırdı. Türkiye'deki bütün Yunan gemi ve mallarına elkonuldu. Fuad Paşa, Yenişehir ve Epir'e fevkalâde salâhiyetlerle gönderilerek, huzursuzluğu gidermeye çalıştı.

12 mart 1854 Istanbul Muâhedesi ile, Kraliçe Victoria ve İmparator III. Napoléon, Sultan Mecid'in daveti üzerine, Rusya'ya karşı Türkiye ile müttefik olmayı kabûl ettiler. Reşid Paşa'nın imzaladığı bu muâhedeye göre, üç müttefik, Rusya ile ayrı ayrı sulh yapamıyacak, savaş, üç devletin başkumandanlarının ittifakı ile yürütülecek, her üç müttefik orduya şâmil bir başkumandan olmıyacak, Türkiye'ye gelecek İngiliz ve Fransız kara ve deniz kuvvetleri, Türk kanunları çerçevesinde hareket edecek, savaşın sonunda fütûhat yapılmıyacaktı.

Bunun üzerine Ruslar, Müttefikler yetişmeden Türkler'e mümkin olabilen darbeyi vurmak istediler. 23 martta birkaç bin ölü

vermek bahasına Dobruca'yı işgal ettiler. 27 martta İngiltere ile Fransa, Rusya'ya resmen harb ilânı notalarını verdiler. 31 martta ilk Müttefik kuvvetleri, Gelibolu'ya ayak bastı. Fransızlar'a harbiye nâzırı Mareşal Leroy ve Saint-Arnaud, İngilizler'e ise Mareşal Lord Raglan kumanda ediyordu. Bu sırada 17 nisan 1854'te Ömer Paşa, Kalafat meydan muhârebesini kazanarak, Ruslar'ı Karayova'ya kadar (80 km.) kovaladı. 22 nisanda Müttefik Donanma, Odesa'yı (Türkçe : Hocapaşa) bombardıman etti ve limanda yatan 13 gemi zaptedildi. Odesa harekâtında Müttefik zayiatı, 2 ölü ve 18 yaralıdan ibaret kaldı.

5 mayısta bir Fransız kolordusu Pire'ye çıktı ve 3 yıl süreyle Pire ve Atina'yı işgal etti. Rus tarafdarı olan Yunan hükûmeti düştü.

Dünyanın ilk telgraf şebekelerinden biri, İmparatorluk Türkiyesi'nde kurulmuştur. Kırım Harbi sırasında önce Istanbul-Varna, sonra Varna-Balıklava (Kırım) hattı yapılarak, Kırım'da geçen harb, saniyesi saniyesine Istanbul'da haber alınabilmiştir. Ancak Kafkasya cephesinde henüz telgraf olmadığı için, bu cepheden haberler, Trabzon'dan kalkan vapur postası ile gelebiliyordu.

Silistre Muhâsarası (15 Mayıs - 25 Haziran 1854)

15 mayısta Ruslar, Güney Dobruca'da, Tuna üzerinde mühim bir Türk kalesi olan Silistre'yi muhâsaraya başladılar. Muhâsaranın başında bizzat Başkumandan Mareşal Paskieviç bulunuyordu. 130 Rus topu, Ferik Mûsâ Paşa'nın kumandasında 10.000 Türk askerinin savunduğu kaleyi dövmiye başladı. Savaş, çok şiddetli oldu. 9 haziranda Mareşal Paskieviç ağır şekilde yaralandı ve Rusya'ya dönmiye mecbur oldu. Çar, onun yerine, tekrar Prens Gorçakof'u getirdi. Ancak Ruslar, Silistre önünde çakıldılar ve gittikçe ağırlaşan ölçüde zayiat verdiler. 13 haziranda Prens Gorçakof da yaralandı. Orgeneral Schilder öldü ve Orgeneral Luders ölüm derecesinde yara aldı. O günki taarruzda Rus zayiatı 1.000 ölü ve 2.000 yaralı, Türk zayiatı 900 şehîd ve yaralıydı. Rus top ve bayrakları, Türkler'in eline geçti. 80.000 Rus, 10.000 Türk'ün karşısında mıhlandı. Nâmık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* piyesi, bu muhâsarayı ebedîleştirir.

15 haziranda Türkler'in hurûcuyla büsbütün sarsılan Ruslar, 25 haziranda, 41 günlük muhâsarayı kaldırdılar. 15.000 ölü ve 25.000 yaralı veren 80.000 kişilik Rus ordusu, perişan bir şekilde çekildi. 9 general ölmüş, iki general ve bir mareşal çok ağır şekilde, diğer bir mareşal hafif şekilde yaralanmıştı. Muhâsaranın kal-

dırılmasından üç gün önce müşir (mareşal) pâyesi verilen Silistre'nin muzaffer müdafii Mûsâ Paşa, bu pâyeyi aldığının ertesi günü, bir Rus güllesiyle şehîd oldu. Yerine muâvini Rif'at Paşa geçti.

Silistre bozgunu üzerine Ruslar, Ömer Paşa'nın zinde ordusundan büyük bir darbe yememek için Eflâk'ı boşaltarak, Boğdan'a (Moldavya) çekildiler.

29 mayıs 1854'te Mustafa Nâilî Paşa, 1 yıl, 17 gün süren bir sadâretten sonra azledildi. 41 yaşındaki Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, sadrâzam oldu. Tahsilini Paris'te yapan Mehmed Paşa, Tanzimat ricâlinin en önemlilerinden biridir.

8 temmuzda Yerköyü meydan muhârebesini de kazanan Ömer Paşa, Ruslar'a ikisi general olmak üzere 6.000 ölü verdirdi. Türkler, Eflâk'ı işgale başladılar.

Bu sırada Varna'ya 40.000 Fransız ve 15.000 İngiliz askeri çıktığı gibi, Müttefik Donanma da Karadeniz'deydi. 21 temmuzda Varna'da toplanan Müttefik Dîvân-ı Harbi, Kırım'a çıkarma yapmaya karar verdi. 6 ağustosta Türkler, Rus zulmünden bunalan Romenler'in büyük tezahüratı arasında Bükreş'e girdiler.

Kırım Çıkarması (14 Eylûl 1854)

14 eylûlde Kırım'a ilk çıkan kuvvetler, 24.000 Fransız, 22.000 İngiliz ve 7.000 Türk'ten ibarettir. Türk askerine Ferik Rüstem Paşa kumanda etmektedir. Bu kuvvetleri, 15 Fransız, 10 İngiliz ve 9 Türk savaş gemisi desteklemektedir. Türk filosunun kumandanı Kayserili Ahmed Paşa'dır. Ancak az zamanda Kırım önlerinde Müttefikler'in 50'den fazla savaş ve 300'den fazla nakliye gemisi birikmiştir. Kırım'da 40.000 Rus askeri ve bu kuvvetin başında, fevkalâde büyükelçilikle Istanbul'a gelmiş olan Prens Mençikof vardır.

20 eylûlde Müttefikler, Alma meydan muhârebesinde Ruslar'ı bozdular. Düşman 7.000 kişi kaybetti ve 600 esîr verdi. Müttefik zâyiatı, 3.314'ten ibaretti. Bundan sonra Müttefikler'in hedefi Ruslar'ın alınamaz bir kale hâline getirdikleri Sivastopol limanı oldu. 10 ekimden itibaren, kalenin muhâsarasına başlandı. Müttefikler, devamlı şekilde Kırım'a yeni kuvvetler çıkarttıkları gibi, Rusya'dan da Prens Mençikof'a büyük kuvvetler gönderiliyordu. Sivastopol'da ekim sonunda 54.000 Rus askeri toplanmıştı. 250 topları vardı. Müttefikler'in 126 kara ve yüzlerce deniz topu bulunuyordu. 17 ekimde Sivastopol kalesi kumandanı Amiral Kornilof

vurularak öldü. 25 ekimde Balaklava ve 5 kasımda İnkerman meydan muhârebelerini de Müttefikler kazandılar. Bu ikinci zaferde Türk birliklerinin payı büyük oldu. İnkerman'da Ruslar 11.000 asker kaybettiler ve 850 esir verdiler. Müttefik zayiatı 4.680 kişiydi. Prens Mençikof kederinden öldü ve yerine Prens Gorçakof, Rus başkumandanlığına geçti.

Bu sırada Avusturya, Müttefikler'in rızasıyla, savaş bitince Türkiye'ye iade etmek üzere Romanya'yı işgal etti. Avusturya ile de savaşa girişmek istemiyen Rusya, birliklerini Moldavya'dan Besarabya'ya çekti.

23 kasım 1854'te Kıbrıslı Mehmed Paşa, 5 ay, 25 günlük bir sadâretten sonra azledildi ve Reşid Paşa, 4. defa sadrâzam oldu. Reşid Paşa, bu defa hâriciye nâzırlığından sadârete gelmişti. Reşid Paşa'nın tahakkümünü çekemiyen Kıbrıslı, sadâretten ayrılmıya mecbur olmuştu. Bu sûretle 1854 yılı kapandı.

Kırım'da 1855 Kış ve Bahar Harekâtı

Bütün Karadeniz ve Azak Denizi'ndeki Rus limanları, Müttefik donanmanın ablukası altındaydı ve iki liman arasında Rus gemilerinin işliyebilmesi imkânsız hâle getirilmişti. O Karadeniz ki, daha bir, hattâ üç çeyrek asır önce tamamen bir Türk gölü idi ve Rusya'nın bu denizde hiçbir kıyısı yoktu.

Şubat başlarında Serdâr-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa, Tuna boyundan Kırım'a geldi. 17 şubatta Kırım'daki Türk ordusuyla, Gözleve meydan muhârebesini kazandı. Sivastopol muhâsarası devam ediyor, Ruslar'ın devamlı takviye alması sâyesinde kale düşmek bilmiyordu. Kışın sonunda Kırım'a yığılan Müttefik kuvvetleri, 55.000'i Türk olmak üzere, 202.000 askeri bulmuştu. 2 martta Çar I. Nikola öldü ve yerine oğlu II. Aleksandr geçti. Çar, hasta hasta bir birliği teftîşe çıkmak sûretiyle intihâr etmişti. Amansız bir Türk düşmanı idi. Bilhassa II. Mahmud'u ve Reşid Paşa'yı şahsî düşmanı biliyordu. Sayısız Türk, Leh ve Macar'ın kanına girmiş olan, mutlakıyetin müşahhas timsali bu hükümdar, Rus milletine de acıklı ve ağır günler yaşatmıştı. Oğlu II. Aleksandr, liberal karakteriyle ünlüdür.

15 martta Sardunya Krallığı ile Türkiye arasında, Rusya'ya karşı ittifak muâhedesi imzalandı. Bu Istanbul Muâhedesi'ne Sadrâzam Reşid ve hâriciye nâzırı Âlî Paşalar imza koydular. Buna göre İtalyan birliğini kendi tâcı etrafında gerçekleştirmek isteyen II. Vittorio-Emanuele, General de la Marnora'nın kumanda ettiği

16.000 kişilik bir kuvveti Kırım'a göndermeyi kabûl ediyordu. Bâb-ı Âlî, İtalyanlar'a, İngiliz ve Fransızlar'a yaptığı aynı muameleyi yapacaktı. Merkezi Torino olan krallık, henüz büyük devletler arasında değildi.

2 mayısta Reşid Paşa'nın yerine, 2. defa olarak hâriciye nâzırı Âlî Paşa geldi. Reşid Paşa'nın bu 4. sadâreti 5 ay, 9 gün sürdü. Bu sırada Viyana'da bulunan Âlî Paşa'ya, 17 hazirana kadar maliye nâzırı Şefik Paşa kaymakamlık (vekâlet) etti. Reşid Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılmasına muhâlif olduğu için istifa etmişti. Büyük diplomat, bu kanalın açılmasıyle Mısır'da Türk hâkimiyetinin sona ereceğini, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a göz dikeceklerini çok iyi kestirmişti.

1855 Yaz Harekâtı

24 mayısta Müttefikler, Karadeniz ile Azak Denizi üzerindeki Kerç Boğazı'na, Kerç şehrini işgal etmek sûretiyle hâkim oldular. Bunun üzerine Ruslar, 28 mayısta Kuban ırmağının güney ağzındaki Anapa kalesini de bıraktılar. 7 haziran Sivastopol muhâsarasının dönüm noktalarından biri oldu. Bugünki taarruzda yeni gelen İtalyan birliklerinin de iltihakıyle Müttefikler, Ruslar'a 20.000'den fazla zâyiat verdirdiler ve 73 Rus topunu ele geçirdiler. Müttefik zâyiatı 5.000 idi.

28 haziranda İngiliz başkumandanı Mareşal Lord Raglan öldü. Orgeneral Simpson, yerine geçti. Fransız başkumandanı Mareşal Saint-Arnaud daha 29 eylûl 1854'te ölmüş, yerine Orgeneral Canrobert, 19 mayıs 1855'te onun istifası ile de Orgeneral Pélissier geçmişti.

Bu sırada 28 haziranda Bâb-ı Âlî, Türkiye tarihinde ilk defa olarak dış borçlanmıya gitti. Savaş giderlerini karşılamak üzere İngiltere'den, % 5 faizle 5 milyon İngiliz altını alındı. Bundan böyle dış istikrazların sonu gelmiyecek ve 20 yıl geçmeden Türk maliyesi, iflâs etmek tehlikesiyle karşılaşacaktır.

16 ağustos Traktir meydan muhârebesini de düşmana 7.400 zâyiat verdirerek Müttefikler kazandı. Rus orgenerali Read, ölüler arasındaydı. 800 Müttefik topuyla dövülmesine rağmen Sivastopol düşmüyordu. Ancak Prens Gorçakof, kalenin âkıbetinin ümitsiz olduğunu yeni çara resmen bildirmişti. Nitekim 8 eylûlde, Sivastopol'u savunan en mühim istihkâm, Malakof tabyası düştü. Önce Fransız generallerinden Mareşal Duc de Mac-Mahon bu tabyaya girdi ki, kralcı olan bu zat, 1873'te Fransa cumhurbaşkanı

seçilmiştir. Bu muhârebede Ruslar 13.500, Müttefikler 12.340 zâyiat verdiler.

Sivastopol'un Düşmesi (9 Eylûl 1855)

Prens Gorçakof, Malakof'un düşmesi üzerine Sivastopol'u boşalttı. 9 eylûlde Müttefikler, dünyanın en müstahkem kalelerinden biri olan Sivastopol'a girdiler. Şehir, tamamen yanmıştı. Sonradan mareşal olan Fransız generali Bazaine, Sivastopol kumandanlığına getirildi. Sivastopol muhâsarası, tam 11 ay sürmüş ve büyük savaşın kudreti, burada tecelli etmiştir. Sivastopol'a 800 Müttefik topu bu müddet içinde 1.600.000 mermi yağdırmıştır. Ruslar'ın 1.100 kale topunun attığı mermi sayısı da bundan az değildir. Sivastopol'da verilen pek ağır zayiat, Rusya için savaşa devamı imkânsız kılmıştır. Zira bu sırada İngiliz donanması, Baltık Denizi ile Botni Körfezi arasındaki Rusya'ya ait olan Finlandiya'nın Aland Adaları'nı da zaptetmiş ve Rus taht şehri Petersburg'un denizle bağlantısını kesmişti.

Ruslar'ın Kars Muhâsarası (15 Temmuz - 28 Kasım 1855)

Sivastopol'un düşmesinden sonra Müttefikler, daha bir çok mühim mevkıleri işgal ettiler. Tuna boyunda Türkler'e, Kırım'da Müttefikler'e (Türkiye - İngiltere - Fransa - Sardunya) devamlı şekilde yenilen Rusya'nın tek ümidi, Kafkas cephesinde, Kuzeydoğu Anadolu'da idi. Türkler bu cephede taarruz kaabiliyetini kaybetmişler, teşebbüs Ruslar'a geçmişti. Nitekim Doğubeyazıt'ı alan Ruslar, 15 temmuz 1855'de Kars'ı muhâsaraya başladılar. Kars'ı Müşir Mehmed Vâsıf Paşa savunuyordu ve 15.000 askeri vardı. Türk kalesini kuşatan Kafkasya umumî valisi Muraviyef ise 40.000 asker getirmişti ve devamlı takviye alıyordu. Muhâsara, çok çetin geçti. Kars'ın tahkimatı, pek mükemmel değildi. Buna rağmen Ruslar'ın 29 eylûlde yaptıkları umumî taarruz 7.000 ölü, 10.000'den fazla yaralı vermelerine rağmen, kaleyi düşüremedi. Ancak Kars'ta cephane, bilhassa erzak tükenmez üzereydi. Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, Ruslar'ın Kafkas cephesini kuzeyden tazyik etmek için, Kırım'dan Gürcistan'ın en kuzeybatısına, Sohumkale'ye çıkarma yaptı. Şeyh Şâmil'in Dağıstan'daki baskısı, Türkler'e büyük yardımcı oluyordu. 6 kasımda İngur'da Ruslar'ı yenen Ömer Paşa, Gürcistan'ın Tiflis'ten sonra en büyük şehri olan Kütayis'e girmek üzereyken, Kars'ta durumun kritik olduğunu öğre-

nip yolunu değiştirdi. Ancak Kars'a yetişemeden, şehir, açlık sebebiyle teslim olmaya karar vermişti.

Kars, muhâsaraya ancak 4 ay, 15 gün dayanabildi. Kalede yenecek ot ve kök bile kalmamıştı. Ruslar, büyük zâyiatlarına rağmen, savaşı küçük bir başarıyla kapatmak için, Kars önlerinde direniyorlardı. Nihayet Vâsıf Paşa, kaleyi teslim etmek üzere müzakereye girişti. Sivil halka hiçbir sûretle dokunulmamak, Türk subaylarının kılıçları alınmamak şartıyle kale ve garnizon, 28 kasımda teslim oldu. Bu sûretle 1828'de Ruslar tarafından işgal edilen Kars, 27 yıl sonra aynı faciaya mâruz kaldı.

Kars'ın düşmesiyle savaş fiilen bitti. Ancak Rusya, sulha yanaşmak istemiyordu. Avusturya'nın ültimatomu üzerine, bu devletle de savaşa girişmemek için Rusya, sulhu kabûl etti. 1 şubat 1856 Viyana Protokolü ile, sulhun ana hatları kabûl edildi ve savaş sona erdi. Sulh konferansı, Paris'te toplanacak ve III. Napoléon, amcası Büyük Napoléon'dan sonra, Avrupa'da siyâsî dengeyi tâyin eden en mühim kuvvet olacaktı.

Napoléon Savaşları ile Fransa-Prusya Savaşı arasındaki (1815-1870) en büyük savaş olan Kırım Harbi, bu sûretle 2,5 yıl sürdü. 3 temmuz 1853'ten 14 eylûl 1854'e kadar bir yıldan fazla Türkiye, tek başına ve başarıyla Rusya ile savaştı. Sonradan İngiltere, Fransa ve Sardunya'nın desteğini kazandı. II. Mahmud'un kurup Sultan Mecid'in geliştirdiği modern Türk ordusunun savaş kaabiliyetinin Rus ordusundan geri olmadığı anlaşıldı. Avusturya İmparatorluğu da Müttefikler'e dost ve Rusya'ya karşı bir siyâset tâkıyb etti. Yalnız Alman işbirliğini kendi lehine yapmıya ve bunun için Avusturya'yı bertaraf etmiye hazırlanan Prusya, Rusya'ya dost bir tutumdaydı.

Türkiye'de İlk Telgraf ve Demiryolu Hatları

Türkiye'de ilk telgraf hattı, Kırım Savaşı sırasında 9 eylûl 1855'te Istanbul - Edirne - Varna - Kırım arasında kuruldu. Gene bu yıllarda ilk demiryollarının (İzmir - Turgutlu hattı) inşasına başlandı. Telgraf hatları az zamanda bütün Türk imparatorluğunda te'sîs edildi. İlk hattın açılmasından 15 yıl sonra, 1870'de imparatorluktaki telgraf hatlarının uzunluğu, 36.059, 1875'te 37.643 kilometreyi bulmuştu ve Türkiye, hatlarının uzunluğu bakımından, dünya devletleri arasında Amerika, İngiltere, Rusya ve Fransa'dan sonra 5. geliyordu (*Almanach de Gotha, 1873,* 869).

Demiryollarında aynı tempoda bir gelişme sağlanamadı. 1875'te ancak 4.632 kilometre demiryolu yapılmıştı ve Türkiye bu

bakımdan dünya devletleri arasında 9. idi (Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya, Avusturya, İtalya ve İspanya'dan sonra). Bu tarihte (1875), henüz Japonya'da ve Çin'de hiç bir demiryolu olmadığını kaydetmek de ilgi çekicidir.

1272 Islahat Hatt-ı Hümâyûnu (18 Şubat 1856)

Tanzimat Fermânı'ndan 16 yıl, 3 ay, 15 gün sonra yayınlanan Islahat Fermânı'nda Sultan Abdülmecid, Türkiye tarihinin mühim içtimaî hareketlerinden birini yapmıştır. Tanzimat Hatt-ı Hümâyûnu nasıl Reşid Paşa'nın eseri ise, Islahat Hatt-ı Hümâyûnu da Âlî Paşa'nın eseridir. Bu ferman, biraz Avrupa umumî efkârını kazanmak ve Türk imparatorluğunun dış görünüşünün olsun Avrupa devletlerinden farksız olduğunu isbât etmek için yayınlanmıştır. Bu bakımdan başta Reşid Paşa olmak üzere, Islahat Fermânı çok kimse tarafından tenkid edilmiş, Müslümanlar gibi imparatorluğun Hıristiyan tab'ası da memnuniyetsizlik göstermiştir. Fermânın başlıca hükümleri şöyledir :

Tanzimat Fermânı yürürlükte olduğu gibi, Fâtih'ten beri padişahların Hıristiyan tab'aya bahşettikleri imtiyazlar, yürürlükten kaldırılmış değildir. Ancak devrin ihtiyaçlarına göre, Hıristiyan tab'anın statüsünde bâzı mes'elelerde değişiklikler yapılacaktır. Meselâ patriklerin ve daha aşağı pâyedeki Hıristiyan rûhânî şeflerinin tab'alarından «âidât» nâmıyle para toplamaları bundan böyle yasaktır. Rûhânîler, devlet memuru gibi maaş alacaklardır. Hıristiyan cemaatleri eskiden olduğu gibi yeni bir kilise veya vakıf yaptırmak için, Bâb-ı Âlî'nin iznini almıya mecburdurlar. Ancak eski kilise ve vakıfların tâmiri için izin bahis konusu değildir. Hıristiyan tab'a, Müslüman tab'a ile aynı hukuku hâiz olacağı için, onları aşağılayıcı bütün tâbirler, suç sayılacaktır. («gâvura "gâvur" denmiyecek!»). Bundan böyle Hıristiyan ve Yahudiler de istedikleri Türk mektebine (dinî mektepler hâriç) girebilecekler ve devlet memuru olabileceklerdir. Hıristiyanlar, her derecede, kendi dilleriyle tedrisat yapan mektep açabilecekler, ancak bu mektepler, her hususta, devletin teftiş ve kontrolünde olacaktır. Eskiden olduğu gibi, Müslüman olmıyan azınlıklar, medenî dâvalarını rûhânî reislerine havale edebilecekler, fakat gene eskiden olduğu gibi ceza dâvalarına ancak Türk hâkimleri bakacaktır. Bu tarihe kadar asla askere alınmıyan Hıristiyan tab'a da bundan böyle askere alınacak, ancak isteyen. bedel vererek bu mükellefiyetten kurtulacaktır. Hıristiyanlar'a da askerlik konduğu için, Hıristiyan tab'atan alınagelen «cizye» denen islâmî vergi kaldırılacaktır. Vilâyet

(eyalet), sancak (vilâyet), kazâ meclislerinde Hıristiyanlar, eskiden olduğu gibi rastgele değil, o vilâyet, sancak ve kazâdaki nüfusları oranında temsil edileceklerdir.

Doğrusu aranırsa, imparatorluğun yıkılmasına kadar Hıristiyan ve Yahudiler, Müslümanlar, bilhassa imparatorluğun sahibi olan Türkler tarafından, kendileriyle eşit addedilmemişlerdir. Ancak bu durum, hukukan değil, sadece fikren olmuştur. İmparatorluğun sahibi olan millet, kendi tab'ası olan Gayri Müslimler'in kendisine eşit olacağını fikren kabûl edememiştir. Buna mukabil bu 1856 Fermânı'ndan imparatorluğun yıkıldığı 1922'ye kadar Hıristiyanlar, sadâret ve dinî makamlar dışında, en yüksek görevlere yükselebilmişlerdir. 1856'dan önce bir Hıristiyan'ın, tercümanlık ve hekimlik gibi bâzı meslekler dışında en küçük bir memur olması bile âdet değildi. Bu tarihten sonra Hıristiyan (bilhassa Rum ve Ermeni) nâzır (hattâ hâriciye nâzırı), büyükelçi, vali (bugünki anlayışımıza göre umumî vali), müsteşar, mutasarrıf (vali) vs. gittikçe çoğalacak, «vezir» pâyesi alan Hıristiyanlar eksik olmıyacaktır. Buna karşılık Hıristiyanlar'ın askerî mekteplere kabûl edilebileceğine dair olan Islahat Fermânı maddesi, imparatorluğun düşmesine kadar lâfta kalacak, Hıristiyan subay görülmiyecektir.

Paris Muâhedesi (30 Mart 1856)

25 şubatta Paris'te sulh konferansı açıldı ve 30 martta muâhede imza edilinceye kadar 1 ay, 4 gün sürdü. Konferansa İngiltere, Fransa, Rusya, Türkiye, Avusturya, Prusya ve Sardunya katıldı. Murahhaslar şöyleydi : İngiltere için hâriicye nâzırı Earl (Kont) of Clarendon ve Paris büyükelçisi Lord (Baron) Cowley, Fransa için Büyük Napoléon'un gayri meşrû oğlu olan hâriciye nâzırı Kont Walewski ve Viyana büyükelçisi Baron de Bourqueney, Rusya için Çar'ın yâver-i harbi Orgeneral Kont Orlof ve Ortaelçi Baron von Brunnow, Türkiye için Sadrâzam Âlî Paşa ve Büyük Reşid Paşa'nın büyük oğlu olan Paris büyükelçisi Mehmed Cemil Bey, Avusturya için hâriciye nâzırı Kont von Buol-Schauenstein ve Paris elçisi Baron von Hüber, Prusya için hâriciye nâzırı Baron von Manteuffel ve Paris elçisi Kont von Hatzfeldt-Wildenburg - Schoenstein, Sardunya için Başbakan ve mâliye bakanı Kont de Cavour ve Paris elçisi Marki de Villamarina.

1815 Viyana, 1871 Versailles ve 1878 Berlin Muâhedeleri ile berâber XIX. asır Avrupası'nın siyâsî çehresini çizen en mühim anlaşma olan 1856 Paris Muâhedesi'nin başlıca hükümleri şunlardır :

Ruslar, Kars'ı boşaltıp Türkiye'ye, Müttefikler de Kırım'ı boşaltıp Rusya'ya iade edeceklerdir. Türk topraklarında bulunan Müttefik kuvvetleri, en kısa zamanda Türkiye'den ayrılacaktır. Rusya, Güney Besarabya'yı (Türkçe : Bucak), merkezi İsmâil'le berâber, Türkiye'nin Boğdan (Moldavya) prensliğine bırakacak ve bu sûretle Tuna deltasından çekilecektir. Rusya, Türkiye'ye ait olan Romen prensliklerine (Türkçe : Memleketeyn) hiçbir şekilde müdahale edemiyecektir. Karadeniz, tamamen tarafsız hâle getirilecektir. Muâhedenin en mühim maddesi budur. Reşid ve Âlî Paşalar'ın Türkiye'ye kazandırdıkları diplomatik zafer, bu maddede mündemictir. Zîrâ Karadeniz'in tarafsızlaştırılması, yânî bu denizde savaş gemisi ve tersane bulundurmamak mecburiyeti Türkiye için tamamen zararsız olduğu halde, Rusya için yıkımdır. Şöyle ki : Türkiye, Boğazlar'da ve Marmara'da donanma bulunduracağı için, îcâbında bir iki saat içinde donanmasını Karadeniz'e çıkarır. Rusya ise, Karadeniz'de hiçbir savaş gemisi bulunduramıyacak, binaenaleyh Karadeniz'de gerçek ve mutlak üstünlük, Türk donanmasında olacaktır. Karadeniz'deki Rus donanması, Baltık Denizi'ne nakledilecek ve bir daha asla Boğazlar'dan geçip Karadeniz'e intikal edemiyecektir. Böylece muâhede yürürlükte kaldığı müddetçe, Rusya'nın Türkiye'yi denizden tehdid etmesi tamamen imkânsız hâle getirilmiştir. Üstelik Rusya, Karadeniz üzerindeki tersanelerini de yıkacağı için, Paris Muâhedesi bozulsa bile, bu denizde Rusya'nın tersane kurup yeniden donanma inşası, senelere mütevakkıf zor ve bahalı bir iş olacaktır.

Türkiye, Avusturya, Bavyera ve Vurtemberg, yâni Tuna'da sahili bulunan 4 devlet, müşterek bir komisyon hâlinde toplanarak, milletlerarası Tuna su trafik rejimini liberal ve yeni esaslara bağlıyacaktır.

Muâhedenin bir diğer, çok önemli maddesi, Türk imparatorluğunun mülkî bütünlüğünü, muâhedeye imza koyan bütün devletlerin müteselsil şekilde tekeffül etmeleridir. Buna göre Türkiye, hattâ istese bile, hiçbir devlete hiçbir toprak terkedemiyecektir.

Türkiye'nin hayli lehinde olan Paris Muâhedesi'nde daha geniş haklar elde edilemediği için Reşid Paşa, Âlî Paşa'yı tenkid etmiştir. Esâsen Reşid Paşa, hâriciye nâzırı sıfatıyle Paris Konferansı'na katılmak ve müzakereleri kendi bildiği gibi idare etmek istiyordu. Âlî Paşa da buna râzıydı. Ancak Kırım Savaşı'nda kendisini birkaç defa atlatan ve İngiliz dostu olarak bilinen Reşid Paşa'nın murahhaslığına, III. Napoléon itiraz etmiş, bunun üzerine Âlî Paşa, Paris'e gitmişti. 1 kasım 1856'da Âlî Paşa, 1 yıl ve 6 ay süren 2. sadâretinden azledildi ve Reşid Paşa, 5. defa sadrâzam oldu.

IV

I. ABDÜLMECÎD'İN SON YILLARI (1856 - 1861)

Büyük Mustafa Reşid Paşa'nın Son Sadâreti ve Ölümü (7 Ocak 1858)

Reşid Paşa'nın 5. sadâreti 7 ay, 7 gün sürdü. 6 ağustos 1857'de yerine eski sadrâzamlardan Mustafa Nâilî Paşa getirildi. Nâilî Paşa, 2 ay, 17 gün makamını muhâfaza edebildi. 22 ekim 1857'de azledildi. Sadâretlerinin toplamı 1 yıl, 3 ay, 2 gündür. Devlet bakanı olan Nâilî Paşa, 28 aralık 1871'de çok yaşlı olarak ölmüştür.

Mustafa Reşid Paşa'nın bu 6. ve sonuncu sadâreti, 7 ocak 1858'de ölümüne kadar 7 ay, 16 gün sürdü. 6 sadâretinin toplamı 6 yıl, 8 ay, 19 gündür. 57 yaşını 9 ay ve 26 gün geçiyordu. 6 sadâretinin dışında, 4 defa hâriciye nâzırı ve birçok defalar Londra ve Paris büyükelçisi olarak, Türk diplomasisine hâkim olmuştu.

Istanbul'da doğan Reşid Paşa, Sadrâzam (1820 - 21) Ispartalı Ali Paşa'nın kayınbiraderidir. Eniştesi ile beraber genç yaşında Mora'da bulunmuş, Yunan ihtilâlini ve bu ihtilâli Büyük Devletler'in nasıl desteklediklerini yakından müşahede etmişti. Çok iyi Fransızca öğrenerek Batı'yı tanımış, II. Mahmud tarafından dehâsı sezilerek genç yaşında hızla yükseltilmiş, vezir ve hâriciye nâzırı olmuştur. Tanzimat esaslarını hazırlıyarak, Sultan Mecid'in desteğiyle yürürlüğe koymuş, cumhuriyet rejimi hâriç tutulursa, Türkiye tarihinin en radikal inkılâbını gerçekleştirmiştir. Mısır ısyânını hallederek, imparatorluğu ikinci bir yıkımdan korumuştur. Türkiye tarihi belki göz kamaştırıcı fütûhat yapan, çeşitli sahalarda başarının zirvesine ulaşan birçok sadrâzamla doludur. Ancak hiçbir başbakan, Türk devletinin idaresini, Reşid Paşa'nın ele aldığı şartlar içinde kabûl edip o derece büyük diplomatik zaferler kazanamamıştır. Özdemiroğlu Osman Paşa, Habeşistan ve Kafkasya gibi imparatorluğun iki ucunda, muazzam fetihler yapmış, Köprülü Mehmed Paşa, imparatorluğu korkunç bir anarşiden kurtarmış, Fâzıl Ahmed Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa ve daha niceleri, devlete pek güzel yıllar yaşatmıştır. Ancak hepsi, devletin büyük imkânlarına dayanmışlar, hiçbiri Reşid Paşa gibi

Türkiye'yi parçalanmanın eşiğinde iken birden kudretli bir duruma yükseltememiştir. Bu bakımdan Mustafa Reşid Paşa, bizim fikrimize göre, Türkiye tarihinin en büyük başbakanı, diplomasi sahasında Türk'lüğün yetiştirdiği en büyük dâhîdir. Daha hayatında «Koca» ve «Büyük» diye anılması da bunun bir şâhididir. Devleti kendisinden sonra başarı ile idare eden Âlî, Fuad, Cevdet, Safvet, Vefik Paşalar gibi birçok büyük adamı Reşid Paşa bizzat üzerlerine eğilerek yetiştirmiştir. En kabiliyetli muakkıpleri olan Âlî ve Fuad Paşalar'ın kıskançlık veya uzağı görmezlik yüzünden böyle birşey yapmamaları, imparatorluğu yıkıma götürmüş, meşhur «kaht-ı ricâl = adam kıtlığı» devri başlamıştır. Rusya gibi Büyük Napoléon'un başını yemiş bir devleti acıklı bir mağlûbiyete götürmesi, Türkiye'ye, çoktan beri unuttuğu geniş bir nefes aldırmıştır. Bu nefes daha sonraları gittikçe daralmışsa, bunun sorumlusu Reşid Paşa değildir. Burada Reşid Paşa'nın II. Mahmud kadar radikal bir inkılâpçı olmayışı asla tenkid edilemez. Çünki II. Mahmud, Osmanoğlu idi ve mutlak bir hükümdardı. Reşid Paşa ise, ancak işbaşına getirildiği zaman hizmet edebilen bir devlet adamıydı.

Bu müstesnâ devlet adamının nasıl yetiştiği hakkında bir kaç söz söylemek istiyorum :

Mustafa Reşid Paşa, evkaf me'murlarından Istanbullu Mustafa Efendi'nin oğludur. Mustafa Efendi, Enderûn-i Hümâyûn'da tahsil görmüştür. Babası Abdülkerîm Efendi, onun babası da Kastamonu eşrâfından Veliyyüddîn Ağa'dır ki XVIII. asır ortalarında ölmüştür. 13 mart 1800'de Istanbul'da doğmuştur. 1815'te babası ölünce, ablasının kocası Ispartalı Ali Paşa ile berâber yaşamıya başlamış ve onun tarafından yetiştirilmiştir. Ali Paşa, kapıcıbaşı yâni II. Mahmûd'un mâbeyincilerinden iken 1816'da vezir (mareşal) rütbesi verilerek Mora vâlîliğine gönderildi. Binâenaleyh Reşid Bey, tahsil yıllarında, padişah sarayını ve çevresini ve Bâb-ı Âlî'yi gördü ve tanıdı. Çocuk yaşında da Mora'ya gitti. Ali Paşa, 1819 ağustosuna kadar Mora'da kaldı, Hudâvendigâr (Bursa) vâlîsi, sonra 1 yıl, 2 ay, 24 gün sadrâzam (5.I.1820 -28.III.1821) oldu, İzmir'de bulundu, tekrar Mora vâlîsi olup 1822 temmuzunda bu eyâletten alındı. Binâenaleyh Reşid Bey, eniştesinin konağında, bir sadrâzamın nasıl yaşadığı, davrandığı, çalıştığına kadar pek çok şey gördü. Arabca, Farsca ve çok iyi Fransızca öğrendi. Kendisini şiddetle etkiliyen, eniştesinin ikinci Mora vâlîliğinde Mora'da gördükleridir. Ali Paşa'nın ilk vâlîliğinde Mora, diğerlerinden farksız bir Türk eyâleti idi. Ali Paşa'nın sadâretinin son günlerinde, 12 şubat 1821'de ise bu eyâlette Yunan ihtilâli başladı. Binâenaleyh

Ali Paşa ikinci defa Mora'ya ayak bastığı zaman, eyâlette kan gövdeyi götürüyordu ve Reşid Bey bu sırada 22 yaşına gelmişti. Türkiye'nin tek başına olduğunu, başta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere bütün Avrupa devletlerinin silâhlı şekilde Yunan ihtilâlini desteklediklerini gördü. Çok iyi gördü ve çok iyi değerlendirdi. Müttefiksiz bir Türkiye'nin birleşik bir Avrupa karşısında o yıllarda bile yıkılmaya mahkûm olduğuna, Türkler'in eskisi gibi birleşik Avrupa'ya silâhla karşı koyamıyacaklarına, Mora'da karar verdi. Mutlaka bâzı Avrupa devletlerini bâzılarından ayırmak, bâzılarını Türk'ün yanına almak îcâb ettiğini, esâsen Avrupa devletlerinin de karşılıklı ancak bu dengeyle yaşıyabildiklerini müşâhede etti. Bu işi başarabilmek için de diplomasi şarttı. Modern, Avrupa ile iç içe bir diplomasi. O anda, Türkiye'yi kurtarmak için diplomasinin, ordudan çok daha üstün bir silâh olduğuna karar veren Reşid Bey, misyonunu seçmiş bulunuyordu.

Sonra Ispartalı Ali Paşa (oğlu kazaskerlerden İzzet Efendi'dir), Ankara, Malatya, daha önce Filibe gibi yerlerde bulundu. 4 ocak 1826'da Istanbul'da öldüğü zaman, Reşid Bey, 26 yaşında idi ve Vak'a-i Hayriyye'den bir kaç ay öncesi idi.

Reşid Bey, Bâb-ı Âlî'nin reîsü'l-küttâblık (dış işleri bakanlığı) teşkilâtına kâtib olarak girip yetişti. Eniştesinden öğrendiklerindan sonra, pâdişâhın yaptıklarına çok dikkat etti. 1826 yazında II. Mahmud, radikal inkılâblarına, Vak'a-i Hayriyye ile başladı. Reşid Bey, hükümdârın her yaptığına fevkalâde dikkat etti. Yapılan inkılâbların, Bâb-ı Âlî'de devlet adamları tarafından nasıl gizliden gizliye beğenilmediğini, tenkıyd edildiğini dinledi. Bâb-ı Âlî koridor, sofa ve odalarının bütün dedikodularına karıştı. Yapılan tenkıdlerin tamâmen haksız olduğuna, imparatorluğu ancak Sultan Mahmûd'un reformlarının kurtaracağına kesin şekilde karar verdi. Kendi doğuştan dehâsı ile bu doğru yolu bulamasaydı, zâten «Büyük» Reşid Paşa olamazdı, emsâli nice devlet adamı gibi unutulur giderdi.

Bu sırada genç diplomat epey ilerlemiş, 28 yaşında âmedî başkâtibi yâni dışişleri genel sekreter birinci yardımcısı olan âmedî-i dîvân-ı hümâyûn'un birinci muâvini olmuştu, Bâb-ı Âlî teşkilâtında mühim, istikbal vâd eden bir görevdi. Reşid Bey'in âmirinin âmiri ise beylikçi (dış işleri genel sekreteri) Pertev Efendi idi. Pertev Efendi, 24 mart 1827'de reîsülküttâb (dış işleri bakanı) oldu ve 23 şubat 1830'a kadar 2 yıl, 11 ay bu makamda kaldı. Bu 3 yıl zarfında Reşid Bey, bakanın en güvendiği adam hâline geldi. Pertev Paşa, Reşid Bey'i yetiştirmek, ona tecrübe kazandırmak için, elinden ne geldiyse yaptı. Reşid Bey'i doğrudan doğruya

âmedci'liğe (dış işleri genel sekreterliği birinci yardımcılığı) getiremeyince bu göreve kimseyi de getirmedi ve bu mühim makamı Reşid Bey'e vekâleten verdi. 29 yaşındaki Reşid Bey'e karşı ilk kıskançlıklar, rekabetler, düşmanlıklar da bu sûretle başladı. Pertev-Reşid ikilisine muhâlefet, gittikçe dozunu arttırdı ve Pertev Paşa'nın başını yiyinceye kadar devâm etti.

Bu görevde iken, Rusya ile savaşın sonunu gördü. Müttefiksiz Türkiye'nin durumunu, bütün resmî vesikalardan inceledi. Müttefik İngiliz - Fransız - Rus donanmasının, Türk donanmasını nasıl yaktıklarını hiç bir zaman unutmadı. Dünyanın en kudretli devletinin İngiltere olduğunu, bu devleti hiç bir zaman Türkiye'nin karşısına almamak îcâb ettiğini, mümkinse Türkiye'nin yanına almak sûretiyle devlete en büyük ve hayâtî menfaatler te'mîn edilebileceğini anladı. Bu hükme vardığı zaman da tabîatiyle Rusya'ya karşı bir tutum almaya, bunu çok akılllıca yapmaya, mutlaka İngiltere yana alınarak yapmaya karar vermiş bulunuyordu. Bu son savaş, Türkiye'nin mağlûbiyetiyle biten son Rusya savaşı olmalıydı. Ve bunun karşılığı mutlaka verilmeliydi. Bu politikada Fransa'nın dalgalanmıya bırakıldığı âşikârdır. Türkiye, Mora ve Mısır mes'elelerinde, Cezâyir'de, Fransa'ya diş gösterebilirdi. Rusya'ya karşı ise Fransa'yı yanına almasında fayda vardı. Fransa ittifâkının sağlandığı her mes'elede Fransa, çok faydalı ve kudretli bir müttefikti. Bu yapılamadığı takdirde Fransa'yı, İngiltere'yi çok okşıyarak huylandırmak ve ürkütmek lâzımdı. İşte Reşid Paşa politikasının ana çizgileri, budur. Fakat bu politikayı yürürlüğe koymak için, mutlaka mes'ul makamlara geçmek îcâb ediyordu. Ama Reşid Bey, daha bu makamlara yükselmeden de dizginleri ele almasını bildi. Bunun parlak örneği, Rusya ile savaşa son veren Edirne Konferansı'dır :

Edirne konferansında Türkiye'yi eski reîsülküttâb (dış işleri bakanı) Doğramacı-zâde Altıparmak Hâmid Bey temsîl ediyordu ve Reşid Bey, onun maiyyetinde idi. Reşid Bey, âmirinin söz söylemesine meydan bırakmadan, her celsede Ruslar'la kendi konuştu. Konferansı mağlûb Türkiye'nin en az zararına ve kısa şekilde sona erdirdi. Uzayan sulh konferanslarından Türkiye'nin nasıl zararlı çıktığını da tedkıyk etmişti. Başmurahhas, Reşid Bey'in, Reîsülküttâb Pertev Paşa'nın gözde adamı olduğunu bildiği ve bir de imzâlanacak muâhedede bir hatâyı pâdişah nezdinde îcâbında Reşid Bey'e yıkmak için, konferansı onun idâre etmesine ses çıkarmadı. Bu sûretle 15 eylûl 1829 Edirne Muâhedesi imzâ edildi. Reşid Bey'in adı, bütün Avrupa diplomatik mahfillerinde işitildi. 29,5 yaşında idi.

Yukarıda anılan olay, Reşid Bey'in kariyerini, nasıl mes'ûliyetleri kendiliğinden yüklenerek yaptığını göstermesi bakımından ilgiye değer. Devamlı mes'ûliyet alarak yükselecektir. Zîrâ bu yıllarda henüz Tanzîmat îlân edilmiş değildi. Pâdişâh irâdesiyle kelle kesilebiliyordu. Nitekim Reşid Bey'in hâmîsi ve üstâdı Pertev Paşa, bütün değerine rağmen, bu âkıbete kurban gitti. Reşid Bey, bu olayı da fevkalâde iyi değerlendirdi. Pertev Paşa'nın felâketine sebeb olan Âkif Paşa'yı devlet mekanizmasından söküp atmak için, yıllar sürecek, sabırlı bir çalışmaya girdi. Muhâlefetin merhametsiz olduğunu, çok uyanık bulunmak îcâb ettiğini anladı. Lüzumlu yerde bir adım geri gitmenin, fakat iki adım ilerlemek fırsatı göründüğü anda asla kaçırılmamak lâzım geldiğinin şuûruna vardı.

Daha 30 yaşına girmeden Reşid Bey, II. Mahmud gibi istisnâî bir hükümdârın mim koyduğu bir devlet adamı oldu. Nitekim efendisi Pertev Paşa'yı karcıyan pâdişâh, ona dokunmadı. Sultan Mahmud, Reşid Bey'i elinden tutarak yükselttiği takdirde, yaptığı reformları devâm ettirecek, inançla devâm ettirecek adamın Reşid Bey olduğuna karar verdi. Eski devlet adamlarının ancak kendisinden korktukları için inkılâblarına ses çıkarmadıklarını biliyordu. Daha genç kuşaktan olanlar içinde Sadrâzam Raûf Paşa gibi değerli ve inançlılar varsa da, II. Mahmud, fevkalâde koparıcı mizaçta, kaabiliyet, mümkinse dehâ sâhibi devlet adamı istiyordu. Bilhassa hasım bir Batı dünyâsını çok iyi dengeliyecek bir diplomat, bu işi yapabilirdi. Bu vasıflar da ancak Reşid Bey'de görünüyordu.

Reşid Bey'in dehâsının farkına varan yalnız II. Mahmûd olmadı. Çok zekî başka bir adam, Mısır vâlîsi Mehmed Ali Paşa da bunu derhâl temyîz etti. Bükreş Muâhedesi'nden hemen sonra Pertev Paşa, pâdişâhın emriyle Reşid Bey'i de yanına alarak Kahire'ye gitti. Reşid Bey hâlâ âmedîlik (dış işleri genel sekreterliği birinci yardımcılığı) görevine vekâlet ediyordu. İmparatorluk dış işleri teşkilâtının protokolde bakan (reîsülküttâb) ve genel sekreterden (beylikçi) sonra 3. adamı idi. Mehmed Ali Paşa, bu 30 yaşındaki diplomatla daha bir kaç defa konuşur konuşmaz istişnâî bir adamla karşı karşıya geldiğini anladı. Reşid Bey'e, Mısır vâlî muâvini ve eyâletin ikinci adamı olarak yanında kalmasını, kabûl ederse, pâdişahtan izin alabileceğini söyledi. Reşid Bey, teklîfi Pertev Paşa'ya anlattı. Paşa : «sizin dirâyetiniz vardır ve devlette yüksek mevkı'ler ihrâz edeceğinizden şüphe yoktur. Burada vâlî muâvinliği değil, ileride Mısır vâlîliğinden yüksek mevkı'leri İstanbul'da işgal edersiniz. Bu teklîfi kabûl etmeyiniz» dedi. Ertesi gün Reşid Bey, Mehmed Ali Paşa'dan özür diledi. Mehmed Ali

Paşa, 10 yıl sonra felâketini sağlıyacak adamın bu muâvinliğini teklîf ettiği adam olduğunu da kestirebilmiş midir, bilinmez. Fakat Pertev Paşa'nın, Reşid Bey'in Mısır vâlîsinden yüksek mevkı'lere geçeceğini söyleyip sadrâzam olacağını îmâ etmesi, onun görüşlerinin enginliğine şâhiddir. Zâten Reşid Bey, Mehmed Ali'nin teklîfini kabûl etmeyi bir an bile düşünmemişti. O Türkiye'nin istikbâlinin ancak Istanbul'da sağlanabileceğine karar vereli, yıllar oluyordu.

Reşid Bey, 5 yıldan fazla âmedîlik makamını vekâleten idâre ettikten sonra 14 haziran 1832'de bu göreve asâleten getirildi. Aynı yılın son haftasında, Tophâne Müşîri Dâmâd Halil Rif'at Paşanın yanında ikinci defa Mısır'a gitti. 1834'te Paris sefîri oldu. Şimdiye kadar binlerce vesîka ile muhâbere ettiği Avrupa diplomasi âleminin ilk defa içine giriyordu. 34 yaşında idi. Ertesi yıl Istanbul'a gelip intıbâlarını pâdişâha naklettikten sonra Paris'e döndü. 1836'da Paris büyükelçiliğinden, Londra büyükelçiliğine nakledildi. Dünyanın birinci devletinin taht şehrine geldiği zaman Reşid Bey, 36 yaşında, çok tecrübeli bir diplomattı. 28 kasım 1836'da hâriciye müsteşârı olarak Istanbul'a çağırıldı. 9 haziran 1837'de de vezir rütbesiyle hâriciye nâzırı olup kabineye girdi. Bu sıfatla Paris ve Londra'ya gidip uzun müddet kaldı. II. Mahmûd öldüğü zaman, hâriciye nâzırı olarak 2 yılını doldurmuştu ve Londra'da idi. Pâdişâhın ölümünü haber alınca Istanbul'a gelip derhal Sultân Abdülmecîd'in huzûruna çıktı. Babasının îlân edeceği Tanzîmât'ın îlânına kesin kararlı gördüğü 17 yaşındaki yeni hükümdârın huzûrundan rahat nefes alarak ayrıldı. Zîrâ Sadrâzam Husrev Paşa, Reşid Paşa'yı îdâm ettirmek için genç pâdişâha diller dökmekle meşguldü. Ama II. Mahmud, yalnız Reşid Paşa'yı değil, oğlunu da yetiştirerek ölmüştü.

Reşid Paşa, Tanzîmât'ı îlân ettiği zaman 39,5 yaşındaydı, henüz 40 yaşını bitirmemişti. Sırasıyle Sadrâzam Ispartalı Ali Paşa, Vezir Pertev Paşa ve II. Sultan Mahmûd olmasaydı, «Büyük Reşid Paşa» olamıyacağını, asla unutmadı. Daha 40'ını doldurmadan adam yetiştirmeye başladı. Çoğu dehâ sâhibi, XIX. asır Türk tarihine şeref veren ve Türk'lüğe en büyük hizmetlerde bulunan adamlar yetiştirdi: başta en kaabiliyetli tilmizi Sadrâzam Âlî Paşa olmak üzere, Sadrâzam Keçecizâde Büyük Fuad Paşa, Vezir Cevdet Paşa, Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa, Sadrâzam Safvet Paşa, Şinâsî, şâir Zıyâ Paşa...

Reşid Paşa gibi müstesnâ şahsiyetlerin hizmetlerinin listesi bile sahifeler alır. Bana göre, bu hizmetler içinde, Türk tarihinin

akışına birinci derecede te'sîr edenler şu dördüdür: Mehmed Ali Paşa'yı ezmesi, Kırım Harbi ile Rusya'yı ezmesi, Tanzîmat'ı îlân ederek Türk demokrasisinde mühim bir merhale alması, devlet adamı yetiştirmekteki başarısı.

Reşid Paşa'ya kadar Türkiye, kendi yağıyle kavrulan bir devletti. Dış savunmasında ve yaptığı bunca savaşlarda hiç müttefikı olmamıştı. İlk defa İngiltere, Fransa ve Sardunya ile birleşerek Kırım Harbi'ni yapması, Türk toplumu için gerçek bir yenilikti. Pâdişâh için bile böyleydi. Öyle ki, Rusya ile savaş biter bitmez, Sultân Abdülmecîd, Reşîd Paşa'ya, Dolmabahçe Sarayı'nın penceresinden Üsküdar tarafındaki Müttefik birliklerini işâret ederek: «Paşa, ben bunları karşımda gördükçe rahatsız oluyorum» demiş, Türkiye'ye o derece faydalı olmalarına rağmen İngiliz ve Fransız askerinden sinirlendiğini ihsâs etmiştir. Paşa: «Onları üç gün içinde memleketlerine iâde etmek, sâye-i şâhânenizde, benim için kolaydır» demiştir. Öyle yapmış, 3 gün sonraki 15 temmuz 1856 günü Fransız ve bundan 3 gün sonra da İngiliz birlikleri, bütün general ve subayları ile, son ferdlerine kadar, gemilerine binip Istanbul ve Üsküdar'daki kışlaları ve çadırları boşaltıp gitmişlerdir. Ama Türkiye de, artık tek başına değil, Avrupa'da olduğu gibi, yanına müttefik alarak savaşmayı, Avrupa devletler câmiasına bu bakımdan da girmeyi öğrenmiştir. Zîrâ eski devirler mâzî olmuştu. Bunu öğrenmiye mecburdu.

Politikasının esâsı, İngiliz arslanının asla kuyruğuna basmamak, onu mümkin olduğu kadar okşayıp icâbında Rusya'ya, Fransa'ya karşı sırtına binmek olan Reşid Paşa, Yunanlılar'ı sevmezdi. Mora ihtilâlini genç yaşında gözleriyle görüp unutamıyan bir adam için, bu husus bir suç sayılmaz. Dış politikada, diğer devletlerle münâsebette, o zaman çok minik olan Yunanistan'ı zor durumda bırakacak hiç bir fırsatı kaçırmazdı. Âlî ve Fuad Paşalar'a da: «Yunanlılar'ın işini mümkin olduğu kadar yokuşa sürünüz» şeklinde nasîhat ettiği bilinmektedir. İngiltere, Fransa, Rusya ve bütün Avrupa'daki Yunan sevgisi, Reşid Paşa'yı üzmüştür.

Reşid Paşa'nın İran imparatorluğunun politikasından da memnûn olmadığı bilinmektedir. O zaman bir Türk devleti hüviyetini henüz kaybetmemekle berâber İran, Osmanlı'nın başı belâya girdiği zamanlar, kendisine nasıl bir menfaat te'mîn edeceğini düşünüp âdetâ memnûn olmak huyunu bırakamamıştır. Rusya'ya karşı Türkiye-İran işbirliği yapılamaması, daha çok İran'ın kusûrudur ve her iki devlet için de pek zararlı, Rusya için pek yararlı olmuştur. 93 Harbi gibi bir felâkette bile İran, 1878'de Kotur ka-

zâsını işgal ederek koparmayı mârifet saymıştır ki, burası hâlâ İran'dadır.

XIX. asır, büyükelçiler diplomasisi idi. Büyükelçilerin rolü, bugünkiyle mukayese edilemiyecek derecede mühimdi. Büyükelçi bunun için, fevkalâde mühim bir şahsiyetti. Zâten yalnız Büyük Devletler (Türkiye, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya, Amerika, İspanya, asrın sonlarında İtalya ve Japonya) birbirleriyle büyükelçi teâtî ederlerdi. Diğer devletler, yâni Büyük Devlet sayılmıyanlar, hem kendi aralarında, hem de Büyük Devletler'le, orta elçi teâtî ederlerdi. Bu durum 1918'e kadar devâm etti. İran, 1828'de büyük devletler arasından çıkmakla berâber, yalnız Türkiye ile, orta değil, büyük elçi teâtî ederdi. Reşid Paşa'dan sonra Âlî Paşa zamânında Şâh'ın Istanbul'a gönderdiği büyükelçi Hüseyin Han, İslâm birliğine tarafdâr olduğu için, Âlî Paşa, kendisiyle her türlü işbirliğini yapmıştır. Zîrâ İslâm birliği, Halîfe'nin otoritesinin güçlenmesi demekti. Halîfe de, Türkiye imparatoru olan zât idi.

Reşid Paşa'nın, gerçekten büyük işlerini, öyle dehâsı herkesçe alkışlanarak, her türlü yardımı görerek gerçekleştirdiği sanılmamalıdır. Durum, bunun tamâmen aksinedir. Pek çok kıskançlığa, nankörlüğe, düşmanlığa, hiyânete mâruz kalarak bu işleri gerçekleştirmiştir. Muhâfazakâr, mutaassıp, mürtecî zümreler onun zamânında güçlü idi. Halkın da, devlet adamlarının haylisinin de onu anladığı iddia edilemez. Sultân Abdülmecîd'in akıllılığı, onu muvaffak kılmış ve imparatorluğa böylece sonsuz menfaatler sağlanabilmiştir. Düşmanları onu Türk gelenek ve töresinden ayrılmakla, dinsizlikle, gâvurlukla, farmasonlukla ithâm etmişlerdir. Hiç biri doğru değildir. Onun kadar Türk'e hizmet eden tarihte az şahsiyet vardır. Dîni bütün bir Müslüman olduğu da kesin şekilde bilinmektedir. Farmasonluğu da çok söylenip yazılmakla berâber, bir yakıştırmadan ibârettir. Farmason olduğuna dâir hiç bir tarihçi bugüne kadar hiç bir müsbet vesîka ortaya koyamamıştır. Farmason olmadığına dâir deliller ise ortadadır. Meselâ resmî yazılarında farmasonluk ve mason locaları aleyhinde şiddetli ithamlar görülür ki *(XIII. Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricâli,* I, 118), bir farmasonun bunları yazamıyacağı, yazdığı anda aforoz edileceği mâlûmdur. Esâsen Tanzîmat döneminde farmason olduğu kesin şekilde bilinenler V. Murad'la Mustafa Fâzıl Paşa'dan ibârettir. Âlî Paşa, Fuad Paşa, Zıyâ Paşa, Nâmık Kemal hakkında da farmasonluk isnâdı, yakıştırmadan ibâret, binâenaleyh yalan ve yanlıştır.

Reşid Paşa, Türkiye'nin şan ve şevketinin devâmı için başlıca

4 şart olduğunu söylemiştir *(XII. Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricâli, II, 98)* : İslâm dîni, Osmanoğulları'ndan bir pâdişah, taht şehri olarak Istanbul ve resmî dil olarak Türkçe.

Reşid Paşa'nın yerine, hâriciye nâzırı olan Âlî Paşa, 3. defa sadârete getirildi. Fuad Paşa, hâriciye nâzırı oldu.

Romanya Meselesi

19 ağustos 1858 Paris Muâhedesi ile, Türk imparatorluğuna dâhil olan Romen Prenslikleri (Eflâk ve Boğdan, ikisi birden : Memleketeyn), birleştirildi. Eflâk'ın (Ulahya) merkezi olan Bükreş, bu birleşik Romanya'nın merkezi oldu. Bu Romanya, henüz bugünki sınırlarına erişmiş değildi. Doğrudan doğruya Türk idaresindeki Dobruca (Tuna deltası dâhil), Avusturya'ya ait Transilvanya (Erdel), Banat (Tameşvar) ve Bukovina, sınırlarının dışında kalıyordu. Ancak bugünki Romanya'dan fazla olarak, Türkler'in «Bucak» dedikleri Güney Besarabya'yı içine alıyordu. Romanya'nın birleştirilmesi, Avrupa'da milliyet fikrinin şampiyonu olan III. Napoléon'un baskısıyla oldu. Bir Latin milleti olan Romenler'i, Fransız İmparatoru bilhassa tutuyordu. Aynı şekilde bir Latin milleti olan İtalyanlar'ın da tek devlet hâlinde birleşmeleri için III. Napoléon, elinden geleni yaptı. Halbuki imparatorun bu siyâseti, Alman devletlerinin de birleşmelerine, 1806'da I. Napoléon'un ortadan kaldırdığı Almanya imparatorluğunun eskisinden çok güçlü olarak dirilmesine ve Fransa'nın mağlûbiyetine zemin hazırladı.

Fuad Paşa'nın imza koyduğu bu muâhede, tarihte ilk defa olarak bütün bir Romanya yaratıyordu. Zira, XIV. asırda Altınordu Türk Hâkanlığı'ndan kopup bir ara da Macaristan ve Lehistan'ın himâyesine geçen Romanya, dâimâ iki prenslik hâlinde yaşamıştı. Bunlardan biri (Eflâk) Yıldırım Bâyezid devrinde, diğeri (Boğdan) Fâtih devrinde Türkiye imparatorluğuna dâhil olmuş ve hiçbir zaman birleşmemişti.

Yeni statüye göre Romanya, gene Türkiye'nin bir parçasını teşkil ediyor, ancak Bâb-ı Âlî, ülkenin hiçbir iç işine müdahale edemiyordu. Tabiatiyle dış münasebetlerde bu muhtar devleti Türk dış işleri temsil ediyor, Romanya'nın elçi göndermek veya kabûl etmek hakkı olmuyordu. Türkiye'nin imza koyduğu bütün muâhedeler, Romanya'ya da şâmildi. Devlet, her yıl Istanbul'a belirli bir vergi göndererek tâbiiyet statüsünü belirtecekti. Ülkede meclisler ve meşrûtiyet esasları kuruluyordu. Küçük bir millî Romen ordusunun kurulmasına izin veriliyordu. Bir müddet sonra Ro-

manya prensliğine Couza seçildi. Bu zat Boğdanlı olduğu için Eflâk'ta memnuniyetsizlik uyandıysa da, Bâb-ı Âlî bu seçimi 25 eylûl 1859'da tasdik etti. Ancak Prens Couza, bir hânedana mensub değildi ve Romanya'nın millî bir hânedanı olmaması, müstakbel bağımsızlığı ve gerçek birliği için en mühim engeli teşkil ediyordu.

Sadâret Değişmeleri

Âlî Paşa'nın 3. sadâreti, 18 ekim 1859'a kadar 1 yıl, 9 ay, 12 gün sürdü. Kıbrıslı Mehmed Paşa, 2. defa sadrâzam oldu. Ancak makamını, 2 ay, 6 günden fazla muhâfaza edemedi. 23 aralık 1859'da yerine Meclis-i Tanzimat reisi Mütercim Rüşdü Paşa getirildi. Bu sadâret de 5 ay ve 5 gün devam etti. 27 mayıs 1860'ta Kıbrıslı Mehmed Paşa, 3. defa iktidara geldi. Bu sûretle Kıbrıslı, Sultan Mecid'in son ve Sultan Aziz'in ilk sadrâzamı oldu. Son padişah VI. Sultan Mehmed Vahîdeddin, bu sadâret sırasında, 2 şubat 1861'de, babası Sultan Mecid'in ölümünden 4 ay, 21 gün önce doğmuştur.

Cebel-Lübnan Meselesi (1860 - 61)

Cebel-Lübnan (Lübnan Dağları)'da 15 yıl sonra ikinci ve çok daha vahîm bir huzursuzluğun başlaması, Mütercim Rüşdü Paşa-nın sadâretine tesadüf eder. Gene Müslüman Dürzüler'le Katolik Mârûnîler'in düşmanlığı ve bu cemâatlerden ilkini İngilizler'in, ikincisini Fransızlar'ın desteklemesiyle kargaşalık başladı. Dürzüler de, Mârûnîler de Arab olmakla berâber, Lübnan Dağları'ndaki dar ve kesif nüfusla meskûn toprakları paylaşamamaktaydılar. Beyrut (Lübnan) valisi Hurşid Paşa ile Şam (Suriye) valisi Ahmed Paşa, iki cemaat arasındaki çarpışmayı önliyemediler. Müşir Ahmed Paşa, aynı zamanda, merkezi Şam'da bulunan Türk ordusunun kumandanı idi. Fransa'nın iddiasına göre, Dürzüler'i destekliyor ve Mârûnîler'in ezilmesine göz yumuyordu. Fransız gazetelerine göre binlerce Hıristiyan Arab öldürülmüş, yüzlerce kilise ve ev tahrib edilmişti.

Ayaklanmanın Şam şehrine de sıçraması, olayı milletlerarası bir ehemmiyet derecesine yükseltti. 1856 Islahat Fermânı'nın hükümlerinden sonra Hıristiyanlar'a diş bileyen Müslümanlar, aynı ırktan olan ve aynı dili konuşan Mârûnîler'e tecavüze başladılar. Bu arada Rum, Ermeni gibi azınlıklar da zarar gördüğü gibi, Birleşik Amerika ve Holanda konsolosları da öldürüldü. Ahmed Paşa, olaylara askerle müdahale etmedi. Şam'da oturan ve yıllarca Cezâyir'i Fransızlar'a karşı savunan meşhur Emîr Abdülkaadir, daha

fazla Hıristiyan'ın öldürülmesini önledi ve halkın Fransız konsoloshanesini basmasına engel oldu. Bu sebeple sonradan III. Napoléon tarafından Légion d'Honneur'ün en yüksek rütbesi verilerek kendisine teşekkür edilmiştir.

Hâriciye nâzırı Dr. Keçeci-zâde Büyük Fuad Paşa, fevkalâde salâhiyetlerle Lübnan'a gitti. 185 kişiyi îdâm ettirdi. Zarar görenlere 750.000 altın dağıttı. Bu arada Müşir Ahmed Paşa'yı kurşuna dizdirmesi, sonradan şiddetle tenkid edilmiştir. İlk kurmay subaylardan olan Ahmed Paşa, Kırım Savaşı'nda Ruslar'a karşı Çatana meydan muhârebesini kazanmış, Mekteb-i Harbiye kumandanlığında bulunmuş bir askerdi. Fuad Paşa'nın kurşuna dizdirdiği diğer subaylar arasında bir albay, iki yarbay ve iki de binbaşı vardı. Meksika'da kukla bir imparatorluk kurduracak derecede diğer devletlerin iç işlerine karışan III. Napoléon, fırsattan faydalanarak Lübnan'ı yutmak istiyordu. Fuad Paşa, ülkede bir buçuk yıl kalarak bu durumu önledi. Diğer taraftan Paris büyükelçisi Ahmed Vefik Efendi'nin bâzan Fransız İmparatoru'nu çok kızdıran sert tutumu, meselenin daha büyümesine engel oldu.

Bâb-ı Âlî, 9 haziran 1861'de, Sultan Mecid'in ölümünden 16 gün önce, Lübnan'ın «Cebel» denen dağlık kısmında muhtar bir sancak kurmaya karar verdi. Mârûnîler'in ekseriyet teşkil ettikleri 3.100 kilometre karelik bu küçük, fakat çok kesif nüfuslu sancağın mutasarrıfı (valisi) Hıristiyan olacaktı. Bu mutasarrıfa, valilere (umumî valilere) bile her zaman verilmiyen vezir pâyesi verilecek ve devletin Hıristiyan memurları arasından seçilecekti. Sancağın merkezi, Deyru'l-Kamer kasabasıydı. Lübnan'ın en büyük kısmı, merkezi Beyrut olmak üzere, ayrı bir vilâyet (eyalet) hâlinde eski tarzda idare olunacaktı. Mutasarrıfın görevi 3 yıl sürecekti. Sancak 6 kazâya bölünüyordu. Mutasarrıf, 6 Müslüman ve 6 Hıristiyan'dan müteşekkil bir sancak meclisiyle istişâre ettikten sonra, Cebel-Lübnan'ı dilediği şekilde serbestçe idare edecekti. Cebel ahalisinden 3.000'i geçmemek üzere gönüllü ve ücretli jandarma yazılıp, mutasarrıfın emrine verilecekti. Osmanlı askeri, mutasarrıfın yazılı isteği olmaksızın sancağa giremiyecekti. Vergiyi mutasarrıf toplatacak ve her yıl Istanbul'a 3.500 kese vergi gönderilecekti. Sancakta huzur teessüs ettikten sonra Bâb-ı Âlî, bu vergiyi 7.000 keseye kadar çıkartabilecekti.

Cebel-Lübnan'ın bu tarzda idaresi, 1914 sonunda Büyük Cemal Paşa'nın bu mutasarrıflığı ilga etmesine kadar 53 yıl sürdü. Bu tarihten 4 yıl sonra da, 1918 sonunda, Lübnan, Türk idaresinden çıktı.

I. Sultan Abdülmecîd Hân'ın Ölümü (25 Haziran 1861)

Sultan Abdülmecid Han, 25 haziran 1861'de veremden öldü. Babası da aynı hastalıktan ölmüştü. Ancak II. Mahmud, bilhassa Rus belâsının verdiği sıkıntıdan hastalanmıştı. Sultan Mecid, esasen çok nâzik olan bünyesini, içki, bilhassa kadın ibtilâsı ile tahrib etti. 38 yaşını 2 ay geçiyordu. 21 yıl, 6 aydan beri Türkiye tahtında idi. Fevkalâde nezâket, terbiye ve merhametiyle tanınmıştı. Zamanımızdaki meşrutiyet hükümdarları gibi değilse de, zamanının Avrupa'daki meşrutiyet hükümdarları gibi hareket etmiştir. Babasının dehâsından mahrumdu. Ancak, son zamanlarda çıkan bâzı târihlerde «büyük hükümdâr» olarak anılmaktadır. Devri, Türkiye için bir değişme ve yenileşme devresi oldu. Avrupa'daki bütün yenilikleri getirmek istedi ve getirdi. Ancak bunların büyük kısmı satıhta kaldı ve tutunamadı. Çünki Avrupa, bu yenilikleri, ithal malı olarak almamış, uzun bir tekâmül neticesinde yaratmıştı. Ciddî şekilde Batı kültürü edinen ve Fransızca bilen ilk Osmanoğlu'dur. Bununla berâber babasının ve atalarının derin Doğu kültüründen mahrumdu. Batı Musikisi'ni Türk Musikisi'ne tercih ediyordu. İlk defa baloya giden Türk hükümdarıdır. İyi ata biner, çocuklarının tahsiline dikkat ederdi. Ancak cömertliği, israf derecesindeydi. Babası gibi, mutaassıplar tarafından sevilmiyor ve yaşayış, davranış tarzı, Türk geleneklerine aykırı görülüyordu. Şahsen çok güzel adamdı. Avrupa'da prestiji büyüktü. Bütün hükümdarların hürmetini kazanmıştı. Türk maliyesinin son yıllarında kötüye gitmesi dışında, Tanzimat'ın büyük vezirleri sayesinde, Türkiye, bilhassa dış siyâset bakımından parlak şekilde idare edilmişti. Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırmış ve orada yerleşmişti. Kendisi Ortaköy'deki Mecîdiye, annesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultan da Dolmabahçe Câmîleri'ni yaptırmışlardı. Daha birçok büyük hastahaneler, camiler, kışlalar, mektepler, inşa ettirmişti. Yerine, kendisinden 6 yıl, 10 ay, 13 gün genç olan, bünyesi kadar, şahsiyeti de kendisine benzemiyen kardeşi Sultan Abdülaziz geçti ve Pertevniyâl Kadınefendi, vâlide-sultanlığa yükseldi. Sultan Aziz'den sonra tahta sırasıyle Sultan Mecid'in 4 oğlu çıktı ve 1876 dan 1922'ye kadar 46 yıl tahtta kaldı. Sultân Abdülmecîd, Sultanselim camii avlusunda, Yavuz'un türbesinin yanındaki türbesine gömülmüştür. Kendi arzusuyla türbesi burada yapılmış ve verdiği emirle, hürmeten Yavuz'unkinden daha alçak inşa edilmiştir.

Sultân Abdülmecîd devri şeyhulislâmları şunlardır :

1.) 3. defa olarak Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (8. II. 1833 - 20.XI.1846 = 13 yıl, 9 ay, 10 gün). II. Mahmud'un son ve

Sultan Mecid'in ilk şeyhulislâmıdır. 3 meşîhatinin toplamı 17 yıl, 6 ay, 18 gündür. Âsım Efendi, Osmanlı tarihinin en uzun müddet meşîhatte kalmış şeyhulislâmlarındandır. Ölümüyle bu makamdan ayrılmıştır.

2.) Ârif Hikmet Efendi (20.XI.1846-21-III.1854=7 yıl, 4 ay, 1 gün). Malatyalı İbrahim Paşa'nın torununun oğlu, Mısır beylerbeyisi Vezir İsmail Râif Paşa'nın torunu ve Kazasker İbrahim İsmet Efendi'nin oğludur. Şûrây-ı Askerî müftüsü iken meşîhate getirilmiştir. Medîne'deki kütübhânesiyle ünlü olan Ârif Hikmet Efendi, üç dilde, bilhassa Türkçe'de üstat bir şâir, bilgin ve değerli bir devlet adamıdır.

3.) Meşreb-zâde Mehmed Ârif Efendi (21.III.1854 - 27.XII. 1858 = 4 yıl, 9 ay, 7 gün). Kazasker Meşreb Ali Efendi'nin kızı ile Müderris Şâtır-zâde Emin Efendi'nin oğludur. Ölümüyle makamından ayrılmıştır.

4.) Mehmed Sâdeddin Efendi (21.XII.1858 - 23.XI.1863 = 4 yıl, 10 ay, 27 gün). Sultan Mecid'in son ve Sultan Aziz'in ilk şeyhulislâmıdır. Hoca Sâdeddin Efendi'nin neslindendir.

Sultan Mecid zamanında, meşîhat makamında, görülmemiş bir istikrar vardır (Dânişmend, IV; *Sicill,* IV).

Sultan Abdülmecid devrinde kendi sahalarında ileri gitmiş meşhurlar arasında ilk akla gelenler şunlardır : devlet adamı ve diplomat olarak, Tanzimat'ın 3 rüknü sayılan Sadrâzam Büyük Mustafa Reşid Paşa, Sadrâzam Mehmed Emin Âlî Paşa ve Sadrâzam Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa (şâir İzzet Molla'nın oğlu), asker ve lider olarak Şeyh Şâmil, edip, bilgin ve devlet adamı olarak müstakbel sadrâzam Ahmed Vefik Paşa, tarihçi, hukukçu, bilgin, fikir ve devlet adamı olarak Vezir Ahmed Cevdet Paşa (daha önce : Kazasker Cevdet Efendi), şâir olarak Leskofçalı Galib Bey (Yahyâ Kemâl'in büyükamcası), Yenişehirli Avni Bey, şâir ve fikir adamı olarak Vezir Zıyâ Paşa (Sultan Mecid devrinde : Zıyâ Bey), bestekâr olarak son yıllarını yaşıyan Büyük İsmail Dede Efendi, Dellâl-zâde İsmail Efendi, genç Hacı Ârif Bey, genç Zekâi Dede, saz eserleri bestekârı Tanbûrî Osman Bey, hattat, bestekâr ve ney virtüozu olarak Kazasker Mustafa İzzet Efendi, hattat olarak Kazasker Yesârî-zâde Mustafa İzzet Efendi.

V

TANZİMAT'ın SON YILLARI (1861 - 1871)

Sultan Abdülaziz Han'ın Tahta Oturması (25 Haziran 1861)

Sultân Azîz, 25 hazîran 1861'de ağabeyinin yerine 34. pâdişâh olarak Türkiye tahtına oturduğu zaman, 31 yaşını 4 ay ve 16 gün geçiyordu. Ağabeyi gibi zayıf değil, iriyarıydı. At, av, cirit, güreş gibi sporlara düşkündü. Ağabeyi gibi Batı Musikisi'ni değil, Türk Musikisi'ni tercih ediyor, iyi ney üflüyor, güzel şarkılar ve saz eserleri besteliyordu. İyi ressamdı. Askerliğe, bilhassa denizciliğe çılgınca meraklıydı. Ismarladığı savaş gemilerinin taslaklarını çizecek kadar bilgiliydi. Düzgün şiir yazabiliyordu. Yalnız israf derecesini bulan ve çoktan aşan cömertliğinde, ağabeyine benziyordu.

Sultan Aziz'in cülûsundan 1 ay, 11 gün sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa, 3. sadâretinden azledildi. 1 yıl, 2 ay, 10 gün iktidarda kalan Kıbrıslı'nın 3 sadâretinin toplamı 1 yıl, 10 ay, 11 gündür. Tanzimat'ın büyük devlet adamlarından biridir. Yerine, hâriciye nâzırı Âlî Paşa, sadrâzam oldu. Bu, Âlî Paşa'nın 4. sadâretidir. Ancak o da makamını 3 ay, 17 günden fazla muhâfaza edemedi. 22 kasım 1861'de yerine hâriciye nâzırı Fuad Paşa getirildi. Âlî Paşa, Fuad Paşa kabinesine de hâriciye nâzırı olarak girdi.

Büyük şâir Keçeci-zâde İzzet Molla'nın oğlu olan ve askerî doktorluktan diplomatlığa geçerek yetişen Büyük Mehmed Fuad Paşa, Kazasker Mehmed Sâlih Efendi'nin torunudur. Ailesi aslen Konyalı'dır. Âlî Paşa ile aynı yaştadır (46 yaşında). Annesi tarafından, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın torunlarından olmaktadır. Tanzimat'ın üç büyük simasından biri ve Reşid ve Âlî Paşalar'dan sonra üçüncüsüdür. Sadârete tayininde henüz Lübnan'da olduğu için, Istanbul'a gelinceye kadar 28 gün Meclis-i Vâlâ reisi Yusuf Kâmil Paşa, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) oldu.

Fuad Paşa, 2 ocak 1863'te 1 yıl, 1 ay, 10 günlük bir sadâretten sonra istifa etti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın dâmâdı olan Meclis-i Vâlâ reîsi Yusuf Kâmil Paşa, sadrâzam oldu. Akkoyunlu hânedânından inen Kâmil Paşa, devrin en zengin adamlarından

biriydi. Zeyneb Hanım'la evliydi. Değerli bir edip ve devlet adamıydı. Âlî Paşa, onun kabinesinde de dış işlerini muhâfaza etti. Fuad Paşa, Kâmil Paşa'nın yerine Meclis-i Vâlâ reîsi (adâlet bakanı) oldu.

Bu sadâret değişmeleri sırasında geçen en mühim dış olaylar, Sırp ve Karadağ isyânlarıdır. Karadağlılar'ın da Sırp oldukları malûmdur. Bu Ortodoks kavimler, Rusya tarafından kışkırtılmakta, Fransa da dış siyâsette Rusya'yı desteklemektedir. Karadağ isyânı, 1862 ağustosunda Serdâr-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa tarafından bastırıldı. 15 haziran 1862'de Belgrad kalesi kumandanı Âşir Paşa'nın, ayaklanan Sırplar'a karşı şehir ahalisine top ateşi açması olayı, o kadar kolay geçiştirilemedi. Rusya ve Fransa'nın baskısıyla Bâb-ı Âlî, 8 eylûl 1862 Istanbul Protokolü'nü imzaladı. Bu protokole göre Türkler, Belgrad kalesinin içine geçiyor ve doğrudan doğruya Osmanlı idaresindeki topraklara göçüyordu. Belgrad'ın dış istihkâmları Sırplar'a bırakılıyor, Belgrad kalesi, eskisi gibi Türk garnizonunun idaresinde kalıyordu. Şehirdeki Türk karakolları ilga ediliyor, Sırbistan'daki iki küçük Türk kalesi de Sırbistan prensliğine terkediliyordu. Belgrad dışında, Sırbistan prensliğindeki diğer 3 Türk kalesi, Türk idaresinde ve Türk garnizonlarının yönetiminde bırakılıyordu. Bu 4 kaleye Sırplar'ın girmesi yasaktı.

Sultan Aziz'in Mısır Seyahati (Nisan 1863)

Sultan Abdülaziz, 3 nisan 1863 günü, Feyz-i Cihâd vapuru ile Istanbul'dan ayrıldı. Yanında yeğenleri (Sultan Mecid'in oğulları) olan Velîahd-Şehzâde Murad, Şehzâde Abdülhamid ve Şehzâde Mehmed Reşad bulunuyordu. Sonradan üçü de tahta geçen bu şehzâdeler, sırasıyle 23, 21 ve 19 yaşlarında idiler. Eski sadrâzam Serasker (savunma bakanı) Keçeci-zâde Fuad Paşa, Sultan Aziz'in akrabası olan Kapdân-ı Deryâ Ateş Mehmed Paşa, padişahın başhocası müstakbel şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendi, Mısır seyâhatinde Sultan Aziz'e refakat edenler arasındadır. Bu seyahat müddetince taht şehri olan Istanbul'da Sadrâzam Yusuf Kâmil Paşa, padişahın yerine saltanat nâibi oldu.

Mısır valisi İsmâil Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve İbrahim Paşa'nın oğluydu. Amcası Mehmed Said Paşa'nın yerine geçmişti. İkiz kardeşi Vezir Mustafa Fâzıl Paşa ise, hem Mısır vilâyeti velîahdi, hem de Sultan Aziz'in maliye nâzırı idi. Mısır'da halk, padişahı çılgın tezahüratla karşıladı. Mısır fâtihi Yavuz Sultan Selim'den, 345 yıldan beri Mısır'a hiç bir Osmanoğlu ayak bas-

mamıştı. Padişah, at üzerinde Kahire'yi dolaştı. İsmail Paşa, kendisi ve Fuad Paşa için de, daha az süslü iki at hazırlatmıştı. Ancak İsmail Paşa'nın bir validen başka birşey olmadığını Mısırlılar'a göstermek isteyen Fuad Paşa, ata binmedi. O ata binmeyince, İsmail Paşa da binemedi ve padişahın arkasından yayan caddeleri dolaştı. Bu İsmail Paşa, Kral Faruk'un büyük babası ve ilk Mısır kralı I. Fuad'in babasıdır.

1 haziran 1863'te Fuad Paşa, 2. defa sadrâzam oldu. Seraskerliği (savunma bakanlığı) de muhâfaza etti. 55 yaşındaki Yusuf Kâmil Paşa'nın sadâreti 5 ay sürdü. Kâmil Paşa, İsmail Paşa'nın halası Prenses Zeyneb Hanım'la evli olduğu için, eniştesi idi. Tekrar Meclis-i Vâlâ reîsi (adalet bakanı) oldu.

Romanya Meselesi (1864 - 66)

28 haziran 1864 Istanbul Protokolü ile Bâb-ı Âlî, Romanya'nın tek bir prenslik olduğunu, bu birleşmenin yalnız Prens Couza'nın hayâtıyle kaaim bulunmadığını kabûl etti. Yaş'taki Boğdan millet meclisi ve senatosu kaldırılarak, Bükreş'teki meclislere katıldı. Bu sûretle Romen birliği, esaslı bir adım atmış oldu. Ancak Couza, seçimle gelmiş bir prensti. Bir hânedana mensup değildi. Bu mes'eleyi de hallettikten sonra Romanya, tam mânâsiyle millî bir devlet hâline gelebilir, artık Türkiye'den ayrılmak yollarını arıyabilirdi. Bâb-ı Âlî, bu gidişi görüyor, fakat bilhassa Fransa'nın baskısı yüzünden, esâsen hukukî bir hâkimiyetten fazla bir hakkı olmadığı Romanya mes'elesi üzerinde bir ihtilâf çıkartmaya yanaşamıyordu. Şâir Zıyâ Bey (Paşa), hâriciye nâzırı Âlî Paşa'yı :

Etdi bir yüzbaşıyî Memleketeyn üzre kral

mısraıyle itham ediyordu. Gerçekten Prens Couza (Türkçe : Kuza Bey), krallığa hevesleniyordu. Ancak 22 şubat 1866'da, 6 yılı aşan bir prenslikten sonra Couza, devrildi. 19 nisan 1866'da Romen Meclisi, Prens Karl von Hohenzollern'i Romanya prensi ilân etti. Böyle bir seçim, muâhedelere aykırıydı ve Türkiye'nin haklarını açıkça ihlâl ediyordu. Fuad Paşa, Romanya'ya asker sevketmeye karar verdiyse de, Girit mes'elesinin alevlenmesi yüzünden bundan vazgeçildi. Romenler, asıl en büyük Hıristiyan hânedanı olan Capet-Bourbon'lardan bir prens seçmek istiyorlardı. Ancak Bourbonlar'ın can düşmanı olan III. Napoléon'un tutumu üzerine bundan vazgeçildi. Romenler, Avrupa büyük devletlerinde hükümran olan hiçbir hânedandan prens seçemiyeceklerini anlamışlardı. Prens Karl üzerinde ittifak ettiler. Gerçi bu prens, Prusya hânedanı ile aynı hânedandandı. Ancak Prusya hânedanından, asırlar-

ca önce ayrılmış Sigmaringen dalındandı ve hiç bir şekilde Berlin tahtının uzaktan da olsa vârisi değildi. Bununla berâber böyle bir seçim, gene de Romanya'da hiç mevcud olmıyan Alman nüfuzunu yerleştirecek mâhiyetteydi. Nitekim öyle oldu. Prens Karl, tek kelime Romence bilmiyordu. III. Napoléon, bu seçime râzı olmakla, Romanya'daki Fransız nüfuzunu silip süpürmekle neticelenen bir oyuna gelmiş oldu.

Prens Karl, «I. Karol» unvanıyle Bükreş tahtına oturdu. 26 ekim 1866'da Bâb-ı Âlî, I. Karol'ün prensliğini tasdik etti. Zıyâ Bey (Paşa), Nâmık Kemal, Ali Suâvî, Mustafa Fâzıl Paşa tarafından şiddetle tenkid edilen hariciye nâzırı Âlî Paşa, Romanya'nın 30.000 kişiyi geçmemek üzere millî bir ordu kurmasına da müsaade etti. Bununla berâber Romanya Prensliği, Türk imparatorluğunun bir parçası olmakta devam ediyor, dış işlerinde Türkiye tarafından temsil ediliyor, elçi gönderemiyor ve kabûl edemiyor, Türkiye'ye yıllık vergi ödüyor, muâhede yapamıyor, Türkiye'nin imza koyduğu bütün muâhedelerin Romanya'ya da şâmil olduğunu kabûl ediyor, nişan ihdâs edemiyor, bastığı paralara Türk hâkimiyetini gösterir ibareler koyuyordu. Ancak Romanya, birliğini yapmıştı. Prenslik tâcını krallık tâcı ile değiştirip bağımsızlığa kavuşmaktan başka bir adım kalmamıştı. Bu iş de 12 yıl sonra gerçekleşecektir.

Mısır Verâseti Meselesi (1866)

Mısır'ın irsî valisi İsmail Paşa, 24 mayıs 1841 tarihli Sultan Mecid'in Mehmed Ali Paşa'ya verdiği fermânın verâsete ait maddelerini değiştirebilmek için, yıllardan beri çalışıyordu. Bu uğurda milyonlarca altın rüşvet dağıtmış, padişahın ve vezirlerin gözüne girmek için hiçbir fırsatı ihmal etmemişti. Sadrâzam Fuad ve pek yakın arkadaşı hâriciye nâzırı Âlî Paşalar, nihâyet verâset kaidesinin değişmesinin Türkiye'nin yüksek menfaatlerini bozmıyacağına karar verdiler. 28 mayıs 1866'da Sultan Aziz, İsmail Paşa'ya bir fermân bahşederek, bundan böyle Mısır valiliğinin valinin en büyük oğlundan en büyük oğluna geçeceğini bildirdi. Bu sûretle İsmail Paşa'nın büyük oğlu Tevfik Paşa, velîahdliğe yükseldi. En yaşlı Kavalalı prens sıfatiyle velîahd ve İsmail Paşa'dan ancak 2 saat küçük olan ikiz kardeşi Prens Vezir Mustafa Fâzıl Paşa, velîahdlikten düştü. Diğer yaşlı prensler de haklarını kaybettiler. Mustafa Fâzıl Paşa, aynı zamanda Türkiye'nin mâliye nâzırı idi. Tanzimat devlet adamları arasında seçkin bir isim olarak tanınıyordu. Bugünki paramızla milyarlara varan bir serveti vardı. Bu

serveti, Âlî Paşa'nın muhaliflerine dağıtarak, intikam almıya hazırlandı. Bu muhaliflerin başında Sultan Mecîd'in eski mâbeyn kâtibi meşhur şâir Zıyâ Bey (Paşa), şâir, edip ve gazeteci Nâmık Kemal Bey ve Ali Suâvi Efendi bulunuyordu. Bunlardan Zıyâ Bey, sadrâzam, Nâmık Kemal de hâriciye nâzırı olmak istiyorlardı. Ali Suâvi, bilgisi ve kabiliyetlerine, birkaç dil bilmesine rağmen, çok muhteris, hattâ muvazenesiz bir şahsiyetti. Bir İngiliz hanımıyla evliydi. Bu zatlar, gittikçe ağırlaşan bir tempoyla Âlî Paşa aleyhinde bir basın kampanyasına giriştiler. Fuad Paşa sadrâzam olmakla berâber, şahsiyeti bakımından hâriciye nâzırı Âlî Paşa'nın daha ağır olduğu biliniyordu. Esâsen bu iki vezir, sadâretle hâriciyeyi aralarında değiştirmek, biri sadrâzam olduğu zaman dîğeri hâriciyeye geçmek sûretiyle iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Mizacı itibariyle insanları avlamasını bilen Fuad Paşa'ya mukabil Âlî Paşa, otoriter, sevmediği insanlara kat'iyyen yüz vermiyen bir devlet adamıydı. Bunun için bütün şimşekler Fuad Paşa'nın değil, onunla aynı yaşta olan arkadaşı Âlî Paşa'nın üzerine yağıyordu. Âlî Paşa, Reşid Paşa'dan sonra Türkiye'nin XIX. asırda yetiştirdiği en büyük diplomat, devlet adamı ve sadrâzamdı. Hattâ Türkiye tarihinin en büyük başbakanlarından biridir. Fuad Paşa, liyakatçe, hemen ondan sonra geliyordu. Edebî dehâlarına rağmen Zıyâ ve Nâmık Kemal Beyler'in, onların yerini doldurabilmeleri imkânsızdı.

28 mayıs fermânı ile İsmail Paşa, kendisinden sonra oğlunun ve neslinin Mısır'daki hâkimiyetini elde etmekle kalmıyordu. Hicaz vilâyetine bağlı olup, Kızıldeniz'in karşı tarafında, Afrika'da bulunan Sevâkin ve Musavvâ kazâları da, Mısır valisine veriliyordu. Bu sûretle Mısır vilâyeti, zâten elinde tuttuğu Sudan (ve kısmen Uganda)'dan başka Sudan'ın tek mühim limanı olan Sevâkin ile Eritre'nin (şimdi Habeşistan'da) en mühim limanı Musavvâ'ya hâkim oluyordu. Buna mukabil Mısır'ın Istanbul'a gönderdiği yıllık vergi, 80.000 keseden 150.000 keseye çıkıyordu ki, bugünki râyiçle takrîben 1,2 küsur milyar TL. tutmaktadır. Aynı fermanla İsmail Paşa, 18.000 kişi olan Mısır ordusunu 30.000 kişiye çıkarmak hakkını da elde ediyordu. Romanya, Sırbistan ve Karadağ prensliklerinin imtiyazlarının arttırılması Avrupa büyük devletlerinin baskısıyla olmasına mukabil, Mısır'ın imtiyazlarının arttırılması, Bâb-ı Âlî'nin kendi irâdesiyle gerçekleşmiştir.

5 gün sonra, 2 haziran 1866'da yayınlanan diğer bir fermanla da Sultan Aziz, İsmail Paşa'ya ve haleflerine «hıdîv» unvanını veriyordu. Bundan böyle Mısır valileri «vali» değil, «hıdîv» diye anı-

lacaklardı. Bu kelime «vice-roi = kral nâibi»nin tam karşılığıdır. İngiltere'nin Hindistan umumî valileri de bu unvanı taşıyorlardı.

5 haziran 1866'da Fuad Paşa, sadâretten azledildi. Bu 2. sadâreti 3 yıl, 4 gün sürmüştü. Her iki sadâretinin toplamı 4 yıl, 1 ay, 14 gündür. Meclis-i Vâlâ reisi Mütercim Rüşdü Paşa, 2. defa sadârete getirildi. Fuad Paşa'nın azlinin sebebi, Sultan Aziz'in, Hıdîv İsmail Paşa'nın büyük kızı Prenses Tevhîde Hanım'la evlenmek istemesine râzı olmamasıdır. Böyle bir evlenme gerçekleştiği takdirde, padişahın kayınpederi sıfatıyle İsmail Paşa'nın büyük nüfuz kazanacağı fikri, Fuad Paşa'yı kesin bir muhâlefete mecbur etmiştir. Tanzimat hükümdarı olarak Sultan Aziz, ağabeyinden gördüğü giib, sadrâzamın rızâsı olmadan devlet işlerine dair re'sen karar vermemektedir. Çok istemesine rağmen bu evlenmeyi de yapmamıştır. 16 yaşında olan Prenses Tevhîde Hanım, 2 yıl sonra, Kavalalılar'ın Yeğenler dalından Vezir Ahmed Paşa-zâde Vezir Mansûr Paşa ile evlenmiştir. Prens Mansûr Paşa, Prenses'in 2. dereceden amca oğlu olmaktadır.

Girit Meselesi (Eylûl 1866)

1862'de ilk Yunan kralı I. Otto, 30 yıllık bir saltanattan sonra düştü. Bavyera (Wittelsbach) hânedanından olan I. Otto'nun yerine Danimarka (Schleswig - Holstein - Sondenburg - Glucksburg) hânedanından I. Georg (Yunanca : Yorgi), kral seçildi. Danimarka kralı IX. Christian'ın (1863 - 1906) 2. oğlu olan yeni hükümdar, Rusya (Romanov) hânedânından Grandüşes Olga ile nişanlanıp 1867'de evlenince, öteden beri İngiltere ve Fransa tarafından şımartılan küçücük Yunanistan; Rus desteğini de kazandı (I. Yorgi, son kralın büyük babasının babasıdır). Bu sûretle 18 yaşında kral seçilen I. Yorgi'nin 1913'e kadar tam 50 yıl sürecek olan uzun saltanatı başladı. 1864'te İngiltere'nin eskiden Türkiye'nin himâyesinde olan İyonya (Yunan) Adaları'nı (Yedi Ada: Korfu vs.) Yunanistan'a bırakması, ertesi yıl bunun Türkiye tarafından tasdikı, «Megalo İdea» tarafdarları arasında büyük ümitler uyandırdı. Bu sırada Yunanistan, şimdikinin üçte birinden az geniş (51.371 km^2), 1,5 milyon nüfuslu bir devletçikti.

Kırım Savaşı sırasında Epir ve Tesalya'ya göz diken, fakat bu Türk vilâyetlerini koparamıyan Yunanistan,. bu defa Girit'te faaliyete geçti. Girit'te Yunanlılar, Müslümanlar'a nazaran çok hafif bir ekseriyet gösteriyorlardı. 8.379 km^2 büyüklüğünde bir Türk vilâyeti olan adada 240.000 kişi yaşıyordu. Ege Denizi'ni Akdeniz'e karşı güneyden kapattığı, Avrupa'nın bu tarafta Asya'ya karşı

uzanan bir parçası olduğu için, stratejik durumu mühimdi. 2.500 metreye yaklaşan tepeleriyle çok dağlık olması, çete savaşına (gerilla) çok müsaitti. Türkler tarafından, çeyrek asır süren bir savaştan sonra, pek ağır zayiat bahasına Venedikliler'den, yâni İtalyanlar'dan alınmıştı.

Rusya, Girit'e silâh yığıyor ve Yunanistan'ı kışkırtıyordu. Avrupa siyâset sahnesinde eski parlaklığını kaybetmiş olan, Bismarck Prusyası tarafından tehdîd edilen III. Napoléon, Rusya'yı destekliyordu. Bu sırada Girit vâlîsi, Vezir Dr. İsmâil Paşa idi (ünlü şarkı bestekârı Leylâ Saz'ın babası). 2 eylûl 1866'da Girit ısyânı başladığı zaman, ısyân bayrağını açan Hacı Mihal adlı bir Giritli olmakla berâber, çete savaşının gerçek idaresi, Yunanistan'dan gönderilen Albay Koroneos'ta idi. «Enosis (=İlhak)» adlı Yunan vapuru ve diğerleri, Türk donanmasının ablukasını aşarak, adayı silâh deposu hâline getirmişlerdi. Adanın Yunanistan'a fevkalâde yakınlığı, âsilerin işini kolaylaştırıyordu. Avrupa'nın «barbar Türkler'e» karşı senpatisini kazanmak için Yunanlılar, tamâmen uydurma bir propagandaya girişmişlerdi.

Bâb-ı Âlî, Girit'e 40.000 asker yığmasına rağmen, çete savaşını söndüremedi. Sıkışan çeteciler, köylerine kaçıyor, iş ve güçleriyle uğraşan mâsum vatandaş kılığına bürünüyor, Türk askeri çekilir çekilmez tekrar dağlara çıkıyor, Müslüman köy ve kasabalarını basıyorlardı. Maamâfih Bâb-ı Âlî, önce zor kullanmak istemedi. Ada Rumları'nı teskin etmek için, 30 yıl Girit valiliğinde bulunan ve bu yüzden «Giritli» denen eski sadrâzam Mustafa Nâilî Paşa'yı, 8 eylûl 1866'da Girit'e yolladı. Fevkalâde salâhiyetlerine ve adada 6,5 ay kalmasına rağmen bu ihtiyar devlet adamı, «Enosis = İlhak»tan başka birşey istemiyen Giritli Rumlar'ı yatıştıramadı. Bunun üzerine Serdâr-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa, adaya gönderildi.

11 şubat 1867'de, Mütercim Rüşdü Paşa, 8 ay, 6 gün süren 2. sadâretinden istifa etti. Kritik anlarda istifayı şiâr edinmiş olan ve mes'uliyetten şiddetle kaçınan bu sadrâzamın yerine hâriciye nâzırı Âlî Paşa, 5. defa sadârete getirildi. Fuad Paşa, hâriciye nâzırı ve Rüşdü Pasa, serasker (savunma bakanı) oldu.

Belgrad Kalesinin Sırbistan'a Bırakılması (10 Nisan 1867)

10 nisan 1867'de Bâb-ı Âlî, Belgrad, Semendire, Böğürdelen ve Fethülislâm kalelerini, Türkiye'ye tâbi muhtar bir Ortodoks prensliği olan Sırbistan'a bıraktı. Bunlardan Belgrad kalesi, 345 yıl, 7 ay, 3 gün önce, Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından, 1. se-

fer-i hümâyûnunda fethedilmişti. Bu kalelerdeki Türk garnizonları ve Türk ahalisi çekiliyordu. Ancak kalelerde Türk bayrağı dalgalanmakta devam edecekti. Belgrad kalesinin son muhâfızı, sonradan müşir (mareşal) olan ve değerli eserler bırakan Ferik Cezâyirli Ali Rızâ Paşa'dır. Sırbistan prensi Mihail Bey, bu lûtuf üzerine Istanbul'a gelmiş, Sultan Aziz'in huzûruna çıkarak teşekkür etmiştir.

Âlî Paşa bu sûretle, Yunanistan'la Sırbistan'ın aynı zamanda ayaklanmasını ve Rusya'nın bu vesileyle savaşa girmesini önlemiştir. Zıyâ Paşa, *Zafer-Nâme*'sinde :

Belgrad kal'asın ihsân ile Sırbistân'a
Devletin kıldı tamâmîyetinî istikmâl

diyerek, Âlî Paşa'yı hicvetmiştir.

Sultân Abdülazîz'in Avrupa Seyâhati (21 Haziran-7 Ağustos 1867)

Sultan Aziz'in Istanbul'dan hareketinden Istanbul'a dönüşüne kadar 1 ay, 16 gün süren Avrupa seyahati, Türkiye tarihinin ilgi çekici olaylarındandır. Zira o tarihe kadar bir Osmanlı hükümdarının yabancı bir ülkeyi resmî veya gayri resmî şekilde ziyaret etmesi, asla görülmemişti. Sadrâzam Âlî Paşa ile arkadaşı hâriciye nâzırı Fuad Paşa, Sultan Aziz'in bu seyahate çıkmasını, İmparator III. Napoléon ve Kraliçe Victoria'nın resmî davetlerini sağlıyarak temin ettiler. Bilhassa, Rusya ile müttefik şekilde hareket eden Fransa'ya, Balkanlar'daki Türk siyâseti açıklanmak ve yeni bir Rus savaşını önlemek gayesi güdülüyordu. Menfaat tek taraflı değildi. İngiltere ve Fransa da, böyle bir ziyâreti şiddetle arzu ediyorlardı. Çünki her iki devlet de, çok kalabalık Müslüman kitleleriyle meskûn sömürgelere sahipti. İngiltere'nin Hindistan, Fransa'nın Cezâyir Müslümanları ile başı dertteydi. Aynı zamanda «halîfe» sıfatıyle dünyadaki bütün Sünnî Müslümanlar'ın başı olan Türkiye hâkanının ziyâreti, bu ülkelerde büyük akisler yapacaktı. Bu o kadar büyük bir olaydı ki, 1950'ye kadar Sultan Aziz'den sonra da hiçbir Türkiye devlet başkanı, hiçbir yabancı devleti resmen ziyâret etmiyecektir.

Sultan Aziz'in seyahati sırasında Sadrâzam Âlî Paşa, Istanbul'da saltanat nâibi olarak kalacaktı. Hükümdâra, kalabalık ve seçkin bir hey'et refakat ediyordu. 27 yaşındaki Velîahd Murad Efendi (V. Murad), 25 yaşındaki 2. Velîahd Abdülhamîd Efendi (II. Abdülhamid), padişahın 10 yaşındaki büyük oğlu Yusuf İzzeddîn Efendi, az sonra şeyhulislâm olan Hâce-i Sultânî Hasan Fehmi Efendi, eski sadrâzam hâriciye nâzırı Keçeci-zâde Büyük

Mehmed Fuad Paşa, Başmâbeynci Hüseyin Cemil Bey, Mâbeyn Başkâtibi Mehmed Emin Bey, 2. Mâbeynci Hâfız Mehmed Bey, müstakbel sadrâzam Dîvân-ı Hümâyûn Baştercümanı Ârifî Bey, Mâbeyn 2. kâtibi Halîmî Bey, hâriciye teşrîfatçısı Mehmed Kâmil Bey, bunların arasındadır. Fransa'nın Istanbul büyükelçisi Bourée de Sultan Aziz'e refakat ediyordu. Padişah, Sultâniye yatına binmekle beraber, birkaç Türk zırhlısı Sultâniye'yi tâkıyb ediyordu.

21 haziranda saat 4'te Istanbul'dan hareket eden Sultan Aziz, ertesi gün Çanakkale Boğazı'nda, iki taraftan atılan toplarla selâmlanarak geçti. Boğaz'ın ağzında Fransız donanması tarafından karşılanarak top ateşiyle selâmlandı. Midilli ve Sakız açıklarından, Girit'le Mora arasından geçen filo, 25 haziranda Sicilya'da, aynı adı taşıyan boğazın üzerindeki Messina limanına vardı. Burada da toplarla selâmlanan padişah, 28 haziranda Napoli'ye erişti. İtalyan donanması ile berâber Messina-Napoli yolunu alan Türk elçisi Rüstem Bey, Sultan Azîz'i yatında ziyâret etti. Korsika'ya kadar bir İtalyan filosu, padişaha refakat etti. Ertesi gün, 29 haziranda Toulon'a varıldı. Burası Fransa'nın eskiden beri Akdeniz üzerindeki deniz üssü ve Akdeniz donanmasının merkezi idi. Fransız donanması tarafından çok büyük törenle karşılandı. Vaktiyle 324 yıl önce Barbaros da aynı şekilde karşılanmış ve Toulon şehri, I. François tarafından, bir yıl için Türk idaresine bırakılmıştı.

Toulon'da öğle yemeğini yiyen Sultan Aziz, trenle Marsilya'ya gitti ve akşam yemeğini orada yedi. Ertesi gün, 30 haziranda, saat 11'de, Paris'te Lyon Garı'na vardı. III. Napoléon tarafından garda karşılandı. İki imparator el sıkıştılar ve saltanat arabası ile, çok büyük nümayiş arasında Tuileries Sarayı'na gittiler. Burada İmparatoriçe Eugénie ile tanışan Sultan Aziz, ikametine ayrılan şimdi Fransa cumhur başkanlarının oturduğu Elysée Sarayı'na gitti. Ertesi gün, Paris'te bulunan Çar II. Aleksandr'la tanışan Sultan Aziz, 10 gün Paris'te kaldı. Paris'i gezdi. Tiyatrolara, sergilere, balolara gitti. Çok güzel bir genç olan ve işlek Fransızca konuşan Velîahd Murad Efendi, büyük sükse yaptı. Yeğeninin bu süksesinin Sultan Aziz'in canını sıktığı söylenir.

10 temmuzda Sultan Aziz ve maiyyeti, III. Napoléon tarafından trenle Paris'ten uğurlandı. Boulogne'da gemiye binen padişah İngiltere'de Dover limanına çıktı. Oradan Londra'ya hareket etti. Manş Denizi'nde Fransız donanması, padişahı teşyi işini, İngiliz donanmasına bırakmıştı. Dover'da Gal Prensi (Velîahd) Edward (VII. Edward) tarafından karşılanan Sultan Aziz. Londra'da Kra-

liçe Victoria ile görüştü. İkametine, şimdi İngiltere hükümdarlarının oturduğu Buckingham Sarayı tahsis edildi (Kraliçe Victoria, Londra dışında Windsor Sarayı'nda otururdu). Sultan Aziz, Londra'da 11 gün kaldı ve resmî dâvetlerde, balolarda, tiyatrolarda, sergilerde, konserlerde bulundu. Portsmouth'a giderek tersaneyi ziyaret etti. Avam Kamarası'nda milletvekillerinin müzakerelerini dinledi. Belediye Sarayı'nda Londra fahrî hemşehriliğini kabûl etti. Kraliçe ile berâber İngiliz donanmasının manevrasını gördü. En büyük hükümdarlara bile nadiren verilen Dizbağı Nişanı'nı Kraliçe, bizzat Sultan Aziz'e taktı. Türk dostu ve Rus düşmanı olup iki yıl önce ölen Başbakan Palmerston'ın evine gidip ailesini ziyâret eden padişah, halk tarafından çılgınca alkışlandı. 23 temmuzda, 48 yaşında ve 30 yıldır İngiltere tahtında bulunan Kraliçe Victoria'ya veda etti. Trenle geldiği Dover'den Calais'ye kadar İngiliz donanması tarafından teşyi edildi. Oradan trene binip ertesi gün, 24 temmuzda Belçika'nın taht şehri Brüksel'e vardı. Öğle yemeğini Kral II. Léopold'le yedikten sonra aynı gün hareket etti. Ertesi gün, 25 temmuzda, Ren üzerinde Koblenz'e vardı. Burası Prusya toprağı idi.

Koblenz'de, Kral I. Wilhelm ve Kraliçe tarafından karşılandı. Prusya ordusunu teftiş etti. 3 yıl sonra Almanya imparatoru olup Alman birliğini gerçekleştiren Kral I. Wilhelm'le yemek yiyip ertesi gün Koblenz'den ayrıldı. Prusya Kralı'nın, Sultan Aziz'le görüşebilmek için Berlin'den 460 kilometre olan krallığın öbür ucundaki Koblenz'de bulunması, bu devirdeki Türk prestijini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Zira Sultan Aziz, Paris'te iken, Prusya'nın Paris büyükelçisi tarafından, resmen Berlin'i ziyârete dâvet edilmişti. Fakat gitmedi. Bu seyahatte Fransa, Rusya ve Avusturya imparatorları ile İngiltere Kraliçesi ve Belçika Kralı (bu sonuncusu gayri resmî) ile görüşen Sultan Abdülaziz'in, Prusya hükümdarı ile görüşmemesi, bu devletin itibarı bakımından müsbet karşılanmamış olacaktı.

Türkiye Hâkanı ve maiyyeti, 28 temmuzda Avusturya imparatorluğunun başkenti Viyana'ya vardı. Birkaç aydan beri (8 şubat 1867), bu büyük Orta Avrupa (Tuna) devleti, biri Avusturya imparatorluğu, diğeri Macaristan krallığı olmak üzere, birleşik devlet hâline getirilmişti. Türkiye Hâkanı'nı garda karşılayan Franz-Joseph, Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı idi. Sultan Aziz, Viyana'da 3 gün kaldı. Prusya'dan Avusturya-Macaristan'a geçerken, geçtiği Bavyera'nın kralı ile görüşmemişti. Viyana'dan artık trenle değil, Tuna üzerinden vapurla bir günde (31 temmuz) Macaristan krallığının taht şehri Budapeşte'ye geldi.

Burası, 1526'dan 1686'ya kadar Türk hâkimiyetinde kalmış büyük bir şehirdi. Macarlar, eski hükümdarlarının torununu büyük nümayişlerle karşıladılar. Bir gün Peşte'de kalan Sultan Aziz, kraliyet sarayında bütün Macar ileri gelenlerini ve Macaristan bakanlarını kabûl etti. 3 ağustosta Sultan Aziz ve maiyyeti, Türkiye sınırına girdi ve az sonra Vidin'e erişti.

Hükümdarı Peşte'de, Tuna eyâleti vâlîsi Midhat Paşa karşılamıştı. Bugünki Bulgaristan'dan büyük olan yeni kurulmuş bu Türk eyaletinin merkezi Ruscuk'ta, Sultan Aziz, Sadrâzam Âlî Paşa ve Serasker Rüşdü Paşa tarafından karşılandı. Vidin-Ruscuk yolu, Tuna üzerinden, bir günde alınmıştı. Ertesi gün (5 ağustos), Türkiye'ye tâbî Romanya'nın yeni hükümdârı Prens Karol, Bükreş'ten Ruscuk'a gelerek Sultan Aziz'in huzûruna çıktı. Ertesi gün (6 ağustos), Türkiye Hâkanı, trenle Ruscuk'tan Varna'ya geldi. Toulon'dan Istanbul'a geri dönmüş olan Sultan Aziz'i Fransa'ya götüren Türk filosundan Sultâniye yatı, padişahı Varna'dan aldı. Ertesi gün (7 ağustos), deniz yoluyla Istanbul'a dönüldü.

Mülkî, askerî, ilmî bütün ileri gelenler, elçiler ve bütün halk, Sultan Aziz'in Istanbul'a çıkışını seyrettiler. Üç gün üç gece donanma yapıldı ve üç gece havaî fişeklerle Istanbul semaları gündüz gibi aydınlandı.

Âlî Paşa'nın Girit'i Teftîşi (2 Ekim 1867 - 29 Şubat 1868)

Sadrâzam Âlî Paşa, büyük Avrupa devletlerinin Türkiye'den koparıp Yunanistan'a vermek için can attıkları Girit'in durumunu yakından görmek üzere, 2 ekim 1867'de, Sultan Aziz'in dönüşünden 26 gün sonra, Istanbul'dan hareket etti. 2 gün sonra, Girit'in merkezi olan, adanın Mora'nın güneydoğusuna bakan kuzeybatı kıyısı üzerindeki Hanya limanına vardı. Girit'teki âsileri imha etmek üzere olan Serdâr-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa'nın askerî harekâtı durdurulmuştu. Zira Fransa, Rusya, Prusya ve İtalya, müşterek bir nota ile bu hareketin durdurulmasını istemişler, yalnız İngiltere ile Avusturya - Macaristan bu notaya katılmamıştı. Âlî Paşa'ya, şu zatlar refakat ediyorlardı : Nâfia nâzırı Vezir Kabulî Paşa, Ferik (sonradan Müşir) Rauf Paşa, müstakbel hâriciye nâzırı Rum asıllı Aleksandr Karatodori Efendi (Paşa) ve başkaları. Heyette yabancı gazeteciler bile vardı.

Âlî Paşa, 4 ocak 1868'de adada umumî af ilân etti ve vilâyeti iki yıl için vergiden muaf tuttu. 15 şubatta, Girit'in yeni statüsünü bildiren fermânı bizzat okudu. Bundan böyle Girit valisinin, biri Rum olmak üzere iki muavini olacak, adanın 5 mutasarrıfı ve

19 kaymakamının yarısı Müslüman, diğer yarısı Hıristiyan devlet memurlarından tâyin edilecekti. Ancak Hıristiyan mutasarrıf ve kaymakamların Müslümanlar'dan, Müslümanların da Hıristiyan'lar'dan muavinleri olacaktı. Vilâyet, sancak ve kazâların, 3 Müslüman, 3 Hıristiyan yerli halktan seçilmiş altışar üyeli birer meclisi bulunacaktı. Resmî muamelelerde bundan böyle Türkçe'nin yanında Rumca da kullanılacaktı. Âlî Paşa, bu yeni statüyü uygulamakla, Müşir Hüseyin Avni Paşa'yı görevlendirdi. Hüseyin Avni Paşa, hem vali, hem de adadaki Türk kolordusunun kumandanı olacaktı.

Âlî Paşa, 4 ay, 29 gün sonra, 29 şubat 1868'de Istanbul'a döndü.

Şûrây-ı Devlet'in (Danıştay) Teşekkülü (1 Nisan 1868)

Bu sıralarda, yâni zamanımızda tam 110 yıl önce, gerçek demokrasi, büyük devletlerden ancak İngiltere, bir dereceye kadar da İtalya'da kurulabilmişti. Fransa, Prusya, Avusturya - Macaristan, hele Rusya ile İspanya'da demokrasi yoktu veya tamamen şeklî idi. Bu devletlerde bütün iktidar, hükümdarda idi. Belçika, Holanda, İsveç, Danimarka, İsviçre gibi küçük demokrasiler ve Birleşik Amerika gibi Avrupa dışında bir demokrasi de mevcuttu. Türkiye'de ise, 1839 Tanzimat Fermânı'ndan sonra, daha liberal ve yeni bir idareye doğru ciddî adımlar atılmıştı. Bunların en mühimmi, Fuad Paşa'nın 7 kasım 1864'te yayınladığı «Teşkîl-i Vilâyât» reformu idi.

Bu reform, önce «Tuna Vilâyeti» adıyle teşkîl edilen yeni eyâlette uygulandı. Merkezi Ruscuk olan bu eyalet, bugünki Bulgaristan'ın en büyük kısmı ile, şimdi Romanya'da kalan Dobruca'yı ve Güney Sırbistan'da Niş sancağını içine alıyordu. Buraya, Midhat Paşa atandı. Fevkalâde kaabiliyetli bir vali olan Midhat Paşa, birkaç yıl içinde çok büyük başarı gösterdi. Yüzlerce mektep, bankalar açtırdı, yollar, köprüler yaptırdı. Örnek bir adalet ve âsâyiş kurdu. Avrupa basınında bile göklere çıkarıldı. Midhat Paşa'nın Avrupa'daki şöhreti buradan gelir. Sonra, diğer eyaletlerde de aynı esaslar uygulandı.

«Teşkîl-i Vilâyât»ın getirdiği en mühim yenilik, meclislerin teşekkülü oldu. Vilâyet meclisleri, sancak meclisleri ve kazâ meclisleri vardı («vilâyet»,«eyâlet» mânâsındadır, bugün «vilâyet/il» dediğimiz mülkî taksîmâta «sancak» deniyor ve başındaki mülkî âmir «mutasarrıf» ismini taşıyordu). Her üç kademeli meclisin üyeleri de, halk arasından, 2 yıl için, seçimle işbaşına geliyordu.

Meclis üyeleri, halkın din ve mezhebine göre nisbet dâhilinde seçiliyordu. Gerçi bu meclislerin icra yetkisi yoktu. Tamamen istişârî mahiyetteydiler. Bütün yetki kaymakam, mutasarrıf ve valilerde (umumî vali) idi. Ancak gene de bu, demokrasi tarihimizde mühim bir adım teşkîl eder. Aynı şekilde muhtelit mahkemeler de teşekkül etti. Mahkemelerde hâkimler, kazâ çevrelerinin nüfus durumuna göre Müslüman veya Hıristiyanlar'dan seçiliyordu. Romanya, Sırbistan, Karadağ, Tunus, Mısır, Cebel-Lübnan, Sisam, Umman gibi muhtar vilâyet ve sancaklar dışında tek resmî dil, Türkçe idi. İlk defa Âlî Paşa, 1867'de Girit vilâyetinde Rumca kullanmak hakkını tanımıştı. İmparatorluğun yıkılışına kadar Suriye, Irak, Libya gibi Arab ülkelerinde, Arnavutluk'ta ve benzeri yabancı kavimlerle meskûn ülkelerde bile tek resmî dil, tedrisatın her derecesinde kullanılan tek dil, Türkçe kalmıştır. Yalnız Hıristiyan azınlıklar, cemaatleri tarafından kurulan dinî mekteplerinde Rumca, Ermenice, Bulgarca vs. kullanabiliyorlardı.

Aynı reforma göre, her vilâyet merkezinde, yılda bir defa, gene istişarî mahiyette bir «umumî meclis» toplanıyordu. Vilâyeti teşkil eden bütün kazâların temsilcilerinin katıldığı bu meclislerde, vilâyeti ilgilendiren bütün mes'eleler görüşülüp neticeye bağlanıyordu. Bu sûretle halkın, seçim, meclis, söz söyleme, idâreye katılma gibi mefhumlarla ilgisi sağlandı.

Âlî Paşa'nın 1 nisan 1868'de yayınladığı Meclis-i Vâlâ'nın Şûrây-ı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye adlarıyle iki ayrı meclise ayrılması hakkındaki karar, daha mühimdir. Zira bu meclislerden ilki idarî işlere, diğeri kazaî işlere bakıyordu. Bunlardan Şûrây-ı Devlet, Osmanlı imparatorluğunun yapısına uygun teşriî bir meclis ve bunun tecrübesi mahiyetindedir. Kanun yapmakla, büdce tanzîm etmekle, yüksek idarî işlerle uğraşacak ve 5 dâire hâlinde çalışacaktır. Şûrây-ı Devlet reîsi, eski Meclis-i Vâlâ reisi gibi, kabineye dâhil olacak, hattâ nâzırların en mühimlerinden sayılacaktır. Vilâyet meclisleri ile Şûrây-ı Devlet'in irtibat kurmuş olması ve her vilâyetten belirli üyelerin Şûrây-ı Devlet'e gelerek meclis kararlarını bildirmeleri ve Şûrâ'nın tasvîbine sunmaları gerçek bir demokrasi tecrübesi sayılabilir. 10 mayıs 1868'de Şûrây-ı Devlet'in bizzat Sultan Aziz tarafından açılması, bu müessesesye verilen itibarı gösterir. Sultan Aziz'in açış nutkunda : «teşkîlât-ı cedîde, kuvve-i icrâîyenin, kuvve-i adlîye, dînîye ve teşrî'îyeden tefrîkı (ayrılması) esâsına müsteniddir» demesi, çok mühimdir. Zira kazâ, teşrî (kanun koyma) ve bilhassa çok ilgi çekici olarak din işlerinin birbirinden ayrıldığını ve ayrılacağını göstermektedir. Tabiî bu nutuk gerçekte, Âlî Paşa tarafından hazırlan-

mıştır ve Âlî Paşa'nın *Fransa Medenî Kanunu*'nu bâzı değişikliklerle almak için ciddî teşebbüslere giriştiği malûmdur. Ancak Cevdet Paşa'nın bir hey'etle beraber *Mecelle* adıyle o zamâna göre pek mükemmel bir medenî kanun hazırlaması, Âlî Paşa'yı bu fikrinden vazgeçirmiştir. Esâsen bir asır önceki imparatorluk yapısı, henüz *Fransa Medenî Kanunu*'nun değişikliklerle de olsa iktibasına müsait ve yeterli değildi.

Şûrây-ı Devlet'in başına, Tuna vilâyetinde âdetâ hârikalar yaratan Midhat Paşa'nın, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başına da devrin en büyük hukukçusu olan Cevdet Paşa'nın getirilmesi, Âlî Paşa'nın isabetli kararları arasındadır.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adlîye, Temyiz ve İstînâf dairelerine ayrılıyordu. Üyeleri, azledilemiyor, hayat boyu atanıyordu (Amerika'daki Anayasa Mahkemesi üyeleri gibi). Yalnız medenî hukuka ait meseleler şer'î (dinî) mahkemelere ve şeyhulislâma bağlı kalıyor, cezâ ve ticârete ait bütün dâvâlar, laik mahkemelerde görülüyordu. Hıristiyanlar'ın medenî dâvaları, kendi dinî reislerinin uhdesinde kalmakta devam ediyordu.

İmparatorluğun o zamanki bünyesi, Türkler'in umum nüfusun yarısına bile erişemediği düşünülecek olursa, fevkalâde müsâit ve yararlı olan bu hamle, Âlî ve Fuad Paşalar'ın bir iki yıl sonra hayattan çekilmeleriyle akıym kalmıştır. Bu sûretle Türkiye'de rejim buhranı ciddî şekilde başlamış, bir tarafta İngiltere demokrasisini isteyen hayalperestlerle diğer tarafta aslında hiçbir zaman imparatorluğun idâre edilmediği tamâmen dînî esaslara dayanan bir rejim isteyen mürteciler arasındaki kutup, imparatorluğun tasfiyesine kadar birbirine yaklaşamamıştır.

Yunanistan ile Gerginlik (1868 - 69 Kışı)

2 aralık 1868'de Bâb-ı Âlî, elçisini çağırtıp, imparatorluktaki bütün Yunan tab'alarını dışarıya çıkartmak sûretiyle küçücük Yunanistan krallığı ile siyâsî münasebetlerini kesti. Bu sırada İngiltere ve Fransa'nınkinden sonra dünyada 3. dereceye yükselen modern Türk donanması, Pire limanı dâhil, Yunanistan sahillerini abluka etti. Bu durum, 11 aralıkta Bâb-ı Âlî'nin Atina'ya verdiği ültimatomun kabulüne kadar devam edecekti. Bâb-ı Âlî, Yunanistan'dan Girit'e gizlice silâh sevkedilmesinin önlenmesini ve Atina'da Türkler aleyhinde taşkınlıklar yapılmamasını istiyordu. Âlî Paşa, bir savaşla Yunanistan'a haddini bildirmek niyetindeydi. Ancak Yunanistan'ın Fransa ve Rusya gibi kudretli koruyucuları vardı. Bâb-ı Âlî'nin niyetini anlıyan büyük devletler (İngilte-

re, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya- Macaristan ve İtalya), Türkiye ile berâber Paris'te bir konferans hâlinde toplandılar. Yunanistan büyük devlet olmadığı için, bu konferansa rey sahibi olmamak şartıyle bir müşahit göndermeye dâvet edildi. Ancak bu durumu onuruna yediremiyen Yunanistan, müşahit göndermedi. Hakkındaki karar, Yunanistan'ın gıyabında alındı. 18 şubat 1869'da Yunanistan'ın Türk ültimatomunun hükümlerine uymasına karar verilerek konferans dağıtıldı. Yunanistan, bu hükme baş eğmeğe mecbur kaldı. Prusya ile başı belâya girmek üzere bulunan III. Napoléon, Yunanistan'ı fazla koruyamadı. Bu sûretle bir Türk-Yunan savaşı önlendi ve büyük devletlerin himayesiyle Yunanistan, bir defa daha kurtuldu.

Keçeci-zâde Büyük Mehmed Fuad Paşa'nın Ölümü (12 Şubat 1869)

2 defa sadrâzam, 5 defa hâriciye nâzırı, birer defa sadâret kaymakamı, serasker (savunma bakanı), adliye nâzırı, devlet bakanı, sadâret müsteşarı, Madrid elçisi, birçok defa fevkalâde komiser (Mısır, Romanya, Tesalya ve Lübnan'da) olan Keçeci-zâde Büyük Mehmed Fuad Paşa, son zamanlarda sürmenaj ve kalb rahatsızlığıyla hasta düşmüştü. Nice'te dinlenirken, henüz 54 yaşında 12 şubat 1869'da öldü. Bir Fransız savaş gemisi ile 28 şubatta Istanbul'a getirilip Sultanahmet yakınlarındaki türbesine gömüldü. Cenaze merasiminin yapıldığı gün, millî mâtem ilân edildi ve dükkânlar kapandı.

Encümen-i Dâniş (akademi) üyesi olan ve dostu Cevdet Paşa ile müşterek bir Türkçe gramer de yazan Fuad Paşa, Galatasaray Lisesi'nin kurucularındandır. Pek işlek zekâsı, en karışık mes'eleleri daha izaha başlanırken kavraması, hazırcevaplığı, nüktedanlığı, neş'esi, mizah ve tenkid kaabiliyeti, Makyavel'ce bir politika dehâsı, Fransızca'yı fevkalâde bir incelik ve işleklikle konuşması, ikna hassası, medenî cesâreti, tenkidleri serinkanlılıkla, hattâ memnuniyetle karşılaması ile, Türkiye'de ve Avrupa'da pek büyük bir ün kazandı. Fakat siyasî görüşlerinin enginliği bakımından, üstadı Reşid ve arkadaşı Âlî Paşalar'ın dehâsına eriştiği söylenemez. Türkçe'yi çok iyi yazmasıyle meşhurdur. Şiirleri de vardır. Keçeci-zâdeler, günümüze kadar gelmişler ve içlerinden tanınmış devlet adamları yetişmiştir.

Süveyş Kanalı'nın Açılması (19 Kasım 1869)

Süveyş Kanalı, Kızıldeniz'le Akdeniz'i birleştiren, binaenaleyh Avrupa ile Asya arasındaki deniz bağlantısını Ümit Burnu yoluna nisbetle fevkalâde kısaltan bir su yoludur. Açılması, Akdeniz ticâretinin canlanmasına, XVI. asırdan beri Atlantik ticâreti lehine parlaklığını kaybetmesinin önlenmesine vesile olmuştur. Bu kanal, aynı mecrayı tâkıyb etmemekle berâber, İlk ve Orta Çağlar'da da mevcuttu. Firavunlar devrinde Eski Mısır'da Süveyş Körfezi ile Nil'i birleştiren kanal, asırlarca işlemiş, sonra kumla tıkanmıştı. Hazret-i Ömer çağında, VII. asırda, Mısır fâtihi Amr ibni Âs tarafından yeniden açıldı. Fakat VIII. asrın başlarında, Hârûnu'r-Reşîd çağında tıkandı. Sonraki açma teşebbüsleri bir netice vermedi. Yavuz ve II. Selim, XVI. asrın başlarında ve sonlarında böyle bir kanal açmayı düşündülerse de, gerçekleştiremediler. Bu iş, Fransız diplomatı Ferdinand de Lesseps'e nasîb oldu. Bu zat, kanalın açılmasını sabit bir fikir hâline getirmişti. Mustafa Reşid Paşa'nın ve Mısır valisi Mehmed Said Paşa'nın izinleriyle kanal, 24 nisan 1859'da kazılmaya başlandı. 10 yıl, 6 ay, 25 gün içinde Süveyş Körfezi ile Akdeniz birleştirildi. Kanalın Kızıldeniz üzerindeki limanı Süveyş, Akdeniz üzerindeki limanı da, Vali Saîd Paşa'ya izâfetle Port Saîd idi. 60.000 fellâhın çalıştığı kanalın uzunluğu, 162,5 kilometreyi buluyordu. Açılan kanalın genişliği ve derinliği, şimdikinden çok daha küçüktü. Sonraları tedricen kanal genişletilmiş, derinleştirilmiş ve zamânımızın büyük gemilerinin geçebileceği duruma getirilmiştir.

Hıdîv İsmail Paşa'nın bulunduğu açılış töreni pek parlak oldu. Sultan Aziz'in ziyaretini iade etmek üzere Istanbul'a gelen Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Franz Joseph, Fransız imparatoriçesi Eugénie, Prusya Velîahdi, birçok Avrupa prensi, dönüşte Süveyş'e de uğrıyarak kanalın açılmasında bulundular.

Londra Muâhedesi (13 Mart 1871)

1870-71 Fransız - Prusya savaşında bu ikinci devlet, kesin bir zafer kazandı. III. Napoléon'un feragatiyle Fransa'da II. İmparatorluk rejimi bitti ve III. Cumhuriyet ilân olundu. Ancak bu garip cumhuriyette, kralcılar ekseriyetteydi. Capet-Bourbon ve Capet-Bourbon-Orléans hânedanları, daha doğrusu aynı hânedanın ilki mutlakıyetçi, diğeri meşrutiyetçi olan iki dalı arasında kralcıların birleşememeleri, krallığın ilânını önledi. Asrın sonlarında cumhuriyetçiler parlamentoda ekseriyeti elde ettiler ve böyle bir geliş-

me neticesinde Avrupa büyük devletleri arasında önce Fransa'da cumhuriyet rejimi kökleşip yerleşti.

Bismark'ın siyâsî ve vaktiyle Türkiye hizmetinde bulunmuş olan Mareşal von Moltke'nin askerî dehasıyle, 1806'da Büyük Napoléon'un ilga ettiği Alman imparatorluğu dirildi. Prusya kralı ihtiyar I. Wilhelm, aynı zamanda Almanya imparatoru ilân edildi. Hem de bu iş Versailles Sarayı'nda yapıldı. Daha önce Danimarka ve Avusturya-Macaristan'ı yenerek birliğe karşı olanları ortadan kaldıran Prusya'nın çevresinde, bütün bağımsız Alman devletleri toplandılar. 30 kadar olan bu devletlerin en mühimleri Bavyera krallığı, Saksonya krallığı, Vürtemberg krallığı; Baden büyük-dukalığı, Hessen büyük-dukalığı, Hamburg serbest şehri (cumhuriyet) idi. Ayrıca Alsace-Lorraine, Fransa'dan alınarak Almanya'ya katıldı ki, bu son husus, Birinci Cihan Savaşı'nın sebeplerinden birini teşkil eder. Bu eyaletlerden Alsace'da Almanlar, Lorraine'de ise Fransızlar çoğunlukta idi.

Bu sûretle Avrupa'da, hattâ dünyada, devletler dengesi esasından bozuldu. Dünyanın münakaşa edilmez şekilde birinci kara ordusuna sahip olan Almanya, İngiltere'den sonra dünyanın 2. devleti oldu, yâni Fransa'dan boşalan yere geçti. Fransa, dünya devletleri arasında ehemmiyet bakımından 3. dereceye düştü. Sonra sırasıyle Rusya, Türkiye, Avusturya - Macaristan geliyordu.

Bu durum, Türkiye'nin dış siyâsetini de bozdu. Fransa'ya dayanmakta olan Âlî Paşa siyâseti, duraklama devresi geçirdi. Fransa'nın intikam hissine karşı Rusya'ya yaklaştığı için, Almanya ile sıkı ilişkiler kurulamadı. Bu durumdan faydalanan Rusya, 1856 Paris Muâhedesi'nin kendi bakımından en ağır ve Türkiye için en faydalı maddesi olan Karadeniz'in tarafsızlığı maddesinin değiştirilmesini istedi. Bu maddeye göre Rusya, Karadeniz'de bir tek savaş gemisi bulunduramıyor, Baltık Denizi'ndeki ve Uzak Doğu'daki savaş gemilerini de tabiatîyle Karadeniz'e sokamıyordu. Türkiye de Karadeniz'e savaş gemisi sokamıyordu ama, icabı hâlinde Marmara'daki Türk donanmasını bu denize sokmak, birkaç saat mes'elesiydi. Bu husus, Büyük Reşid ve Âlî Paşalar'ın diplomasi dehâları ile elde edilebilmişti. Türk donanmasının Sultan Aziz'in şahsî gayretiyle devamlı şekilde büyümesi, İngiltere ve Fransa'nınkinden sonra dünyada 3. dereceye gelmesi ve bu gidişle birkaç yıl sonra Fransız donanmasını da geçecek durumda bulunması, Petersburg'da büyük endişeler yaratıyordu. 1853-56 Savaşı'na benziyen ilk fırsatta Sultan Aziz'in Kırım'ı geri almak niyetinde olduğu, padişahın bunu ağzından kaçırdığı, Petersburg'da biliniyordu.

1875'e doğru Türk donanmasında 816 top taşıyan 21 zırhlı ve

173 yardımcı gemi vardı. Bu savaş gemilerinin tonajı 225.080'i buluyordu. Türk bahriyesinde 50.000 efrat, 700 subay, 208 yüksek rütbeli subay (binbaşı, yarbay ve albay), 11 tümamiral, 6 koramiral, 3 oramiral vardı (*Almanach de Gotha,* 1875 v. dd.). İngiltere, Fransa ve Türkiye donanmalarını, şu donanmalar tâkıyb ediyordu : Rusya (188.120 ton), Birleşik Amerika (163.275), İspanya (126.966), İtalya (128.967), Avusturya - Macaristan (115.380), Almanya (66.958). Diğer donanma sahibi devletler Arjantin, Brezilya, Şili, Danimarka, Yunanistan, Japonya, Holanda, Peru, Portekiz, Siyam ve İsveç-Norveç idi.

Londra Konferansı, 57 gün devam etti. Muâhede 13 mart 1871'de imzalandı. Rusya'nın Karadeniz'de tersane bulundurması, bu tersanede gemi yapıp Karadeniz donanmasını yeniden kurması kabûl edildi. Tabiî bu iş yıllar istiyordu. Ancak Paris Muâhedesi ilk darbeyi yemişti. 6 yıl içinde de esasından mahvolacaktı.

Sadrâzam Mehmed Emin Âlî Paşa'nın Ölümü (7 Eylûl 1871)

Aynı zamanda hâriciye nâzırı olan Sadrâzam Mehmed Emin Âlî Paşa, 7 eylûl 1871'de, Bebek'teki yalısında veremden öldü. 56 yaşını 6 ay ve 2 gün geçiyordu. 5 defa sadrâzam, 8 defa hâriciye nâzırı olmuş, başka yüksek görevlerde de bulunmuş, Sultan Aziz'in Avrupa seyahatinde bir buçuk ay kadar saltanat nâipliği yapmıştı. En uzun süren sonuncu sadâreti 4 yıl, 6 ay, 24 gündür. Bu, Türkiye tarihinde, 1839 ile 1885-91 arasındaki en uzun sadâret müddetidir. 5 sadâretinin toplamı 8 yıl, 3 ay ve 19 gündür. 15 yaşında devlet hizmetine giren Âlî Paşa, aralıksız 41 yıldan fazla bu hizmette bulunmuştur. Oğlu Ali Fuad Bey, mâbeyn başkâtibi, maârif nâzırı olmuş, son derece kaabiliyetli ve ahlâklı bir devlet adamı idi. Babasının yerini tutması beklenirken, pek genç yaşında ölmüştür.

Âlî Paşa, Avrupa'nın en büyük diplomatı idi. Yazdığı notalar, örnek olarak gösterilir ve Paris'teki meşhur Sciences Politiques'te talebeye misal şeklinde tedris edilirdi. III. Napoléon'un : «Âlî Paşa gibi bir hâriciye nâzırı bulabilseydim!» dediği malûmdur. III. Napoléon düşüp III. Cumhûriyet îlân edildiği günlerde, ilk cumhur başkanı olan tarihçi Thiers, Prusya (Almanya) ile sulh yaptığı zaman, sulhun şartları üzerinde Âlî Paşa'nın fikrini sormuş ve Fransız Meclisi'nde : «Sulh şartlarını Âlî Paşa da yerinde buldu» demiştir. Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Franz Joseph, Istanbul'a geldiği zaman, Âlî Paşa'yı Bebek'teki yalısında ziyâret etmişti. İlk Almanya imparatoru I. Wilhelm, Âlî Paşa'nın

yazı takımını 300 altına Şansölye Prens Bismarck'a satın aldırtmıştır. Bu takım, Berlin Müzesi'ne konmuştur.

Âlî Paşa, Sultan Mecid'in ve kardeşi Sultan Aziz'in kanunlara ve geleneklere uymıyan arzularını yerine getirmemiştir; Fuad Paşa da öyle yapmıştır. Hiçbir nâzır, görüşme mevzuunu önceden kendisine bildirip izin almadan, padişahı ziyâret edememiştir. Rusya'nın Istanbul büyükelçisi General İgnatiev, «Slav Birliği» gayesi için en büyük engel telâkki ettiği Âlî Paşa'nın ölümü karşısında memnuniyetini açıkça belirtmekten çekinmemiştir. İstiklâl sevdâsında olan Mısır hıdîvi İsmail Paşa ise, Âlî Paşa'nın ölümünü kendisine bildiren kâtibe, sevincinden 1.000 altın bahşiş vermiştir. Âlî Paşa'nın ölümüne, maalesef Ziyâ Bey (Paşa), Nâmık Kemal, İsmail Paşa'nın ikiz kardeşi Prens Vezir Mustafa Fâzıl Paşa, Ali Suâvî Efendi, gazeteci Âgâh Efendi gibi Tanzîmat devrinin en değerli fikir ve kalem adamları da sevinmişlerdir. Başta *Zafer-Nâme* adlı manzum hiciv şâheseri olmak üzere bilhassa Zıyâ Bey (Paşa), yazıları ile yıllarca Âlî Paşa'ya rahat bir nefes aldırmamıştır. Ziyâ Bey, sadrâzam ve arkadaşı Nâmık Kemal de hâriciye nâzırı olmak, İngiltere ve Fransa'da gördükleri meşrûtiyeti îlân etmek ve fikirlerine göre imparatorluğu Âlî-Fuad Paşalar ekibinden daha iyi idare etmek istiyorlardı. Nâmık Kemal :

Bilmem nedir lüzûmu vücûd-î habîsinin
Dünyâyı boynuzun mu tutar hey, öküz teres

diyerek Âlî Paşa'yı tahkir etmişse de, ölümünden az sonra kendi itirâfına göre, mezârına gidip ağlamış ve rûhundan af dilemiştir. Çünki yerine geçen ve Ziyâ-Kemal ekibinin şiddetle tuttuğu Mahmud Nedim Paşa'nın yaptığı mecnunluklar, Âlî Paşa'nın doldurulamaz kaybını açıkça göstermiştir.

N. S. Banarlı şu fikirleri ileri sürmektedir *(Türk Edebiyatı Tarihi,* 806a, 874b) : «O kadar ki, Türkiye'nin böyle bir taassup karşısında varlığını koruyabilmek için XX. asırda bir İstiklâl Savaşı yapması bile kâfi gelmemiş ve Türkiye'nin 1923'ten sonraki idarecileri, İslâmî şerîat kanunlarının yerine Avrupâî bir medenî kanun getirmek, harf değiştirmek, hattâ şapka giymek gibi çarelere baş vurarak, bu milletin medenî anlayışında Avrupalılar'dan farklı bir taraf kalmadığını, hele dinî taassup bahsinde onlardan geri olmak şöyle dursun, çok ileri bir durumda olduğunu meydana koymıya lüzum görmüşlerdir.

«Tanzîmât'ın aynı zamanda siyâsî faaliyetlerde bulunan edîbleri, umûmiyetle, uğrunda mücâdele ettikleri hürriyet, bilhassa meşrûtiyyet şekil ve problemlerini hazmetmiş bir temkinlilik içinde görülemezler. Bunların o devir Türkiye'sinin; içinde bulunduğu

çok müşkil şartlar arasında nasıl ve ne ölçüde tatbîk edilmesi lâzımgeldiği; devlet ve milletin böyle inkılâplardan en zararsız bir şekilde nasıl çıkabileceği ve bu mücâdelelerin sonunun nereye varacağı, iyi hesaplanmış sayılamaz.

«Tanzîmât edîblerinin, bütün vatanperverliklerine ve bütün iyi niyetlerine rağmen, kendilerini bu hususlarda salâhiyetli kılacak, sistemli ve disiplinli bir tahsîl görmeyişleri; ne Türkiye'de ne de Avrupa'da buna imkân bulmayışları, netîceye te'sirli olmuş görünmektedir.

«Tanzîmât edîbleri, rejim yıkmak hedefi ile devlet yıkmak hâdisesini birbirine karıştırmışlardır. Devlet'i temsîl edenlere yöneltilen ağır hücumlar Türkiye'de devlet otoritesi'ni, yeni münevverler nazarında şiddetle ve müselsel bir şekilde sarsmıştır; devlet'i küçük düşürmüştür.

«Bunun vahîm netîcesi olarak Türkiye'de mukadder olan, İmparatorluğun tasfiyesi, siyâsî bir soğukkanlılık içinde, hiç olmazsa dâhilî bir birlik ve berâberlikle yapılamamış, devâmlı ihtilâller sonunda elde edilen netîce, beklenenden çok daha vahîm olmuştur.

«Âlî Paşa gibi, Fuad Paşa gibi, Ahmed Cevdet ve Ahmed Vefik Paşa'lar gibi daha tecrübeli; siyasî müşkilleri daha mes'ûliyet duygularıyle kavramış ve nisbeten daha iyi tahsil görmüş, siyâsî ve edebî Tanzîmat adamlarının, hep birden, Tanzîmat'ın siyâsî faaliyetlerde bulunan bu edîblerine karşı olmaları, bu hususta çok dikkate değer noktalardandır».

Süleymâniye Camii avlusuna gömülen Âlî Paşa'nın yerine getirilen bahriye nâzırı Mahmud Nedim Paşa, Âlî Paşa'dan 3 yaş küçük, 53 yaşında bir adamdı. Vezir Mehmed Necib Paşa'nın küçük oğlu idi. Ağabeyi Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey, Ziyâ ve Nâmık Kemal Beyler'in yakın fikir arkadaşı olduğu için, bu Tanzimat edipleri, Âlî Paşa'nın hayatında, şâir olan Mahmud Nedim Paşa'yı tutuyorlardı. Az zamanda yeni sadrâzamın mahiyeti ortaya çıktığı için, bu defa, kendileri bizzat iktidara gelinceye kadar, Midhat Paşa'yı tutmaya karar verdiler.

Âlî Paşa'nın ölümü ve Mahmud Nedim Paşa'nın iktidara gelmesi ile, 1839'da açılan Tanzimat devrinin fiilen son bulduğu söylenebilir. 32 yıl süren bu devirde imparatorluk, tedricî şekilde, bünyesine uygun bir demokrasiye doğru gelişmişti. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra, Tanzimatçılar'ın güzel eseri mahvoldu.

Yemen ve Yemen'le Hicaz arasındaki Asîr'in yeniden imparatorluğa katılmasını sağlıyan seferi de Âlî Paşa, sonuncu sadâretinde açtırmıştır. Güneybatı Arabistan'da, Kızıldeniz'in güneydoğusunda, Habeşistan'ın (Eritre) karşısındaki bu iptidâî Arab ül-

kelerinde Türk hâkimiyeti, uzun zamandan beri, sâdece ismen devam ediyordu. Önce Redif Paşa'nın idaresinde başlıyan sefer, 1871 eylûlünde, 32 yaşındaki Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa'nın merkezi San'â olmak üzere yeni kurulan VII. Ordu kumandanlığı ve Asîr dâhil Yemen valiliğine müşir (mareşal) rütbesiyle tâyini üzerine, başarıya ulaştı. 1873 mayısında nâfıa nâzırı sıfatıyle Istanbul'a dönünceye kadar Muhtar Paşa, bütün ülkeyi doğrudan doğruya Türk idaresine aldı. Muhtar Paşa, çok sonraları, Balkan Savaşı'nda Büyük Kabine'nin sadrâzamı olan zattır. Çok değerli bir kumandan ve matematikçi idi.

VI

SULTAN AZÎZ'İN SON YILLARI (1871 - 1876)

Sadâret Değişiklikleri

Âlî Paşa'nın ölümü ile, Sultan Aziz'in 4 yıl, 8 ay ve 6 gün süren son saltanat devresi başladı. Bu devre, 10 yıl ve 3 ay devam eden ilk devrenin parlaklığı yanında, bir inhitat ve çözülme devri oldu. Tanzimat esasları ortadan kaldırıldı. Mahmud Nedim Paşa, devlet adamlarını irâde-i senîye alıp şuraya buraya sürmiye başladı. Bu sûretle, devletin anayasası mahiyetinde bulunan 1839 Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun esasları ihlâl edildi. Devlet idaresi, gerçek yeri olan Bâb-ı Âlî'den, Saray'a geçti.

Mahmud Nedim Paşa'nın çılgınlıklar ve büyük kötülüklerle geçen sadâreti; 31 temmuz 1872'ye kadar 10 ay, 24 gün sürdü. Yerine, 50 yaşında bulunan, Tuna ve Bağdad valiliklerinde çok büyük başarı gösteren Midhat Paşa getirildi. Sultan Aziz, Avrupa'da bile takdir edilen bu muktedir mülkiye adamının, Mahmud Nedim Paşa'nın yaptıklarını telâfi edeceğini, Âlî Paşa'yı aratmıyacağını sanıyordu. Halbuki Midhat Paşa, sadece çok iyi, belki emsalsiz bir umumî vali idi. Devlet idaresi, hele dış siyâset hakkında hiçbir şey bilmiyordu ve bu alanlarda en küçük kaabiliyeti yoktu. Daima diplomatlıktan gelen büyük Tanzimat sadrâzamlarının yerini bu doğru dürüst yabancı dil bile bilmiyen çok ünlü vâlînin doldurmasına hiçbir sûretle imkân yoktu. Üstelik bu zat, Zıyâ Bey - Nâmık Kemal ekibi gibi o devir Türkiye'sinin fikir hayatına hâkim olan edip-gazeteciler tarafından göklere çıkartılmak sûretiyle şımartılmış ve kendisinde olmıyan kaabiliyetleri mevcut vehmetmiye başlamıştı. Bu edipler, sonunda kendileri iktidara gelmek, Âlî-Fuad Paşa ekibini iktidardan uzaklaştırmak için, vaktiyle, tamamen kaabiliyetsiz, çok kötü bir devlet adamı olan Mahmud Nedim Paşa'yı bile göklere çıkarmışlardı. Âlî Paşa, hem bu yüzden, hem de büyük devlet adamlarına has sezişle Midhat Paşa'nın valilikten daha yararlı bir yerde kullanılamıyacağını bildiğinden, onu Bağdad'a tâyin etmiş ve hattâ tam salâhiyetle teçhiz edip iyi hizmet görmesini sağlamak için, asker olmamasına rağmen, merkezi Bağdad'da bulunan VI. Ordu'yu da Midhat Paşa'nın emrine

vermişti. Gerçekten Tuna'da gösterdiği başarıyı Midhat Paşa, Irak'ta da gösterdi. Uzun zamandan beri devletin idâresinden çıkan Küveyt ve Necd gibi ülkeleri, Bağdad'a bağladı. Çok büyük bayındırlık eserleri yaptırdı.

Midhat Paşa, 3 yıllık bir valilikten sonra Bağdad'dan istifa etti. Edirne'ye tâyin olundu. Ancak Edirne'ye gitmeden önce Sultan Aziz'in huzûruna çıkıp Mahmud Nedim Paşa'nın yaptıklarını anlattı. Esâsen sadrâzamı değiştirmiye karar veren hükümdar, Midhat Paşa'yı onun yerine getirdi.

Mahmud Nedim Paşa, devlet idaresini altüst etmiş ve büyük rüşvetler almıştı. Bir yıl bile sürmiyen sadâreti sırasında 5 serasker (savunma bakanı), 4 bahriye, 5 maliye, 4 adliye nâzırı, 6 Tophâne müşiri, 5 sadâret müsteşarı, 6 serasker müsteşarı, yüzlerce vali ve mutasarrıf değiştirmişti.

Midhat Paşa'nın 19 ekim 1872'ye kadar sadece 2 ay ve 19 gün süren sadâretinin en mühim olayı, Hıdîv İsmail Paşa'ya verilen 28 eylûl tarihli haricî istikraz fermânıdır. Bu fermân için Hıdîv, Istanbul'da devlet ve saray adamlarına yüz, yüz ellişer bin altın rüşvet vermiştir. Bu fermâna göre Hıdîv, Avrupa devletlerinden istediği kadar borçlanabilecekti. Yıllardan beri bu müsaadeyi koparmak isteyen İsmail Paşa'ya, Âlî Paşa mâni olmuş, hattâ hıdîvi azletmekle tehdid etmişti. Az sonra 10 haziran 1873'te İsmail Paşa, şimdiye kadar Mısır valilerine verilen imtiyazları bir tek fermanda toplıyan yeni bir ferman istihsal etti. Bilindiği gibi bu haricî istikraz fermânı, Mısır'ın başını belâya sokmuş, İsmail Paşa'ya hıdîvlik tahtını kaybettirmiştir.

Midhat Paşa'nın pek kısa zamanda azli, gerçekte açığı olan büdcede varidat fazlası olduğunu iddia ederek padişahı kandırmak istemesindendir. Yerine Mütercim Rüşdü Paşa, 3. defa sadrâzam olmuştur. Ancak o da makamını 15 şubat 1873'e kadar sadece 3 ay ve 27 gün muhâfaza edebilmiştir.

Mütercim'in yerine, Ahmed Es'ad Paşa getirildi. 44 yaşında olan Es'ad Paşa, devlet işlerinde henüz çok tecrübesiz, fakat değerli ve gayretli bir askerdi. Seraskerlikten sadârete gelmişti. Saray'dan yetiştiği için, Bâb-ı Âlî'nin istiklâlini, Midhat ve Rüşdü Paşalar derecesinde bile koruması bahis konusu değildi. Nitekim, Osmanlı tarihinde ancak bir iki defa görülen bir muameleye mâruz kalmış, Sultan Aziz'den tokat yemiştir. Sadâreti 1 ay, 28 gün sürmüş, 15 nisan 1873'te azledilmiştir.

Maliye nâzırı Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdü Paşa (Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa değil!) sadrâzam oldu. Selefi Es'ad Paşa gibi 44 yaşında olmasına rağmen, tecrübeli, bilgili, değerli bir devlet

adamıydı. Âlî Paşa'nın tarafdarı olarak tanınıyordu. Onun sadâreti de 9 ay, 29 günden fazla sürmedi. 13 şubat 1874'te azledildi. Azline sebep, halefi olan Hüseyin Avni Paşa'nın, padişaha, Rüşdü Paşa'nın Velîahd Murad Efendi'nin adamı olduğunu söylemesidir. Gerçekte bu sırada Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar, Sultan Aziz'i tahttan indirmeyi düşünmeye başlamışlar ve bu düşüncelerini evvelce Şirvânî-zâde'ye açmışlardır. O sadrâzam olup da padişahın tahttan indirilmesi mes'elesinden artık bahsetmeyince, Avni ve Midhat Paşalar, telâşa düşmüşlerdir.

Hüseyin Avni Paşa, seraskerliği de muhâfaza ederek sadrâzam oldu. 53 yaşında, orta değerde bir askerdi. Şirvânî-zâde'yi Haleb valiliği ile merkezden uzaklaştırdı. Oradan Hicaz valiliğine gönderdi. Bununla da kanaat etmedi. 23 eylûl 1874'te Şirvânî-zâde'yi Tâif'te zehirleterek öldürttü.

Hüseyin Avni Paşa, 1 yıl, 2 ay, 10 gün iktidarda kalabildi ve 25 nisan 1875'te azledildi. Yerine Es'ad Paşa, bahriye nâzırlığından 2. defa sadârete getirildi. Avni Paşa, Es'ad Paşa'yı önce Konya, sonra Suriye (Şam) valilikleri ile Istanbul'dan uzaklaştırmışsa da, Şirvânî-zâde Rüşdü Paşa gibi ortadan kaldırmak fırsatını bulamamıştı. Büyük ölçüde rüşvet aldığının duyulması, Hersek'te çıkan ısyana karşı tedbirler alamaması, tehlikeli bir hâle gelen maliye işlerini hiç bilmemesi, Sultan Aziz'den nefret etmesi, kabalığı ve zalimliği, Avni Paşa'yı hükümdarın olduğu gibi, halkın da gözünden düşürmüştü. Avni Paşa, Aydın (İzmir) valisi oldu. Bir müddet sonra gûya tedâvî maksadıyle Avrupa'ya gitti. Londra'da İngiliz nâzırları ile Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi mes'elesini görüşmiye cesâret etti. Türlü entrikalar ve rüşvetler ve Sultan Aziz'in inanılmaz gafleti eseri, üçüncü defa serasker (savunma bakanı) oldu. O zamanlar ordu doğrudan doğruya seraskere bağlı olduğu için, Avni Paşa, maksadına yaklaşmıştı. Üstelik aynı kanaatte olan Midhat Paşa da, adliye nâzırlığına getirildi. Sultan Aziz'in sonu yakınlaşmıştı.

Es'ad Paşa, bu defa iktidârı 4 ay, 1 gün muhâfaza edebildi. 26 ağustos 1875'te azledildi. Nâfıa nâzırı ve az sonra Aydın (İzmir) valisi oldu. İzmir'de Sultan Aziz'in hal'ini görmeden 28 kasım 1875'te henüz 47 yaşında öldü. İki sadâretinin toplamı 5 ay, 29 gündür. Sanat tarihçisi Celâl Esat Arseven, Es'ad Paşa'nın ölümünden sonra doğan oğludur.

Sultan Aziz, son bir gaflet eseri olarak, devleti hızla anarşiye götüren Şûrây-ı Devlet reîsi (o zaman kabineye dahildi) Mahmud Nedim Paşa'yı, tekrar iktidara getirdi.

Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci defa iktidara geldiği günler-

de devlet, pek nâzik anlar yaşıyordu. Hersek ısyânı devam ediyor, bir yandan Rusya'dan, diğer yandan Avusturya - Macaristan'dan yardım görüyordu. Maliye, iflâsın eşiğindeydi. Sultan Aziz'in kurduğu modern ordu ve donanma kadar, yeni saraylara da para yetiştirilemiyordu. Türk ordusu dünyada Almanya, Fransa ve Rusya'nınkinden sonra 4., donanması ise İngiltere ve Fransa'nınkinden sonra 3. idi. Ancak bu üçüncülük, gemi bakımındandı. Henüz tecrübeli, modern bir denizci sınıfı yetişmemişti. Devlet borçları 200 milyon altına (bugünki satınalma gücü aşağı yukarı 250 milyar TL.) yaklaşıyordu. Yılda 14 milyon altın(17,5 milyar TL.) dış borçlar için ayrılıyordu. Büdcede 5 milyon altın (6.250.000.000 TL.) açık vardı(*).

Bu durumda Mahmud Nedim Paşa, dış borç faizlerinin yarı yarıya indirildiğini tek taraflı olarak îlân etti. Bu meşhur 6 Ramazan (6 ekim 1875) kararnâmesinde, sadrâzamdan başka nâzırlardan şunların imzası vardır : Serasker Rızâ Paşa, adliye nâzırı (eski ve müstakbel sadrâzam) Midhat Paşa, hâriciye nâzırı (müstakbel sadrâzam) Safvet Paşa, maliye nâzırı Yusuf Paşa, ticâret nâzırı Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa ve sadâret müsteşarı Said Efendi. Sadrâzam, bu faiz indirimini, Rusya'nın büyükelçisi General İgnatiev'e de bildirmişti. Rivayete göre İgnatiev, Türkiye'nin Avrupa'da kredisinin yok olması için, bu indirimi akılsız sadrâzama bizzat tavsiye veya telkin etmiştir.

Hükûmet kararının ilân edileceği sabahın gecesinde Midhat ve Dâmâd Mahmud Paşalar'la İgnatiev, ellerindeki bütün tahvilleri satmışlar ve ertesi gün bu tahvillerin değeri yarı yarıya düştüğü için, büyük kazanç sağlamışlardır. Sultan Aziz, böyle bir şeye tenezzül etmeyi aklından bile geçirmediği için, 3 milyon altın (3.750.000.000 TL.) zarara uğradı. Karar, borç sâhibi Fransa ve İngiltere'de büyük protestolara sebep olduğu gibi, Türkiye'de de ellerinde tahvil bulunan birçok vatandaş büyük zarar gördü. Bu ortam, tam bir ihtilâl ortamıydı ve ihtilâl de, bütün uğursuzluğuyla yaklaşıyordu.

Bosna-Hersek ısyânı devam ederken, 2 mayıs 1876'da Bulgaristan'da da büyük bir ısyân patladı. Bu ısyân, tamamen Rusya tarafından planlanmış ve hazırlanmıştı. Isyanda Ruslar tarafın-

---

(*) Para değerlerini bugünki iştirâ = satınalma gücüne TL. olarak çevirirken, bir cumhuriyet altını (7 gr. altın) 500 TL. olarak hesâb edilmiştir. Şu anda (Şubat 1978) altın 1.300 TL.'na yükseldiği için gerçek değerleri buna göre yükseltmek îcâb eder. Meselâ 1875'te devletin dış borçlarının yekûnu, bugünki (Şubat 1978) satınalma gücüne göre gerçekte 250 milyar değil, 650 milyar TL.'dır.

dan silâhlandırılan 55 Bulgar köyünün erkekleri, Türk köylerini basarak 1.000 kadar Türk'ü büyük vahşetle öldürdüler. Bu sırada şimdiki Bulgaristan'da Türkler, Bulgarlar'a nisbetle hafif bir nüfus üstünlüğüne sahiptiler. Isyânın çıkması üzerine Müşir Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa, iki tümenle âsilerin üzerine yürüdü. 39 gün süren isyanda, âsîler tamamen ezildi ve ısyân söndürüldü. 4.500 âsî öldürüldü. Bu haber, Avrupa basınına, Türkler'in on binlerce Bulgar'ı öldürdükleri ve yüzlerce Bulgar köyünü yerle bir ettikleri şeklinde intikal etti. Dehşetli bir antitürk propaganda bütün Avrupa'yı sardı. 6 mayısta Almanya ve Fransa'nın Selânik konsoloslarının halk tarafından linç edilmesi, durumu büsbütün gerginleştirdi. Bir Rus - Yunan komplosu olan bu olay, kasden çıkarılmış ve Türkler'i Avrupa umumî efkârında mahkûm etmek gayesini gütmüştü. O zamanki diplomasi, tamamen bir prestij diplomasisi idi. Herhangi bir diplomat tahkir edildiği için, koskoca devletler münasebet keser, hattâ savaşa başlarlardı. Bâb-ı Âlî, mes'eleyi kapatmak için, konsolosları öldürenlerden altısını astırdı ve Selânik valisi Baytar Mehmed Re'fet Paşa'yı azletti.

Kışkırtılan Yüksek Öğretim Talebesinin Hükûmete Karşı Nümâyişi (10 Mayıs 1876)

İhtilâli hazırlamakta olanlar, bu belâlar içindeki ortamı, gayeleri için çok müsait görüyorlardı. Mahmud Nedim Paşa'nın serasker Hüseyin Avni Paşa'yı Hudâvendigâr (Bursa) valiliğine gönderip Adliye Nâzırı Midhat Paşa'yı da azletmesi, ihtilâl elebaşılarını telâşa düşürdü. Bunların, ne olursa olsun iktidara gelmeleri îcâb ediyordu. Midhat Paşa, «talebe-i ulûm» denen medreselerin yüksek sınıf öğrencilerine para dağıtarak, bunlara Bâb-ı Âlî'de sadrâzama karşı nümayiş yaptırmaya ve Mahmud Nedim Paşa'yı istifa mecburiyetinde bırakmaya girişti. Dağıtılan paranın Velîahd Murad Efendi'den alınmış olması, çok hazindir. Tanzimat'ın temelinden yıkıldığını, hükûmet ve saltanat işlerinin eskisi gibi sokakta halledilmiye çalışıldığını gösterir.

1.000 kadar öğrenciye, bâzı yobaz müderrisler ve halkın aşağı takımı da katıldı. Sultan Aziz, bu kalabalığı zorla dağıtmak yerine arzularını yerine getireceğini vâdetmek zaafında bulunduğu için, iş, çığırından çıktı. 11 mayısta Mahmud Nedim Paşa azledildi ve Mütercim Rüşdü Paşa, 4. defa sadrâzam oldu. Mahmud Nedim Paşa, bu defa 8 ay, 16 gün iktidarda kalmıştı. İki sadâretinin toplamı 1 yıl, 7 ay, 11 gündür. II. Abdülhamid zamanında Musul valisi ve dâhiliye nâzırı olan Mahmud Nedim Paşa, 14 mayıs 1883'te 65

yaşında öldü. Mütercim Rüşdü Paşa, Sultan Aziz'in son, V. Murad'ın tek ve II. Abdülhamid'in ilk sadrâzamı olarak, Bâb-ı Âlî'ye yerleşti. 65 yaşında idi. Diğer «hal' erkânı» olan Hüseyin Avni Paşa 55, Midhat Paşa 54 yaşlarında idiler. Şeyhulislâm Hasan Hayrullah Efendi de genç bir yobazdı. Rüşdü Paşa, Hasan Hayrullah Efendi'yi meşîhate, Avni Paşa'yı seraskerliğe, Midhat Paşa'yı da mecâlis-i âlîyeye (devlet bakanlığı) getirdi.

Sultan Abdülaziz Hân'ın Tahttan İndirilmesini (30 Mayıs 1876) Hazırlıyan Ortam

Sultan Aziz'in 14 yıl, 11 ay, 5 gün süren, diğer bir ifadeyle 15 yıldan 25 gün eksik olan hükümdarlığı, Türkiye tarihinde daima uğursuz neticeler veren hal' (tahttan indirme) ile son buldu.

Sultan Aziz, bestekâr, neyzen, ressam, sportmen, asker, donanma ve silâha iptilâ derecesinde meraklı, çok mağrur, fakat şahsî muamelelerinde pek nazik, ancak kızdığı zaman soğukkanlılığını muhâfaza edemiyen, dindar, fevkalâde vatansever, heybetli, büyük zekâsının yanında belki gururundan gelen bir safdillik taşıyan, ağabeyi gibi müsriflik derecesinde cömert bir hükümdardı. İlk 10 senesinde dengeli, nisbeten muktesit bir hayat yaşadı. Âlî ve Fuad Paşalar'ı devamlı şekilde iktidarda tutmak uzakgörüşlülüğünü göstererek rahat saltanat sürdü. Avrupa'da prestiji fevkalâdeydi. Son 5 yılında ise, birinci sınıf devlet adamından mahrumdu. Birçok arzusunu kısan Âlî ve Fuad Paşalar'ın ölümünden sonra serbest kalmış, şahsen devleti idare etmenin zevkıne varmıştı. Bu şekilde Tanzimat bozulmuş, 1839'dan önceki mutlakıyet hortlamış oluyordu. Ancak Sultan Aziz, şüphesiz 1839'dan önce Türkiye'nin başında bulunan babası II. Mahmud'un dehâsına sahip değildi. Mahmud Nedim Paşa gibi değersiz olduğu nisbette ahlâksız bir vezîre kapıldı veya bu vezîri, şahsî arzularına hizmet edebilecek tip olarak telâkki etti. Yeğeni Sultan Vahîdeddin'i nasıl Dâmâd Ferid Paşa felâkete sürüklediyse, Sultan Aziz'in başını yiyen de bu Mahmud Nedim oldu. Rus dostu olduğu için milletçe nefret edilen bu adamı, Rusya'ya karşı bir siyâseti olan İngiltere de tutmuyordu. Bu sûretle, dünyanın en güçlü devleti de Türkiye'ye karşı değilse bile, Mahmud Nedim Paşa'yı iki defa iktidara getiren Sultan Aziz'e karşı cephe aldı.

Vezirler, Sultan Aziz'in heybetinden ürküyorlardı. Beylerbeyi Sarayı'nda yanında kendisine alıştırdığı erkek bir arslanla ileri gelenleri kabûl ettiği zaman, padişahın ve arslanın azametinden, ziyaretçilerin yürekleri ağızlarına geliyordu. Hükümdarların dos-

tu olmadığı, düşmanı ve bendesi bulunduğu söylenir. Sultan Aziz'-in gerçek ve yakın hiçbir dostu olmadığı ise muhakkaktır. Aleyhinde kaynamakta olan kazanın farkına varmadı veya gururundan varmak istemediği gibi, böyle birşeyi kendisine ima yoluyla olsun anlatmıya cesâret edecek kimse çıkmadı.

Halk, israfına rağmen bu hükümdarı seviyordu. Esasen Osmanoğlu olması, bu sevgiyi kendisine doğuştan sağlamıştı. Kara ve deniz manevralarına katılması, ordu ve donanmasına, askerine gösterdiği îtina, her yıl en modern kara ve deniz silâhlarını edinmesi, prestijini arttıran unsurlar arasındaydı. Ağabeyi gibi kadına iptilâ derecesinde düşkün olmadığı gibi, içki içmemek, tütün kullanmamak ve sıhhatli olmak bakımından da ağabeyi Sultan Mecid'den ayrılıyordu. Ancak israfı, başlıca dedikodu mevzuu idi. Ağabeyinin başlattığı Çırağan Sarayı'nı pek muhteşem bir şekilde yaptırıp döşettiği gibi, Beylerbeyi'nde de bir saray inşa ettirmişti. Taşlık'ta bir cami yaptırmaya hazırlanıyordu (tahttan indirilmesi üzerine başlanamadı). Annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın masrafları daha çok içtimaî müesseselere gittiği için, tenkid mevzuu değildi.

Koç, horoz gibi hayvanları döğüştürdüğü ve kazanana nişan takdığı, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'da yayınladıkları gazetelerde çıkan, hiçbir aslı olmıyan şeylerdir. Fakat bu menfî propaganda, halka kadar sirâyet etmişti. Üstelik Sultan Aziz'in, orta oyununda nâzırlarının taklidini yaptırıp eğlendiği bir gerçekti. Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar gibi mağrur nâzırlar, buna son derece içerliyorlardı.

Tenkid hedeflerinden başlıcası, Türk maliyesinin, o tarihe kadar asla düşmediği bir perişanlık içinde olması, iflâsa yaklaşmasıydı. 20 yıl kadar önce Türkiye, bütün tarihinde ilk defa olarak dış borçlanma yoluna gitmiş, önce buna şiddetle muhalif olan devlet adamları bile, bu kolay görünen yola sık sık başvurmaya başlamışlardı. Kırım Harbi'nin yüklü borçları, Sultan Aziz devrine intikal etmişti. Tahta geçtiği zaman 90 milyon altın olan devlet borçları, Sultan Aziz'in 15 yıllık saltanatının sonunda 196 milyon altını buldu. Paranın satınalma değerinin çok yüksek olduğu o devirde bu meblâğ, gerçekten muazzamdı. Bu para, bilhassa ölçüsüz olduğu söylenebilecek donanma masraflarına gitti. Türkiye'-nin İngiltere ve Fransa'dan sonra dünyanın üçüncü donanmasını bir hamlede edinebilecek malî gücü yoktu. Sultan Mecid devrinden kalma donanma tamamen değiştirilerek, birkaç misli kuvvetlendirildi. Modern zırhlılar bakımından Türk donanması, Fransa'nın seviyesini buldu veya geçti. Üstelik tersanelere ve askerî

fabrikalara büyük para harcandı. Istanbul tersaneleri, zırhlı inşa edecek kapasiteye getirildi. Tophanede, modern toplar dökülebiliyordu. 25 zırhlı, 50.000 deniz ve 700.000 kara askeri, Türkiye için çok ağır bir yük teşkil etti. Sultan Aziz, eninde sonunda Rusya ile yeni bir savaş çıkacağını, müttefiksiz bir Türkiye'nin Rusya'yı yenmesi îcâb ettiğini düşünüyor, hattâ Kırım'ı geri almayı tasarlıyordu. Halbuki bu devirde, 1875 yıllarında artık Türkiye'nin tek başına Rusya'yı yenmesi imkânı yoktu. En başarılı bir savaş, iyi bir savunma savaşından ibâret olabilirdi. İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya, kudret itibariyle Türkiye'yi geçmişti. Bunu çok iyi bilen Büyük Tanzimatçılar, müttefiksiz bir savaşta Türkiye'nin bu dört devletten biriyle bile karşı karşıya gelemiyeceğini iyice anlamışlar, daima siyâsî kombinezonlarla müttefik aramış ve bulmuşlardı. Büyük Tanzimatçılar nesli ortadan çekilince Türkiye müttefiksiz kaldı. Uzun zamandan beri bunu bekliyen Rusya'ya gün doğdu.

Binaenaleyh Sultan Aziz'in son yıllarında siyâsî denge, Türkiye için, tehlikeli şekilde bozulmuştu. Almanya, hattâ Avusturya-Macaristan'ın Rusya ile dış siyasette işbirliği yapmaları, bu tehlikeyi arttırıyordu. 1870-71 felâketinin yaralarını saran Fransa ile henüz büyük devletler arasında pek cılız bir varlığa sahip olan İtalya ve kendi başı dertte bulunan İspanya ile Avrupa dışındaki Birleşik Amerika sayılmazsa, Türkiye'nin dış siyasette dayanacağı tek devlet olarak ortada İngiltere kalıyordu. İngiltere ile müttefik bir Türkiye'yi yenmek tamamiyle imkânsızdı. Ancak hayatî menfaatleri tehdid edilmedikçe Avrupa işlerine karışmıyan İngiltere'yi elde etmek zordu. Üstelik devamlı menfî propagandalar (bilhassa Rus ve Yunan propagandaları), İngiliz umumî efkârını Türkiye'den ayırıyordu. İngiltere, umumî efkârın siyasetine en şiddetle müessir olduğu devletti. Türkler, Hıristiyan olmadıkları, üstelik milyonlarca Hıristiyan'ı idarelerinde tuttukları için, Avrupa halkının nazarında bir çeşit düşmandı .

Sultan Aziz, ordu ve donanma masraflarından bunalan nâzırlarıyle istediği askerî tahsisatı almak için mücadele ederken, bir taraftan devlete hizmet ediyor, diğer taraftan felâketini hazırlıyordu. Avrupa'nın XVI. asırdan itibaren denizcilikle üstünlük kazanmaya başladığını biliyor, fakat bu işin kısa zamanda gerçekleştirilemiyeceğini bilmezlikten gelyordu. Dâimâ değiştirilmek, yenilenmek istiyen bir donanma, savaşta faydalı olması için bile, yetişmiş denizcilere muhtaçtı. Şüphesiz 46 yaşındaki bir hükümdar için ufuklar açık görünüyor, istikbal için pek çok şeyi yapabileceğini hesaplıyordu. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra onun yerini

asla dolduramıyan sadrâzamların birbirini tâkıyb etmesi, Sultan Aziz'i bir yandan bunaltırken, bir yandan da nefsine karşı olan itimadını gaflet derecesinde arttırıyordu. Gerçekten bu devlet adamlarının içinde fazla bir değeri olmıyanlar ekseriyetteydi. Sultan Aziz, Mütercim Rüşdü Paşa'ya kızdığı bir gün, huzûrundan ayrıldıktan sonra : «Benim ecdâdım (atalarım) bu gibilerin aklıyle hareket etmiş olsaydı, Konya ovasında koyun sürüleriyle çadırda yaşamaktan kurtulamazdık!» demekte haklıydı.

Sultan Azîz'i Tahttan İndirenlerin Karakterleri

Türk siyâsî edebiyatına «kaht-ı ricâl» yani «adam kıtlığı» deyimi, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra girmiş, II. Abdülhamid zamanında iyice yerleşmiştir (*). Muktedir devlet adamları, diplomatlar, askerler yoktu veya ihtiyâcı karşılıyamıyacak derecede azdı. Vatan sevgisi ve hânedana yahut padişaha karşı olan bağlılık azalmıştı. Ahlâksız devlet adamları, iktidarı işgal edecek fırsatları buluyorlardı. Sultan Aziz'in hal'i, birkaç ahlâksız veya safdil devlet adamının, şahsî ihtirasları uğruna birleşmesiyle gerçekleşmiş bir olaydır. Bu adamlar kimlerdi?

Bunların başında eski sadrâzam Hüseyin Avni Paşa geliyordu. Kurmaylıktan yetişmiş, üç defa serasker (savunma bakanı) olmuştu. Bir uşağın oğluydu. «Kînim dînimdir» diyen, Türk tarihinin gördüğü en kindar adamlardan biriydi. Kaba, görgüsüz, lâübâli, fakat cesur ve fikr-i tâkıyb sâhibiydi. Bâzı askerî hareketlerde başarısı da görülmüştü. Disiplini öğülüyor, ancak lüzumundan fazla sert ve zâlim olduğu söyleniyordu. Fuad Paşa tarafından himaye edilerek yükselmişti. Âlî Paşa, bu adamdan nefret etmesine rağmen, arkadaşı Fuad Paşa'yı kırmamak için, Hüseyin Avni Paşa'nın yüksek mevkılere geçmesine engel olmamıştı.

Hüseyin Avni Paşa, geçimsizliğinden ve yukarıda sayılan meziyetsizliklerinden dolayı pekçok defa azlediliyor, sonra türlü entrikalarla gene bir makam kapıyordu. «Ahd-i saltanatında on bir sene mâ'zûl bulundum» diye Sultan Aziz'i açıkça tenkid ediyor, padişah aleyhinde konuşuyordu. Bu konuşmaları kimse padişaha yetiştirmiye cesaret edemiyordu. Sultan Aziz'in şahsına bağlı bir haberalma teşkilâtı olmadığı gibi, devletin de böyle bir kuruluşu yoktu. «Zabtiye müşîri» denen kabineye dahil bir mareşal,

---

(*) Bununla berâber «kaht-ı ricâl» tâbiri, daha 1621'de yazılan *Kitâb-ı Müstetâb*'da geçmekte, Kaanûnî devrinden sonra devlet adamı kıtlığının başladığı söylenmektedir (s. 30).

polise, âsâyişe bakıyor ve gûya millî emniyete ait işlerden de mes'ul bulunuyordu. Mahmud Nedim Paşa tarafından yalnız azledilmekle kalmıyan, üstelik sürülen Hüseyin Avni Paşa, bu sürgün sırasında geçici olarak askerî rütbesi ve nişanları alındığı için, padişaha sönmez bir kin bağlamıştı. Padişahın, Mahmud Nedim Paşa'nın bu ağır hükmünü tasdik etmekte hakkı vardı. Çünki Hüseyin Avni Paşa, saray'da «hazînedâr» denen Harem-i Hümâyûn'un en yüksek rütbeli cariyelerinden biriyle sevişmeye cesaret ettiği gibi, bir selâmlık alayında, Sultan Aziz'in zevcelerinden bir Kadınefendi'ye sözle sarkıntılık etmişti. Böyle birşey, bir bakıma görülmemiş derecede ağır bir suç, bir bakıma da seviyeli bir külhanbeyine bile yakışmıyacak bir hafiflikti. Garip olan cihet, Sultan Aziz'in, bunalma devrelerinde, böyle bir adama, tekrar en yüksek makamları emniyet edebilmiş olmasıdır.

Hüseyin Avni Paşa, padişahı zehirlemiye çalışmış, fakat başaramamıştı. Bunun üzerine, Sultan Aziz'i tahttan indirmek ve öldürmek sûretiyle intikam almıya karar verdi. Denebilir ki, Hüseyin Avni Paşa olmasaydı, Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi imkânsızdı ve böyle bir şeyi düşünenler olsa bile, harekete geçmiye cesaret edebilecek kimse yoktu. Kendisiyle işbirliği eden Midhat ve Rüşdü Paşalar'la Hayrullah Efendi'nin şahsiyetleri düşünülecek olursa, bu fikrimizi kabûl etmek kolaylaşır.

Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Aziz'i devirmek için göze alamıyacağı hiç bir şey yoktu. Londra'da bu mevzuu İngiltere ileri gelenlerine açmaktan bile çekinmedi. Mahmud Nedim Paşa'nın Rus tarafdarlığına kızan İngilizler, Hüseyin Avni Paşa'nın projesini iyi karşıladılar.

Hal'in iki numaralı şahsiyeti, eski ve müstakbel sadrâzam Midhat Paşa'dır. Rumelili küçük bir kadı'nın oğludur. Batı kültürü olmadığı gibi, Doğu kültürü de zayıftır. Doğuştan iyi bir idare adamıdır. Çalışkan ve kaabiliyetli olup, zaman geçtikçe kendine olan güveni aşırı derecede artmıştır. Tuna ve Bağdad vilâyetlerinde yaptıkları Avrupa basınında medhedilince gururu son derece artmış, bilhassa İngilizler tarafından şımartılmıştır. İngiltere, Midhat Paşa'nın şahsında iyi bir tarafdar bulduğu veya bulacağı fikrindedir. Midhat Paşa, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra, kendini devletin en kabiliyetli, hattâ tek yeterli şahsiyeti hâlinde görmeye başlamıştır. O zamanki Türk toplumu için çok tuhaftır, pâdişaha, hattâ hânedana karşı içten bir bağlılık duymamaktadır. Fevkalâde hislerine kapılan, acele ve yanlış kararlar veren, bu yüzden hükûmette iyi iş görmiye müsait olmıyan bir adamdır. Rüşdü Paşa gibi zekî bir şahsiyet de değildir. Âlî Paşa gibi ölünce-

ye kadar sadârette kalacağını umarken 2 ay içinde azlediliverme-si, izzet-i nefsine çok ağır gelmiş ve hükümdârına düşman olmuştur.

Midhat Paşa, bir hayalperesttir. Valilikte ne kadar gerçekçi bir adamsa, bir imparatorluğun başında o derecede hayalle gerçeği ayırmıyan bir şahsiyete sahiptir. Ziyâ Bey (Paşa), Nâmık Kemal, Ali Suâvi ve Âgâh Efendi gibi çok aydın gazeteci fikir adamları tarafından, yetişemiyeceği hedeflere doğru kışkırtılmıştır. Bu zatlarla beraber içki sofralarında devlete ait kararlar almış, projeler yapmıştır. Velîahd Murad Efendi tarafından desteklenmesiyle büsbütün mağrurdur. Avrupa medeniyetine, zenginliğine ve bayındırlığına hayrandır. Bunun, meşrûtî bir idareyle sağlandığını sanmaktadır. İngiltere'deki parlâmento idaresini aynen Osmanlı imparatorluğuna, Cezâyir'le Kafkasya, Orta Afrika ile Orta Avrupa arasında uzanan bu milliyetler mozaiki devlete uygulıyacak olursa, herşeyin halledileceğine, Türkiye'nin de İngiltere olacağına kanidir. Böyle bir idareyi yürütecek tek şahsiyetse kendisidir. Zâten —Süleyman Paşa hâriç— hal' işine karar verenler arasında Midhat Paşa'dan başka meşrutiyetçi yoktur. Hüseyin Avni Paşa, kopkoyu bir müstebit olduğu için, parlemantarizme düşmandır. Rüşdü Paşa ise, çok tecrübeli bir devlet adamı sıfatıyle, böyle bir imparatorluğu en kısa zamanda tasfiye etmek için parlemantarizmden kolay yol olmadığını bilmektedir. Binaenaleyh Midhat Paşa'nın meşrutiyeti te'sîs edebilmek için hal' işine karıştığı iddiası, şahsî ve tarafdarlarının ileri sürdüğü gerçeğe aykırı bir husus olmaktan ileri gidememektedir. Paşa, ya Avni ve Rüşdü Paşalar gibi meşrutiyet muhaliflerini ikna edebilecek kudreti şahsında görmüş veya Sultan Aziz'le şahsen hesaplaşmak için bu işe katılmıştır. Hüseyin Avni Paşa, daha Âlî Paşa'nın ölümünden, 4-5 yıldan beri Sultan Aziz'in hal'i işini tasarlamaktadır. Bu projeyi önce Midhat ve Şirvânî-zâde Rüşdü Paşalar'a, sonra Mütercim Rüşdü Paşa'ya açmıştır. Şirvânî-zâde'den yüz bulamayınca onu Hicaza göndermiş ve orada zehirletmiştir.

Midhat Paşa, hâtıralarında, Sultan Aziz'in acele tahttan indirilmesi lüzûmunu, üçüncü defa Mahmud Nedim Paşa'yı iktidara getirmek istemesiyle izah etmektedir. Mahmud Nedim Paşa'nın, iktidar koltuklarını paylaşan Avni - Midhat - Rüşdü Paşalar'ı birer tarafa süreceğini tahmin etmek kolaydır. Zîrâ Sultan Aziz de bu paşaları geçici olarak iktidara getirdiğini ağzından kaçırmıştır. Ancak Mahmud Nedim Paşa'ya yeniden mühr-i hümâyûnunu verip vermiyeceği hakkında kesin birşey söylenemez. Zira bu adamın, başına birçok belâ getirdiğini artık görmüştü.

Hal'in üçüncü şahsiyeti, Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'dır. Askerlikten yetişmiş, Batı kültürüne sahip, son derece zeki ve kurnaz, Avni ve Midhat Paşalar'ın aksine korkak ve mes'uliyet yüklenmekte fevkalâde ürkek bir şahıstır. Çok tecrübeli bir devlet adamı olmasına, daha Sultan Mecid zamanında sadârete yükselmesine, hal' erkânının en yaşlısı bulunmasına rağmen, devlet işlerinde sorumluluk getirecek bir müşkülle karşılaşınca istifa etmesi yüzünden garip bir şöhret yapmıştır. Entrikacı, yalancı, menfaatlerine düşkündür. Hal' erkânı içinde tek tecrübeli devlet adamı olduğu için, meşrutiyetin henüz Türk imparatorluğunun bünyesine uygulanamıyacağını çok iyi bilmektedir. İhtiyar yaşında rahat etmek için hal' işine karışmıştır. Daima azledilmekten, bıktığını söylemektedir.

Hal'in dördüncü ve sonuncu büyük şahsiyeti, çok zavallı bir adamdır. Son derece menfaatlerine düşkün olan bu genç yobaz, Şeyhulislâm Hasan Hayrullah Efendi'dir. «Müfsit İmam» ve «Şerrullah» diye anılmaktadır. İkinci defa meşîhat mevkıine, Rüşdü Paşa'nın zoruyla getirilmiştir. Tesadüfen evvelce kısa müddet bulunduğu şeyhulislâmlıkta, ne oldum delisine dönmüş, genç yaşında eriştiği imparatorluğun bu ikinci büyük makamında başı dönmüş, hemen azledilince de, Sultan Aziz'e kin bağlamış, tadı damağında kalan meşîhat ihtişamını tekrar elde etmek için, her türlü ahlâksızlığı göze almıştır. Sultan Aziz'e mukallitlik eden alelâde bir imamken şeyhulislâmlığa kadar çıkması, ulemâ arasında hoş görülmiyen Hayrullah Efendi'nin ne mal olduğunu efendisi Sultan Azîz iyi bilmektedir. «Hayrullah Efendi, sarayda iken, 'müfsid imam' derlerdi; Rüşdü Paşa'nın tavsıyesiyle şimdi şeyhulislâm nasbeyledik, Allah vere bir halt etmese!» demesi, bunu gösterir. Rüşdü Paşa'nın böyle bir adamı meşîhate sevketmesi, hal' işinde ulemâ'nın en yüksek mevkıinde bulunan şeyhulislâmın mânevî desteğini elde edebilmek içindir.

Bu dört şahıs dışında hal' işinden haberi olan tek nâzır, bahriye nâzırı Kayserili Ahmed Paşa idi. Diğer nâzırların bu işten haberleri bile yoktu. Bahriye müşîri (büyükamiral) olan Ahmed Paşa, 70 yaşında, câhil, fakat tecrübeli, çok cesur bir askerdi. Hal'e tarafdar olduğunu ve zırhlıları Çırağan Sarayı'nın önüne yığacağını söylemiş ve dediğini yapmıştır. Fakat hal' işinde birinci derecede rolü yoktur.

Avni ve Midhat Paşalar dışında hal'e katılanların hepsi, bu mes'eleden son haftalarda haberdar edilmişlerdir. Onun için olayı Avni ve Midhat Paşalar planlamışlar, nasıl gerçekleştirebileceğini ise tek başına Avni Paşa düşünmüştür. Gerçi eskiden beri Ve

lîahd Murad Efendi'nin içki sofrasında Sultan Aziz'i çekiştirmek âdetti. Fakat hal' işinin planlanması, Velîahd'den gizli tutulmuş, onun muvafakati de, son bir iki hafta içinde elde edilmiştir.

Sultan Aziz, bir Doğulu hükümdardı. Müslüman ve Türk geleneklerini seviyordu. Velîahd Murad Efendi ise, babası Sultan Mecid derecesinde, hattâ ondan çok fazla Batılı bir prensti. İşlek Fransızca konuşur, pek iyi piyano çalar, Batı Musikisi parçaları besteler, halkın arasında dolaşır, Avrupa sarayları ile mektuplaşır, san'atkâr ve gazetecileri çevresinden eksik etmezdi. Farmason olmuştu. Müşavirleri Skalyeri ve Aziz Bey'in te'siri altındaydı ve bu şahıslar tarafından Farmason yapılmıştı. Farmason olan Gal Prensi (İngiltere velîahdi, müstakbel VII. Edward) ile dosttu. Güzel ve kibar, zeki ve girgin bir prens olduğu için, Avrupa seyahatinde büyük sükse yapmış, hattâ Avrupa hânedanlarından bir prensesle evlenmesi düşünülmüştü. Amcasının öleceği günü hesaplıyor ve daha ne kadar yaşıyacağı üzerinde içki sofrasında espriler yapıyordu. Müsrifti. Ziyâ ve Nâmık Kemal Beyler ve emsali ediplerin yakın dostuydu. Bu zatlar, iktidara yükselebilmek için Sultan Aziz'den ümidlerini kesmişler, Murad Efendi'nin bir vakit evvel saltanata yükselmesini özlüyorlardı. Murad Efendi'nin çok içmesi ve lâubâli hareketleri, halk tarafından hoş görülmüyordu. Yukarıda sayılan meziyetlerine rağmen, yine yukarıda anılan kusurları yüzünden, amcası Sultan Azîz'in yerini doldurabilecek bir adam değildi. Yakın dostu Midhat Paşa'nın meşrutiyet fikrini destekliyerek saltanata yükselmek hevesindeydi.

Hal'e birkaç gün kala Avni Paşa, sonradan serasker olan Askerî Şûrâ reîsi Müşir Redif Paşa'yı da ikna etmişti. Gafil ve palavracı bir asker olan Redif Paşa ise, harbiye mektebi nâzırı (kumandanı) Mîrlivâ Süleyman Paşa'yı kandırmıştı. İşte hal' erkânının âleti olarak bu işi gerçekleştiren şahıs, bu 38 yaşındaki Süleyman Paşa'dır.

Bu genç harbiye kumandanı, Sultan Aziz'in hal'inin vatanseverliğe yakışan bir iş olduğuna inanan tek adamdı. Bununla berâber bir yıl içinde müşirliğe kadar çıkması, onun da bu karanlık olaydan nasibini aldığını gösterir. Cesur, kabiliyetli, atılgan bir askerdi. İhtilâlcilerin tam istedikleri adamdı. Değerli, büyük birçok eseri olan Süleyman Paşa, Türkçülük hareketinin de öncülerindendir. 25 mayıs gecesi Hüseyin Avni, Redif ve Süleyman Paşalar, ilkinin Kuzguncuk'taki yalısında, hal'in nasıl gerçekleştirileceğini planlamışlardır. Bu işte Harbiye talebesinin birinci derecede rol oynıyacağı üzerinde ittifaka varılmıştır.

Hal'in haftası içinde elde edilenler, Hüseyin Avni Paşa'nın

bacanağı Şûrây-ı Askerî üyesi Mîrlivâ Hüseyin Sabri Paşa, Mîrlivâ Mösyö Necib Paşa, sonradan ferik olan Mîralay Hacı Râşid Bey, donanma kumandanı bahriye mîrlivâsı Ârif Paşa'dır. Bunların sonuncusuna Kayserili Ahmed Paşa, diğerlerine Avni Paşa «çengel atmıştır». Donanma kumandanı, nümayiş için Sultan Aziz'in üzerlerine titrediği zırhlıları Çırağan Sarayı önüne getireceğinden, rolü mühimdir. Donanma efradının hal' işinden haberleri bile yoktu. Sultan Aziz'in emri üzerine sarayın önüne geldiklerini sanmaktadırlar. Harbiye talebesi ile bâzı birliklere de, Sultan Azîz'e sûikasd yapılacağı, suikasdi önlemek için sarayının sarılacağı söylenmiştir. Çünki askeri ve halkı, hükümdar aleyhinde açıkça ayaklandırmak, tamamen imkânsızdı.

Bu arada diğer hal' erkânı da boş durmamışlardır. Hayrullah Efendi, eski Istanbul kadısı Kazasker Ahmed Hulûsî Efendi'yi elde etmiştir. Bu zât, Avni Paşa'nın zehirlettiği eski sadrâzam Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın kardeşidir. Çengel atılan ulemâ'dan diğer bir şahıs da, Midhat Paşa tarafından ikna edilen, Paşa'nın hemşehrisi Fetvâ Emîni Kazasker Filibeli Kara Halil Efendi'dir. Yeni rejimde külâh kapmak sevdasında olan bu adam: «hal' emr-i hayrına çarşaf kadar fetvâ yazarım» diyen yobazdır.

Velîahd Murad Efendi'nin yakınlarının hal'i önceden bilip bilmedikleri meçhuldür. Ancak bu şahısların, bir müddetten beri böyle birşeyi hissettikleri de muhakkaktır. Bunlar, Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Osman Salâhaddin Efendi, Sarraf Hristaki, Dr. Capoleone, Aziz Bey, Skaliyeri ile Ziyâ Bey, Nâmık Kemal gibi edip ve gazetecilerdir. Bunlardan Zıyâ Bey'in mes'eleyi önceden bildiği muhakkaktır. Nâmık Kemal ise daha Magosa'dadır.

Hal'i gerçekleştiren Süleyman Paşa, bir iki gün önceden güvendiği subaylara haber vermiştir. Muvâfakatlerini ve fiilî yardım vaatlerini aldığı bu subaylar şunlardır: Merkez kumandanı Mîrlivâ Mustafa Seyfi Paşa, Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne dahiliye mîralayı Ahmed Hıfzı Bey, devrin ünlü ediplerinden Erkânıharb Kolağası (kıdemli kurmay yüzbaşı) Manastırlı Rif'at Efendi, Kolağası Bedri Efendi (müstakbel ferik ve İşkodra valisi). Harbiye talebesinden başka I. ordunun Saray yakınlarına yerleşmiş birkaç birliği de elde edilmiştir. Bu birliklerin başındakiler 2. tabur binbaşısı Edhem Bey, 4. tabur binbaşısı Osman Ağa, 5. tabur binbaşısı İzzet Efendi ile bunun muâvini Yüzbaşı Necîb Efendi'dir.

Bu sıralarda halkın cahil tabakaları arasında, Sultan Aziz'in meşru velîahd olan yeğeni Murad Efendi yerine büyük oğlu Yusuf İzzeddîn Efendi'yi velîahd yapabilmek için Istanbul'a 40.000 Rus askeri çağırdığı gibi palavralar yayılıyordu. Ancak Sultan Aziz'in

hal'i, hele katli üzerine bütün milletin kan ağlaması, bu propagandanın netice vermediğini gösterir.

Bu sırada Sultan Aziz'in, Bâb-ı Meşîhat'e, son talebe nümayişi gibi bir nümayiş daha olduğu takdirde, medrese talebesinin disiplinini temin edemiyen ulemâya karşı asker sevkedeceği tehdidini savurması, ulemânın bir kısmını da korkularından ihtilâlcilerle elbirliği etmiye sürüklemiştir. İhtilâl muvaffak olunca, darbeyi alkışlayanlar bulundu. Fakat umumî efkârın az zamanda, ihtilâlciler aleyhine dönmesi üzerine, bu alkışlıyanlar, bu sefer darbeyi yermiye başladılar. Bu bakımdan, herkese dehşet salan Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi, bir dönüm noktasıdır.

Sultan Aziz Nasıl Tahttan İndirildi?

Darbe, 31 mayısta vurulacaktı. Velîahd Murad Efendi, askerin gelip kendisini dairesinden çıkarmasını istemiş, kendiliğinden dışarı çıkmayı reddetmişti. Darbe başarı kazanmazsa, amcasına karşı, mâsum olduğunu iddia edecekti. Ancak Süleyman Paşa'nın ısrariyle darbenin bir gün öncesine, 30 mayıs sabahına alınması, Velîahd'e haber verilemedi veya ihmal edildi. Onun için, bir gün önce dairesinin asker dolduğunu gören Murad Efendi, darbeyi öğrenen amcasının kendisini tevkif ettirmek istediğini sanmış ve o anda büyük bir şok geçirerek aklî muvazenesi bozulmuştur. Hüseyin Avni, Midhat, Rüşdü Paşalar'la Hayrullah Efendi, darbenin öğle vakti indirilmesinde çok ısrar ettiler. Çünki o sırada dördü de kabine toplantısında Bâb-ı Âlî'de bulunacaklardı. Darbe başarılamadığı takdirde suçu Süleyman Paşa'nın, Harbiye talebesinin üzerine atıp kendilerini kurtaracaklardı. Ancak Süleyman Paşa'nın, bu tuzağı farkedip etmediğini bilemiyoruz. Öğleyin Sultan Aziz'in sarayından cebren alınamıyacağını, kan dökülse bile başarı kazanılamıyacağını söyledi. Güneş doğmadan sabah saat 4'ü 34 geçe sarayın kuşatılarak Sultan Aziz'in kaldırılmasında ısrar etti ve dediğini kabûl ettirdi.

Süleyman Paşa, 300 Harbiye talebesi ve Türkçe bilmeyip İstanbul'a yeni gelen ve kendilerine padişahı düşmanlarına karşı korumak için sarayın kuşatıldığı söylenen Suriyeli bazı Arab bölükleri ile, Dolmabahçe'ye girdi. Avni, Midhat, Rüşdü, Redif Paşalar'la Şeyhulislâm, bu sırada Avni Paşa'nın Kuzguncuk'taki yalısında toplanmışlar, Boğaz'ın karşı yakasında dürbünlerle durumu tâkıyb etmiye çalışıyorlardı. Daha ortalık iyice aydınlanmamıştı. Süleyman Paşa, Sultan Aziz'i uyandırttığı zaman Avni Paşa da

Dolmabahçe Sarayı'na geldi. Sultan Aziz, donanmadan birkaç top atıldığını duyunca : «bunlar cülûs toplarıdır» diyerek, bütün ataları gibi kadere rıza gösterdi. Giyinip ailesiyle berâber sarayı terketmiye hazırlanırken, Hüseyin Avni Paşa da Velîahd Dairesi'nden Murad Efendi'yi çıkarttı. Dehşet içinde kalan Murad Efendi, kendisini selâmlıyan subayların arasından geçip, Serasker'in arabasına girdi. Hüseyin Avni Paşa'nın Velîahd'i, arabadan çıkmadan, arabanın içinde selâmlaması, sonraları, hal' erkânı tarafından bile, devlet başkanına karşı afvedilmez bir terbiyesizlik şeklinde sıfatlandırılmış ve hoş görülmemiştir. O zamanın âdâb-ı muâşeretinde akıl almaz bir terbiyesizlik olan bu hareketi Serasker'in, kabalığından mı, çevrenin verdiği heyecan te'siriyle mi yaptığı meçhul kalmıştır.

Avni Paşa, Murad Efendi ile berâber Beyazıt'a seraskerliğe geldi (şimdiki Üniversite Merkez Binâsı). Sultân Azîz ve âilesi ise, kayıklarla Sarayburnu'na çıkartılarak ve geçici olarak Topkapı Sarayı'na götürüleceklerdi. Hiçbiri kahvaltı etmeden, telâşla giyinmişlerdi. Birinci saltanat kayığına Sultan Aziz, oğullarının iki büyüğü, Yusuf İzzeddin ve Mahmud Celâleddin Efendiler, başmâbeyinci ve başkâtip bindiler. İkinci kayıkta Pertevniyâl Vâlide-Sultan, Pâdişâhın küçük yaşta oğulları, Abdülmecid, Şevket ve henüz bebek olan Seyfeddin Efendiler yer aldı. Kadınefendiler ve padişahın sâir yakınları, diğer kayıklara taksim olundu. Bu sırada subaylardan biri, Şehzâde Şevket Efendi ile Esmâ Sultan'ın annesi olan Neş'erek III. Kadınefendi'nin omuzlarındaki şalı çekip aldı. Bu kadınefendi, kurmay binbaşı meşhur Çerkes Hasan Bey'in ablasıydı. Bu görülmemiş terbiyesizlik ve hareket, Çerkes Hasan'ın iki hafta sonraki kanlı intikamının sebeplerinden biri oldu. Amcasının, kaputuna sarılmış, dehşetli bir yağmur altında kayığa bindiğini, yengesinin hakarete uğradığını, 2. Velîahd Abdülhamîd Efendi, dairesinin penceresinde, kanlı yaşlar dökerek seyrediyordu. Amcasına bağlılığı ile tanınmış olan bu şehzâde, 3 ay sonra tahta oturunca, bütün bu olayların te'sîriyle hareket edecek ve bu te'siri, saltanatının sonuna kadar üzerinden atamıyacaktır.

Sultân Azîz, Topkapı Sarayı'nda çok kötü ve kaba bir dikkatsizlik eseri olarak, amcası (2. derecede amcası, babasının amcaoğlu) III. Selim'in şehîd edildiği daireye yerleştirildi. Saray tamamen terkedilmiş durumda olduğu için, padişaha öğle yemeği olarak da hiçbir şey verilemedi.

Sultan Azîz'in Şahsî Serveti Nasıl Yağma Edildi?

Sultan Aziz'in servetinin büyük kısmı bu sırada yağma edildi. Onun için oğulları ile kızlarına sonradan II. Abdülhamid, maaş bağlıyacak ve oturacak saray tahsîs edecektir. Harem'e dolan açgözlü subaylar, kadınefendilerin ve hazînedarların kayığa binerken mücevherlerini almalarına izin vermemişlerdi. Hattâ omuzuna aldığı şalın altında mücevher sakladığı vehmiyle Neş'erek Kadınefendi'nin mâruz olduğu muamele, yukarıda anlatıldı. Kadınefendi, şalı alınınca yağmur yemiş ve hastalanmıştır. İlk giren asker, birkısım mücevherleri yağma etti. Az sonra Avni, Midhat ve Rüşdü Paşalar, Dolmabahçe'ye gelince ancak 800.000 altın (bugünki satınalma gücü aşağı yukarı 1 milyar TL.) değerinde mücevher buldular. Satılmak üzere bu mücevherler, Murad Efendi'nin Rum sarrafı Hristaki'ye teslim edildi. Hristaki ise, bu büyük serveti yanına alıp Avrupa'ya sıvıştı ve tabiatiyle bir daha Türkiye'ye uğramayı aklından geçirmedi. Böylece bir Türk hükümdarının serveti, hırsız bir Rum'a nasib oldu. Sultan Aziz'in mücevherleri gibi, nakit parası da yağma edildi. 85.000 altından (bugünki râyiçle 106 milyon TL. kadar) ibaret olan bu nakit para, V. Murad'ın cülûs atıyyesi olarak şuna buna dağıtıldı. Hükümdârın 7.400.000 altın değerindeki (9.250.000.000 TL.) tahvilleri de, dış borçlara yatırılmak üzere Osmanlı Bankası'na verildi. Böylece bugünki satınalma değerine göre Sultân Azîz'in 10.356.250.000 TL. tutan servetine el konulmuş oldu. Hükümdarın şahsî serveti, bundan ibaretti. Saraylar ve saray eşyası, Osmanlılar'da, hükümdarların şahsî serveti sayılmadığı, millî değerler olarak hükümdardan hükümdara geçtiği için, Sultan Aziz'in şehzâde ve sultanları ile kadınefendiler, yeni padişahların himayesine muhtaç hâle geldiler.

Sultan Aziz'in hal'inde büyük oğlu, müstakbel velîahd (1909-1916) Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi, 19 yaşında idi. Müşir (mareşal) rütbesini taşıyordu. Amcası Sultan Mecid zamanında doğmuştu. Aynı târihte Sultân Azîz'in diğer çocukları şunlardı: 14 yaşındaki Sâliha Sultan, aynı yaştaki Mahmud Celâleddin Efendi, 9 yaşındaki Nâzıme Sultan, 8 yaşındaki Abdülmecîd Efendi (son İslâm halîfesi), 6 yaşındaki Esmâ Sultan, 4 yaşındaki Şevket Efendi, 1,5 yaşındaki Seyfeddin Efendi ve 1 yaşındaki Emine Sultan.

Sultan Aziz'in hal'i için verilen fetvâ, şerîat müessesesinin nelere âlet edildiğini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Bu fetvâda, Sultân Azîz'in «muhtellü'ş-şu'ûr» olduğu, din ve dünyâ işlerini karmakarışık ettiği iddia olunuyordu. Midhat Paşa'nın yazdır-

dığı bu fetvânın sadece o ânı kurtarmak gayesiyle verildiği ve fetvâ müessesesinin kutsallığı unutulduğu anlaşılmaktadır. Fetvâyı alan Midhat Paşa, sonradan yazdığı hâtıralarında, bu vesikayı yalanlarcasına, şöyle demektedir : «Sultan Abdülazîz, âkıl ve fatîn ve hayr-hâh-ı devlet ve âlî-himmet bir zât olduğu ve devlet ve memleketin hüsn-i idâresi kaanûn ve nizâm ile olmak lâzımgeldiğini cümleden ziyâde bildiği...».

Bu devri çok iyi inceliyenlerden Ali Rızâ ve Mehmed Galib Beyler, 1920'de şöyle yazarlar *(XIII. Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricâli,* II, 35-8) : «Sultân Abdülazîz Han, devlet işlerini bizzat görmek için pek çok çalışmıştır. Devlet adamı yetiştirmeye uğraşmış, kışlalara gitmiş, askerin yiyecek ve giyecek ve koğuşlarını teftîş etmiş, Mekteb-i Harbiyye ve Bahriyye'ye gidip tedkıyk etmiş, kendisine verilen arzıhalleri ve Bâb-ı Âlî'nin gönderdiği tahrîrâtı bizzât okumuş, îcâb eden her şeyin yapılması için emir ve irâde buyurmuştur. Velhâsıl devletin selâmetini düşünmüş, devletin yükselmesi sebeplerini hazırlamak ve tab'asının sevgisini kazanmak için çalışmıştır. Yakınlarını iyi seçmiş, onların devlet işlerine dâir fikir ve mütâlaalarını dinlemiştir...».

Temyiz kudreti yüksekti. Meclis-i Vâlâ'ya gittiği bir gün, başkâtib Mansûrî-zâde İzmirli Mustafa Nûri Efendi derhal dikkatini çekmiş, hakkında yaptırdığı tahkıykat da müsbet netîce verince, def'aten Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi yaparak, bu pek mühim görevle Saray'a almıştır. Bu misal, Mahmud Nedim Paşa tarafından ifsâd edilmeden, ne kadar engin ve isâbetli görüşü olduğunu göstermiye kâfîdir. Zîrâ sonradan vezir ve nâzır olan Mustafa Nûri Paşa, XIX. asrın en değerli devlet ve fikir adamlarındandır. *Netâicü'l-Vukuu'ât* adlı 4 cildlik müstesnâ değerde bir Osmanlı tarihinin müellifidir.

Nitekim Âlî ve Fuad Paşa ekibini iktidardan uzaklaştırmayı aklından geçirmemiş, bu hususta yapılan bütün telkinlere karşı koymuş, Âlî Paşa'yı ölümüne kadar sadârette bırakmıştır.

Halk tarafından çok sevilmiştir. Mısır ve Avrupa seyahatleri dönüşünde halkın çılgınca sevgi gösterilerine muhâtab olmuştur. Hatt-ı hümâyûnların çoğunu bizzat kaleme almıştır. Mısır'a ve Avrupa'ya gitmesi, ciddî bir yeniliktir ve çok iyi netîceler vermiştir. Temyiz kudretinin diğer bir misâli şudur *(Aynı Eser*'den naklen) : «Avrupa seyâhatinde Paris yakınlarında Fransız ve Koblenz yakınlarında Prusya ordularının şerefine tertîb edilen manevralarını, Fransız İmparatoru ve Prusya Kralı ile berâber seyretmiştir. Çok iyi asker ve denizci olan, ordu, silâh ve gemiden çok iyi anlıyan Sultân Abdülazîz, yıllar boyu, iki ordu hakkındaki intıbâ-

larını unutmamıştır. Fransa-Prusya harbi kopunca, bütün devlet adamları Fransa'nın kazanacağından şüphe bile olmadığını söyledikleri zaman, harbi Prusya'nın kazanacağını yalnız pâdişâh ileri sürmüştür.

Âlî Paşa'nın ölümünden ve Fransa'nın mağlûbiyetinden sonra Türk iç idaresi gibi Avrupa politikası da bozulunca Sultân Abdülazîz şaşırmış ve bir seri şaşkınca iş yapmıştır. Kendisine hiç yalan söylemiyen sadrâzamlar gören pâdişah, Mahmud Nedim, Hüseyin Avni, Midhat, Mütercim Rüşdü Paşalar gibi pâdişâha kolayca yalan söyliyebilen sadrâzamlarla şaşkına dönmüştür. Devletin bir haberalma teşkilâtı yoktur ve henüz II. Abdülhamîd'in hafiyye teşkilâtı kurulamamıştır. Pâdişâha yalan yanlış ve dedikodu dışında bir çok gerçek intikal edememektedir. Gerçekleri söylemekten zerre kadar pervâ etmiyen, pâdişâhı istediği kızla evlenmekten bile men edebilen Âlî ve Fuad Paşalar'dan sonra, böylesine bir ortamda Abdülazîz Han, bir çok şeyi öğrenememiştir. Divriğili Ferik Hâfız Paşa'nın kendi hal' tasavvurunu pâdişâha ileteceğini anlıyan Hüseyin Paşa, Hâfız Paşa'yı bir kazâya uğratıp öldürmüş, Hüseyin Avni Paşa, kendisine karşı koyanları Hâfız Paşa'nın âkıbeti ile tehdîd etmiye kadar vardığı halde pâdişah, hiç bir şeyden haberdâr olamamıştır *(Aynı Eser,* II, 53-5).

Süleyman Nazîf'in şu mütâlaası tamâmen isâbetlidir *(Aynı Eser,* II, 65, 68) : «Sultân Abdülazîz'in saltanat devrini, ilki, bir şan, şevket, intizam, kuvvet ve kudret, diğeri kargaşa, basîretsizlik ve siyâsetsizlik olarak birbirine zıd iki safhaya ayırmaya sebeb olan iki şahsiyet vardır ki, biri Âlî Paşa, ve dîğeri Mahmud Nedim Paşa'dır... Sultân Azîz, Türk'lüğün en necîb vasıf ve hasletlerini hâiz merd bir pâdişâh idi ve o pâdişâh ile berâber koca bir milletin nekbet ve felâketi de başladı».

Sultan Aziz'in hal'i Türkiye tarihinin gerçekten dönüm noktalarından biri olmuştur. Pek uğursuz bir dönüm noktası. Hal'i hemen tâkıyb eden felâketler, Türk imparatorluğunun içte ve dışta ehemmiyetli derecede sarsılması ve zayıflaması, büyük toprakların kaybı ile neticelenmiştir. Haksız, hukukî her türlü mesnetten mahrum, şahsî garaza dayanan bir işlem olduğu için, bir seri haksız ve hukuksuzluklara yol açmıştır. Hal'in «meş'ûm» olduğunu ve olacağını, olayı öğrenip Bâb-ı Âlî'ye koşan eski sadrâzam Yusuf Kâmil Paşa, Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın yüzüne karşı söylemiş ve ağır kelimelerle hakaret etmiştir. Hal'i tâkıyb eden uğursuzlukları göremeden, ancak geleceği sezerek Yusuf Kâmil Paşa birkaç ay sonra ölmüştür.

Hal'in gerçekleştiği günün akşamı, dünyanın en büyük dev

letlerinden biri, hakikatte Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın eline geçmiş bulunuyordu. Ancak kendisini üstün adam pozisyonunda gören Midhat Paşa ile en tecrübeli ve akıllı devlet adamı olduğunu sanan Mütercim Rüşdü Paşa'nın Serasker'le iktidar çekişmesine düşmeleri, kaçınılmaz bir durumdu. Bu durumu Çerkes Hasan Vak'ası ortadan kaldırdı. Hal'in dördüncü şahsiyeti olan Hayrullah Efendi ise, mümkin olabilecek en uzun müddet meşîhatte kalmaktan başka birşey düşünmiyen, dar kafalı bir yobazcıktan başka bir şey değildi. Türk imparatorluğunun istikbali, bu adamların elindeydi. Rusya'nın 1853-56 mağlûbiyetinin rövanşına hazırlandığı bu günlerde, bu adamlar, imparatorluğun istakbaline hâkim olabilecekler miydi?

VII

V. MURAD (1876)

V. Sultan Murad Han'ın Tahta Oturması (30 Mayıs 1876)

Velîahd Mehmed Murad Efendi, Sultan Abdülmecid'in Şevk-Efzâ Kadınefendi'den doğan en büyük oğlu idi. Babasının ölümünde amcası tahta geçince, 21 yaşında velîadliğe yükselmişti. 15 yıllık velîadliğinde, serbest, canlı bir hayat yaşamıştı. Ziyâ Bey (Paşa), Nâmık Kemâl, Sâdullah Bey (Paşa) gibi ediplerden müteşekkil bir çevresi vardı. Babası gibi çok yakışıklı, gene onun gibi içkiye mübtelâdı. Amcasının tahttan indirildiği gün (30 mayıs 1876), 35 yaşını 8 ay ve 10 gün geçiyordu. «V. Murad» unvanıyle tahta yükseldiği zaman, kardeşlerinin büyüğü olan Abdülhamid Efendi de, velîahd oluyordu. V. Murad'dan tam 2 yıl küçük olan (ikisi de iki yıl arayla 21 eylûlde doğmuşlardır) Abdülhamid Efendi, karakter bakımından, ağabeyine benzemiyordu. Muktesit, içki içmez, zevklere karşı itidal sahibi, at ve yüzme gibi sporlara düşkün, ibâdetini ihmâl etmez, dedikodudan kaçınır, son derecede zeki, kurnaz ve ihtiyatlı idi. Ağabeyi gibi piyano çalar ve Batı Musikisi'nden hoşlanırdı. Batı kültürü ağabeyi V. Murad'dan biraz zayıf, fakat Doğu kültürü, onunkinden biraz kuvvetliydi. Amcası Sultan Aziz'e çok bağlı olmakla da ağabeyinden ayrılıyordu. Amcasının 15 yıllık saltanatı boyunca, 2. velîahddi. Genç ve sıhhatli ağabeyinin yanında tahta geçmesi ihtimali son derece zayıftı. Onun için amcasının tahttan çekilmesi, kendisini ilgilendirmiyordu. Nihayet en yaşlı şehzâde sıfatıyle velîahd olurdu ki, bu da, durumunda esaslı bir değişiklik yapacak birşey değildi.

Vâlide-Sultanlığa yükselen Şevk-Efzâ Kadınefendi, son derece harîs bir kadındı. Sultan Aziz ailesinden nefret ediyordu. 50 yaşına henüz erişen bu vâlide-sultan, Sultan Aziz'in annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ı da sevmiyordu; uzun yıllar, onun gölgesinde yaşamıştı. 65 yaşını geçen Pertevniyâl Vâlide-Sultân, oğlunun tahttan indirilmiş olmasıyla perişandı.

Osmanlı pâdişahlarının 35.'si ve en az tahtta kalanı olan V. Sultan Murad Han, Dolmabahçe Sarayı'nda tahta oturdu. Topka-

pı Sarayı'ndan saltanat tahtı getirilemediği için, alelâde bir taht üzerinde bîat kabûl etti. Bu sırada donanmadaki asker, Sultan Aziz'in öldüğü haberinin yalan olduğunu öğrenip hal' işine karıştırıldıkları için serkeşliğe başlamışlardı. I. Ordu'da da, oyuna getirildikleri için büyük memnuniyetsizlik hüküm sürüyordu. Ancak ciddî bir ayaklanma olmadı. Serasker Hüseyin Avni Paşa, îcâb eden birliklerin yerlerini değiştirdi.

Sultan Abdülaziz Han'ın Ölümü (4 Haziran 1876)

Sultan Abdülaziz ve ailesi, 2 hazirana kadar 3 gün, türlü mahrumiyetler içinde köhne Topkapı Sarayı'nda oturdular. Sultan Aziz'in bizzat yeğeni V. Murad'a müracaatı üzerine, 2 haziranda eski hâkan ve ailesinin ikamet mahalli olarak Fer'iye Sarayı (şimdi Galatasaray'ın Ortaköy'deki ilk kısmı) seçildi. 2 haziran günü erkenden Sultan Aziz, Hüseyin Avni Paşa'nın yolladığı beş çifte kayığa bindirildi. Bu beş çifte, vaktiyle Sultan Aziz tarafından, Avni Paşa'ya hediye edilmişti. Serasker'in emriyle Sultan Aziz, Hüseyin Avni Paşa'nın padişah ihsanları sâyesinde satın aldığı Kuzguncuk'taki yalısının altından geçirildikten sonra Ortaköy'de karaya çıkartıldı. *Kur'ân* okuyarak Fer'iye Sarayı'ndaki sıkıntılı günlerini geçirmiye başladı. Sarayın bahçesine çıkması bile yasak edilmişti. Bu sarayda ancak 48 saat yaşıyabildi.

4 haziran sabahı, Sultan Aziz'in bulunduğu odadan garip sesler gelmiye başladı. Saat 9'u 36 geçe odaya girenler, eski hâkanı, kanlar içinde buldular. Ertesi gün yayınlanan hükûmet tebliği, olayı şu şekilde anlatıyordu :

Sultan Aziz, sakalını düzeltmek üzere istediği küçük bir makasla, her iki bileğinin damarlarını açarak intihar etmiştir. Kilitlediği kapı omuzlanarak açılıp içeri girildiği zaman eski hükümdar, kan kaybından ölmüş bulunuyordu. Kısa müddet içinde Fer'iye Sarayı'na gelen Serasker Hüseyin Avni Paşa, cesedi, yakındaki karakola naklettirmiştir. İlk çağırılan beş doktordan alınan rapor tatmin edici bulunmamış, 19 doktordan daha geniş bir rapor alınmıştır. Resmî tebliğe, bu rapor da eklenmiştir.

Bu tebliğ ve rapor, daha yayınlandığı anda, bir tek kişiyi tatmin etmekten uzak kaldı. O tarihten bu yana, 102 yıldır Sultan Aziz'in nasıl öldüğü, daha açık bir ifadeyle, ölümünün intihar mı, katil mi olduğu münakaşa edilmektedir. Taraflar, iki kampa ayrılmışlardır. Ancak intihar fikrini savunanlar, tarafsız târihçi sıfatına halel verecek şekilde, siyâsî fikirlerin baskısını taşımaktadırlar. Türkiye'de, son devrin tarafsız tarihçiliğini yapmak kolay de-

ğildir. Bâzı konular, «tabu» sayılmaktadır. Son yıllara kadar II. Abdülhamid'in lehinde bulunmak, bu tabulara dahildi. İktidardaki fikirlere çarpacağından korkan tarihçi veya alelâde yazarlar, II. Abdülhamid'i dolambaçlı şekilde olsa da öğmekten korkarlar, yalan olduğunu yüzde yüz bildikleri şeyleri gerçek gibi ileri sürmekte bir mahzur görmezlerdi. İşte Sultan Aziz'in ölümü mes'elesi, bu çerçeve içinde ele alınmıştır. II. Abdülhamid, Sultan Aziz'in öldürüldüğü fikrinde olduğu, bu fikirle Yıldız Mahkemesi'nde birçok karar alındığı için, yazarlarımız, İttihatçılar'ın tezini, intihârı savunmuşlardır. Halbuki İttihatçılar, tarihçi değil, siyâsî şahsiyetlerdir. Tarafsız, olaylara tamamen nüfuz etmiş bir tarihçi için, Sultan Aziz'in intihar ettiği tezini ciddî şekilde savunmak, imkânsız değilse, pek çok müşkildir. Çünki katli gösteren deliller, intihara işaret edenlere nazaran, kahredici kuvvettedir. Ancak bugün dahi, eski bir alışkanlıkla, Midhat Paşa'nın aleyhinde bulunmak korkusundan, Sultan Aziz'in intiharını savunan tarihçilere rastlanıyor. Birkısmı da, eskiden beri ileri sürdüklerini geri almamak için böyle davranıyorlar. Birkaç yıl önce bir târihçimiz, bir sohbet sırasında bize, Sultan Aziz'in katline kani olduğunu söylemiştir. Halbuki bu zat, bütün yazılarında, intihar fikrini savunmuştur. Görüldüğü gibi Türkiye'de ilmî ortam, siyâsî düşüncelerin en şiddetli etkisi altındadır. Bununla berâber, Abdurrahman Şeref, İbnülemin Mahmud Kemal, İsmail Hâmi Dânişmend gibi o devri çok iyi inceliyen tarihçiler, eskiden beri, katil fikrini savunmuşlardır. Esasen bu mevzuu en iyi inceliyenler de bu ve benzeri tarihçilerdir. İntihar fikrini savunanlar, mevzuu bütün genişliğiyle incelemiye asla cesâret edememişler ve bâzı gerçekleri bilhassa unutmaya ve unutturmaya gayret göstermişlerdir.

Bizim sayfalarımız, katil fikrinin bütün delillerini sıralamıya ve tartışmıya müsait değildir. Burada, bu delillerin bâzıları ve en kesin olanlarını anmakla iktifa edeceğiz. Mevzu üzerindeki en basit polemikler dahil bütün yazıları okuduktan, olaya karışan bütün şahısların karakterlerine nüfûz edebilmiye çalıştıktan sonra, bizim şahsî kanaatimiz, ölümün, katil şeklinde olduğudur. İntihar rivayetine yüzde on ihtimal tanımak bile fikrimizce, iyimser bir davranış olmaktan ileri gitmez. Şimdi bu cinâyet nasıl ve kimler tarafından hazırlanmıştır? Bunu hulâsa edelim.

Sultan Azîz'in Kaatilleri Kimlerdir?

Geçen bahsimizde, Hüseyin Avni Paşa diye bir şahıs olmasaydı, Sultan Aziz tahttan indirilemezdi, demiştim. Burada da diyorum ki, aynı şahıs olmasaydı, Sultan Aziz ölmezdi. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, eğer intihar rivayeti doğru olsa bile, Sultan Aziz'in kaatilinin gene Hüseyin Avni Paşa sayılmak îcâb edeceğini, çünki intihara sebep olanın o olduğunu yazmıştı.

Hüseyin Avni Paşa'nın mes'uliyetini bu şekilde müstakil sûrette belirttikten sonra, ikinci derecede mes'ullere gelebiliriz. Diğer «hal' erkânı»nın, yâni Midhat ve Rüşdü Paşalar'la Hayrullah Efendi'nin katil işinde Avni Paşa ile iştirakleri olup olmadığını söylemek, kolay değildir. Bizim tetkiklerimizin neticesi, böyle birşeyin, elimizdeki vesikaların şimdiki durumuna göre, iddia edilemiyeceği merkezindedir. Biz, eski hâkanın katlinin, Hüseyin Avni Paşa'nın şahsî bir teşebbüsü olduğunu, üç arkadaşına haber vermediğini sanıyoruz. Bu husustaki zannımız, kanaat derecesine yakındır. Ancak içlerinde Rüşdü Paşa gibi son derece zeki bir adam da olan bu üç şahsın, Sultan Aziz'in ölümünün intihar olduğuna inandıklarına inanmak, safdillik olur. Bunlar, Sultân Azîz'in ölümü üzerine, Hüseyin Avni Paşa'nın durumunu bir emr-i vâki saymışlar, işi kapatmak için, kaatil arkadaşlarını desteklemek suretiyle, katlin mes'uliyetine iştirak etmişlerdir.

Hüseyin Avni Paşa, bu işi nasıl hazırladı? Paşa'nın Sultan Aziz'in ölmesinin kendilerine rahat nefes aldıracağını bir kaç kişiye ima etmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Hattâ bazı şahıslar, böyle bir ölümün devletin yüksek menfaatlerine uygun olduğuna bile inanmış olabilirler. Hiçbir hukukî mesnede dayanmaksızın, tamamen gayr-i mes'ul bir şahıs olan padişahı tahttan indirmenin, III. Selim vak'asına benziyen bir hâdise yaratacağından korkulmuş olduğu muhakkaktır. Bu ortamda, bahriye nâzırı Kayserili Ahmed Paşa, ticâret nâzırı ve yeni padişahın (V. Murad'ın) eniştesi Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa, gene yeni padişahın eniştesi olan Mâbeyn Müşîri Dâmâd Nuri Paşa'nın, Avni Paşa tarafından elde edildikleri kesin şekilde ileri sürülebilir. Ancak bunlar, Sultan Aziz'in öldürüleceğini önceden biliyorlar mıydı, bunu kestirmek güçtür. Bunlardan yalnız Saray'ın en büyük âmiri durumunda olan genç Dâmâd Nuri Paşa'nın haberi olduğu kuvvetle söylenebilir. Zira Mâbeyn Müşîri'nin haberi olmadan sarayda böyle bir cinayeti sahneye koymak pek kolay değildi.

V. Murad'ın, amcasının katlini önceden bilmediği muhakkaktır. Zira böyle bir cinayete göz yumacak karakterde değildi. An-

cak çok muhteris bir kadın olan annesi Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan'ın istikbal için en büyük endişesi, eski hâkanın hayatta bulunmasıydı. Sonraki birtakım olaylar, bu katil işiyle onun ilgisi bulunduğunu göstermektedir.

Kaatiller kimlerdi? Bunların başında, Sultan Aziz'in ikinci mâbeyncisi Fahri Bey, yâni Saray'ın büyük görevlilerinden biri gelmektedir. Bu adamın eski efendisinin hizmetinde, Hüseyin Avni Paşa'nın ajanı olarak bırakıldığı, su götürmez bir gerçektir. Diğer kaatiller şunlardır : Cezâyirli Mustafa Pehlivan, Yozgatlı Pehlivan Mustafa Çavuş, Boyabadlı Hacı Mehmed Pehlivan. Bunların üçü de, şehzâdeliğinde Sultan Murad'ın uşaklarından olup, Hüseyin Avni Paşa tarafından, Sultan Aziz'in yerleştirildiği Fer'iye Sarayı'nın bahçıvanlığına naklediliverınişlerdi. Diğer kaatiller, Fer'iye Sarayı muhâfız taburu kumandanı Binbaşı Necib Bey ile muavini Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) Ali Efendi idi. Kızlarağası Süleyman Ağa ile yardımcıları Reyhân ve Râkım Ağalar'ın da katle iştirakleri olduğu iddia edilmiştir.

Yıldız Mahkemesi'nin zabıtlarına göre cinâyet şöyle olmuştur: Kaatiller, Sultan Aziz'in odasına girip kapıyı kilitlemişler ve kapıya iki harem ağası (Reyhân ve Râkım Ağalar) konulmuştur. Fahri Bey, Sultan Aziz'in kollarını arkadan tutmuş, Cezâyirli Mustafa ve Boyabadlı Mehmed Pehlivanlar, padişahın dizlerine oturmuşlar, Yozgatlı Mustafa Pehlivan ise, keskin bir çakıyla, hükümdarın bilek damarlarını kesmiştir. Kaatiller, pencereden bahçe yoluyla kaçmışlardır.

Sultan Aziz'in ölümü üzerine 19 doktordan alınan raporun usûlüne uygun bulunmadığı kabûl edilmektedir. Doktorların çoğu raporu sadece imza etmişler, ancak birkaçı cesedi görebilmiştir. Bunlar da usûlünce bir otopsi yapmak şöyle dursun, hiçbir şekilde ciddî bir muayenede bulunmamışlardır. Cesedi muayene etmek istiyen hekimleri Hüseyin Avni Paşa : «Bu Ahmed Ağa'nın değil, bir padişahın cenâzesidir, her tarafını açtırıp size gösteremem!» demek sûretiyle tehdid etmiştir. Bunun üzerine hekimler, yalnız bileklerdeki yaralara bakmakla yetinmişlerdir. Raporu imza etmek istemiyen iki doktor, Hüseyin Avni Paşa tarafından ağır şekilde cezalandırılmıştır. Bunlardan biri, Trablusgarb'e sürülmüştür. Mâbeyn-i Hümâyûn hekimlerinden olan askerî doktor Ömer Bey (ki sonradan paşa olmuştur) ise, Serasker tarafından : «edepsizlik ediyorsun!» şeklinde azarlanmış, hemen oracıkta apuletleri sökülerek askerlikten ihraç olunmuştur. Bu muamele üzerine diğer doktorlar, raporu imzalamışlardır. Muayene sırasında, cesedin üstündeki örtü asla kaldırılmamış, yalnız bilekler meyda-

na çıkarılmıştır. Midhat Paşa sonradan, intihar rivâyetine pek inanmamış olduğunu, fakat diğer nâzır arkadaşları ses çıkarmayınca, kendisinin de böyle davrandığını itiraf etmiştir ki, bu itirafın samimî olduğu muhakkaktır. Esâsen muâyene sırasında Serasker Avni Paşa'nın doktorların başında bulunması, fevkalâde usulsüz bir şeydir ve sâdece kaba bir tehditten ibârettir.

Hüseyin Avni Paşa, evvelce, birkaç yıl önce de Sultan Abdülaziz'i zehirletmiye teşebbüs etmişti. Sultan Murad'ın aklî muvâzenesinin yerinde olmadığının anlaşılması üzerine, Sultan Aziz'in tekrar tahta çıkmasını önlemek için, cinayeti göze aldığı tahmin edilebilir. Esâsen, hükümdar devirmiş diktatörlere mahsus gözü kapalı ve şahsını herşeyi ifaya muktedir halde gören bir davranış içinde bulunduğu muhakkaktır. Ordunun başında olduğu için, en yakın arkadaşlarına karşı bile pervâsız davranmaktadır. Midhat Paşa sonradan, Sultan Aziz'in muhâfazasından Hüseyin Avni ve Kayserili Ahmed Paşalar'ın mes'ul olduklarını, intihar da, katil de olsa, eski hâkanın ölümünden kendisinin ve diğer nâzırların hiçbir sorumluluğu olamıyacağını söylemiştir. Ancak bu Midhat Paşa, ölüm haberini öğrendiği zaman : «Hâkaan'ın muhâfazası pek müşkil ve tehlükeli olduğundan, bu vechile sûret-i vefâtı pek iyi oldu!» diyen adamdır. Midhat Paşa'nın karakteri tedkik edilince, başına felâket açan kusurlarının başında gururu ve boşboğazlığı geldiği görülür.

Sultan Aziz'in ölümü, ilmen beş para etmiyen bir raporla savuşturulmak istenmiş, bu konuda adlî tahkikat açılmamış ve ölümün vuku bulduğu mahalde hiçbir keşif yaptırılmamıştır. Hükûmetin bu derecede başıboş bir sorumsuzluk havası içinde bulunması, dikkate değer. Sâdece kaatillerden Fahri Bey'le Râkım ve Reyhân Ağalar, cenazenin nakledildiği karakola çağırılmış, padişahın intihar ettiği hakkındaki ifadeleri zapta geçirilivermiştir. Saraydaki yüzlerce şahıstan bir tekinin, Sultan Aziz ailesinden hiçbirinin ifadesi alınmamıştır. Bu durumda mes'ele hükûmet toplantısında ve Hüseyin Avni Paşa'nın gıyabında konuşulurken, nazırlardan biri, Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın olsun ifadesinin alınmasının doğru olduğunu söyleyince, mâliye nâzırı Yusuf Paşa, Vâlide-Sultan'a Avni Paşa'nın gönderilmesini, Vâlide'nin Paşa'nın kafasına birşey vurarak muhakkak öldüreceğini söylemiştir. Eski sadrâzam meşhur Yusuf Kâmil Paşa şöyle demiştir : «Mel'ûn herif (Hüseyin Avni), pâdşâhın başını yedi; inşâ'Allah yakında o kaatil (Hüseyin Avni) de katledilir!» Bunlar, nâzırların, gerçeği sezmiş olduklarını gösteren kuvvetli delillerdir.

Sultan Aziz'in Hüseyin Avni Paşa tarafından Fer'iye Sarayı'n-

dan Beşiktaş karakoluna nakli, üzerinde sonsuz münakaşalar yapılmış mevzulardandır. Böyle bir nakil için, mâkul sayılacak en küçük bir husus gösterilmemiştir. Serasker geldiği zaman Sultan Aziz henüz ölmemiştir. Bileklerinden kanlar akarak can çekişmektedir. Saraydaki doktorlardan hiçbirini eski hâkanın yanına yaklaştırmıyan Serasker, Sultan Aziz'i karakola taşıtmıştır. Padişah, ancak karakolda ölmüştür. Yalnız bu görülmemiş acâyiplikteki durum bile, işin bir cinayet olduğunu açığa çıkarmıya kâfidir. Ölüm hâlinde bulunan bir insana ilk ve âcil tedavinin yapılmaması görülüp işitilmiş birşey olmadığı gibi, ölmüş de olsa, cesedin bulunduğu yerden adlî takibattan önce kaldırılması, bütün teâmüllere aykırıdır. Hele bir padişah cesedinin saraydan karakola nakledilivermesi, Türkiye tarihinde tek örnek şeklinde kalmaktadır. Avni Paşa, karakolun perdelerinden birini bizzat yerinden çıkararak hâkanın üzerine örtmüştür. İş intihar bile olsaydı, bu sûretle can çekişen padişahı Serasker öldürmüş durumdadır. Doktorlar karakola geldikleri zaman bile padişahın henüz yaşadığı ve hekimlerin Serasker'in korkusundan bir müdahalede bulunmadıkları, Mütercim Rüşdü Paşa'nın şu ifadesiyle sâbittir: «Nâ'şı karakola çıkarmışlar ve çıkardıkları zamân, eser-i hayât mevcûd imiş. Hekimler de, karakola çağırıldıkları vakit, eser-i hayât mevcûd olduğunu tasdîk eylediler».

Hüseyin Avni Paşa'nın, birkaç dakikada Kuzguncuk'tan Ortaköy'e yetişmesi üzerinde de çok durulmuştur. O sabah Paşa'nın, hazır şekilde, yalısının penceresinden karşı kıyıdaki Fer'iye'yi gözetlediği ve Fer'iye'den feryatlar yükselir yükselmez kayığına atlayıp yıldırım gibi yetiştiği, yâni böyle bir hâdiseyi beklediği, muhakkaktır. Doktorlar gelinceye kadar yaşıyan Sultan Aziz'in bu sırada tedâvîsi için en küçük bir şey yapılmamış, bileklerinin bile sarılmamış olması, suikasdin derecesini göstermektedir. Saray kadınları, sarayın en büyük âmiri olan Mâbeyn Müşîri Dâmâd Nuri Paşa'dan doktor istemişlerse de, Paşa, hiçbir doktor göndermemiştir.

Pâdişâhın bu durumuna kimsenin cesâret gösterip müdâhale edememesi, o zamanki Türk cemiyetinin iyice tereddî ettiğini açıklıyan çok mânâlı bir vâkıadır.

Hüseyin Avni Paşa, Sultan Aziz'i Fer'iye'deki dairesine hapsettirmişti. Nöbetçiler, büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin bile padişahın yanına girmesine müsaade etmemişlerdir. Bu Yusuf İzzeddin Efendi, sonradan, 1916'da, babasının ölümünü taklîd ederek intihar etmiştir. İntihar tezini savunanlar, oğlu gibi babasının da intihar etmiş olacağını ileri sürmüşlerse de, iki olay arasında en

küçük bir ilgi kurmak mümkin değildir. Yusuf İzzeddin Efendi, babasının öldürüldüğü kanaatinde iken, Meşrtiyet'teki modaya uyarak, İttihadçılar'a yaranmak için, babasının intihar ettiğini söylemiştir. Zîrâ Meşrutiyet devrinde Midhat Paşa, nedense millî kahraman derecesine yükseltilivermiş ve Sultan Hamîd'e en küçük muhalefette bulunmuş olanlar veya böyle bir iddia öne sürenler, en parlak muâmelelere lâyık görülmüşlerdir (maamâfih İzzeddîn Efendi'nin intihârı olayı da hayli karanlık bir vâkıadır).

Sultan Aziz'in annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan, ablası Âdile Sultan, yeğeni II. Abdülhamid, oğulları Şehzâde Celâleddin ve Abdülmecîd Efendiler, olayın cinâyet olduğunu, açıkça belirtmişlerdir. Bunların içinde, karakteri bakımından kanaatlerine asla te'sîr edilemiyecek olan Âdile Sultân'ın şehâdeti bilhassa mühimdir. Bunlardan Şehzâde Celâleddin Efendi ile kardeşleri ve yakınları, babalarının durumunu öğrenip bulunduğu odaya girmek isteyince, askerler tarafından sokulmamışlar, hepsi bir odaya kapatılıp kapılarına nöbetçi dikilmiştir.

Saraydaki câriyelerden üçü müstesna, istisnasız hepsi, olayın cinayet olduğunda birleşmişlerdir. Diğer üç cariye, yâni ikinci hazînedâr Ebrû-Kemân, beşinci hazînedâr Arz-ı Niyâz ve ikinci kâtibe Ebrû - Nigâr'ın ise Hüseyin Avni Paşa'nın Harem'deki casusları olduğu, kesin şekilde isbat edilmiştir.

Sultan Aziz'in şehîd edildiğinde bütün Istanbul, bütün Türkiye, birleşmiştir. Bu konuda Mısır ve Suriye gibi Arab ülkelerinde bile teessür büyük olmuş, mersiyeler söylenip bestelenmiştir. Arabca mersiyelerin yanında şu Türkü, uzun müddet halkın ağzında dolaşmıştır :

Seni tahtdan indirdiler
Üç-çifte'ye bindirdiler
Topkapı'ya gönderdiler
Uyan Sultân Azîz uyan
Kan ağlıyor bütün cihân

Olaydan sonra Cezâyirli Mustafa, Yozgatlı Mustafa ve Boyabadlı Mehmed Pehlivanlar'a ayda 100 altın (bugünki satınalma gücü 125.000 TL.) maaş bağlandı. Bu adamlar ayda birkaç altın alan saray bahçelerinin bekçisi idiler. Bu görülmemiş maaş, o zaman, devletin yüksek memurlarına verilen aylığa eşitti. Bu maaş durumu, bu adamların kaatil oldukları ve cinayetlerinin mükâfatlandırıldığı hakkında, en kuvvetli delillerden biridir.

İkinci Mâbeynci ve kaatillerin başı Fahri Bey'in şu ifadesi de mühimdir: «Ben 'Sultan Aziz kendini öldürdü' diyemem, 'öldür-

medi' de diyemem. Ben zâten Mustafa ve Mehmed Pehlivanlar'ın Fer'iye Sarayı'na getirilmesini pek beğenmemiştim».

Dâmâd Nuri ve Mahmud Celâleddin Paşalar'ın, hele ikincisinin durumu mühimdir. II. Abdülhamîd, bunların ikisinin de müşir (mareşal) rütbelerini, bütün nişanlarını almış, her ikisi de eniştesi olan bu genç devlet adamlarını, hayat boyu mahkûmiyetle Tâif'e göndermiştir. Bunlardan Mahmud Celâleddin Paşa, V. Murad'ın yerine II. Abdülhamid'in tahta çıkması için çok çalışmış, yeni padişahın hararetli bir tarafdarı olduktan başka, II. Abdülhamid'in en sevgili kızkardeşi Cemile Sultan'ın zevci idi. Cemile Sultan'ın, zevcinin affedilmesi için ağabeyi II. Abdülhamid'e bütün ricaları neticesiz kalmıştır. Bu iki dâmâd paşanın, Midhat Paşa ve emsali gibi, Sultan Aziz'in hal'i ile doğrudan doğruya hiçbir ilgileri yoktur, yalnız katlinden sorumludurlar. Bu katil mes'elesine Sultan Hamid'in kesin şekilde inanmıyarak bilhassa Mahmud Celâleddin Paşa'yı feda etmesine, imkân yoktur. Binaenaleyh, II. Abdülhamid'in, Midhat Paşa'yı mahvetmek için Yıldız Mahkemesi'ni teşkil ettiği iddiası, imkânsız bir iddiadır. Devlete tam mânâsiyle hâkim mutlak bir pâdişâhın Midhat Paşa'yı zararsız hâle getirmek için, bundan çok daha basit imkânları vardı.

Sultan Aziz'in techiz ve tekfîni ile uğraşan imamların Yıldız Mahkemesi'ndeki şehadetleri de ilgi çekicidir. Başlarında Sultanahmed vâızı Ömer Efendi adında doksanlık bir ihtiyarın bulunduğu bu 8 imam, pâdişâhın iki dişinin kırık, sakalının sol tarafının yolunmuş olduğunu, sol memesinin altında büyük bir çürük bulunduğunu beyan etmişlerdir. Bunlar, şiddet kullanıldığının delilleridir. II. Abdülhamid'in muârızları, kaatil pehlivanlara işkence edilerek îtirâfa zorlandıklarını söylemişlerdir. Biz, bu iddiayı reddetmiyoruz. Ancak o zaman işkence, bütün dünyada adlî takibatta kullanılan bir usuldü. Böyle kaatillerin de nezaketle muamele edilip cinayet itirafına zorlanamıyacakları, açık bir keyfiyettir.

İntihar Eden Şahıs Her İki Bileğinin Damarlarını Kesebilir mi?

Şimdi, Sultan Aziz'in ölümünün cinayet olduğu hakkındaki en mühim, en fennî, en îtiraz kabûl etmez delîle geliyoruz: Hüseyin Avni Paşa'nın 19 doktora imzalattığı meşhur raporda, eski hâkaanın sol bileğindeki yaranın 5 santim uzunluğunda ve 3 santim derinliğinde bir kesik olduğu beyan edilmiştir. Sağ bilekteki yara ise, 2,5 santim uzunluğunda bir kesiktir. Sol bilekte bu derecede vahîm bir yara açıldıktan sonra, bu sol bileğin parmaklarıyla ma-

kas tutulup sağ bilekte de derin bir yaranın açılmasını tıp otoriteleri «imkânsız denecek derecede müşkil» addetmektedirler. Üstelik meşhur raporda, Sultan Aziz'in «cubital» damarlarının kesildiğinden bahsedilmektedir. Halbuki intiharlarda bu damarların kesilmesi, pek nâdir vak'alardan olup, müntehir, ekseriya «radial» damarlardan ötesine nüfuz edememektedir.

Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın bu mevzudaki resmî ifadesi şöyledir ve hiçbir ilâveye ihtiyaç bırakmıyacak derecede mânâlıdır: «Ol vakit aklım başımda bulunmuş olsaydı, bir kolunu kestikten sonra diğer kolunu kesmiye nasıl iktidarı olabileceğini sormak, emr-i tabiî idi. Fakat efkâr-ı umumiye vefâtın intihar sûretiyle vukuu üzerine münhasır bulunması ve bizlerde (nâzırlarda) dahi dehşet ve telâş olması cihetiyle, bu husus hâtıra gelmemiş demek oluyor». Paşa'nın burada «efkâr-ı umûmiyye»den kasdinin, Serasker ve avanesinden öteye bir mânâsı olmamak îcâb eder.

Nihâyet, Müslüman dininde de intiharın en büyük günahlardan biri ve intihar edenlerin cenâzesinde dinî tören yapılmasının bile yasak olduğu, Sultan Aziz'in pek dindar bir şahıs, üstelik yeryüzündeki bütün Muslümanlar'ın halîfesi bulunduğu hatırlanabilir.

Sultan Aziz'in ölümü, Batı'da bile siyâsî fikirlere göre tefsîr edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa, Sultan Aziz'in hal' edileceğini daha önceden İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi Sir Henry Elliot'a bildirmişti. Hattâ birkaç yıl önce Serasker Paşa, bu mes'eleyi gizlice Londra'da İngiliz nâzırlarına açmak cesâret ve vatan hiyânetinde bulunmuştu. Onun için İngiliz basını, intihar tezini savunmuştur. Bugün bile *Encyclopaedia Britannica,* ihtiyatlı bir dille intihar tezini ileri sürmekte, halbuki son çıkan *Grand Larousse,* kesin şekilde «öldürüldüğünü» yazmaktadır. Sultan Aziz'in hal'i gibi ölümü de Avrupa basınında manşette verilmiş ve bu olayın akisleri günlerce, Avrupa gazetelerinin sütunlarını işgal etmiştir.

Sultan Aziz'in hal'inde yapılan yağmaya yukarıda temas etmiştik. Sultan Aziz'in ölümü de böyle bir yağmaya vesile verdi. Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ın bütün mücevherleri yağma edildiği gibi, hakaret de gördü. Cariyelerinden birkaçı kaçırılarak şunun bunun elinde kaldı. Hüseyin Avni, daha da ileri giderek, Pertevniyâl Vâlide-Sultan'ı birkaç gün bir odaya hapsettirdi ve mevcud olmıyan «gizli hazinesinin» yerini söyletmiye çalıştı.

Sultan Aziz'in hal'i gibi katli de, Türkiye tarihinin lekeli sayfalarından biridir. Hal'inden sonra 3 gün Topkapı ve 2 gün de Fer'iye Sarayları'nda yaşıyan Abdülaziz Han, 46 yaşını 3 ay ve 25 gün geçiyordu. Ertesi 5 haziran günü cenazesi büyük merasimle

kaldırıldı ve Sultanmahmud Türbesi'ne, babasının yanına gölmüldü. Nâşı, Topkapı Sarayı'nda yıkanmıştır.

Cenazenin ertesi günü, 6 haziranda, Sultan Murad'ın çıldırdığı, açıkça belli oldu. Amcasının ölüm haberi üzerine aklî dengesi iyice bozulan hükümdar, husûsî hekimi Kapolyon'un yanlış tedavisi yüzünden, büsbütün zarar gördü. Hükûmet, dünyanın en meşhur akıl hastalıkları hekimi Dr. Leidersdorf'u Viyana'dan Istanbul'a dâvet etti.

Bu sıralarda Midhat Paşa, meşrutiyeti ilân ettirmeye çalışıyordu. Ancak Hüseyin Avni Paşa, buna kesin şekilde engel olduğu gibi, nâzırların çoğu da, meşrutiyetin büyük gaileler getireceği husûsunda ısrar ettiler. Ateşli ve samimî meşrutiyetçi Mîrlivâ Süleyman Paşa, bu «inkılâb»ın meşrutiyet gayesiyle yapıldığını söyleyip söze katılınca, Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından : «sen sus, asker siyâsete karışmaz» sözüyle azarlanıp susturuldu. Halbuki asker, çoktan siyâsete karıştırılmıştı.

Sultan Azîz'in tahttan indirilmesinde İngiliz gizli servislerinin birinci derecede rolü vardır. Onun için İngiliz yayınlarında, Midhat Paşa ve arkadaşlarının tutumu öğülmüş, hattâ pâdişahın intihar ettiği savunulmuştur. Fakat işlerin içyüzünü yazan İngilizler de pek çoktur. Bunlardan biri Amiral Sir Henry Woods (1841-1929)'dur ki, Sultân Azîz vak'asında Istanbul'da ve Türk bahriyesi hizmetinde idi. 1924'te yayınladığı hâtıralarının bir yerinde (s. 60), pâdişâhın «katledildiğini» açıkça yazdığını unutarak, başka bir yerinde (s. 110) «Abdülazîz'in intihâr ettiği veyâ öldürüldüğü husûsunda kat'î bir şey söyliyemem» diyor (Woods'un eserini, Amiral Fahri Çoker'in 1976'da yayınlanan Türkçe tercümesinden kullanıyorum). Amiral Woods şöyle diyor (s. 106-12): «Abdülazîz, cömert, merhametli, halkı tarafından sevilen bir pâdişahtı... Londra ve Paris'e yaptığı ziyâretlerde de yabancılar üzerinde çok iyi intıbâlar uyandırmıştı... Abdülazîz'i iktidardan uzaklaştıran, ne bir halk ihtilâli, ne de ordunun başkaldırmasıdır. Sâdece iyi planlanmış ve uygulanmış bir tuzaktır... Uygulamıya konan plan çok basitti. Verilen emirler, bir ast tarafından harfiyyen uygulandığı ve emredenin emir verme yetkisi olup olmadığı araştırılmadığı için plan, başarıya ulaştı... Halk, pâdişâhın intihâr ettiğine pek inanmadı... Söylentiye göre Abdülazîz'e önce kloroform verilerek bayıltılmış, sonra da ustalıkla intihar süsünü verecek şekilde öldürülmüştür».

1877'ye kadar 10 yıla yakın, bu işlerde birinci derecede rol sâhibi dünyanın en büyük ve emperyalist devleti İngiltere'nin Istanbul'daki büyükelçisi Sir Henry Elliot idi. Daha önceki büyükel-

çi Lord Lyons, Istanbul'da az kalmış ve hemen Paris büyükelçiliğine nakledilmişti. Sultân Azîz'in hal'i, V. Murad'ın hal'i sırasında büyükelçi idi. Müsteşârı ise «orta elçi» pâyesini taşıyan Sir Nicholas O'Connor idi ki, 22 yıl sonra Istanbul'a büyükelçi (1899 - 1907) olacaktır. Elliot, Londra'ya döndükten epey müddet sonra, *The XIXth Century* dergisinde bir makale yayınlandı. Sultan Azîz üzerinde —Türk devlet adamlarının çoğunun bilmediği— en gizli şeyleri bilecek bir istihbârât teşkîlâtı kurmuş olan sâbık büyükelçi burada, Abdülazîz Hân'ın intihâr etmediğini, öldürüldüğünü, açıkça yazdı. II. Abdülhamîd, kendisi aleyhinde de ağır ithamlar taşıyan bu derginin Türkiye'ye girmesini yasakladı ve yayınladığı genelgede, amcası Sultan Azîz'in, Londra'nın emirlerine göre hareket eden Sir Elliot'un entrikaları ile tahtından indirildiğini, netîcede öldürüldüğünü, Türk ve dünyâ umûmî efkârına açıkladı (Woods, 217-8).

Istanbul'u ve Türkiye'nin Avrupa'daki belli başlı şehirlerini Avrupa'ya bağlıyan Rumeli demiryolları, Abdülazîz Han zamânında yapıldı. Sir Henry Woods (s. 34), bu demiryolları için 20.000.000 altın (25 milyar TL.) harcanacağını yazmaktadır.

Çerkes Hasan Vak'ası (15 Haziran 1876)

Türkiye tarihinde, 1876 yılı kadar zengin olduğu nisbette karışık mühim vak'alarla yüklü başka bir yıl göstermek, pek de kolay değildir. Hüseyin Avni Paşa, Sultan Aziz'in hal'inden 16 ve katlinden 11 gün 12 saat sonra öldürüldü. «Çerkes Hasan Vak'ası» diye tarihe geçen ve Avrupa gazetelerinde manşette verilen olay, şöyle cereyan etti :

Çerkes Hasan Bey, Çerkes İsmail Bey'in oğludur. 26 yaşında genç bir kurmay subayıdır. Ablası Neş'erek III. Kadınefendi, Sultan Aziz'in zevcesi olduğu için, kendisi de padişahın kayınbiraderi oluyordu. Neş'erek Kadınefendi'den doğan Şehzâde Şevket Efendi ile Esmâ Sultan'ın dayısıdır. Bu yüzden, Sultan Aziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin yâverliğine tâyin edilmişti. Hüseyin Avni Paşa, hal'den sonra, böyle bir şahsın Istanbul'da I. Orduda bulunmasını münasip görmiyerek, kendisini merkezi Bağdad'da olan VI. Orduya tâyin etti. Bu tâyinle berâber, sağkolağası (kıdemli yüzbaşı) rütbesinde olan Hasan Bey'i binbaşı yapmayı da ihmal etmedi. Hasan Bey, delilik derecesinde cesur olup, silâh kullanmaktaki maharetiyle meşhurdu.

Hasan Bey'in ablası Neş'erek Kadınefendi, Sultan Aziz'in hal'edildiği gün, mücevher sakladığı şüphesiyle, omuzundaki şal pa-

dişahın gözleri önünde çekilip alınarak hakarete uğramıştı. Kadınefendi, omuzları açık olarak çok şiddetli yağmur altında açık kayıkta Boğaz'ı geçmiş ve hastalanmış, Sultan Aziz'in ölümü üzerine de şok geçirerek, 12 gün sonra, 11 haziranda ölmüştü. Bu vak'a üzerine, Çerkes Hasan Bey, Bağdad'a gitmekten vazgeçti. Serasker'in emri üzerine, askerî emre muhalefetten dolayı, mahfuzan Bağdad'a yollanmak üzere tevkif edildi. Tevkifhânede, Şûrây-ı Askerî reîsi ve I. Ordu kumandanı müstakbel serasker Müşir Redif Paşa'yı görmek istediğini bildirdi. Mahfuz olarak Müşir'in huzûruna çıkarıldı. Son gününü serbest geçirmek istediğini söyledi ve ertesi gün Bağdad'a gideceği hakkında askerî şerefi üzerine yemîn etti. Bunun üzerine Redif Paşa, serbest bırakılmasını emretti. Eniştesi (halasının zevci) olan eski kapdân-ı deryâ Ateş Mehmed Paşa'nın Cibâli'deki konağında, halasının yanında oturuyordu, bekârdı. Bu konağa gidip, tepeden tırnağa silâhlandı. Üzerine 4 yahut 5 tabanca ile bir kaç kama aldı.

15 haziran gecesi hükûmet (bakanlar kurulu), fevkalâde işler için, Şûrây-ı Devlet reîsi Midhat Paşa'nın Bâyezit'teki konağında toplanmıştı. Erkân-ı harb binbaşısı Çerkes Hasan Bey, konaktan içeri daldı. Üniformalı olduğu, esâsen Saray'la ilgisi mâlûm bulunduğu için, kolayca konağın üst katına çıktı. Bir haber getirdiği sanılmıştı. Yukarıdaki salonda Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, hâriciye nâzırı Râşid Paşa, Şûrây-ı Devlet reîsi (kabineye dâhil) Midhat Paşa, bahriye nâzırı Kayserili Ahmed Paşa, maarif nâzırı meşhur bilgin Cevdet Paşa, Defter-i Hâkaanî nâzırı Yusuf Paşa, sadâret müsteşarı (kabineye dâhil) Kabzımâl-zâde Said Efendi, sonradan nâzır olan âmedci Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey (Paşa, meşhur tarihçi ve bestekâr, Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa ile bir ilgisi yok), sonradan dâhiliye nâzırı olan sadâret mektupçusu (özel kalem müdürü) Memduh Bey(Paşa), devlet nâzırları olan Hâlet Paşa, Hasan Rıza Paşa ve Şerif Hüseyin Paşa toplanmışlardı.

Saat gece 10.30'da (22.30) Çerkes Hasan, elinde tabancalarından biri olduğu halde, kabinenin toplandığı salona daldı. Hemen tabancayı Hüseyin Avni Paşa'nın üzerine boşalttı. Karnına ve göğsüne iki kurşun yiyen diktatör, hemen can vermedi. Salondan çıkıp kendini sofaya attı. Serasker'in işini bitirmeye azimli olan Hasan Bey, onu tâkıyb ediyordu ki, arkasından Kayserili Ahmed Paşa tarafından yakalandı. Sol elindeki kamayla ihtiyar bahriye nâzırının parmaklarını doğrayan Hasan Bey, sofada Avni Paşa'nın üzerine çökerek kamasını rastgele sokup çıkardı. Avni Paşa'yı öldürdükten sonra, salona döndü. Hâriciye nâzırı Râşid Paşa'yı da

öldürdü. Bu sırada askerlerin merdivenleri çıktığını duyduğu için, katliâma devam edemedi. Yetişen askerler tarafından tevkif edildi. Ancak merdivenleri inerken, sadâret yâverlerinden bahriye kolağası (deniz kıdemli yüzbaşısı) Şükrü Bey'in ağır bir sözü üzerine, birkaç manga asker arasında, çizmesine gizlediği küçük bir tabancayı çıkarıp, onu da öldürdü.

Bu arada Midhat Paşa'nın bir uşağı ile bir zabtiye neferini de öldürmüş olan Çerkes Hasan Bey, Süleymaniye Kışlası'na götürüldü. Yaralarını tedaviye gönderilen operatöre : «beni ya asacaklar, yahut kurşuna dizeceklerdir» deyip yaralarına baktırmadı. Ertesi 16 haziran günü sorgusu yapıldıktan sonra, dîvân-ı harb kararıyle askerlikten ihraç edilip 16 haziranda Beyazıt Meydanı'nda asıldı. Milletçe, bir kahraman şeklinde telâkki edildi. Mezarı, sonradan II. Abdülhamid tarafından yaptırıldı ve kitabesine «genç yaşında velîyü'nnîmeti uğrunda fidây-ı cân etmiş» olduğu yazıldı.

V. Murâd'ın Son Günleri

Sultan Murad'ın son iki ayında bütün devlet idaresi, Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'nın eline geçti. Hüseyin Avni'nin ölümünden sonra iktidar, Rüşdü ve Midhat Paşalar arasında paylaşıldı. Bu arada Türkiye imparatorluğunun birer parçası olan Sırbistan ve Karadağ prenslikleri, 2 temmuzda ısyâna başladılar ve sınırlarını tecâvüz ettiler. İkisi de Sırp ve Ortodoks olan bu prenslikler, Rusya tarafından kışkırtılıyordu. Hattâ Sırp ordusuna, bir müddet önce Taşkent'i aldığı için «Taşkend Fâtihi» denen Rus orgenerali Çernayef kumanda ediyordu. Böylece, 1877 - 78 Türk-Rus savaşının mukaddimesi başlamış oldu.

Sultan Murad'ın hastalığı, halktan saklanamıyacak hâle geldi. Viyana'dan getirilen Dr. Leidersdorf, padişahın Viyana'daki kliniğinde birkaç ay tedavi görmesi îcâb ettiğini, bu tedaviden sonra iyileşmesinin kat'î olduğunu bildirir raporunu verdi. Hükûmetin, böyle uzun bir tedaviyi göze almasına, hele Padişahı Viyana'ya göndermesine imkân yoktu. Bir cuma selâmlığından dönen Sultan Murad'ın kendini pencereden üniformasıyle havuza atmak istemesi, bardağı taşıran son damla oldu. Adamları, hükümdarı pencereden çekip almak için, parmaklıklara sarılan ellerini zorla açmak istediler. Manzarayı seyreden Velîahd Abdülhamid Efendi, padişahı zorlıyan Saray adamlarını ağır şekilde azarladığı gibi, durumu Rüşdü Paşa'ya da bildirdi.

Ticâret Nâzırı Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa, kayınbirâde-

ri V. Murad'ın hal'i ile diğer kayınbiraderi Velîahd Abdülhamid Efendi'nin tahta geçirilmesi lüzumunu ileri sürdü. Sırbistan'a karşı Tuna'da bulunan Serdâr-ı Ekrem Abdülkerim Nâdir Paşa'ya vekâlet eden serasker vekili Müşir Redif Paşa da bu tezi destekledi. Ordu yeni bir cülûs hâdisesine hazırlandıktan sonra, Abdülhamid Efendi, tahta geçmek için Rüşdü ve Midhat Paşalar'ın ikna edilmesi lüzumuna inandı. Bunlar, bilhassa ikincisi, bütün ümidlerini V. Murad'a bağlamışlardı. Mâbeyn başkâtibi olan Sâdullah Bey (Paşa), Ziyâ Bey (Paşa), Nâmık Kemal, Ali Suâvi gibi edipler, Midhat Paşa'yı kesin şekilde iktidara getirecek bir anayasa üzerinde çalışıyorlardı. Abdülhamid Efendi, Rüşdü ve Midhat Paşalar'ı Maslak Köşkü'ne dâvet etti. Rüşdü Paşa'yı ölünceye kadar sadârette bırakacağından bahsetti. Midhat Paşa'ya da meşrûtiyet tarafdarı gözüktü. Hattâ bu ikincisini elde etmek için, pırlanta kol düğmelerini kolundan çıkarıp Paşa'nın koluna taktı. Bu düğmeleri sonradan Midhat Paşa, Avrupa'da 4.000 İngiliz altınına (bugünki satınalma değeriyle 5 milyon TL.) satmıştır.

Rüşdü Paşa, kabineyi topladı. Tophane müşîri Rızâ Paşa dışında bütün nâzırlar, hal' ve cülûsun lüzumu üzerinde birleştiler.

Midhat ve Rüşdü Paşalar önce V. Murâd'ı tahtta bırakmak, fakat niyâbet altına alıp pâdişahlık müessesesini hacir altına düşürmek istediler. Velîahd-i Saltanat Abdülhamîd Efendi «nâib-i saltanat» îlân edilecek, bu durum, Sultan Murâd iyileşinceye veyâ ölünceye kadar devâm edecekti. Bu teklif, resmen Velîahd'e bildirildi ve Velîahd tarafından reddedildi. Abdülhamîd Efendi, mâlûm ferâsetiyle, saltanat müessesesinin, dolayısıyle imparatorluk bünyesinin bu durumda büyük yara alacağını kavramıştı. Gerçi Midhat ve Rüşdü Paşalar, 3 ay içinde iki pâdişâhı tahttan indirmek durumuna düşmek istemiyorlardı. Niyâbet teklîfinde bu te'sir de vardır. Fakat Midhat Paşa, bilinen sorumsuzluğu ile, bu yolun, tek başına, olageldiği gibi aklına estiği şekilde hareket edebilmesini daha iyi te'mîn edeceğini mutlaka düşünmüş olmalıdır. Onun rûhî yapısını bilen Abdülhamîd Efendi, esâsen imparatorluğu bu paşaların yardımıyle yürütebileceği cevâbını verirken, hem *Midhat* Paşa'nın devleti daha fazla berbâd etmesini önlemek, hem de tahta bir ân önce oturmak istiyordu. Zîrâ hasta bir pâdişahla işler yürütüldüğü takdirde, Midhat Paşa büsbütün akıl almaz işler yapmıya çalışacak, pasif olan Rüşdü Paşa, onu dizginliyemiyecekti.

V. Sultan Murad Han'ın Tahttan İndirilmesi (31 Ağustos 1876)

31 ağustos 1876 günü V. Sultan Murad Han, Osmanlı tarihinin en kısa saltanatından sonra, tahttan indirildi. Bu saltanat, 3 ay, 1 gün veya tahttan indirildiği gün de hesaplanarak 93 gün sürmüştü. Bu beyit meşhur olmuştur :

Doksan üçdê doksan üç gün pâdşâh-î dehr olup
Göçdü uzlet-gâhınâ Sultan Murâd-î nâ-murâd

İlk «93», olayın geçtiği 1293 Hicret yılını işaret etmektedir. V. Murad, 35 yaşını 11 ay ve 11 gün geçiyordu. İkameti için, amcasının muhteşem Çırağan Sarayı tahsîs edildi ve birkaç ay sonra aklî muvâzenesi tamamen düzeldi. 28 yıl sürecek olan acıklı hayatına başladı. Bu müddet içinde Çırağan Sarayı'ndan çıkmadı. Bu sûretle, amcası Sultan Aziz aleyhinde giriştiği hareketin cezasını çekmiş oldu.

V. Murad'ın Mehmed Salâhaddin Efendi adlı oğlundan torunları, zamânımıza kadar gelmiştir.

Sultan Abdülazîz ve V. Murad Devri Şeyhulislâmları

Sultan Abdülaziz ve V. Murad devirlerinin şeyhulislâmları şunlardır (Dânişmend, IV; *Sicill*, IV) :

1.) Mehmed Sâdeddin Efendi (27.XII.1858 - 3.XI.1863 = 4 yıl, 10 ay, 27 gün). Sultan Mecid'in son ve Sultan Aziz'in ilk şeyhulislâmıdır.

2.) Âtıf-zâde Ömer Hüsâmeddin Efendi (23.XI.1863 - 9.VIII. 1866 = 2 yıl, 8 ay, 16 gün). Istanbul'da bir kütüphane kuran Defterdâr Âtıf Efendi'nin oğlu Reîsülküttâb Mehmed Celâl Efendi'nin torunlarındandır. Azledilince, devlet nâzırı olmuştur.

3.) Hacı Mehmed Refik Efendi (9.VIII.1866 - 30.IV.1868 = 1 yıl, 8 ay, 22 gün). Azledilince, devlet nâzırı olmuştur.

4.) Hâce-i Sultânî Akşehirli Hasan Fehmi Efendi (30.IV. 1868 - 17.IX.1871 = 3 yıl, 4 ay, 17 gün). Sultan Aziz'in hocalarındandır. Padişah hocalığı ile meşîhati nefsinde birleştirdiği için, Hoca Sâdeddin ve Erzurumlu Feyzullah Efendiler gibi «Câmî'ü'r-Riyâseteyn» diye anılır.

5.) Ahmed Muhtar Efendi (17.IX.1871 - 5.XI.1872 = 1 yıl, 1 ay, 18 gün). Sadrâzam Koca Yusuf Paşa'nın torunu ve Mahmud Efendi'nin oğludur.

6.) Turşucu-zâde Hacı Ahmed Muhtar Efendi (5.XI.1872 - 11.VI.1874 = 1 yıl, 7 ay, 6 gün). Şûrây-ı Askerî müftülüğünden meşîhate getirilmiştir. Kazasker rütbesini almadan Istanbul pâ-

yesinden birden şeyhulislâm olması, Osmanlı tarihinde bir istisna teşkil etmektedir. Meşîhat kayığıyla değil de, halk arasında vapurla karşı yakaya geçtiğinden dolayı azledilmesi de, tarihimizin garip vak'alarındandır.

7.) İmâm-ı Sultânî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi (11.VI. 1874 - 19.VII.1874 = 1 ay, 8 gün). Sultân Azîz'in başimamlığından şeyhulislâm olmuş değersiz ve hain bir adamdır. Sultan Aziz'i tahttan indirmeye hazırlanan Hüseyin Avni Paşa'nın tavsıyesiyle devletin ikinci büyük memuriyetine yükselmiş henüz genç yaşında bir yobazdır. Sultan Aziz, bir ay sonra onu meşîhatten uzaklaştırmaya mecbur olunca, hatırı kırılmasın diye 2.500 altın ihsân etmiştir.

8.) 2. defa olarak Hasan Fehmi Efendi (19.VII.1874 - 11.V. 1876 = 1 yıl, 9 ay, 23 gün). İki meşîhatinin toplamı 5 yıl, 2 ay ve 10 gündür. Talebelerin sadrâzam aleyhine yaptığı büyük nümayişi önliyemediği için azledilmiş ve yerine, Sultan Aziz'i tahttan indirmeye hazırlanan grup tarafından tekrar Hasan Hayrullah Efendi getirilmiştir.

9.) 2. defa olarak Hasan Hayrullah Efendi (11.V.1876 - 26. VII.1877 = 1 yıl, 2 ay, 16 gün). İki meşîhatinin toplamı 1 yıl, 3 ay, 14 gündür. II. Abdülhamid tarafından Tâif'e sürülmüş ve orada ölmüştür. Sultan Aziz'in son, V. Murad'ın tek ve II. Abdülhamid'in ilk şeyhulislâmıdır.

Sultan Aziz devrinin kendi sahalarında üstün başarı gösteren şahsiyetleri arasında şunlar hatırlanabilir : Diplomat ve devlet adamı olarak Sadrâzam Âlî ve Sadrâzam Keçeci-zâde Fuad Paşalar, asker ve lider olarak Şeyh Şâmil, edip, bilgin ve diplomat olarak müstakbel sadrâzam Ahmed Vefik Paşa, tarihçi, hukukçu, fikir ve devlet adamı olarak Vezir Ahmed Cevdet Paşa, asker olarak Müşir Gazi Osman Paşa, fikir adamı, şâir ve edip olarak Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemal, şâir olarak Leskofçalı Galib Bey, Yenişehirli Avni Bey, genç Abdülhak Hâmid Tarhan, arkeolog, ressam ve müzeci olarak Osman Hamdi Bey, hattat, bestekâr ve ney virtüozu olarak Kazasker Mustafa İzzet Efendi, bestekâr olarak Dellâl-zâde İsmail Efendi, Tanbûrî Osman Bey, Hacı Ârîf Bey, Zekâi Dede ve genç Tanbûrî Ali Efendi.

NETİCE

1876'da TÜRKİYE

1876, Türkiye tarihinin gerçek dönüm noktalarından biridir. Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi ve birkaç gün sonra, münakaşası asla bitmiyecek karanlık bir tarzda ölümü, bütün ümitlerin bağlandığı genç V. Murad'ın 3 ay içinde tahttan alınmak mecburiyetinde kalınması, Meşrutiyet münakaşaları, düşünülen yeni rejimin, milliyetler mozaiki hâlindeki Osmanlı imparatorluğunda tatbik kaabiliyeti olup olmadığı, Türk devleti için hayatî problemlerdi. Dışarıda, Rusya ile kaçınılmaz savaş yaklaşıyordu. Balkanlar'da birkaç eyalet, kan, ateş, ısyân ve huzursuzluk içindeydi. Böyle bir savaşta ezilecek olan Türkiye'nin, artık tamamiyle azgınlaşmış bir Avrupa emperyalizmi ile karşı karşıya, birçok millî menfaatini kaybedeceği muhakkaktı. Avrupa medeniyeti ile olan mesafe, artık kapatılması fazla ümid edilemiyecek derecede açılmıştı. Gerçi 1876'da Japonya henüz büyük inkılâbını yapmamıştı ve 1876 Türkiyesi ile uzaktan bile mukayese edilemiyecek derecede geri bir devletti. Ancak böyle radikal bir inkılâbı gerçekleştirecek coğrafî pozisyona, millî birliğe sahip bulunuyordu. Türk imparatorluğunun coğrafî pozisyonu ise, bütün istilâlara, yabancı müdahalelere açıktı. Millî birlik yoktu. Gayri Türk eyâletler, Avrupa devletlerinde olduğu gibi sömürge muamelesi görmüyor, anavatanın bir parçası sayılıyordu. Devamlı dış baskılar ve bitip tükenmek bilmiyen savaşlar, Türkiye'nin kalkınmasını, ümitsiz bir ortama itiyordu.

1871'de Âlî Paşa'nın ölümüyle, Tanzimat'ın güzel esasları bozulmuştu. Bu durumda bütün yollar, şahsî bir diktatörlüğe açık bulunuyordu. Bu diktatörlük, bizzat devletin sahibi sayılan hükümdarın şahsında tecelli etti. II. Abdülhamid'in, devlet idaresini Bâb-ı Âlî'den Saray'a alan 30 yıllık şahsî idaresi için bütün şartlar ortaya çıkmıştı. Bir bakıma karanlık ve demokrasiye karşı tepki olan bu durum, Osmanlı imparatorluğunun hayatını, oldukça muntazam bir huzur içinde otuz yıl uzatıyor, bu bakımdan kurtarıcı oluyordu. 1876'yı hemen tâkıyb eden yıllarda dağılacak ve Avrupa emperyalizminin zirvesine eriştiği anda parçalanacak bir

Türk imparatorluğunun hayatının 30 yıl uzatılması, palyatif bir tedbir mahiyetinde olsa bile, sonsuz millî menfaatler sağlıyordu. Bu menfaatlerden ve zamanın Avrupa emperyalizmi aleyhine işlemesinden faydalanılabildiği takdirde, imparatorluk, belki daha dar bir çerçeve ve daha yeni müesseselerle devam edebilirdi. Bu faydalanma imkânı kullanılamadığı takdirde —ki öyle oldu— tarihin son Türk imparatorluğu, dağılmıya mahkûmdu.

ONDÖRDÜNCÜ KİTAP

II. Abdülhamîd Devri
(1876-1908)

I

93 HARBİ (1876 - 1878)

Azîz-i kavm idik â'dâ zelîl kıldı bizi
Eski Zağra müftüsü Râcî Efendi

II. Sultan Abdülhamid Hân'ın Tahta Geçmesi (31 Ağustos 1876)

31 ağustos 1876 günü tam 2 yaş büyük ağabeyi V. Murad'ın yerine tahta geçen II. Sultan Abdülhamid Han, 21 eylûl 1842'de doğdu. Sultan Abdülmecid'in 2. oğludur. Annesi Tîr-i Müjgân II. Kadın-Efendi'yi 11 yaşında kaybetti. Bu yaştan sonra, Sultan Mecid'in diğer zevcesi olan ve çocuğu bulunmıyan Perestû IV. Kadın-Efendi tarafından evlât edinildi ve gerçek bir ana şefkatiyle büyütüldü. II. Abdülhamid tahta çıkınca, bu Perestû Kadın-Efendi, Vâlide-Sultan ilân edildi.

II. Abdülhamid, ağabeyi V. Murad'la berâber ihtimamlı bir tahsil gördü. Sonradan sadrâzam olan Edhem Paşa, maarif nâzırı olan Kemal Paşa ve Fransız Gardet, Fransızca hocaları, Gerdankıran Ömer Efendi, Türkçe, Ferid Efendi ile Şerif Efendi, Arabca, Ali Mahvî Efendi, Farsça, Vak'anüvis Lutfî Efendi, Osmanlı tarihi, Guatelli Paşa ile Lombardi, piyano ve Batı musikisi hocaları idiler. Türk musikisi öğrenmedi. Bir iki parça şiir de yazan II. Abdülhamid sonradan İttihadçılar'ın propaganda ettikleri gibi cahil değil, İttihadçılar'ın hemen hepsinden daha bilgiliydi. Bu arada, padişahın imlâ bilmediği bile iddia edilmiştir ki, bu yalanın mahiyetini görmek için, II. Abdülhamid'in elimizdeki yüzlerce elyazısından birine bakmak kâfîdir.

II. Abdülhamid, XIX. asır sonları ile XX. asır başlarında, dünyanın üzerinde en çok konuşulan birkaç şahsiyetinden biri olmuştur. Hakkında her dilde yapılan neşriyat, vagonlar dolusudur. II. Meşrutiyet'ten sonra gelen yeni rejim, II. Abdülhamid'i mahkûm etmiş, bundan sonra, hattâ nedense bugüne kadar, bu hükümdarın lehinde, hattâ tarafsız yazmak ve konuşmak, yazan ve konuşanın istikbâli için tehlikeli sayılmıştır. Bunun bir sebebi, II. Abdülhamid'in, asla mürteci olmamak şartıyle, muhafazakâr olması ve imparatorluğu 30 yıl şahsen, muhafazakâr bir siyâsetle idare et-

mesidir. II. Abdülhamid düştükten sonra gelen bütün rejimler birbirinden inkılâpçı oldukları için, tabiatiyle bu hükümdarın muhafazakârlığını beğenmemek durumunda kalmışlardır. Ancak tarih, siyâset değildir. Tarihçi, siyâsî cereyanları tarafsız şekilde incelemiye alışmış adam demektir. Bu alışkanlığı edinemiyen, günün modasına göre söz söyliyen yazar, tarihçi değildir. Çünki siyâsî rejimler ve fikir modaları daima değişir. Bu değişiklikler içinde ve istikbalde tarihçi, tarafsız kalmasını bilmiş olmalıdır. Bu hususta Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan, daha 1941'de şu satırları yazmıştı (*Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler, İktisad Fakültesi Mecmuası*, II-2, 294) :

«Tanzimat tetkiklerinin karşılaştığı müşküllerden biri, bertaraf edilmesi daha kolay bir anlayış tarzına taalluk etmektedir. Filhakika, memleketimizde olduğu gibi, büyük inkılâplara sahne olmuş bir memlekette yakın mazinin tarihi tetkik edilirken husûsî bir vaziyet takınmak ve halkta bu mazi hakkında mümkin olduğu kadar fenâ intibâlar hâsıl etmiye çalışmak, uzun müddet için zarûrî addedilebilir. Halbuki, birtakım siyâsî mülâhazalara ve pratik zarûretlere dayanan bu hissî görüş tarzı, hakikaten ilmî olmak karakterini hâiz tetkiklerin yapılmasına mânidir. Çünki, bu vaziyette muayyen siyâsî maksatların hizmetinde çalıştırılan tarih tetkikleri, kendilerini hakikaten verimli kılan zihnî bîtaraflıktan mahrum kalarak, eski devrin çarklarının nasıl işlediğini ve niçin öyle işlediğini tetkikten ziyâde, sâdece fenâ işlediğini tesbît için çalışır. Bu anlayış tarzında, bugünki şartlardan uzak, ayrı bir devir ve nizâmın zarûretleri, bugünki telâkkilerimizle çarpıştırılır, ve mahkûm edilir. Fakat unutmamak lâzım gelir ki, herhangi bir devri ilmî bir şekilde tetkik edebilmek için, kendisinden bu derecede nefret etmemek, hattâ o devri iyi kavrayıp izah edebilmek için, o devrin husûsiyetleriyle sempatize olmak, yâni devrin içine girmek, anlamak ve mâzur görmek lâzımdır. Diğer taraftan, bâzı sathî görüşlü kimseler, bugünki oluşları küçültür, gölgede bırakır diye, eski devirlerdeki ıslahat hareket ve hamlelerinin bâzı tarihî anlarda aldığı kahraman ve azametli vaziyetleri ve bu gibi tarihî dönüm noktalarında milletin mukadderatını idare edenlerin oynadığı rolü küçültmiye taraftar gözükürler. Fakat fikrimizce, bizim memleketimizde efkâr-ı umumiyenin olgunluğu ve inkılâp prensiplerimizin hususî mahiyeti icâbı, bu prensiplerin bu neviden bir mâzi kin ve nefreti içinde uzun müddet muhâfaza edilmiye ve beslenmiye, ihtiyaçları yoktur. Elimizin altında, onların hakikî kuvvetini yapan daha müsbet kıymetler mevcud oldu-

ğu için, onların hesâbına, târîhî realiteden korkmamız, mânâsızdır».

Bu satırlar, aradan 37 yıl geçtikten sonra artık temas ettiği mahzurlar bile kalkmış bir duruma yükselmiştir. Ancak gene de Türkiye'de II. Abdülhamid aleyhindeki yalanları nakletmek modası yürürlüktedir. Tek parti devrinde ve II. Cihan Harbi başlarında yazılan bu satırların ifade ettiği hakikatler, kısmen de olsa, bugün ortadadır. Bir kısım yazarlar, gençliklerini yaşadıkları, terbiyelerini aldıkları o devrin «iktidarın düşündüğü gibi düşünmek» hastalığından kendilerini kurtaramamışlardır.

Son yıllarda, bu modaya tepki olarak, yeni bir moda daha çıkmıştır. Bu moda da, II. Abdülhamid'in savunulması mümkin olmıyan şahsî kusur ve siyâsî hatâlarını bile birer kerâmet derecesinde göstermek modasıdır. İhtisas tarihçiliğinden gelmiyen bâzı yazarlar, bu konuda birçok kitap yayınlıyarak, tam bir dünya adamı, karakteristik bir siyâsî şahsiyet olan II. Abdülhamid'i kutsallaştırmış, evliyâ mertebesine yüceltmiştir. Bir bakıma bu hükümdar hakkındaki eski ifratların böyle bir tefritle neticelenmesi, içtimaî aksülamel kanunlarına uygundur. Ancak gene son zamanlarda, bâzı yazarların Tanzimat'ı ve Büyük Tanzimatçılar'ı da inkâr etmek istedikleri görülmektedir. Bunlar, Türkiye ve dünya tarihi üzerinde hiçbir ciddî bilgi edinilmeden yazılmış ucuz fikirlerdir.

Bu manzara, son devir Türkiye tarihinin nasıl kargaşalık içinde mütalâa edildiğini gösterir. Biz, bu bahsimizde II. Abdülhamid devrini incelerken, bu hükümdarın siyâsî dehâsı yanında, büyük kusur ve zararlı hareketlerini de göstermiye çalışacağız.

13 şubat 1878'e kadar II. Abdülhamid'in saltanatının ilk 1 yıl, 5 ay, 13 günü, bu hükümdarın şahsî idaresiyle ilgisiz bir zaman parçasıdır. Şahsî idâre, 13 şubat 1878'de Meclis-i Meb'ûsân'ın süresiz tatiliyle başlar ve II. Meşrutiyet îlân edildiği 23 temmuz 1908'e kadar 30 yıl, 5 ay, 9 gün sürer. II. Meşrûtiyet'ten sonraki 9 ay, 5 günlük saltanat da, II. Abdülhamid'in şahsî idaresine dâhil değildir. Binaenaleyh bu hükümdar, ancak 30 yıllık şahsî idare devresinden, 1878 - 1908 yıllarından sorumludur.

II. Abdülhamid, 31 ağustos 1876 günü saat 12'de, Topkapı Sarayı'nda, altın tahta oturarak cülûs etti. 7 eylûlde kılıç alayı yapıldı. Rahatsızlığından dolayı, V. Murad'ın kılıç alayı yapılamamıştı. II. Abdülhamid, saltanat kayığı ile denizden Dolmabahçe Sarayı'ndan Eyüpsultan'a gitti. Orada kılıç kuşandıktan sonra, at üzerinde Topkapı Sarayı'na geldi. Oradan gene kayıkla Dolmabahçe'ye geçti. Dönüşte, âdet olduğu üzere, atalarından bâzılarının türbelerini ziyaret edip sadakalar dağıttı. 14 eylûlde şimdi Üniver-

site Merkez binası olan Seraskerlik makamına gitti. Subaylarla yemek yedi. Bir nutuk söyledi. Nutka, serasker vekili Müşir Redif Paşa cevap verdi. 15 eylûl akşamı Yıldız Sarayı'nda nâzırlar, devlet ve saray erkânı ile yemek yedi. Aralarındaki bütün ihtilâfları unutup devlet hizmeti görmelerini tavsıye eden bir nutuk söyledi. 18 eylûlde Kasımpaşa'da bahriye nezâretine (eski kapdân-ı deryâlık) gitti. Amiraller ve subaylarla beraber, karavana yedi. 5 ekimde Süleymaniye'de Meşîhat'i ziyâret edip ulemâ efendiler ile iftar etti. 9 kasımda Haydarpaşa askerî hastahanesinde yaralıların hatırını sordu. Şehzâdeler ve nâzırlarla berâber Marmara, Boğaz ve Karadeniz'de vapur gezintileri yaptı. Camilerde halkın arasında namaz kıldı. Bu sûretle, Osmanlı tarihinde görülmemiş derecede demokrat bir hükümdar şahsiyetiyle ortaya çıkan Sultan Hamid'i az zamanda Yıldız'a kapanmıya mecbur eden ortamı, aşağıda inceliyeceğiz.

Harem ağalarını protokolden çıkaran da Sultan Hamid'dir. Tahta geçer geçmez, harem ağalarının törenlere katılmasını yasakladı. Başta vezir pâyesindeki dârüssaâde ağası (kızlarağası) olmak üzere harem ağaları eski rütbelerini II. Meşrutiyet'e kadar muhâfaza ettilerse de, Harem dışına çıkmaları artık tarihe karışmış oldu.

Ağabeyinin mâbeyn başkâtibi Sâdullah Bey'in (Paşa) yerine, sonradan 9 defa sadrâzam olan gazetecilikten gelme Küçük Said Bey'i (Paşa) getiren II. Abdülhamid, Büyük (Eğinli) Said Paşa'yı da mâbeyn ferîkı yaptı. Uzun yıllar İngiltere'de bahriye ve makine mühendisliği tahsil ettiği için «İngiliz» de denen bahriye ferîkı (sonradan müşîri) Said Paşa'nın mâbeyn müşîri olarak âmiri, Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa idi. Dâmâd Nuri Paşa yerine Saray'ın bu en büyük görevine getirilen Mahmud Celâleddin Paşa, Tophane müşîri Dâmâd Ahmed Fethi Paşa'nın oğlu idi.

Mütercim Rüşdü Paşa, 19 aralık 1876'da istifa etti. 4. sadâreti 7 ay, 9 gün süren Rüşdü Paşa'nın yerine Şûrây-ı Devlet reîsi Midhat Paşa, 2. defa sadârete getirildi.

Tersâne Konferansı (23 Aralık 1876 - 20 Ocak 1877)

Bu sırada Sırbistan ve Karadağ prenslikleri Türkiye'ye ısyân ettikleri gibi, Bosna-Herksek'teki ayaklanma da devam edip gidiyordu. Girit de huzursuzdu. Mısır hıdîvi İsmail Paşa bile, Balkanlar'da kullanılmak üzere birlikler göndermişti. 29 ekimde Osman Paşa, Rus generali Çarnayef'in kumanda ettiği Sırp ordusunu Aleksinaç meydan muhârebesinde yendi. Türk ordusu Belgrad'a

girmek üzereyken Rusya, ültimatom verdi. Savaşı göze alamıyan Bâb-ı Âlî, âsî Sırp ve Karadağlı tab'alarına 2 aylık bir mütareke bahşetti. Ancak Rusya'nın Türkiye'nin iç işlerine karışmıya başlaması, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini kuşkulandırdı. 23 aralık 1876'da Istanbul'da Tersâne Konferansı toplandı. Hâriciye nâzırı Safvet Paşa'nın başkanlığında açılan bu konferansta Türkiye, İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Avusturya - Macaristan ve İtalya, Istanbul'da büyükelçilerinden başka ayrıca birer başmurahhas ile temsil ediliyorlardı. İkinci Türk murahhası, az sonra sadârete yükselen Berlin büyükelçisi İbrahim Edhem Paşa idi. 29 günde, 20 ocak 1877'ye kadar 9 defa toplanan konferanstaki en mühim diplomat, İngiltere başmurahhası olan Hindistan nâzırı Lord (Marki) Salisbury idi. Türk dostu ve Rus düşmanı olan bu zat, bir savaşı önlemek istiyordu. Yalnız başına Rusya'ya karşı girişeceği savaşta Türkiye'nin yenilmesi hâlinde Ruslar'ın nerede durdurulabileceğinin şüpheli olduğunu kavramıştı. Böyle bir savaşta İngiltere'nin Türkiye'yi desteklemesi mümkin değildi. Bu destek, 1871'de Âlî Paşa'nın ölümüyle yok olmuştu. Ancak Midhat Paşa gibi birkaç kişi, İngiltere'nin Türkiye'nin yanında savaşa katılacağı zannıyle hareket ediyorlardı.

Lord Salisbury, savaşı önlemek için bâzı fedakârlıklar yapılmasını Türkler'e tavsiye etti. Zira Rusya'da panslavist cereyan, Çar II. Aleksandr'ın savaşı pek istememesine rağmen, halkı Türkler aleyhine fevkalâde tahrik etmişti. Rus umumî efkârını yatıştırmak için, Balkanlar'daki Ortodoks Slav tab'aya karşı Türkiye'nin bâzı tâvizler vermesi düşünülüyordu. 20 aralıkta huzûr-ı hümâyûna kabûl edilen ve İngiliz Said Paşa'nın tercümanlığı ile II. Abdülhamid'le konuşan Lord Salisbury, bütün bunları anlattı. Sultan Hamid, savaş istemiyordu. Fakat savaş istiyen devlet adamlarının baskısı altındaydı. Henüz böyle bir savaşa engel olacak nüfûzu edinememişti. Bu nüfûzu, devlet adamlarının yanıldıklarının isbâtı bahâsına elde edilecek ve devlet büyük felâketlere uğradıktan sonra te'sis edebilecektir. Savaşı, İngiltere'nin yardımı ile Türkiye'ye kazandıracağını ve böylece Reşid Paşa'yı gölgede bırakan bir nüfuz elde edeceğini sanarak, dış siyâset hakkında hiçbir doğru fikri olmıyan Sadrâzam Midhat Paşa istiyordu. Gafil serasker kaymakamı Müşir Redif Paşa ile Mâbeyn müşiri Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa da onu destekliyorlardı.

I. Meşrutiyet'in İlânı (23 Aralık 1876)

«93 Meşrutiyeti» de denen ve hayatı çok kısa olan I. Meşrutiyet, Midhat Paşa'nın eseri sayılabilir. Bu rejimin, 1876 Türkiye'sine ne dereceye kadar faydalı olabileceği hakkındaki düşüncelerimizi, aşağıda, ilk Meclis'in süresiz tatil edilmesi bahsinde söyliyeceğiz. Burada hemen hatırlatmak lâzımdır, Midhat Paşa bir hukukçu olmadıktan başka, meşrutî rejim üzerinde düşünmüş ve düşünebilmiş de değildi. Hayran olduğu ve destek gördüğü İngiltere, o zaman dünyanın mukayese kabûl etmez derecede en ileri ve üstün devleti olduğu için, Türkiye'de de İngiltere'dekine benzer bir rejim uygulanırsa, bütün pürüzlerin hallediliverereceğine inanmıştı. Midhat Paşa, meselâ Rüşdü Paşa gibi fevkalâde zeki ve merkezî idarede tecrübeli bir devlet adamı değildi. Pekçok safdil tarafı olmasıyle tarihe geçmiştir. II. Abdülhamid, not şeklindeki hâtıralarında şöyle demektedir :

«Midhat Paşa, öteden beri meşrutiyet tarafdârı idi. Lâkin ismini ve bâzı kitaplarda medhini işitmekle hâsıl olmuş bir tarafdardı. Hiçbir devletin kanûn-ı esâsîsini tedkik etmiş ve bu bâbda esaslı bir fikir edinmiş değildi. Rehberi, nâfia müsteşarı Odyan Efendi idi. Odyan Efendi ise, o zaman bile bizde en mümtaz hukukşinas değildi. Hele memleketi hiç bilmezdi. Zannederim bu vukufsuzluk, Midhat Paşa ile Tâif kalesine kadar berâber gitti».

Midhat Paşa'nın başkanlığında, Zıyâ Bey (Paşa) ile Nâmık Kemal'in de katıldığı bir hey'et tarafından hazırlanan kanûn-ı esâsînin (anayasanın) meşhur 113. maddesi, hükümdâra, siyâsî bakımdan mahzurlu gördüğü bir şahsı sürmek hakkını tanıyordu. Halbuki böyle bir hak daha 1839 Tanzimat Fermânı ile kaldırılmış olduğu için, tam bir irtica mahiyetindeydi. Bu maddenin Midhat Paşa tarafından mahsus koydurulduğu söylenmektedir. Çünki yeni rejimde ölünceye kadar iktidarda kalmayı uman Paşa, bu sûretle muhaliflerini sürmek istemiştir. Nitekim meşrutiyetin zararlı olduğunu söyliyen iki kazaskerle bir paşa ve birkaç devlet adamını sürdü. II. Abdülhamid, muhakemesiz sürülmenin Tanzimat'a aykırı olduğuna dikkati çekmiş, fakat aksi halde istifa edeceğini söyliyen Midhat Paşa'yı ikna edememiştir. Bu devlet adamları, gece yarısı evlerinde tevkif edilerek sürülüvermişlerdir. İşte Midhat Paşa, böyle bir meşrutiyet kahramanıdır. Sultan Hamid, Midhat Paşa'nın bu hareketini mimlemiş ve önce, sürgün cezasının ne kolay tatbik ediliverereceğini kendisine öğreten üstadına karşı kullanmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrâzamlar'*-da şöyle diyor : «Padişah da aldığı dersi, evvelâ üstâdı hakkında

kemâl-i mahâretle tatbik etti. Mahâretine hayran kaldığı üstâdını, ailesiyle vedâ etmiye bile vakit bırakmadan memleketten çıkardı».

Midhat Paşa, anayasaya, imparatorluktaki her milletin kendi dillerini resmen kullanabileceklerini koydurmak istemişse de, bu fecî madde, II. Abdülhamid tarafından kaldırılmış ve Türkçe'nin tek resmî dil olduğu zikredilmiştir.

Gene Midhat Paşa, hükümdarın bütün nüfuzunu ortadan kaldırmak için, anayasayı, Avrupa büyük devletlerinin müşterek kefaleti altına koymak istemiştir. Türk devletinin istiklâlini tamamiyle ortadan kaldırabilecek bu fecî madde de çıkarılmıştır. İmparatorlukta şahsî idaresine tek engel gördüğü hükümdara ve hânedana karşı, İngiltere'ye dayanmak isteyen Midhat Paşa, Londra'nın Türk anayasasını tekeffül etmesi için akıl hocası Ermeni hukukçu Odyan Efendi'yi İngiliz başkentine bile göndermişse de, bir netice alamamıştır. Bunun üzerine Midhat Paşa, Istanbul'da toplanan Tersâne Konferansı'na bu mes'eleyi getirip büyük devletlerin Türk anayasasını tasdîk etmelerini ve bu anayasa ortadan kaldırılacak olursa müdahale haklarını kullanmalarını istemiştir. Az sonra devletin bütünlüğüne muhâliftir diye bir kazâyı Karadağ'a vermemek için Rusya ile savaş çıkaran ve muazzam ülkelerin elden çıkmasına sebeb olan Paşa'nın, Türkiye'nin istiklâli hakkındaki görüşü, bu merkezdedir.

II. Abdülhamid'in tasdik ettiği anayasayı, 23 aralık 1876 günü, başkâtibi Küçük Said Bey (Paşa) getirdi. Midhat Paşa, anayasayı, Âmedci Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Bey'e (Paşa) okuttu (meşhur tarihçi ve bestekâr). Avrupa siyâseti hakkında en iptidaî fikri olmıyan Midhat Paşa, anayasa ilânının Tersâne Konferansı'na murahhas gönderen büyük devletleri şiddetle etkiliyeceğini ve Balkanlar'da Hıristiyanlar lehine ıslahat istemekten vazgeçireceğini sanıyordu. Anayasa, toplar atılarak îlân olunduğu zaman, Türk başmurahhası hâriciye nâzırı Safvet Paşa, murahhaslara durumu anlattı. Kendi devletlerinde bile henüz kurulmamış olan demokrasi rejiminin Türkiye imparatorluğunda yürürlüğe konabileceğine ihtimal vermiyen murahhaslar, kulak asmadılar. Bâb-ı Âlî'de Safvet Paşa'yı bekliyen Midhat Paşa heyecanla: «Ne dediler, ne dediler?» diye sorunca, hâriciye nâzırı : «Ne diyecekler, 'çocuk oyuncağı' dediler» cevabını verdi.

Filhakika Tersâne Konferansı, Bâb-ı Âlî'yi, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da ıslahat yapmak için zorluyordu. Konferansın tekliflerini incelemek için 18 ocak 1877'de Bâb-ı Âlî'de 240 kişilik fevkalâde bir meclis toplantıya çağırıldı. 240 üyenin 60'ı Hıristiyan'-

dı. Bu mecliste Midhat Paşa ile ona yardakçılık eden Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa, Rusya ile savaşa girmek için heyecanlı nutuklar çektiler. Midhat Paşa, yüksek medrese talebesini tekrar ayaklandırarak, savaş lehine nümayiş yaptırdı. Bunlar, II. Abdülhamid'in penceresi altında bile «harb» diye bağırdılar. Diğer taraftan Sultan Murad'ın iyileştiğini etrafa yayan Midhat Paşa, II. Abdülhamid'in Rus dostu olduğu propagandasını yaptırıyor ve hükümdârı behemehal savaşa sevketmek istiyordu. Basın, Midhat Paşa'nın teşvikıyle, savaş kundakçılığı yapıyor ve halkı, lüzumsuz yere kışkırtıyordu. Lord Salisbury, Midhat Paşa'ya bir mektup yazarak, savaşın felâket olacağını, bir Türk dostu sıfatıyle hatırlattı. Hindistan nâzırını ikinci derecede bir devlet adamı sayan ve ancak İngiltere kraliçesi, velîahdi, başvekili ve hâriciye nâzırı ile şahsını eş tutan Midhat Paşa, savaş başladıktan sonra İngiltere'nin Türkiye yanında Rusya'nın karşısında yer alacağından şüphe etmiyordu. Bu hususta en küçük bir teminatı yoktu. Kırım Savaşı'nda böyle olduğunu, Türkiye harbe girdikten sonra İngiltere ile Fransa'nın da aynı şeyi yaptığını, bir gençlik hâtırası şeklinde düşünüyordu. Halbuki bu emsalsiz durumu sağlıyan, Büyük Reşid Paşa'nın şahsî dehâsı ve uzun yıllardan beri siyâsî zemini hazırlaması idi.

II. Abdülhamid, Bâb-ı Âlî'de toplanan büyük meclisin Tersâne Konferansı'nın tekliflerini reddetmek kararını tasdik mecburiyetinde kaldı. Konferans dağıldı. Büyük devletlerin büyükelçileri bile, birer maslahatgüzar bırakarak Istanbul'dan ayrıldılar. Türkiye, Rusya tehlikesi karşısında, yapayalnız kalmıştı. Bu durumda Midhat Paşa ve diğer savaş istiyenlerin artık akılları başlarına gelmek icab ederken, öyle olmadı. Eski fikirlerinde ısrar ettiler.

Midhat Paşa'nın Türkiye'den Çıkarılması (5 Şubat 1877)

5 şubat 1877'de II. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı yalnız azletmekle yetinmedi. Istanbul'da, hattâ Türkiye'de kalmasını bile tehlikeli gördü. Sultan Aziz ile V. Murad'ın tahttan indirilmelerinde birinci derecede rol oynıyan, Sultan Aziz'in ölümü hâdisesine sesini bile çıkartmıyan, II. Abdülhamid'in hukukunu, hattâ şahsiyetini kaale bile almıyan Midhat Paşa ile genç hükümdarın işbirliği yapabilmelerine imkân yoktu. Paşa, her gece rakı sofrasında en gizli devlet sırlarını ifşâ ediyor, bu sırlar ertesi gün, bütün Istanbul'da öğreniliyordu. Ziyâ Bey (Paşa) ile Nâmık Kemal'in de katıldığı bu meclislerde Midhat Paşa, hayallerini bile dile getiriyor-

du. Bir defasında cumhuriyet ilânından, III. Napoléon gibi önce cumhurbaşkanı, sonra imparator olacağından bahsetmiş ve «niye 'Âl-i Osmân' olur da 'Âl-i Midhat' olmaz?» diyecek kadar işi ileri götürmüştü. Ertesi gün bu «Âl-i Midhat = Midhat Hânedanı» sözünü herkes duymuştu. Şüphesiz meşrû hânedanın düşürülmesini düşünmek ve konuşmak, demokrat bir monarşide bile çok ağır bir suçtu. Hele böyle birşeyi yürürlüğe koymak demek, imparatorluğun o anda dağılmasını göze almak demekti.

Midhat Paşa'nın hususî asker yazmaya kalkışması, artık II. Abdülhamid'in sabrını taşırdı. Bu yeni asker «Millet Askeri» nâmıyle müstakil bir ordu teşkil edecek ve Midhat Paşa'nın şahsına bağlı bulunacaktı. Hıristiyan ve Müslümanlar'dan gönüllü yazılanlar, başkumandanları Midhat Paşa lehine nümâyişler yapıp, Istanbul'da huzûru bozuyorlardı. Ziyâ Bey (Paşa) ile Nâmık Kemal, bu «millet ordusu»nu destekliyorlardı. II. Abdülhamid, sadrâzamı, bu gönüllülerin seraskerliğe başvurarak I. Ordu'ya yazılmaları husûsunda îkaz etti. Ancak Midhat Paşa'nın teşvikıyle bu gönüllüler : «Bâb-ı Seraskerî maîyyetinde askerliği kabûl etmeyiz, biz milletin askeriyiz» şeklinde nümayiş yaptılar. Böylece çok daha kötü bir Yeniçeri ocağını hortlatmak isteyen Midhat Paşa, şahsına ve devlete bağlı olmak üzere iki bağımsız silâhlı kuvvetin teşkiline girişti. Midhat Paşa'yi azilden başka Türkiye dışında sürgüne mahkûm eden başlıca olay, bu «millet askeri» mes'elesidir. Meşrutiyetçilerin demokrasiyi nasıl anladıklarını göstermek bakımından da bu olay, Türkiye tarihinde garîbin ötesinde, acıklı bir örnek teşkil eder.

Bilhassa iki padişahı tahtından indirdikten sonra tipik bir megaloman olan Midhat Paşa, sürülürken şu tuhaf sözleri söylemiştir :

— Teessüf ederim ki, Istanbul'a avdetimde, ne şevketlû efendimiz'i bu saraylarda ve ne de mülkü yerinde göremiyeceğim!

Midhat Paşa'nın II. Abdülhamid'e kullandığı lisan da, düşmesinin başlıca sebeplerinden biridir. Bugün bile hiçbir devlet başkanının tahammülüne imkân olmıyan, şahsen tahammül etse bile, temsil ettiği devletin şerefinin tahammül etmemesi lâzım gelen bu sözlerden birkaçını burada anmak, faydalı olur. Bir yazısında pâdişâha şöyle hitâb etmiştir : «Evvelâ Zât-ı Mülûkâneleri'ne â'id olan vazâif-i hüküm-dârânenizi mutlakaa bilmelisiniz; zîrâ bi'l-cümle harekâtınızdan, millet nazarında mes'ûl olacaksınız!». Biraz aşağıda şöyle devam etmektedir : «Usûl-i meşveretle idâre olunan bir milletde nizâm nedir, bilir misiniz?... Binây-ı devleti tâ'mîre çalıştığımız sırada, siz â'detâ yıkmak istiyorsunuz.»

Bir defasında, artık çığırından çıkmış bir megaloman hâline gelen Paşa, hükümdarın yüzüne karşı bu gibi sözler söyleyince II. Abdülhamid, kendisini huzûrundan çıkarmıştır. Münasebetler bu hâle getirilince de, artık bir devlet başkanı ile bir hükûmet başkanının bir arada çalışmalarına imkân kalmamış demektir. Bu hususta II. Abdülhamid'de en küçük bir kusur olmadığına burada işâret etmek lâzımdır. Bütün kusur, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın tâbiriyle «önünü, ardını gözetmez, yaptığı işi düşünmez» bir adam olan Midhat Paşa'dadır.

Midhat Paşa, millî geleneklere aykırı davranışlarda da bulunmuştur. Bunlardan bir tekini burada anmak kâfidir : Bosna-Hersek eyaletinde, Türk bayrağındaki ayyıldızın yanına bir haç ilâve edilmesini emretmiş, bu emrini tatbik ettirmiştir. Ancak bu sûretle bu eyâletteki Hıristiyan ısyânını durdurmak şöyle dursun, bu sefer Müslüman Boşnaklar'ı müteessir etmiştir. Devlet bayrağının, bir tek eyalette olsun sadrâzam emriyle değiştirilmesi de, Midhat Paşa'nın demokrasi anlayışına parlak bir örnek teşkil eder. Burada şunu ilâve etmek lâzımdır, bu haçlı Türk bayrağını taşıyan ve Hıristiyanlar'la Müslüman gönüllülerden karışık teşkil edilen bir tabur asker, bu bayrakla Istanbul'da geçit resmi yaptıktan sonra, Niş'teki tümene gönderilmiştir.

Midhat Paşa'dan mühr-i hümâyûnu, Mâbeyn-i Hümâyûn müşîri Büyükamiral Said Paşa almıştır. Paşa, İzzeddin vapuru ile, arzusu üzerine İtalya'da Brindisi'ye çıkartılmış ve üzerinde para olmadığını söylemesi üzerine de kendisine 500 altın verilmiştir. Sürülürken : «Eğer beni buradan sürerseniz, memleket mahvolur!» demiş, hattâ Çanakkale Boğazı'ndan geçerken, Istanbul'da ihtilâlin başlayıp başlamadığını sormuştur. Midhat Paşa sürüldü diye Istanbul'da tek itiraz sesi yükselmemiştir.

Paşa'nın 2. sadâreti 1 ay, 17 gün sürmüştür. Bu kısacık müddet içinde, akla gelen ve gelmiyen hertürlü hatâyı irtikâb ederek, şahsî felâketine zemin hazırlamıştır. 2 sadâretinin toplamı 4 ay, 6 gündür. Yerine Şûrây-ı Devlet reîsi ve II. Abdülhamid'in şehzâdeliğinde Fransızca hocası olan İbrahim Edhem Paşa, sadrâzam olmuştur.

Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (19 Mart 1877)

19 mart 1877'de Meclis-i Meb'ûsân büyük törenle açıldı. Dârülfünûn (üniversite) için yapılan ve 1933'te Adliye iken yanan muhteşem bina, ilk Osmanlı parlâmentosuna tahsis edilmişti. Âyân üyeleri (senatörler), kayd-ı hayat ile tâyin olunmuşlardı.

Meb'ûs (milletvekili) seçimleri, iki dereceliydi. Mısır, Tunus, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Sisam, Necd, Umman gibi iç idarelerinde muhtâr eyaletler, milletvekili göndermiyorlardı. Buna mukabil doğrudan doğruya Bâb-ı Âlî tarafından idare edilen Yemen, Trablusgarb, Bosna-Hersek gibi en uzak eyaletlerin milletvekilleri vardı. Ahmed Vefik Efendi (Paşa), ilk Meclis reîsi oldu. Disipliniyle meşhur olan bu büyük devlet adamı, her kafadan bir ses yükselen bu ilk mecliste, kargaşalığa mâni olan başlıca unsur vazifesini gördü. Milletvekilleri içinde Türkçe bilmiyenler bile vardı. Müzakereler yalnız Türkçe olduğu için, bunlar sadece rey veriyorlardı. Maamafih meclislerin, hükûmeti düşürme hakkı yoktu. Almanya imparatorluğu meclisleri bile 1918'e kadar hükûmet düşüremedikleri için, bu husûsu iptidaîlik şeklinde telâkki etmemek lâzımdır.

Meclisi bizzat II. Abdülhamid, kurulan tahtına oturarak açtı. Yanında iki büyük kardeşi, Velîahd Mehmed Reşâd Efendi ile 2. Velîahd Ahmed Kemâleddin Efendi vardı. Hükümdar, nutkunu, Sadrâzam Edhem Paşa vasıtasıyle Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi Küçük Said Bey'e (Paşa) verdi. Pek parlak olan nutku, o okudu.

93 Harbi'nin Başlaması (24 Nisan 1877)

28 şubat 1877'de âsî Sırbistan prensliği, Bâb-ı Âlî ile sulh yaptı. Sırbistan, eskisi gibi Türkiye'ye bağlı, yıllık vergi verir, hükümdarı padişah tarafından tasdik edilir bir prenslik olup, statüsünde hiçbir değişiklik yapılmıyordu. Ancak Karadağ ısyânı ve Bosna - Hersek kargaşalıkları devâm ediyor, Bulgaristan ve Girit'te nüfûsun ancak yarısını bulan Ortodoks Hıristiyanlar'ın huzursuz kıpırdanmaları da sürüp gidiyordu.

31 martta İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Avusturya - Macaristan ve İtalya arasında Londra Protokolü imzalandı. Bu protokol, Bâb-ı Âlî'ye, Tersâne Konferansı kararlarından daha hafif ıslahat şartları teklif ediyordu. Birkaç Balkan eyaletinde Hıristiyan tab'a lehine yapılacak bu ıslahat mukabilinde Büyük Devletler, Rusya'ya karşı Türkiye'nin sınırlarını garanti ediyorlar, bizzat Rusya, bu garantiye katılıyordu. Rusya için de büyük fedakârlıkları mûcib olacağı muhakkak bulunan bir savaşı Çar II. Aleksandr, göze almak istemiyordu. Rus devletinin bünye zaafını ve Rus milletinin geriliğini bilen bu reformcu hükümdar, Rusya'nın Balkanlar'da fütûhâta atılmasını mevsimsiz görüyordu. Ancak nasıl Istanbul'da savaş isteyen devlet adamları, ve zümre varsa, Petersburg'da da aynı adamlar ve aynı zümre mevcuttu. 1871'de

düşen III. Napoléon'un bütün Avrupa'ya yaydığı milliyetçilik akımı dolayısıyle Ruslar, Türk idaresindeki Slav kardeşlerini kurtarmak için büyük bir propagandanın te'siri altına girmişlerdi. Halbuki milyonlarca Slav Leh kardeşlerine, kan ve ateş altında bir tedhiş idaresini lâyık görüyorlardı.

Londra Protokolü'nün başlıca şartları, Karadağ'a Hersek sancağından Ortodokslar'la meskûn iki kazânın verilmesi, Karadağ'ın gene Türkiye'ye tâbi olmakta devam etmesi, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te bizzat Bâb-ı Âlî tarafından ıslahat yapılmasıydı. Aynı zamanda Tuna boylarında son zamanlarda toplanan Türk ordularının sulh zamanındaki mevcuduna indirilmesi isteniyordu. Buna mukabil Rusya da, son yıl içinde silâha aldığı birliklerini terhis edecek ve kuvvetlerini Türk sınırından uzaklaştıracaktı.

10 nisanda Bâb-ı Âlî, Londra Protokolü'nü reddetti. Bilhassa Karadağ'a arazi bırakılamıyacağı, Büyük Devletler'e bildirildi. Bunun üzerine Çar, Karadağ'a sâdece Nikşik kazâsının bırakılması şartıyle savaşı önliyebileceğini Bâb-ı Âlî'ye tebliğ etti. Bu kazâyı olsun elde etmeden savaşa girişmezse, II. Aleksandr, halkın muhalefetinden ve millî gururun zedelenmesinden korkuyordu. İngiltere'nin savaşa katılma ihtimalini de hesab ediyordu. Türk ordularının mağlûb edileceği de aslâ kesin mâhiyette değildi. 1853 savaşında Türk orduları tek başına Tuna üzerinde Ruslar'ı birçok defalar bozmuşlardı. 1876 Türk ordusu ise, daha kalabalık, daha moderndi. Ancak Ruslar da Kırım Harbi'nden sonra çok hazırlanmışlardı.

Çar'ın son teklifinin de, Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa tarafından, tâbi bir prensliğe bile bir tek kazânın terkedilmesinin «kaanûn-ı esâsîye mugaayir» (bugünki tâbirle : Anayasa'ya aykırı) olduğunu bildirmesi, Türkiye için bir felâket oldu. Hıristiyan ve düşman bir halkla meskûn ehemmiyetsiz bir kazâ terkedilmemek için göze alınan bu savaşta Türkiye'nin uğrıyacağı kayıplar, az aşağıda gösterilecektir.

24 nisan 1877'de Rusya'nın Istanbul maslahatgüzârı, Avrupa'da bulunan meşhur panslavist General İgnatiyef'in yardımcısı Nelidof, hâriciye nâzırı Safvet Paşa'ya, Çar'ın harb ilânı notasını verdi. Aynı gün, Petersburg'daki büyükelçi Tevfik Bey'e (son Osmanlı sadrâzamı Tevfik Paşa), pasaportları tevdi edildi. «93 Harbi» denen 1877 - 78 Türk-Rus savaşı başlamıştı. Bu savaş, 1870 -71 Alman-Fransız savaşı ile 1904-5 Japon-Rus savaşı arasında geçen dünyanın en büyük harbidir. Bu sırada dünya devletlerinin umumî siyâsî durumuna ve aralarındaki dengeye bir göz atmakta, mevzuu kavramak bakımından fayda vardır.

XIX. Asrın Son Çeyreği Başlarken Büyük Devletlerin Karşılıklı Durumu

XIX. asrın son çeyreği başlarken büyük devletler, ehemmiyet sırasiyle İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Türkiye, Avusturya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve İspanya idi. 1850 ile 1875 arasında İngiltere'nin nüfusu —bütün sömürgeleriyle— 259 milyondan 303 milyona, Almanya'nınki 17 milyondan (yalnız Prusya) 42 milyona, Fransa'nınki 39 milyondan 45 milyona, Rusya'nınki 68 milyondan 89 milyona, Türkiye'ninki 54 milyondan 64 milyona, Avusturya'nınki 39 milyondan 38 milyona, Çin'inki 380 milyondan 430 milyona, Birleşik Amerika'nınki 23 milyondan 45 milyona, İtalya'nınki 27 milyona, İspanya'nınki 19 milyondan 25 milyona, geçmişti. 1850 ile 1875 arasında dünya nüfusu, 1.137.000.000'dan 1.326.000.000'a yükselmişti. 1850 nüfusunun 898 milyonunu, 1875 nüfusunun 1.108 milyonunu, büyük devletler teşkil ediyordu. 1850'de büyük devletler dışında kalan devletlerin nüfusu 219 milyonken, bu, 1875'te 189 milyona düşmüştü.

1850'de sayıları 5 olan bir milyondan fazla nüfuslu şehirler 8'e, yarım milyonla bir milyon arasındakiler 6'dan 14'e, yüz binle yarım milyon arasındakiler 104'ten 169'a, elli binle yüz bin arasındakiler 187'den 192'ye, elli bini geçen bütün şehirlerse 291'den 375'e yükselmişti. 1875'te İngiltere'de elli binden fazla nüfuslu 86, Türkiye'de 39, Çin'de 34, Almanya'da 28, Fransa'da 26, Birleşik Amerika'da 23, Rusya'da 16, İspanya'da 15, İtalya'da 14, Japonya'da 13, Avusturya'da 11, Holanda'da 10, İran'da 9, diğer bütün devletlerde ise 51 şehir bulunuyordu.

1875'te Istanbul, dünya şehirleri içinde 5. dereceye düşmüş bulunuyordu: Londra 4.000.000, Paris 2.200.000, New York 1.900.000, Pekin 1.650.000, Istanbul 1.200.000, Berlin 1.200.000, Viyana 1.000.000, Kanton 1.000.000.

Bu tarihte, cihan tarihinde ilk defa olarak bir şehrin nüfusu (Londra), 4 milyona erişmiştir.

1875'e doğru İngiltere, kara ordusu hâriç, hemen bütün belli başlı sahalarda (donanma, deniz ticâreti, iktisat, dış ticâret, sanayi, sömürgeler, büyük şehirler, millî gelir, eğitim, siyâsî istikrar, gerçek demokrasi ve parlemantarizm vs.) münakaşasız şekilde dünyanın en ileri devletidir. Almanya, dünyanın birinci kara ordusuna sahiptir ve İngiltere'ye yetişebilmek için büyük çaba göstermektedir; ancak 1940'a doğru, İngiltere'ye geçici bir şekilde yetişebilecektir. Ciddî bir Alman donanması ve sömürgesi yoktur. Fransa, 1870-71 savaşından yenik çıkmıştır. III. Cumhuriyet, bü-

yük buhranlar içindedir. Mecliste kralcılar ekseriyette olup, her an krallığın yeniden ilânı beklenmektedir. Bir tesadüf, kral namzedinin, üç renkli bayrağı kabûl etmemesi yüzünden, ilân tarihi bile kararlaştırılmış monarşi geri kalmış, asrın sonlarına doğru da cumhuriyetçiler ekseriyeti elde etmişler ve Fransa, günümüze kadar cumhuriyetle yönetilmiştir. Rusya, Batı medeniyetine hemen hemen Türkiye derecesinde yabancıdır. On milyonları bulan serflerini (toprağa bağlı esir) henüz azad edememiştir. Koyu bir mutlakıyet içinde idare edilmekte, bir istisna olan Çar II. Aleksandr, liberal reformlarını, büyük güçlükle uygulıyabilmektedir. Türkiye, 93 Savaşı darbesini henüz yemediği için, dünyanın en ileri devletleri arasındadır. Donanması, İngiltere ve Fransa'dan sonra ikinci, ordusu Almanya, Rusya ve Fransa'dan sonra dünyada dördüncüdür. İngiltere hâriç, diğer büyük devletlerle arasında uçurum denecek bir fark hâsıl olmamakla berâber, 1870'ten sonra Tanzimat hareketinin durması ve başlangıçta ümit veren sanayileşmenin gerçekleştirilememesi, gittikçe Avrupa ile Türkiye'nin arasındaki farkı büyütecektir. Alman imparatorluk tâcını alan ve Avusturya imparatorluğu dışında bütün Alman krallık, büyük-dukalık, dukalık, prenslik ve serbest şehirlerini (cumhuriyet) birleştiren Prusya, Fransa'dan da Alsace ve Lorraine eyaletlerini koparmıştır. Bu eyaletlerin ilkinde Almanlar, ikincisinde Fransızlar çoğunluktur. İtalya, henüz birliğini yapmış, ancak Almanya gibi monarşilerin dahilî muhtariyetlerini muhâfaza ettiği bir federasyon yerine, birleşik bir devlet kurmuş ve İtalya krallığı tâcını giyen Savoie hânedanı dışındaki yerli hânedanları düşürmüştür. İtalya, gelişme devresinin başlangıcında, henüz cılız bir devlettir. Filipinler ve Küba gibi son sömürgelerini henüz koruyan İspanya, kargaşalık ve gerilik içindedir. Çin, Avrupa emperyalizmi ile yüzyüze gelmiş durumdadır. Japonya, henüz büyük devletler arasına girmemiştir. Uzun iç savaştan yıkıntıyla çıkan Birleşik Amerika, çok genişlemiş ve milyonlarca siyah esirini azad etmiştir.

Tuna Cephesi'nin Umumî Durumu

Tuna cephesi başkumandanı, Serdâr-ı Ekrem Müşir Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa idi. Genel karargâhı, Deliorman'da (Kuzeydoğu Bulgaristan) Şumnu şehrindeydi. Bosnasarayı'nda Velî Paşa'nın, İşkodra'da Ali Sâib Paşa'nın, Yenipazar'da Müşir Mehmed Ali Paşa'nın emrindeki birlikler, doğrudan doğruya Abdi Paşa'nın idaresinde değildi; bu birlikler, âsî Sırbistan ve Karadağ prensliklerine karşı tutuluyordu. Abdi Paşa'nın emrinde, 3 ordu

vardı : «Garb Ordusu» denen kuvvete Müşir Osman Paşa (Gazi Osman Paşa) kumanda ediyordu; ordu merkezi, Kuzeybatı Bulgaristan'da, Tuna dirseği üzerinde, Romanya sınırında, Sırbistan'a pek yakın bir yerde bulunan Vidin idi. «Şark Ordusu»nun başında Müşir Ahmed Eyyûb Paşa vardı; merkezi Tuna kıyısında, Romanya sınırı üzerinde Ruscuk idi. «Cenub Ordusu», bu iki ordunun arasında yer almıştı. Bu ordunun başına geçmek üzere, Hersek'te Mostar'da bulunan Müşir Süleyman Paşa çağırılmıştı. Bu genç kumandan, emrindeki Harbiye talebesi ile Sultan Aziz'i tahttan indiren şahıstı. Birden mîrlivâlıktan müşirliğe yükselmişti. Türkçü'lüğün kurucularından sayılan bu zâtın, pek değerli askerî ve tarihî eserleri vardır.

Abdi Paşa'nın idaresine verilen 3 ordunun mevcudu 200.000 kişiyi buluyordu ve savaş sırasında daha da artmıştır. İskodra, Yenipazar ve Bosnasarayı ile sair yerlerde, Yunanistan sınırında, Girit'te bulunan büyük birlikler, bu yekûn dışında kalıyordu. En büyük birlik, Ahmed Eyyûb Paşa'nın Şark Ordusu idi. Mevcudu 100.000 kadardı.

Ruslar'ın ilk anda Tuna üzerine yığdıkları kuvvet, Türkler'inkine nazaran hafif bir üstünlük gösteriyor, 250.000 muharibi ve 800 topu buluyordu. Süvari birlikleri çok iyi teçhiz edilmişti. Cephe gerisindeki Rus ihtiyatları, Türk ihtiyatları ile mukayese edilemiyecek derecede zengindi. Aslında Türkiye'ye tâbî üç prenslik, Romanya, Sırbistan ve Karadağ da savaşa katılmak üzere bulundukları için, Tuna cephesinde denge, Türkler'in aleyhindeydi. Bunlardan Romanya'nın 50.000 kişilik iyi silâhlandırılmış bir ordusu bulunduğu gibi, Rus silâhları ile donanmış Sırp ordusuna da Rus general ve subayları kumanda ediyordu; hattâ Sırbistan ordusunun başkumandanı, ünlü bir Rus generali idi.

Savaşa girişen iki imparatorluğun askerî ve stratejik zaafları, hemen hemen birbirine denkti. Her iki imparatorluk da çok geniş topraklar üzerine yayılmıştı. Rusya, Büyük Okyanus ile Polonya, Kuzey Buz Denizi ile Orta Asya arasında uzanıyordu. Türkiye ise, Orta Afrika ile Polonya ve Adriyatik ile Umman Denizi arasında yayılıyordu. Her iki imparatorluk da, bu sebeplerden ve kuşkuda bulundukları çeşitli devletlere karşı, bütün askerî kuvvetlerini birbirlerine karşı yığacak durumda değillerdi. Türkiye'nin 700.000 askeri olduğu söyleniyordu. Ancak her an kıpırdıyan Yunanistan'a, Girit âsîlerine, İran'a karşı büyük birlikler tutuluyor, Yemen, Libya gibi en uzak ülkelerde Türk tümen, hattâ kolorduları bulunuyordu. Ulaştırma sistemi Türkiye'de, Rusya'da olduğundan bile daha kötüydü. Nüfus bakımından Türkiye, Rusya'ya karşı nisbet-

siz şekilde gerideydi; zira milyonlarca Hıristiyan tab'adan asker olarak faydalanamıyordu.

Romanya'nın durumu kritikti. 50.000 kişilik taze Romen ordusu, aradaki dengeyi bozabilirdi. Savaşın başında Romanya, Türkiye'nin kendisine istiklâl tanıması şartıyle tarafsız kalacağını ve Rus kuvvetlerine geçit vermiyeceğini bildirmişti. Bâb-ı Âlî, bu teklifi hoyratça reddetti. Romanya, üzerinde hiçbir Türk'ün yaşamadığı küçük bir ülkeydi. İstiklâle doğru gidiyordu. Bu tâbi devlete istiklâl tanımakla Türkiye'nin küçük bir prestij kaybı dışında ciddî bir zararı olmazdı. Halbuki istiklâlini metbûu olan devletten koparamıyacağını kestiren Romanya, Rusya'nın kucağına atıldı. Rusya Slav, Romanya ise Latin'di. İki millet biribirine düşmandı. Romanya'da ekseriyet Türk dostu idi. Yâni bu prenslikte durum, Sırbistan ve Karadağ gibi Rus oyuncağı, Slav Ortodoks prensliklerinin durumu gibi değildi. Romanya, Rusya'dan gelecek tehlikeyi müdrikti. Ancak istiklâl sevdasıyle, Türkiye'ye isyan etti ve Rus ordularını, topraklarından geçirdi.

Anadolu (Kafkasya) cephesindeki durumu, Tuna cephesindeki savaşlardan sonra, aşağıda gözden geçireceğiz.

Ruslar'ın Tuna'yı Geçmesi (22 Haziran 1877)

Savaşın îlânından 2 ay sonra Rus orduları, Tuna'yı geçmiye başladılar ve başarı kazandılar :

Ruslar, Romen topraklarında yığınak yaparak, Tuna'ya geldiler. 21 haziran gecesi, Alman asıllı Rus generali Zimermann, 40.000 kişilik kolordusunu Tuna'dan geçirmiye başladı. Ruslar'ın Tuna'dan geçtikleri bu yer, İbrâil'in 15 kilometre güneydoğusunda Maçin idi. Böylece Ruslar, Dobruca'nın kuzeybatısına ayak basmış oldular. 26 haziran gecesinden başlıyarak 4 gün içinde, büyük Rus kuvvetleri, Eflâk'ta Zimniçe'den karşı kıyıdaki Ziştovi'ye geçtiler. Bu, mühim bir geçişti. Çünki Ruslar, Tuna'nın ortasından Ziştovi'ye inmiş oluyorlardı. Burası, Tuna üzerindeki Niğbolu ile bunun az güneybatısındaki Plevne'ye çok yakındı. Bu iki Türk kalesini Ziştovi'den Osma suyu ayırıyordu. Ziştovi'nin doğusu da Yantra suyu ile kapanıyordu. Çar'ın kardeşi Grandük Nikola'nın başkumandanlık ettiği Ruslar, temmuz ayı başlarken, Tuna'yı geçmiş ve bugünki Dobruca ve Bulgaristan topraklarına intikal etmiş bulunuyorlardı.

Düşmanın Tuna'yı böyle kolaylıkla geçmesi ve Türkler'in buna engel olmayışı, bütün dünyayı şaşırttı. Savaş, daha bu geçişle kaybedilmiş sayılabilirdi. Bunun sorumlusu, şüphesiz Serdâr-ı Ek-

rem Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa idi. Viyana'da yetişmiş olan bu bilgili kurmay, ihtiyar, şaşkın ve hareketsizdi. Türkler için bu savaşta en büyük ümid, Ruslar'ın Tuna üzerinde yenilip püskürtülmesiydi. Nitekim 24 yil önce Kırım Savaşı'nda Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, aynı strateji ile Ruslar'ı yenmişti. Müşir Abdi Paşa'nın bu tutumu, izahı kaabil olmıyan ve askerlik bakımından asla savunulamıyacak birşeydi. Bu yüzden II. Abdülhamîd'in liyâkatsiz başkumandanı harb dîvanına sevketmesi bile, sonradan bu padişahın aleyhinde kullanılan kozlardan biri olmuştur.

7 temmuzda Ruslar, Tırnova'yı almak sûretiyle, Balkan Dağları'na yaklaşmış bulunuyorlardı. Düşmanın Balkan Dağları'nda da durdurulamaması hâlinde, Edirne'ye kadar gelememesi için hiçbir tabiî engel kalmıyordu. 16 temmuzda, Tuna üzerindeki Niğbolu da düştü ve 19 temmuzda Ruslar, Balkan Dağları'na eriştiler. 19 temmuzda General Gurko'nun Şıpka Geçidi'ni işgal etmesi, düşmanın büyük bir başarısıydı. Tırnova ve Gabrovo ile güneyde Kızanlık arasındaki 1.334 metre yüksekliğindeki bu geçit, Balkan Dağları'nın en stratejik noktasıydı. Böylece Türk ordusunun büyük kısmı Tuna ile Balkan Dağları arasında, fakat bâzı büyük birlikler de Balkanlar'ın güneyinde kalıyordu. Bu birlikler, ancak Şıpka yoluyla kuzeye geçebilip büyük Türk kuvvetleri ile birleşebilirlerdi. Binaenaleyh Şıpka Boğazı, Ruslar'dan alınmadıkça, savaşın kazanılmasına hiçbir ihtimal yoktu.

17 temmuzda Abdülkerim Nâdir Paşa azledildi ve yerine Müşir Mehmed Ali Paşa, başkumandan yapıldı. Harb harekâtının bu ilk ayı, böylece, tam bir Rus başarısıyla kapanmış oldu.

Mehmed Ali Paşa, değerli bir askerdi. Fakat 93 Harbi gibi çok büyük çapta bir savaş kazanacak, hattâ az çok başarı ile yürütecek bir adam değildi. Üstelik genç olduğundan, diğer müşirlerle arasında düşmanlığa kadar varan bir kıskançlık ve rekabet vardı. Türk ordusunda öyle müşirler bulunuyordu ki, Mehmed Ali Paşa'ya başarı kazandırmamak için savaşı kaybetmeyi tercih edebilecek tıynetteydiler ve bütün hareketleri ile bu tıynetlerini ortaya koydular. Son yıllara kadar gizli kalan bazı çok mühim vesikaların Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanması ile, bu müşirler arasındaki çirkin ve aşağılık rekabet ve düşmanlıklar ortaya çıkmıştır. İnhitat devri Türkiye'sinde mânevî yapının ve vatan sevgisinin ne derekede olduğunu anlamak için, bu vesikaları okumak kâfidir. Gene bu vesikalar, savaşı Abdülhamid Han'ın Yıldız'dan idare ettirdiği için kaybettiğini savunan eski ve gülünç tezi, tamamen çürütmüştür. Yıldız'daki seraskerlik kurmayları, bu müşirlerin zararlı davranışlarını kısmen olsun önliyebilmek için, bazan

müdahale etmişler ve tabiî padişah nâmına emir vermişlerdir. Aşağıda görüleceği gibi, Gazi Osman Paşa'nın Plevne'yi sonunda bırakması da, Türk kumandanlarının bu kaleye kâfi yardımı yapmamış olmaları dolayısıyledir.

Bu sırada 45 yaşında genç bir kumandan olan ve geçen yıl âsî Sırp ordusunu perişan ettiği için müşirliğe yükseltilen Osman Paşa, Vidin'den hareket ederek, İsker suyunu geçti ve kuşuçuşu 150 kilometre güneydoğuda olan Plevne'ye geldi. Doğru dürüst bir kalesi olmıyan Plevne'yi elinden geldiği kadar tahkim etmiye girişti. Ruslar'ın Plevne engelini atlamadan Balkanlar'dan güneye sarkmaları mümkin değildi.

Diğer taraftan genç müşirlerden Süleyman Paşa, Hersek'teki kolordusuyla Tuna cephesine hareket etmek emrini aldı. Bu nakil, kolordunun kuşuçuşu 650 kilometrelik çok dağlık bir araziden geçip yıpranmaması için, deniz yoluyla yapılacaktı. XVII. asırdan beri Türk askerî tarihinde, bu kadar büyük bir askerî kuvvetin donanma ile nakli görülmemişti. Binaenaleyh, başarıldığı takdirde, mühim bir hâdise teşkil edecekti ve hareket, başarıldı. Süleyman Paşa, güneyden Şıpka Geçidi'ne vararak, Ruslar'ın elindeki geçidi cebren geçip kuzeye çıkmak istiyordu. Bu hareketin başarılması ise, Ruslar'ın tamamen kötü bir duruma düşmeleri demekti. Temmuz sonlarında savaşın durumu, iki taraf için de karanlıktı.

Süleyman Paşa, 25.000 askeriyle Karadağ'ın güneyinde Adriyatik üzerindeki Bar (İtalyanca : Antivari) limanına geldi. Buradaki Türk filosu, kolorduyu aldı ve Otranto Boğazı, Yunan (İyonya) Denizi, Mora ile Girit arası ve Ege Denizi'nden geçirerek, Batı Trakya'da Dedeağaç limanına, Meriç'in az batısına çıkardı. Dedeağaç'tan trene bindirilen kolordu, temmuzun 26. günü Kızanlık yakınlarında trenden indirildi ve General Gurko'nun savunduğu Şıpka Geçidi'nin güney eteklerine vâsıl oldu. Süleyman Paşa, 9 temmuzda Hersek'ten hareket emrini almış, 17 günde deniz yoluyla Şıpka Geçidi'ne vararak, parlak bir askerî başarı göstermişti.

Birinci Plevne Zaferi (20 Temmuz 1877)

Süleymen Paşa, Şıpka'ya vardığı zaman Türkler, 6 gün önce Birinci Plevne muhârebesini kazanmış bulunuyorlardı ve Ruslar'ın durumu sarsılmıştı. Müşir Osman Paşa, Vidin'den bir haftalık cebrî yürüyüşle Plevne'ye varmış ve Niğbolu'dan gelip Plevne'yi işgal etmek isteyen Alman asıllı General Schilder-Schuldner'e takaddüm etmişti. Bu General, 19 temmuzda Plevne'ye eriştiği zaman, Osman Paşa, şehri işgal etmiş ve tahkime başlamış bulunu-

yordu. Henüz takviye almamış, yorgun Türk birliklerini, daha tahkim edilmemiş bu mühim stratejik mevkıden atmak isteyen Rus generali, 20 temmuzda taarruza geçti.

«Birinci Plevne Muhârebesi» diye anılan bu vuruşmada, 2.847 ölü ve büyük ölçüde ağırlık bırakan Ruslar, bozgun hâlinde kaçtılar. Bununla berâber büyük kuvvetlerle Plevne önüne gelip General Schilder-Schuldner'e katılan General Krüdner (bu da Alman asıllıdır), 10 gün sonra, Türk kalesini düşürmek için ikinci bir teşebbüse geçmekten çekinmedi.

İkinci Plevne Zaferi (30 Temmuz 1877)

Osman Paşa'nın adını bütün dünyaya duyuran, bu ikinci Plevne zaferidir. 30 temmuzda Ruslar, 50.000 asker ve 184 topla Plevne'ye saldırdılar. Osman Paşa'nın 58 topu ve 23.000 askeri vardı. General Krüdner, 7.305 ölü verdikten sonra, bozulan ordusunu zorla toparlayıp Plevne yakınlarından çekildi. Bu zafer Osman Paşa'ya sadece 100 şehîd ve 400 yaralıya mal oldu. Artık Türk askerinin mânevî kuvveti ve kumandanına itimadı fevkalâde arttığı gibi, Rus ordusu arasında da Plevne'nin düşürülmesi imkânsız uğursuz bir kale olduğu telâkkisi hâkim oldu. Savaşın istikbali, Tuna'nın 30 kilometre güneyindeki bu küçük şehirde düğümlenmiş oldu. Ruslar, bu düğümü çözerlerse, savaşı da kazanacaklardı. Bütün dünya gazetelerinin harb muhâbirleri ve büyük devletlerin askerî ataşeleri, Plevne yakınlarına geldiler. Telgraf hatları, Plevne üzerinde günlük durumu bildiren tafsilâtlı haberleri, aylarca bütün dünya basınına dağıttı. Avrupa harb akademilerinde ve genel kurmaylarında, Plevne'nin âkıbetinin ne olacağı tartışılmaya başlandı. Osman Paşa'nın, savunma savaşı stratejisine yepyeni unsurlar getirdiği, daha muhâsaranın ortalarında kabûl edildi. Çar'ın ve Padişah'ın kalbleri, iki zıt duyguyla, aylar boyunca, yalnız Plevne için attı. Ancak tek mühim savaş alanı Plevne değildi. İkinci Plevne muhârebesi sırasında güneyde Müşir Süleyman Paşa karşısında da Ruslar bir ölüm kalım mücâdelesine girişmiş bulunuyorlardı.

Süleyman Paşa, 7 Gün, 7 Gece Şıpka Boğazı'nı Zorladı, Fakat Geçemedi (20-26 Ağustos 1877)

Müşir Süleyman Paşa, temmuzun son günü General Gurko'yu Eski Zağra'dan Şıpka'ya attı. Karargâhını, Şıpka'nın bir kaç kilometre güneyinde, Kızanlık'ta kurdu. Ancak 20 ağustosta Şıpka Geçidi'ne taarruza başladı ve 7 gün, 7 gece, taarruzunu devam

ettirdi. Bu 7 gün, 7 gece, başta Abdülhamid Han olmak üzere Türk nâzır ve ileri gelenleri, Yıldız'da telgrafın başından ayrılmıyarak harekâtı dakikası dakikasına tâkıyb ettiler. Bir hafta, Ruslar'ın boğazdan sökülüp atılmak üzere olduğu veya Türk taarruz gücünün kırıldığı söylentileri, bütün dünyâyı heyecâna verdi. Ancak 26 ağustos gecesi Süleyman Paşa, geçitten Kızanlık'a çekildi. Büyük ve taze takviye kuvvetleri alan General Gurko'yu, Şıpka'dan atamamıştı. Şıpka Boğazı'nı elinde tutan tarafın ne büyük avantajlara sâhib olacağını, yukarıda anlatmıştık. Tabiî bu kadar mühim stratejik bir mevziin Ruslar tarafından ele geçirilivermesindeki bütün sorumluluk, cephenin ilk başkumandanı olan Serdâr-ı Ekrem Abdi Paşa'dadır.

17 eylûl gecesi, bâzı takviye kuvvetleri almış olan Süleyman Paşa, bir sürpriz taarruzuyla boğazı geçmek istediyse de, gene başarı kazanamadı. Balkan Dağları'nın kuzeyindeki Türk ordularının güneydeki Türk tümenleri ile birleşmesi, hattâ Anadolu ve diğer ülkelerden getirilecek birliklerin (Mısır birlikleri bile cepheye sevkedilmişti) Balkanlar'ın kuzeyine geçirilmesi imkânı kalmamıştı. Balkanlar'ın kuzeyindeki iki Türk ordusu ile mülhak tümenler, ne yapabileceklerse yapacaklardı. Üçüncü Türk ordusunu Kızanlık ve çevresinden deniz yoluyla Varna'ya çıkartmak da düşünülmedi. Çünki Balkanlar'ın güneyini boş bulan Ruslar, Şıpka Boğazı'ndan Doğu Rumeli'ne dalar, Edirne'ye kadar gelebilirlerdi. Zâten Rus planının esası buydu. Ancak Plevne'nin beklenmiyen mukavemeti, bu planın uygulanmasını uzun aylar geciktirdi.

Başkumandan Müşir Mehmed Ali Paşa ise, Süleyman Paşa'nın Şıpka'yı aşamaması üzerine, ağustos sonlarında taarruza geçti. Karşısında Grandük Nikola'nın Lom suyunun batı kıyısı boyunca yerleşmiş büyük kuvvetleri vardı. Ruscuk'ta Tuna'ya karışan Lom suyu, Deliorman'ın batı sınırını teşkil ediyordu. Mehmed Ali Paşa, bu çevrede 22 ağustosta Ayazlar, 30 ağustosta Kahraman, 5 eylûlde Kaçılova ve Ablova meydan muhârebelerini kazandı. Ancak daimî şekilde Tuna kuzeyinden takviye alan Rus kuvvetlerinin nisbetsizliği büyüdüğünden, düşman hatlarını yarıp Plevne'ye gitmek ve Plevne muhâsarasını kırarak Şıpka'yı bu defa kuzeyden zoralıyarak düşürmek imkânı kalmadı. Mehmed Ali Paşa, Plevne'ye gelebilseydi, Şıpka'da General Gurko mahvolacaktı. Çünki güneyden de Süleyman Paşa'nın ateşi arasında kalacaktı. Eylûl ayı girerken savaşın âkıbeti Ruslar için hâlâ bu derecede karanlık durumdaydı.

Mehmed Ali Paşa'nın ağır ve tereddütler içinde ilerlemesi, Ruslar'a çok değerli iki hafta kazandırdı. 21 eylûlde Ruslar, Çakırköy meydan muhârebesinde Türk başkumandanını yendiler. Bu 21 eylûl, savaşın gerçek dönüm noktası oldu. Zira birkaç meydan muhârebesi kaybetmiş olan Grandük Nikola'nın durumu, eylûlün ilk üç haftasında son derece kritikti. Ağabeyi Çar II. Aleksandr bile cepheye ve Plevne önlerine gelmiş, askerini teşci ediyordu. Petersburg'da anarşistler, Rusya'nın şerefinin mahvolduğundan bahsedip hükûmete karşı harekete geçmişlerdi. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi Mehmed Ali Paşa, bu müsait ortamdan zaferi çekip çıkaracak adam değildi. Osman Paşa'nın askerlik dehâsından mahrumdu. Üstün düşman kuvvetlerine karşı başarı kazanması, kazansa bile bundan netice istihsal etmesi, mümkin olmadı.

Bunun üzerine Müşir Süleyman Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın yerine 28 eylûlde başkumandanlığa getirildi. Mehmed Ali Paşa'nın başkumandanlığı, 2 ay, 12 gün devam etmişti. Süleyman Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'da olmıyan cesâret, daha doğrusu atılganlık, cür'et ve enerjisi beğeniliyordu. Zira artık cür'et dışında mâkul bir hareketle Türkler'e zaferi kazandıracak ortam kaybedilmişti. Süleyman Paşa'nın, Gazi Osman Paşa'nın 11 eylûlde kazandığı Üçüncü Plevne muhârebesini değerlendirebileceği ümid ediliyordu.

Üçüncü Plevne Zaferi (11 Eylûl 1877)

Plevne önüne gelen II. Aleksandr, yanında başkumandan olan kardeşi Grandük Nikola olduğu halde, son Rus ihtiyatlarını da Osman Paşa'ya karşı sürdü. Petersburg'dan hassa alayları ve Kazak süvari birlikleri bile getirildi. Bu sûretle Plevne önlerinde eylûlün ilk haftası içinde 6 yeni Rus tümeni mevzi aldı. Bu da kifayet etmedi. 50.000 kişilik Romen ordusuna ihtiyaç görüldü. Bu sırada Türkler, Sırbistan ve Karadağ ile de savaşıyorlardı. Fakat Sırplar için, Türkler'e karşı bir başarı kazanmak bahis mevzuu olmadı. Çar, Romanya prensi I. Karol'e şu tarihî telgrafı çekti :

«İmdadımıza gel! İstediğin gibi, istediğin yerden, dilediğin şartlarla Tuna'yı geç! Acele Plevne'de yardımımıza yetiş! Türkler bizi mahvediyorlar! Hıristiyanlık, dâvasını kaybetmek üzeredir!»

I. Karol, 3 piyade ve 1 süvari tümeni ile Plevne'ye yetişti. Çar, Plevne önlerindeki bütün kuvvetlerin kumandasını, Romanya Prensi'ne bıraktı. Kırım Savaşı'nda Sivastopol tahkimatını yapmakla ünlü, meşhur istihkâmcı General Tottleben, I. Karol'un kurmay başkanı oldu. Cesur, yıpranmamış, genç Romen ordusu, savaşın sonunda istiklâlini kazanacak ve krallık derecesine yükse-

lecek bir Romanya uğruna, geleneksel düşmanları Slav Ruslar'ın yanında canla, başla savaşmıya başladı. Bununla berâber düşman, üçüncü Plevne muhârebesini de kazanamadı.

Düşman, 432 topla geceli gündüzlü Plevne'yi döğüyordu. Osman Paşa'nın elinde 30.000 asker ve 58 top vardı. Ancak bir Türk şehri olan Plevne'nin erkek, hattâ kadınları bile, Türk ordusunun yanında savaşıyor ve ellerinden geleni yapıyorlardı. Plevne'de Osman Paşa, Ruslar'ın batı yolunu kesmişti. Plevne'nin doğusundan Sırbistan'a kadar olan ülke, bu arada Vidin gibi kaleler, Türkler'in elindeydi. Doğuda Mehmed Ali Paşa, Ruslar'ı Deliorman sınırında mıhlamıştı. Dobruca'nın kuzeyindeki Rus kuvvetleri, karşılarında Türk kuvvetlerini mıhlamak için, hareketsiz bulunuyorlardı. Güneyde Süleyman Paşa, Şıpka'dan düşmanı geçirtmiyordu. Ruslar'ın bu her taraftan çevrilen Türk çenberini yarmak için, önce Plevne'yi düşürmeleri îcâb ediyordu.

11 eylûlde, 12 saat süren büyük Rus taarruzu, düşmanın kesin mağlûbiyetiyle netîcelendi. Osman Paşa, Üçüncü Plevne muhârebesini de kazandı. 3'ü general ve 350'si subay olmak üzere Ruslar, 15.553 ölü verdiler. Türk zâyiatı, şehîd ve yaralı olarak 3.500 kadardı.

Eylûl ortalarında Ruslar'ın yalnız Plevne önlerindeki zâyiatı, ölü ve yaralı olarak 50.000'i bulmuştu. Başka hiçbir kesimde bu kadar ağır zâyiat vermemişlerdi. Ancak Plevne'nin durumu, sonuncu zaferden sonra kritikleşmişti. 3 eylûlde Ruslar, Plevne'nin güneydoğusunda, Osma suyunun doğu kıyısı üzerindeki Lofça'yı işgal ettiler. Bu sûretle Plevne, üç taraftan kuşatılmış oldu. Yalnız güneybatıda Sofya'dan cephâne ve mühimmat alınabiliyordu. Bunların çoğunu da Ruslar daha yolda ele geçiriyorlardı. Şıpka'dan gelen General Gurko, 28 ekimde 35.000 kişilik bir kuvvetle, Sofya - Plevne yolunu da kapatınca, Plevne, tam mânâsiyle, dört taraftan kuşatılmış oldu. Osman Paşa'nın elinde az cephâne kalmıştı. Çok büyük ölçüde ateş kudreti isteyen böyle büyük bir muhârebeyi devâm ettirmek, hemen hemen imkânsızlaştı. Tek çâre, düşman hatlarını yarmıya teşebbüs ederek Plevne'den çıkıp gitmekti. Bu ümid de zayıftı. Zîrâ muhâsara eden düşman, kahredici bir sayı üstünlüğüne sahipti. Ancak başka çâre de kalmamıştı.

Üçüncü Plevne zaferi üzerine II. Abdülhamid, Osman Paşa'ya «Gazi» unvanını vermişti. Bunu kıskanan Türk kumandanları, Plevne'yi kurtarmak için hiçbir teşebbüse girişmediler. Ellerindeki kuvvetleri tehlikeye atıp mağlûb olmaktan da korkuyorlardı. Süleyman Paşa, eski başkumandan Müşir Mehmed Ali Paşa ile Müşir Rauf Paşa'ya Plevne yolunu açmalarını emrettiyse de, böyle

birşeye teşebbüs dahi edilmedi. Paşalar, kendilerinden genç olan Süleyman Paşa'yı da çekemiyorlardı. Yalnız Ferik (sonradan Müşir) Deli Fuad Paşa, 4 aralıkta Ruslar'ı Elena meydan muhârebesinde yendi; 11 top ve birçok Rus ağırlığını zabtetti. Fakat bu zafer, neticesiz kaldı.

Süleyman Paşa, 11 aralıkta Maçka meydan muhârebesinde yenildi ve Şıpka'nın kuzeyine hâkim olan Tırnova'yı geri almak ümidini kaybetti. Böylece Plevne'ye imdat için hiçbir ümid kalmadı. Kışın gelmesi üzerine soğuklar, açlık ve hastalık başladı. Osman Paşa, Grandük Nikola'nın 2 kasım günü yazdığı Plevne'yi teslim etmesine dâir çok nâzik mektuba, 13 kasımda, gene çok nâzik bir dille red cevabı vermişti. Ancak aralık girince, Plevne'den çıkabilmek teşebbüsünde bulunmaya ve mümkin olursa henüz Türkler'de bulunan Sofya'ya çekilmeye karar verdi.

Plevne'nin Düşmesi (10 Aralık 1877)

10 aralıkta Osman Paşa, bir gece çekilmesi yapmak istedi. Ancak düşman hatlarını yarmak mümkin olmadı. Aylardan beri bütün gayretleri göstermiş olan birliklerini boş yere harcamak istemedi; teslim olmıya karar verdi. Zâten hurûc hareketinde bile 2.500 şehîd, 3.500 yaralı verilmiş, bizzat kendinin atı vurularak ölmüş ve atını öldüren aynı kurşun, sol dizinden Gazi Osman Paşa'yı da yaralamıştı. Kurmay başkanı Mîrlivâ Tevfik Paşa, teslîm olma teklifini Ruslar'a iletti. General Strukof, Tevfik Paşa ile berâber, Osman Paşa'nın yarasının sarıldığı anda, Türk müşîrinin bulunduğu kulübeye geldi. Osman Paşa'nın oturma teklîfini reddederek, üstün rütbede bulunan Türk kumandanının karşısında esas vaziyette Fransızca konuştu. Biraz sonra gelen Korgeneral Ganetski, Osman Paşa'nın kılıcını aldı. Ancak az sonra durumu öğrenip yetişen Rus başkumandanı Grandük Nikola, askerî tören yaptırarak, askerlik ve esîrlik kaidelerine aykırı olmasına rağmen, Osman Paşa'ya kılıcını iade etti. Heyecan ve samimiyetle takdir ve parlak savunmasından dolayı tebriklerini bildirdi.

12 aralıkta Osman Paşa, çevresi kendisine saygı göstermekte olan Rus generalleriyle sarılı olduğu halde, onlarla Fransızca askerî sohbetler yaparak Bogot'a Çar'ın bulunduğu Rus umumî karargâhına getirildi. Çar'ın huzûruna kabûl ve tebrik edildi. 16 aralıkta, Rusya'ya sevkedildi. Rusya'da harb esîri muâmelesine tâbî tutulmadı. Birçok Rus şehirlerini serbestçe gezdi. Her şehirde askerî törenle karşılanıp askerî törenle uğurlandı.

Bu sûretle Plevne muhâsarası 4 ay, 23 gün sürmüş ve savaşı

bu müddete yakın bir zaman uzatmıştı. Plevne düşünce, bu kalenin önünde mıhlanıp kalmış olan 150.000 kişilik Rus-Romen ordusu, doğuda Mehmed Ali, Rauf, güneyde Süleyman Paşalar'ın önlerindeki daha büyük Rus orduları ile birleşmek imkânına kavuştu. Birleşen Ruslar, Türk kuvvetlerini önlerine katıp Şıpka Geçidi'nden Güney Bulgaristan'ın istilâsına başlıyabilir, Edirne, mümkinse Istanbul'u düşürerek, savaşa son verebilirlerdi.

Bu sırada 14 aralıkta Türkler'e taarruza geçen Sırplar da, 10 ocak 1878'de Niş'e girdiler. Karadağlılar ise, 10 ocakta Bar (Antivari) kasabasını alıp Adriyatik'e çıktılar ve 19 ocakta Ülgün (İtalyanca : Dulcigno) limanını ele geçirip az güneye, Arnavutluk yakınlarına, İşkodra çevresine sarktılar. 24 şubatta Romenler, Vidin'i işgal edip Kuzeybatı Bulgaristan'dan Türkler'i kovdular. 2 şubatta Yunanistan, savaş ilân etmeksizin 12.000 askerle Tesalya'ya girdi.

Serasker kaymakamı (savunma bakanı, genelkurmay başkanı ve baskumandan vekili) Müşir Rauf Paşa ile Süleyman Paşa arasındaki şiddetli düşmanlık, Balkan Dağları'nda Ruslar'ı durdurmak ümidini de mahvetti. 9 ocak 1878'de General Radetski, 50.000 kişiyle Ferik Veysel Paşa'nın kolordusunu dağıttı ve Şıpka'nın güney eteklerini açarak nihâî Rus zaferini sağladı. Veysel Paşa, 4'ü albay olan 280 subay ve 12.000 askeriyle teslim oldu. Kolordusunun diğer yarısı, başıbozuk şekilde çekilip kaçtı. Süleyman Paşa, Meriç'in kuzey kıyısında, Şıpka'nın güneybatısında Tatarpazarcığı'nda bulunuyordu.

Süleyman Paşa, General Gurko'nun üstün kuvvetleri karşısında meydan muhârebesi vermeden ve ordusunu ezdirmeden, Batı Trakya'da, Meriç'in değil, Arda'nın bile güneyinde bulunan Gümülcine'ye çekildi. Bu durumda General Radetski, Meriç'i geçmek imkânını buldu. 3 ocakta Sofya, 8 ocakta Şıpka'nın az güneyindeki Kızanlık, 9 ocakta Sofya ile Tatarpazarcığı arasındaki Samakov, 14 ocakta Tatarpazarcığı, Eski Zağra'nın az güneybatısındaki Çırpan, az kuzeydoğusundaki Yeni Zağra, 16 ocakta Şıpka Geçidi'nin kuzeyindeki Tırnova, 17 ocakta Meriç'in güney kıyısında mühim bir şehir olan Filibe, 19 ocakta Cisr-i Mustafapaşa, 20 ocakta da, Türkiye'nin, hattâ Avrupa'nın en büyük şehirlerinden olan Edirne, Ruslar'ın eline düştü. Tuna üzerinde Ruscuk dayanıyordu.

Müşir Ahmed Eyyûb Paşa, şehrin harab olmaması için, Edirne'yi savunmamış ve Kırklareli'ne çekilmişti. Buna rağmen çekilmeden önce cephânelikleri ateşlediği için, târihî Türk şehrinin pek güzel anıtlarından bir kısmı mahvoldu ve diğer bir kısmını da

şehre giren Ruslar tahrîb ettiler. Edirne'ye, General Strukof girmişti. Arkasından General Skobelef'in büyük kuvvetleri ve 26 ocakta da Başkumandan Grandük Nikola geldi.

26 ocakta Dimetoka ve Edirne'nin güney-güneydoğusundaki Uzunköprü (Ergene), 29 ocakta Çorlu, 5 şubatta, Marmara üzerindeki Silivri, 6 şubatta, onun kuzeydoğusundaki Çatalca düştü. Istanbul'un Avrupa banliyölerinden Yeşilköy bile işgal edildi ve Grandük Nikola, sulh şartlarını dikte etmek üzere, umumî karargâhını Yeşilköy'de (o zamanki adı : Ayastafanos) kurdu.

Anadolu (Kafkas) Cephesi

Tuna (Rumeli) cephesinde savaşın seyri bu şekli tâkıyb ederken, ikinci, fakat daha az ehemmiyetli Kafkas (Anadolu) cephesinde mühim hareketler oldu.

Savaş patladığı zaman Kafkasya sınırında 90.000 Türk askeri ve 97 sahrâ topu vardı (kale topları hâriç). Başkumandan, Müşir Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa idi. Genç, çok kaabiliyetli bir askerdi. Müşir Derviş Paşa, bir kolordu ile Batum'da idi. Erzurum kalesi, Erzurum vâlisi Müşir Kurd İsmail Paşa'nın emrine verilmişti. Doğu cephesindeki bu üç müşir arasındaki geçimsizlik de şiddetliydi.

Bu Türk kuvvetlerinin karşısında, Ermeni asıllı Rus orgenerali Melikof'un 125.000 askeri ve 189 topu vardı. Daha savaşın ilk aylarından itibâren Ruslar, devamlı takviye almıya başladılar.

Doğu cephesinde savaş, General Tergukasof'un 30 nisanda Bâyezid'i (Doğubeyazıt) ve 17 mayısta Ardahan'ı almasıyla, Batı (Tuna) cephesinden çok önce başladı. Bu başarılardan cesâret alan Rus generali Kars'a doğru ilerlerken, 21 haziranda Halyaz meydan muhârebesinde Ahmed Muhtar Paşa'ya yenildi. 25 haziranda Muhtar Paşa, bizzat Başkumandan Melikof'u, Zivin meydan muhârebesinde mağlûb etti. Bunun üzerine Çar, Melikof'u azletti ve Kafkas cephesi başkumandanlığını, kardeşi Grandük Mihaylo'ya verdi. Mareşal Grandük Mihaylo, Çar'ın üç erkek kardeşinin küçüğü olup 45 yaşında bulunuyordu. Bir yaş büyük ağabeyi Mareşal Grandük Nikola (Nikolay) ise, Tuna cephesi başkumandanı idi. Bu sırada son yıllarını yaşamakta olan Çar II. Aleksandr ise, 59 yaşında bulunuyordu.

Ferik Fâzıl Paşa, bir Türk filosu ile denizden Sohumkale'ye bir tümen çıkardı. Gürcistan'ın kuzeybatısına çıkarılan bu tümen, Ruslar'ı çok rahatsız etti. Ancak, belli Rus kuvvetlerini karşısında tutmaktan fazla bir faydası olmadı.

25 ağustosta Muhtar Paşa, Gedikler meydan muhârebesini de

kazandı. Kars ile Gümrü arasındaki Gedikler'de kazanılan bu zafer, Ruslar'ı sarstı. II. Abdülhamid, bu zafer üzerine Muhtar Paşa'ya «Gazi» unvanını tevcih etti. Muhtar Paşa'nın «Gazi» liği, Osman Paşa'nınkinden az evvele tesadüf eder.

4 ekimde Ruslar, Yahniler meydan muhârebesini de kaybettiler. Bu vuruşmada zaferi, 74.000 Rus askerine karşılık 34.000 Türk askeri kazanmıştı. Ruslar 10.000, Türkler 2.500 zâyiat vermişlerdi. Ekimin ilk haftalarında düşman, Kafkas cephesine son ihtiyatlarını da yığmış ve dengesizlik, Türkler aleyhine tehlikeli bir şekilde büyümüştü. Grandük Mihaylo, bu durumdan faydalanmakta gecikmedi.

15 ekim Alacadağ meydan muhârebesi, Kafkas cephesinde dönüm noktası teşkîl etti. Binâenaleyh Ruslar bu cephede, Tuna cephesinden daha geç başarı kazanmıya başladılar. Kars'ın güneydoğusunda geçen bu meydan muhârebesinde Ruslar, 254 top, 27 süvari alayı, 79 piyade taburu ile, Muhtar Paşa'nın zayıf ordusuna yüklendiler. Ferik Ömer ve Hacı Râşid Paşalar, 6.000 askerle esîr düştükleri için Muhtar Paşa, muhârebeye devam etmedi ve çekilmiye başladı. 4 kasımda Erzurum'a vardı. Bu çekiliş bile, sonradan örnek olarak, Avrupa harb akademilerinde kurmay namzetlerine okutulmuştur. Pek üstün düşman karşısında ordusunu muhâfaza ederek yapılan bu çekiliş, gerçekten askerî bakımdan pek değerliydi. Çünki Türk ordusunu dağılmaktan kurtarmıştı.

Muhtar Paşa, Erzurum'a çekilince, 18 kasımda Kars düştü. Plevne 10 aralıkta düştüğü için, bu sırada Ruslar, daha batıda da, kesin zafer kazanmamışlardı. Ruslar, Kars ile Erzurum arasında durduruldular. II. Abdülhamid, Istanbul'un savunulması işiyle görevlendirmek üzere Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı çağırdı. Kurd İsmail Paşa, Muhtar Paşa'nın yerine geçti.

Gazi Muhtar ve Gazi Osman Paşa'lar Hakkında

Bu büyük savaşta Doğu cephesinin kahramanı olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Gazi Osman Paşa'dan 7 yaş küçüktü. 38 yaşındaydı. 32 yaşında müşir olmuştu. Kendisi binbaşı iken, o sırada gene müşir olan Derviş Paşa'nın maiyyetinde, genç bir kurmay olarak çalışmıştı. Bu savaşta ise Derviş Paşa, Muhtar Paşa'nın emrine verilmişti. Sultan Aziz'in son zamanlarında bir ara nâfia nâzırı da olan Muhtar Paşa, II. Abdülhamid'den «Gazi» unvanını ve altın kılıç kazanınca, ünü arttı. Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reîsi oldu. 1892'den 1908'e kadar Mısır fevkalâde komiserliğinde bulundu. Bu şatafatlı, fakat hareketsiz görevi için, II. Abdülha-

mid'e düşman kesildi. 1912'de sadrâzam bile oldu ve 1918'de öldü. Matematik ve astronomi bilgini olarak da ünlüdür ve eserleri Fransızca ve Arabca'ya çevrilmiştir. 40 savaşa katılan, ikisinde yaralanan Muhtar Paşa, zamanın en büyük askeri olan Mareşal von Moltke ve İmparator Franz Joseph tarafından çok takdîr edilmiştir. Ancak siyâset adamı olarak başarı kazanamamıştır. Fâtih Camii avlusunda gömülüdür.

93 Harbi'nin en büyük kahramanı olan Gazi Osman Paşa ise, dünya askerlik tarihinde savunma savaşına yeni prensipler getirmiştir. Bütün XIX. asır boyunca Türkler'in yetiştirdiği gerçek dehâ sahibi tek asker sayılabilir. Tokatlı olan Osman Nuri Paşa, Rusya'dan Istanbul'a dönünce, halk tarafından çılgınca alkışlanarak karşılandı. Serasker (savunma bakanı) ve mâbeyn müşîri oldu. Ölünceye kadar, Türk imparatorluk sarayının bu en yüksek görevinde kaldı ve törenlerde padişahın arabasında, padişahın karşısında oturdu. 1900'de 68 yaşında öldü. Fâtih Camii avlusundaki türbesine gömüldü. II. Abdülhamid, büyük kızları Zekiye (1872 - 1950) ve Naîme (1876 - 1945) Sultanlar'ı, Osman Paşa'nın büyük oğulları Müşir Dâmâd Nûreddin (1865 - 1953) ve Müşir Dâmâd Kemâleddin (1868 - 1920) Paşalar'a vererek, büyük iltifat eseri gösterdi. Osman Paşa'nın bu izdivaçlardan doğan torunları hayattadır. Osman Paşa'nın zevcesi Zât-i Gül Hanım, 1940'a kadar yaşamıştır.

Plevne'de Rus kurşun ve gülleleriyle delik deşik olan Türk alay sancakları, hükümdarın irâdesiyle, bu yaralı halleriyle aynen saklandı ve askerî törenlerde, birliklerin önünde bulunduruldu. *Plevne Marşı,* bilhassa meçhul bir halk san'atkârının yazıp bestelediği Kürdî makamından *Plevne veya Gazi Osman Paşa Türküsü,* günümüze kadar, Türkler'in bu büyük tarihî mâcerasını ve onun kahramanını unuttturmadı.

93 Harbi Üzerinde Bazı Düşünceler

93 Harbi, Türkiye tarihinin en büyük felâketlerinden biri oldu. Yıkılışı haber veren gerçek bir öncü mahiyetindeydi. Bu yıkılış Balkan Savaşı (1912 - 13) ile başladı ve Birinci Cihan Savaşı (1914-18) ile tamamlandı. Karlofça'dan beri Türkler'in imzaladıkları en zararlı ve toprak kaybı bakımından çok mühim olan Ayastafanos ve Berlin Muâhedeleri, aşağıda görülecektir.

Ancak Türk kaybı, toprak kaybından ibâret kalmadı. Bir milyonun üzerinde göçmen, Bulgaristan'dan Istanbul'a doğru aktı.

Anadolu ve Rumeli'nin her tarafına dağıldı. Bulgaristan'da nüfusun yarısını teşkil eden Türkler, azınlık durumuna düştüler. Bundan böyle göçmen kafileleri, Türk tarihinin karakteristik bir manzarası hâline geldi. Balkan Türklüğü, beş asırdır muhâfaza ettiği Rumeli'nden çekilmiye başladı. Bağımsızlık kazanan Balkan devletlerinde kalan Türkler, yabancı hâkimiyet altında yaşamamak için, gördükleri büyük baskıların da te'siriyle, anavatanlarını terkettiler.

Savaş, Plevne'deki gibi iki tarafın kahramanlık, şövalyelik ve nezaketiyle geçmedi. Türk ordusundan fazla, Balkanlar'da, bilhassa Bulgaristan'da yaşıyan sivil Türkler kayba uğradı. Bulgaristan'da yaşıyan Türkler'e dehşetli zulümler yaptılar. On binlercesini kılıçtan geçirdiler. Eski Zağra katliâmı en meşhurlarıdır. Burası çok mâmur ve zengin bir Türk şehri idi. Böylece Ruslar ve Bulgarlar, Türkler'i göçe zorlayıp ülkedeki Türk çoğunluğunu azınlık hâline getirmeye çalışıyorlardı.

Bilhassa Istanbul ve Edirne gibi şehirler, 93 Harbi'nde felâkete uğramış ailelerle doldu. Hükûmet bunları ilk ağızda iskân edemediği için, aylarca camilerde yatıp kalkmıya mecbur oldular. *Türkiye Tarihi* müellifinin büyükbabası Tunalı-zâde Mehmed Bey, bu felâkette 18 yaşındaydı. Ailesi Semendire'den Kızanlık'a, oradan Eski Zağra'ya gelmişti. Eski Zağra'da bütün ailesi, kadınlar dahil, Ruslar tarafından kesildi. Çiftlik ve servetlerine el konuldu. Mehmed Bey, kuşağında bir kemer altınla, canını tesadüfen kurtarıp Istanbul'a gelebildi. Medrese tahsili yapıp ilmiyeye intisâb etti ve «Mehmed Efendi» oldu. Binlerce Türk ailesinde, 93 Harbi'ne âit bu gibi acıklı hâtıralar, hâlâ unutulmuş değildir.

Bu savaşın diğer düşünülmeye değer bir noktası, tâkıyb ettiği seyirdir. Savaş başlarken, Ruslar'ın Türkler'i yeneceği kesin şekilde söylenemezdi. Türkler, Ruslar'ı Tuna üzerinde durdurabilirlerdi. Yeterli kumandanlar ve kumanda birliği olmaması yüzünden, böyle bir savunma yapılamadı. Ancak gene de Rusya, pek kritik anlar yaşadı. Dünyanın en büyük devletlerinden birine karşı Türkiye'nin tek başına böyle bir savaşa girişmesi ve sonunda yenilse bile, savaş içinde, yukarıda görüldüğü gibi, birçok zaferler ve başarılı durumlar kazanması, kayda değer. Üstelik bu savaşa Rusya'nın yanında Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Karadağ da katılmıştı. Bugün Rusya ile Türkiye'nin güçleri arasındaki korkunç mesâfe hatırlanırsa, 100 yıl önceki Türkiye'nin dünyâ üzerindeki vaziyeti ve payı, daha iyi anlaşılabilir.

Edirne Mütârekesi (31 Ocak 1878)

Türkiye, 19 ocakta mütareke istediği ve hâriciye nâzırı Server Paşa ile Müşir Nâmık Paşa'yı Kızanlık'a Grandük Nikola'ya gönderdiği halde mütareke, ancak 31 ocakta Edirne'de imzalandı. II. Abdülhamîd'in Kraliçe Victoria'ya tavassut etmesi için gönderdiği telgraf üzerine İngiltere Kraliçesi, Çar'a telgraf çekmiş, mütâreke bunun üzerine mümkin olabilmişti. Ruslar, büyük zâyiat vermişler ve son güçlerini harcamışlardı. Istanbul'a girmeleri bahis konusu değildi. Istanbul'da bütün savunma tedbirleri alındığı gibi, böyle birşey Ruslar'ın başına milletlerarası mes'eleler çıkartabilirdi.

Edirne Mütarekesi ile, 9 ay, 7 gün süren savaş sona eriyordu. Savaşın sadrâzamı İbrahim Edhem Paşa, 11 ocak 1878'de 11 ay, 4 günlük bir sadâretten sonra azledilmişti. 60 yaşında olan İbrahim Edhem Paşa, Viyana büyükelçiliğine gönderildi, bir ara dâhiliye nâzırı da oldu. 1893'te 75 yaşında öldü. Yerine dâhiliye nâzırı Ahmed Hamdi Paşa getirildi. Evliyâ Çelebî'nin dayısı IV. Mehmed devri sadrâzamlarından Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın neslinden olan Ahmed Hamdi Paşa, ancak 24 gün iktidarda kalabildi. 4 şubat 1878'de azledildi. Aydın (İzmir) valiliğine gönderildi. 51 yaşında idi. Yerine Ahmed Vefik Paşa «başvekil» unvanıyle sadrâzam oldu. 55 yaşında bulunan Vefik Paşa, büyük bir diplomat ve edip olarak tanınmıştı. Altı yedi dil bilmesiyle ünlüydü. Babası Rûheddin Ahmed Efendi, Paris büyükelçiliği müsteşarı olduğu için, orta öğrenimini Paris'te yapmıştı. Vefik Paşa, Paris büyükelçisi, maarif nâzırı, Âyân üyesi, Meclis-i Meb'ûsân reîsi olmuştu.

Meclis-i Meb'ûsân'ın Süresiz Olarak Kapatılması ve I. Meşrûtiyet'in Fiilen Sona Ermesi (13 Şubat 1878)

Meclis-i Meb'ûsân, 13 şubat 1878'de müddeti belli olmıyacak ve aslında 30 yıl, 5 ay, 9 gün sürecek şekilde tâtîl edildi. I. Meşrûtiyet, hukukan olmasa bile fiilen sona erdi. Zâten ancak 1 yıl, 1 ay, 21 gün sürmüştü. Meclis'in toplantı süresi ise 10 ay, 25 günden ibarettir. II. Abdülhamid, irâde-i senîye ve bakanlar kurulu (meclis-i vükelâ) kararıyle Meclis'i ancak tatile sevketmiş, meşrutiyeti ve onun dayandığı 93 Anayasası'nı ilgaya lüzum görmemiştir Devletin resmî sâl-nâmelerinin en başında her yıl bu anayasa dercedilmiş ve 1908'de II. Meşrutiyet'in îlânına kadar bir tek yıl bile ihmal edilmemiştir. Fakat gerçekte bu 30,5 sene, bir mutlakıyetle, daha açık tâbirle parlamentosuz bir idâre ile geçmiş,

devlet yönetimi, her yıl geçtikçe, Bâb-ı Âlî'den Saray'a, Yıldız'a doğru kaymıştır.

Meşrutiyet, 1878 Türkiyesi'nin gerçeklerine asla uygun değildi. Osmanlı Türk imparatorluğunu yıkıma götüren hususlardan biri, bir anavatan ile o anavatan çevresinde toplanan ülkeler ayırımı yapılmamış olmasıdır. 1878'de İngiltere, pekçok ülkeyi elinde tutuyordu: Hindistan, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada, Güney Afrika ve daha birçok yer. Ancak Büyük Britanya parlamentosunda sadece İngiltere, Galler, İskoçya ve İrlanda milletvekilleri vardı. Anglo-Saksonlar'la meskûn, İngilizce konuşan Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda gibi ülkelerin bile bir tek milletvekilini Londra parlamentosuna sokmak hakları yoktu. İngiltere, geniş anavatan dışı topraklarını, tam bir sömürge gibi idare ediyordu. Örnek demokrasinin hüküm sürdüğü İngiltere'de böyle olduğu gibi, diğer devletlerde de böyleydi. Rusya gibi Türkiye'den çok daha batılılaşmış ve ileri bir imparatorlukta değil yabancı unsurlara, henüz Ruslar'a bile seçim hakkı tanınmamıştı. İlk Rus parlamentosu ancak 1905'te, Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilânından 3 yıl önce kurulacaktır. Almanya imparatorluğu gibi Alman'dan başka nüfusu pekaz olan homojen bir devlette bile parlamentonun rolü, bugünki anlayışımıza göre devlet idaresine iştirak etmekten çok uzaktı. Meselâ hükûmeti düşüremezdi. İmparatorluğu doğrudan doğruya kayzer ve onun itimadına mazhar olan şansölye (federal başbakan), mutlak yetkilerle idare ederlerdi.

I. Meşrutiyet'in Türk parlamentosunda Türk asıllı, daha açık bir ifade ile anadilleri Türkçe olan milletvekilleri % 40'ın üzerindeydiler, fakat % 50'yi bulmuyorlardı. Hakkı Târık Us'un yayınladığı I. Meclis-i Meb'ûsân zabıtları okunursa görülür ki, müzakerelerde, yalnız Rum, Bulgar, Ermeni, Yahudi, Romen, Makedon, Sırp, Mârûnî gibi gayri Müslim milletvekilleri değil, Arab, Arnavut, Çerkes, Abaza, Kürd, Boşnak gibi Müslüman, fakat gayri Türk milletvekilleri de, garip isteklerde bulunmuşlardır. Bunlardan Rum, Ermeni, Arab ve Arnavutlar, kendi dillerinin de Türkçe yanında resmî dil olmasını ileri sürdükleri gibi, birkısmı daha ileri giderek, muhtariyet, bağımsızlık istemişlerdir. Hattâ bâzı Rum milletvekilleri, Türkiye'nin Girit'i ve Tesalya'yı küçük Yunanistan'a bırakmasını söylemekten çekinmemişlerdir. Nitekim Ermeni Patriki Narses, Grandük Nikola'yı Yeşilköy'deki umûmî karargâhında ziyaret ederek, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devletinin teşekkülü için Rusya'nın yardımını istemiştir. Bunu yapan adam, bir Türk vatandaşı, padişahın bir tab'asıdır. En liberal Avrupa devletlerinde böyle bir ihaneti irtikâb edenlerin

îdamdan başka bir cezâya çarptırılmadıkları bir zamanda, bu gibi şahıslar, Türkiye'de ellerini kollarını sallıyarak gezmişlerdir. Meclisteki Türk milletvekillerinin de müsbet bir çalışma içinde oldukları söylenemez. Istanbul milletvekili Ahmed Efendi (ki bir kumaş tâciri idi), 93 Harbinin milletvekilleri tarafından sevk-u idare edilmediği için hükûmeti ve padişahı ağır sözlerle tenkid etmekten çekinmemiştir. Çünki bâzı cahiller veya maksatlılar, her türlü kudret ve iktidarın Meclis-i Meb'ûsân'da bulunduğu fikrinin propagandasını yapmışlardı. Bilindiği gibi İngiltere gibi bir devlet 1914-18 savaşını bile, ancak birkaç bakanın katıldığı bir «harb kabinesi» ile sevk-u idare etmiştir.

Siyâsî fikirlerin baskısından uzak bir tarihçi için, I. Meclis-i Meb'ûsân'ın süresiz tatilini, II. Abdülhamid'in büyük hizmetlerinden biri olarak telâkki etmemek, tamamen imkânsızdır. Zira Türkiye imparatorluğunu, Avrupa'da kızgın ve saldırgan bir emperyalizmin hüküm sürdüğü 1878'de tasfiye edilmekten kurtarmıştır. Bu tasfiye bu tarihte olsaydı, 1922'de Istanbul'u ve İzmir'i değil, ancak Konya ve Sıvas'ı savunmak mevkiinde kalabilirdik. Nitekim 30 yıl sonra, 1908 Meşrutiyeti, imparatorluğu ancak 10 yıl muhafaza edebilmiştir. Almanya şansölyesi ve devrinin en büyük devlet adamı Prens Bismarck, Müşîr Ali Nizâmî Paşa'ya : «bir devlet, millet-i vâhideden mürekkeb olmadıkca, parlamentosunun fâidesinden ziyâde mazarrâtı olur» demiş ve Türkiye'de meclisin dağılmasını yerinde görmüştür. II. Abdülhamid'in 30 yıllık şahsî idare devresinde uyguladığı iç siyâseti tamamen tasvîb etmek imkânsızdır. Bu idarenin birçok sahada ağır mes'uliyetleri ve hatâları olmuştur. Ancak 93 Meclisi gibi garip bir teşekkülün dağıtılması, yerindedir.

Bu sûretle ilk milletvekillerinin görevleri sona erdi. Ancak Sultan Hamid, âyân üyelerinin (senatörlerin) görevlerine son vermedi. Bunlar, ölümlerine kadar, bir unvan olarak âyân üyesi sıfatını taşıdılar ve resmî devlet sâl-nâmelerinde her yıl isimleri ilân edildi. 1877'de seçilen âyân üyelerinden 1908'de hayatta kalanlar, ancak 3 kişi idi. Bu 3 senatör, 1908 parlamentosuna da dahil oldular.

Ayastafanos Muâhedesi (3 Mart 1878)

31 ocak Edirne mütarekesinden sonra Rusya, ordusunun umumî karargâhını o zamanlar «Ayastafanos» denen Yeşilköy'de kurdu. Büyük Devletler'i işe karıştırmadan, el çabukluğu ile mağlûb Türkiye'ye sulh şartlarını dikte etmek istiyordu. 3 mart 1878

Ayastafanos Muâhedesi —ki hiçbir zaman yürürlüğe girmemiştir—, Rusya'nın bu endişesi içinde imza edildi. Başmurahhas hâriciye nâzırı Safvet Paşa, Türkler'in tarihleri boyunca asla imza koymadıkları kadar fecî olan bu anlaşmayı, ağlıyarak imzaladı. İkinci murahhas, Berlin büyükelçisi Sâdullah Bey (Paşa) idi. Rusya nâmına General Kont İgnatief ve Nelidof imza attılar. Rusya'nın son Istanbul büyükelçisi olan İgnatief, panslavizm cereyanının, liderlerindendi.

Ayastafanos Muâhedesi, 29 maddedir. En mühim maddeleri, çok büyük, anormal bir Bulgaristan prensliğinin teşekkülüne ait olanlardır. Türkiye'ye tâbi muhtar bir prenslik olacak Bulgaristan, Ege Denizi'ne de çıktığı için, imparatorluğun Rumeli'ndeki toprakları, üç parçaya bölünmekte, bu parçaların arasına Rus kuklası olacak Bulgaristan girmektedir. Bugünki Bulgaristan'dan başka Makedonya, Batı Trakya, hattâ Kırklareli, bu yeni devlete dâhildir. Dobruca, Romanya'ya, Niş ise Sırbistan'a bırakılmakta, Karadağ da büyümektedir. Bu üç prenslik, Türkiye'den ayrılarak tamamen müstakil olmaktadır. Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt sancakları ile bu arada Batum kazâsı, Rusya'ya bırakılmaktadır.

4 ay, 11 gün sonra imzalanan Berlin Muâhedesi ile bertaraf edilen bu muâhede, Rusya'nın Türkiye'ye karşı niyetlerinin kötülük derecesini gösteren bir vesikadır. Ruslar, Türk donanmasının en yeni 6 zırhlısının da harb tazminatının bir kısmı olarak kendilerine bırakılmasını istemişlerdi. Fakat II. Abdülhamid, hayatta bulundukça bu maddeyi ihtiva eden bir muâhedeyi hiçbir şekilde ve hiçbir tazyik altında imza etmiyeceğini Grandük Nikola'ya bildirdiği için, Ruslar, bundan vazgeçmişlerdir.

18 nisanda Ahmed Vefik Paşa, 2 ay, 9 günlük bir sadâretten sonra azledildi. Mehmed Sâdık Paşa, gene «başvekil» unvanıyle sadrâzam oldu. Yeni sadrâzam, 52 yaşında idi. Meşhur Ali Suâvi Vak'ası, onun zamanındadır.

Ali Suâvi Vak'ası (20 Mayıs 1878)

Batı ve Doğu dillerine olan vukufuna, başarılı bir edip, gazeteci ve mütefekkir olmasına rağmen Ali Suâvi Efendi, muvazenesiz ve ahlâksız bir tiptir. Hiçbir işte tutunamamıştır. Bir İngiliz hanımı ile evlidir. Galatasaray Sultânîsi müdürlüğünde de tutunamamıştır. Ziyâ Bey (Paşa), Nâmık Kemal gibi eski arkadaşlarının hepsiyle, kanlı bıçaklı denecek şekilde bozuşmuştur.

İşte bu adam, Rus orduları Yeşilköy'de iken, 20 mayıs 1878 günü öğle üzeri, bir saltanat darbesine girişmiştir Maksadı, şuu-

ru avdet eden V. Murad'ı tahta çıkartarak, devlet idaresini kendi kararsız ve dengesiz ellerine almaktır. 39 yaşında olan Ali Suâvi Efendi, bu iş için, Istanbul'a yığılan onbinlerce Balkan göçmeni içinde birkaç yüz zavallıyı elde etmiş ve Sultan Murad'ın bulunduğu Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nu basmıştır. Ancak derhal yetişen ve sonradan müşir olan Beşiktaş muhâfızı Hasan Paşa, elindeki sopayı Ali Suâvi'nin kafasına indirerek, bu gazeteciyi öldürmüş, ihtilâlcilerden 23 kişi ölmüş ve 15 kişi yaralanmıştır. Olay, iki saat içinde bastırılmakla berâber, Sultan Hamid'in 30 yıllık şahsî idaresi boyunca, padişahın tesirlerini asla üzerinden atamadığı bir hâdise olmuştur. 3 ay içinde iki selefinin hal'edilmesini, amcasının fecî ölümünü gören II. Abdülhamid, hiç beklenmedik bir zamanda, hiç beklenmiyen bir şahsın öncülüğüyle yapılan böyle bir darbe teşebbüsünden sonra, vehim ve kuşkusunu, son derece arttırmıştır. Bu bakımdan Ali Suâvi'nin Türkiye tarihindeki yeri son derece karanlıktır. Güney Amerika cumhuriyetlerinde bile örneğine az raslanacak şekilde fantastik bir darbe teşebbüsünü, uçurumun eşiğine gelmiş büyük bir imparatorlukta tatbik etmek istemiş, başaramamış, fakat bu olayın sarsıntısını 30 yıl boyunca, Türk milleti, üzerinde hissetmiştir. Sultan Hamid'in, şahsına bağlı gizli bir emniyet teşkilâtı demek olan hafiyeleri, bundan sonra ortalığı istilâ etmişler, devletin güvenliği yanında, bir çok baskılarla ortalığı bulandırmışlardır.

II. Abdülhamid, olaydan sonra hem sadrâzamı, hem mâbeyn müşîrini azletti. Mâbeyn-i Hümâyûn müşîri Said Paşa'nın yerine Gazi Osman Paşa, Sadrâzam Sâdık Paşa'nın yerine de 5. defa olarak Mütercim Rüşdü Paşa getirildi. Sâdık Paşa'nın sadâreti, 1 ay, 1 gün sürmüş oldu. Rüşdü Paşa'nın sadârete getirilmesi, tamamen isabetsiz bir seçimdi. Tecrübesi, zekâsı ve bilgisi yanında vehim, mes'uliyetlerden kaçma ve korkma, bu yüzden hiçbir mühim işi ele alamama gibi karakter zaaflarıyle yüklü olan Rüşdü Paşa, 1878 Türkiyesi'nin sadâret makamını doldurmaktan tamamen uzaktı. Esâsen padişahın tam itimadına mazhar olmadıktan başka, kendisi de hükümdara karşı büyük kuşkular içerisindeydi.

Nitekim Rüşdü Paşa'nın bu sadâreti, 7 günden ibaret kaldı. 5 sadâretinin toplamı 2 yıl, 23 gündür. Sultan Mecid, Sultan Aziz, V. Murad ve Sultan Hamid devirlerinde sadârette bulunan Rüşdü Paşa, 1882'de 71 yaşında Manisa'da öldü. Yerine, hâriciye nâzırlığını da muhâfaza etmek şartiyle Safvet Paşa, sadrâzam oldu. Bu gerçekten isabetli bir seçimdi. Büyük bir diplomat olan Safvet Paşa, Tanzimat'ın ikinci dereceyi işgal eden mühim devlet adamlarından birisiydi. Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmesi, Âlî ve Fuad

Paşalar'ın arkadaşı ve bu sonuncularla aynı yaşta olduğu halde, 63 yaşından önce iktidar makamına yükselememişti. 6 defa hâriciye nâzırı olan Mehmed Es'ad Safvet Paşa'yı, pek çetin siyâsî işler bekliyordu.

Kıbrıs İdaresinin İngiltere'ye Bırakılması (4 Haziran 1878)

Muhtar, büyük bir Bulgaristan prensliği vasıtasıyle Rusya'yı Ege'ye, binaenaleyh Akdeniz'e çıkaran, Balkanlar'da, Türkiye ve Avusturya aleyhinde mutlak Rus nüfuzunu te'sis eden Ayastafanos Muâhedesi, bütün Büyük Devletler tarafından tepkiyle karşılandı. II. Abdülhamid, bütün diplomatik yolları tecrübe edip başarı kazanarak, bu feci muâhedenin yürürlüğe girmesini önledi. Türk savaşından perişan bir halde çıkan Rusya, yeni bir savaşı göze alamadığı için, Ayastafanos şartlarından vazgeçmiye mecbur oldu. Bu hususta İngiltere en büyük rolü oynadı ve ağır bastı. Karşılığında Türkiye'den kopardığı tâviz ise, Kıbrıs adası idi.

Bu sırada ticarette liberalizm, dış siyasette sömürgeci emperyalizm, içte parlâmentarizmle İngiltere, refah ve büyüklüğünün şâhikasına erişmişti. Dünyanın bütün denizlerine, bütün stratejik deniz üslerine (Malta, Cebelitârık, Singapur, Hong Kong vs. vs.) hâkimdi. Yalnız Doğu Akdeniz'e sokulamamıştı. 1857 Sipâhî İhtilâli üzerine, Hindistan'daki Timuroğulları'nın artık tamâmen isimden ibâret kalan imparatorluğunu ilga etti. Hindistan'ın son Türk imparatoru II. Bahâdır Şâh, tahttan indirildi. Delhi'deki sarayından alınıp Birmanya'ya, Rangun'a sürüldü. Bununla beraber İngiltere hükümdarı, hemen Hindistan imparatorluğu unvanını üzerine almaktan çekindi. Türk-Rus savaşının kargaşalığı arasında bu iş de gerçekleşti ve Kraliçe Victoria, «Hindistan İmparatoriçesi» ilân edildi.

4 haziran 1878'de Kıbrıs'ın idaresini geçici ve şartlı olarak İngiltere'ye bırakan, Safvet Paşa'nın imzaladığı Istanbul Muâhedesi ile dünyanın birinci denizci milleti, Doğu Akdeniz'e de adımını sağlam bir şekilde atmış oldu. Kıbrıs, hukukan padişaha ve Türkiye'ye ait olmakla berâber, Bâb-ı Âlî, adanın idaresini İngiltere'ye bırakıyordu. Adanın gelir fazlası, her yıl Türkiye'ye gönderilecekti. Buna karşılık İngiltere, Ayastafanos Muâhedesi'nin en kötü şartlarını değiştirmek üzere, Berlin'de toplanması mukarrer konferansta bütün desteğini vâd ediyordu. Rusya, Doğu Anadolu'da başka Türk topraklarını işgal etmek isterse, İngiltere, Türkiye'ye, bu toprakları Rusya'ya karşı savunabilecek derecede askerî yardım yapacaktı. Bu hüküm, Kıbrıs, İngiltere idaresinde kal-

dıkça yürürlükte bulunacaktı. Eğer Rusya, işgal ettiği 3 Doğu Anadolu sancağını Türkiye'ye herhangi bir tarihte iade ederse, bu bölgede Rus tehdîdi kalkmış olacağı için, İngiltere de Kıbrıs'tan çekilecek ve idaresini Türkiye'ye bırakacaktı.

Bu sûretle, feci ve çok baskılı şartlar altında İngiltere'ye bırakılan Kıbrıs, 1914'e kadar Türk imparatorluğunun ismen bir parçasını teşkil etmekte devam etti. Gerçekteyse, 309 yıl önce Venedik'ten alınan adada fiilî Türk hâkimiyeti, sona erdi. O sırada Rumlar'a hemen hemen yakın olan Türk nüfusu, Anadolu'ya göçmiye başladı.

Berlin Muâhedesi (13 Temmuz 1878)

Berlin Konferansı'na Türkiye ve Rusya'dan başka İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya katıldı. Konferansın sonunda imzâlanan muâhede, Avrupa siyâsî târîhinin dönüm noktalarından birini teşkil etti. 1815 Viyana ve 1856 Paris ile 1871 Versailles muâhedelerinden sonra, Avrupa'nın siyâsî coğrafyasını tâdil eden son mühim anlaşma oldu. Ruslar'ı Balkanlar'ın efendisi durumuna yükselten, Türkiye'nin Balkanlar'daki rolünü pek zavallı bir vazıyete düşüren Ayastafanos (Aya Stefanos) muâhedesi hükümlerini ortadan kaldırdı.

III. Napoléon'un düşmesinden sonra kara Avrupası'nın bir numaralı siyâsî şahsiyeti, Prens Bismarck olmuştu. Almanya imparatorluk şansölyesi, Rusya'ya tarafdar olmakla berâber, kara Avrupası'nda son sözün Berlin'de söyleneceğini göstermek istiyordu. 1871'den beri Almanya, İngiltere'den sonra dünyanın ikinci devleti durumuna yükselmişti. Almanya'nın muvafakati olmaksızın milletlerarası bir mes'elenin çözümlenmesi, imkânsız hâle gelmişti.

II. Abdülhamid, İngiltere'yi, Rusya'nın aleyhine mâhirâne bir şekilde kışkırtmıştı. İngiltere, zayıf bir Türkiye'nin karşısında Rusya'nın Orta Doğu'daki İngiliz menfaatlerini tehdîd edeceğine, ılık sulara inip kendisiyle rekabete başlıyacağına inanmıştı. Kıbrıs mes'elesinde İngiltere'yi tatmin eden Bâb-ı Âlî, Rusya'yı yola getirmek için, birinci derecede bu devlete güveniyordu. Tabîî Türkiye, savaştan mağlûb çıkmıştı. Bahis konusu olan şey, imkân dâhilinde az zararla işin içinden sıyrılmaktı.

Berlin muâhedesi, Türkiye için bir yıkım olmakla berâber, Türkler'i Avrupa'dan tasfiye etmiyordu. Bilâkis Türkiye'nin Balkanlar'daki hayatını, 1913'e kadar 35 yıl uzatıyordu. Üstelik muâhedenin Rusya'ya sağladığı faydalar azdı ve asla Rusya'nın savaş-

ta göze aldığı fedakârlıkları karşılamıyordu. Asıl faydalananlar, Balkan devletçikleri idi.

Nitekim muâhede şartları Rusya'da duyulur duyulmaz, en geniş ölçüde memnuniyetsizliğe sebep oldu. Çar II. Aleksandr'ın prestiji sarsıldı. Türkler'e karşı savaşı pek zor ve ağır zayiatla kazanan Rusya, çok daha büyük şeyler ümid ediyordu.

Berlin konferansı, 13 haziranda açıldı. 31 günde 20 celse akdetti. Başkanlığa, Almanya imparatorluk şansölyesi (federal başbakan) Prens Bismarck seçildi. Diğer devletleri başbakanlar ve dış işleri bakanları temsîl ediyordu. Türk murahhasları, hâriciye nâzırı Karatodori Paşa, Müşir Mehmed Ali Paşa ve Berlin büyükelçisi Sâdullah Bey (Paşa) idi.

Muâhede 64 madde idi. Toprak değişiklikleri dışında en mühim maddeler, Türkiye'nin Doğu Anadolu'da Ermeniler'in az çok önemli bir azınlık teşkil ettikleri vilâyetlerde, bu kavim lehine ıslahat yapmayı, aynı ıslahatı Makedonya vilâyetlerinde de uygulamayı kabûl etmesiydi. Her iki madde de, II. Abdülhamid tarafından, Büyük Devletler arasındaki rekabetten faydalanılarak yıllar boyunca uyutuldu ve asla tatbik edilmedi.

Diğer pek mühim bir madde, Türkiye'yi Rusya'ya 802.500.000 altın frank savaş tazminatı ödemiye mecbur ediyordu. Bu tazminat, 350.000 altınlık taksitler hâlinde verilecekti. Tazminatın ödenmesi, II. Abdülhamid'in uzun saltanatı boyunca devam etti. Bu savaş tazminatı Rus parası ile 310 milyon ruble tutuyordu. Ruslar, Ayastafanos'ta 1.410 milyon ruble (245 milyon Osmanlı altını) istemişler, Berlin muâhedesi, bu tazminat isteğini pekçok hafifletmişti.

Berlin muâhedesi, Türkiye'nin 1699 Karlofça muâhedesinden, yâni 179 yıldan beri Avrupa'da tasfiyesini hazırlıyan ikinci büyük dönüm noktası oldu. Bu tasfiye, 1913 Bükreş Muâhedesi ile tamamlandı ve Avrupa Türkiyesi, Doğu Trakya'ya münhasır kaldı.

Berlin muâhedesine göre Türkiye, kendisine tâbî olan Romanya, Sırbistan ve Karadağ prensliklerine tam istiklâl tanıyor ve bu devletçiklerin Türk imparatorluğundan ayrılmalarını kabûl ediyordu. Bu sûretle Yunanistan'dan yarım asır sonra Balkanlar'da Osmanlı imparatorluğundan kopma üç yeni devlet daha teşekkül ediyordu. Bu dört devletçik de Ortodoks Hıristiyan olmakla berâber, yalnız Sırbistan ve Karadağ, Slav, yâni Ruslar ile aynı ırk grupundan idi.

Sırbistan, Türkiye'ye vergi vermekten ve tâbî olmaktan kurtulmakla kalmıyor, Niş sancağını da alıyordu. Bu sûretle Doğu Morava boylarına yerleşen Sırbistan, bu çevredeki Türkler'in de

güneye doğru göçlerine sebep oldu. Karadağ'a da istiklâli tanındıktan başka birkaç kazâ terkediliyordu. Karadağ, Bar (İtalyanca : Antivari) iskelesini alarak, denize, Adriyatik'e çıkıyordu. Ancak Plav nahiyesinde Müslüman Arnavutlar, Karadağlılar'ı silâhla kovdukları için, muahedenin hükümlerine rağmen burası Türkiye'de kaldı. Karadağ (ki, bir Sırp prensliği idi), toprak ve nüfusça bir misli büyüyor, 9.500 kilometre kareye yaklaşıyordu.

Romanya'ya gelince, Türkiye'den Dobruca sancağını alıyor, fakat Rusya'ya, Türkiye'nin 1856 Paris Muâhedesi ile Rusya'dan geri aldığı Güney Moldavya'yı (Türkçe : Bucak) iâde ediyordu. Bu bakımdan Berlin muâhedesi, Romanya'da son derece kötü karşılanacak ve bu ülkede Rus düşmanlığının artmasına sebep olacaktır. Latin aslından olan Romenler, savaşı kazanması için, bütün güçleriyle Rusya'yı desteklemişler, Plevne, ancak Romen kuvvetleri geldikten sonra düşürülebilmişti.

1878'de istiklâllerini kazanan Romanya 1881'de, Sırbistan 1882'de, Karadağ ise ancak 1913'te prenslikten krallık derecesine yükselmişlerdir. Bu sûretle tarihte ilk defa olarak tam bağımsız bir Romen devleti kurulmuş oluyordu.

Ayastafanos muâhedesi, Bosna-Hersek'i Türkiye'ye bırakıyordu. Berlin muâhedesi ise, bu ülkeyi Avusturya-Macaristan'ın idâresine veriyordu. Ülke gene hukukan Türkiye imparatorluğunun bir parçasını teşkil ediyor, fakat Avusturya-Macaristan tarafından yönetiliyordu. Vilâyetin Türk valisini Avusturyalılar, yıllarca yerinde bırakmıya mecbur oldular. Zîrâ Müslüman Boşnaklar kadar Ortodoks Sırplar da, yıllarca Avusturya'ya karşı silâhla karşı koydular. Sırplar, Sırbistan'a katılmak, Boşnaklar, Türk idaresinde kalmak istiyorlardı. Karadağ ile Sırbistan'ın arasına giren Yenipazar sancağı üzerinde de Avusturya-Macaristan'a bâzı haklar tanıyordu.

Bosna-Hersek'in Avusturya idâresine verilmesi, Rusya'nın Balkanlar'daki Panslavist siyâsetinin iflâsını gösteriyordu. Cermenlik, Balkanlar'da da Slav'lığa büyük bir darbe indirmiş oluyordu. Bu tarihten sonra Avusturya-Rusya münasebetleri, Birinci Cihan Harbi'ne kadar düzelmedi.

Tuna ile Balkan Dağları arasında —Romanya'ya bırakılan Dobruca dışında— merkezi Sofya olmak üzere bir Ortodoks Slav prensliği, Bulgaristan devletçiği kuruluyordu. İç işlerinde bağımsız (muhtar) olan bu prenslik, Türkiye'ye tâbî olacak ve vergi verecekti. Balkan Dağları'nın güneyinde ise Doğu Rumeli eyâleti teşekkül ediyordu. Merkezi Filibe olan bu eyalette de Bulgarlar'a geniş haklar tanınıyordu. Türkiye, Sofya'da bir yüksek komiser,

Filibe'de ise Bâb-ı Âlî'nin Hıristiyan devlet adamları arasından seçtiği bir vali ile temsil ediliyordu. Bu sûretle, 1909'da tam bağımsızlık alacak bir Bulgaristan kuruluyordu. Doğu Rumeli'nin sınırları, bugünki Bulgaristan'ın güney sınırlarından dardı. Mestanlı, Kırcaali, bütün Bulgar Makedonyası, henüz doğrudan doğruya Türk idaresindeydi. Karadeniz kıyılarında da bu vilâyetin sınırları, Burgaz'ın az güneyinden başlıyordu. Varna, Bulgaristan'ın ve Burgaz ise, Doğu Rumeli vilâyetinin limanları oluyordu. Bulgar-Sırp sınırı, bugünkine nazaran, Bulgarlar'ın biraz lehineydi.

Bu Balkan devletçikleri arasında dengeyi sağlıyabilmek için, Yunanistan'a da Tesalya sancağı bırakılıyordu. II. Abdülhamid, bu maddeyi de tatbik etmemek için elinden geleni yapmış, fakat birkaç yıl sonra Tesalya'yı Yunanistan'a bırakmıya mecbur olmuştur.

Kuzeydoğu Anadolu'da Kars, Artvin ve Ardahan sancakları ve bu sırada Batum kazâsı, Rusya'ya veriliyordu. Ayastafanos'un Rusya'ya verdiği Doğubeyazıt (bugünki Ağri ili), Türkiye'de kalıyordu. Bu sûretle bugünki vilâyetlerimizden Kars ile Artvin, Rusya'ya bırakılıyordu. Ruslar, Batum'u tahkim edemiyecek, asker bulunduramıyacak, serbest liman yapacaklardı.

Birkaç şaşkın ve gafil devlet adamının Karadağ'a bir kazâ bırakmamak için göze aldıkları savaşın sonunda yapılan bu büyük Türk yağmasından tabîatiyle Fransa'nın da nasîbini alması lâzımdı. O da, Tunus'a göz dikmişti. 3 yıl sonra bu Türk vilâyetini işgal eden Fransa, bu işgalin ortamını, Berlin konferansının kulisinde sağlamıştı.

Türkiye'nin toprak kayıpları, bu kayıplar doğrudan doğruya veya dolayısiyle olsun, şu şekilde özetlenebilir : devlet, doğrudan doğruya idâresinde bulunan Niş sancağını Sırbistan'a, Tesalya sancağını Yunanistan'a, birkaç kazâyı Karadağ'a, Kars, Artvin ve Ardahan sancaklarını Rusya'ya, Dobruca sancağını Romanya'ya bırakıyor, bu sûretle birkaç kazâ ile birlikte 6 sancak, imparatorluktan ayrılıyordu. —Kendisine tâbi olan Romanya, Sırbistan, Karadağ prensliklerinin imparatorluktan ayrılmasına râzı oluyordu. Bunların arasında Tunus prensliğini de saymak mümkindir. Bu arada Romanya, Güney Moldavya'yı Rusya'ya bırakıyordu.— Türkiye, çok imtiyazlı bir Bulgaristan prensliği ile az imtiyazlı bir Doğu Rumeli vilâyetinin kurulmasına rıza gösterdiği gibi, Bosna-Hersek vilâyeti (eyâlet, umumî valilik) ile kısmen Yenipazar sancağının idaresini Avusturya - Macaristan'a, Kıbrıs sancağının idâresini de İngiltere'ye bırakıyordu. Yağmadan İran bile

nasîbini alıyor, bu devlete de o zamandan beri İran'da kalan Kotur kazâsı veriliyordu.

Osmanlı imparatorluğunun hukukan birer parçası olmakta devam eden Bulgaristan, Doğu Rumeli, Bosna-Hersek, Yenipazar, Kıbrıs ile daha sonra, fakat 93 Harbi'nin bir neticesi olarak kaybedilen Tunus hariç tutulursa, Türkiye'nin kesin şekilde kaybettiği ülkeleri, şu şekilde rakamların belâgati içinde ifade etmek mümkindir :

Romanya prensliği (Dobruca sancağı ile) : 135.156 km², 5.300.000 nüfus (bu nüfus, 1875-78 yıllarındaki durumu göstermektedir, şimdi aynı topraklarda 16 milyondan fazla insan yaşıyor).— Sırbistan prensliği (Niş sancağı ile) : 45.427 km², 1.564.000 nüfus (şimdiki nüfus 6 milyondan fazla).— Karadağ prensliği (yeni aldığı kazâlarla) : 9.427 km², 180.000 nüfus (bugün 400.000 kadar).— Tesalya : 13.488 km², 340.000 nüfus (bugün 800.000'den fazla).— Rusya'ya Güney Moldavya (Bucak) : 33.800 km², 800.000 nüfus (bugün 3 milyondan fazla). — Avrupa'daki kesin kayıpların toplamı : 237.298 km², 8.184.000 nüfus (bugün 26,5 milyon kadar). Buna, Asya'da kaybedilen bugünki Kars ve Artvin vilâyetlerini eklemek icab eder. Eğer Bosna-Hersek, Bulgaristan, Tunus, Kıbrıs gibi dolayısiyle imparatorluğun doğrudan doğruya idaresinden çıkan yerleri de katarsak, bütün bu topraklarda bugün yaşıyan nüfusun, bugünki Türkiye'nin nüfusunu çok aştığı, 48 milyona yaklaştığı görülür. İşte Midhat, Mahmud Celâleddin, Redif, İbrahim Edhem Paşalar gibi tarihî büyüklükte gafillerin, kazanacakları zannıyle, imparatorluğu ortasına attıkları meşhur 93 Harbi'nin netîcesi, rakamların belâgati ile budur. Eğer II. Abdülhamid'in şahsî diplomasisi olmasaydı, bu kayıplar çok daha büyüyecek ve Ayastafanos şartları aynen uygulanacaktı.

II

SULTAN HAMİD DEVRİ TÜRKİYESİ
(1878 - 1908)

Devrin Sadrâzamları

Büyük felâketleri, şahsî idareler tâkıyb eder. 93 felâketinden sonra da öyle oldu. Devlet idaresi Bâb-ı Âlî'den Yıldız'a geçti. II. Abdülhamid'in basit birer adamı olan bu uzunca devrin sadrâzamları şunlardır :

Mehmed Es'ad Safvet Paşa : 4 haziran - 4 aralık 1878 = 6 ay; Tunuslu Hayreddin Paşa : 4 aralık 1878-29 temmuz 1879 = 7 ay, 26 gün; Ahmed Ârifî Paşa : 29 temmuz - 18 ekim 1879 = 2 ay, 20 gün; Küçük Mehmed Said Paşa : 18 ekim 1879 - 9 haziran 1880 = 7 ay, 20 gün; Cenânî-zâde Mehmed Kadri Paşa : 9 haziran - 12 eylûl 1880 = 3 ay, 3 gün; 2. defa Said Paşa : 12 eylûl 1880 - 2 mayıs 1882 = 1 yıl, 7 ay, 20 gün; Germiyânoğlu Abdurrahman Nûreddin Paşa : 2 mayıs - 11 temmuz 1882 = 2 ay, 10 gün; 3. defa Said Paşa : 11 temmuz - 1 aralık 1882 = 4 ay, 21 gün; 2. defa Ahmed Vefik Paşa : 1-3 aralık 1882 = 2 gün (2 sadâretinin toplamı : 2 ay, 11 gün) ; 4. defa Saîd Paşa : 3 aralık 1882 - 25 eylûl 1885 = 2 yıl, 1 ay, 23 gün; Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa : 25 eylûl 1885 - 4 eylûl 1891 = 5 yıl, 11 ay, 9 gün; Kabaağaçlı-zâde Mehmed Cevad Paşa: 4 eylûl 1891 - 8 haziran 1895 = 3 yıl, 9 ay, 4 gün; 5. defa Said Paşa : 8 haziran - 1 ekim 1895 = 3 ay, 23 gün; 2. defa Kâmil Paşa : 1 ekim - 7 kasım 1895 = 1 ay, 6 gün; Halil Rif'at Paşa : 7 kasım 1895 - 9 kasım 1901 = 6 yıl, 2 gün; 6. defa Said Paşa : 9 kasım 1901 - 14 ocak 1903 = 1 yıl, 2 ay, 5 gün; Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa : 14 ocak 1903 - 22 temmuz 1908 = 5 yıl, 6 ay, 9 gün; 7. defa Said Paşa : 22 temmuz - 4 ağustos 1908 = 13 gün.

II. Abdülhamid'in en değerli sadrâzamlarından ve aslında Tanzimat'ın ikinci derecedeki mühim devlet adamlarından olan Safvet Paşa, sadâretten sonra 6. defa hâriciye nâzırı ve Paris büyükelçisi oldu. 17 kasım 1883'te 68 yaşında öldü; Sultanmahmud Türbesi'ne gömüldü. Yerine getirilen Hayreddin Paşa, 57 yasında idi. Tunus beyinin başbakanlığını yaptığı için «Tunuslu» denilir. Gayetle doğru ve oldukça iktidarlı bir vezirdi. Fakat Bâb-ı Âlî'yi

iyi tanımıyordu. Aynı zamanda Âyân üyesi (senatör) idi. 29 ocak 1890'da 68 yaşında öldü; Eyüpsultan'a gömüldü. Oğullarından Vezir Sâlih Paşa, II. Abdülhamid'in yeğenlerinden Münîre Sultan ile evlenip «Dâmâd» olmuş ve 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikasdinde suçsuz olduğu halde asılmıştır.

Ârifî Paşa, hâriciye nâzırlarından Vezir Mehmed Şekib Paşa'nın oğludur. 49 yaşında sadrâzam oldu. Diplomatlıktan yetişmişti. İyi bir diplomat, doğru bir adamdı. Fakat merkezî idarede tecrübesi yoktu. Azlinden sonra Şûrây-ı Devlet reîsi, hâriciye nâzırı, Paris büyükelçisi oldu. 5 aralık 1895'te 65 yaşında öldü; Eyüpsultan'a gömüldü.

Said Paşa, 41 yaşında idi. Tahran maslahatgüzarı Ali Nâmık Efendi'nin oğluydu. İyi bir tahsil görmüş, gazetecilikten yetişmişti. Mâbeyn başkâtipliğinde Abdülhamid Han'ın gözüne girmiş, Âyân üyesi seçilmişti. Son derece kurnaz ve zeki idi. Vehmi ve vesvesesi, efendisininkine benziyordu, çok aşırıydı. 9 defa sadârete getirilmek sûretiyle bütün Türkiye tarihinde rekor kıran Küçük Mehmed Saîd Paşa, pek cimri, pasaklı, fakat yazı dili gibi konuşma dili de pek düzgün, hazırcevaptı. Bâriz bir siyâsî şahsiyeti yoktur. Mütercim Rüşdü Paşa gibi sorumluluklardan sistemli şekilde kaçması ve sonunda efendisi Abdülhamid Han'a ihânet etmekten çekinmemesi, karakterini gösterir. Böyle bir şahsı ve ona benzer daha birkaç kişiyi ısrarla tutması, II. Abdülhamid'in en büyük ve zararlı hatâlarından sayılmak lâzım gelir. Siyâsî hâtıraları baştan başa târîhî gerçeklere aykırı beyanlar, ustaca seçilmiş vesîkalar ve kendini methetmelerle dolu olan Saîd Paşa, kitap meraklısı idi.

Kadri Paşa, Mütercim Âsım Efendi'nin kardeşi Anteb kaymakamı Mehmed Emin Efendi'nin oğlu Kıbrıs mutasarrıfı İshak Paşa'nın oğludur. Ticaret ve ziraat nâzırlığından sadârete getirildiği zaman 47 yaşında idi. Doğu ve Batı kültür ve dillerine vâkıftı. Edirne valisi iken 1885'te 52 yaşında öldü ve Edirne'ye gömüldü.

Abdurrahman Nûreddin Paşa, Germiyanoğlu Vezir Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın oğludur. Sadârete geldiği zaman 49 yaşındaydı. Doğu ve Batı kültür ve dillerine tam mânâsıyle vâkıf, fevkalâde dürüst, eğilmez bir karakter sâhibi, muktedir bir vezirdi. Sonradan Meşrutiyet'e kadar 13 yıl adliye nezaretinde bulunmuş ve istibdadın koyulaştığı bir devirde, Türk adliyesini, Türkiye tarihinde örnek bir şekilde yönetmiştir. Padişah dâhil, hiçbir te'siri, adalet işlerine karıştırmamıştır. 1901'de Halil Rif'at Paşa'nın rahatsızlığında sadâret kaymakamı olmuş, Rif'at Paşa ölünce Sultan Hamid kendisine sadâreti teklif etmişse de, kabûl etmemiştir

Oğullarından, birçok nâzırlıklarda bulunan ve karakter bakımından babasına benziyen Dâmâd Vezir Ârif Hikmet Paşa, II. Abdülhamid'in kızlarından Nâile Sultan ile evliydi. Abdurrahman Nûreddin Paşa'nın tek kızı Pâkize Hanım'la Sâdeddin Arel evlenmiştir. Sâdeddin Arel, kayınpederinin kalem-i mahsus müdürlüğünden yetişmiştir. 1912'de 79 yaşında ölen Abdurrahman Nûreddin Paşa, Fâtih Türbesi yanına gömülmüştür.

Said Paşa ile berâber Sultan Hamid devrinin en nüfuzlu iki sadrâzamından biri olan Kâmil Paşa, bir topçu yüzbaşısının oğludur ve Kıbrıslı'dır. 53 yaşında sadârete yükselmiştir. Büyük rakıybi Said Paşa'dan daha geç ilerliyen Kâmil Paşa, Doğu ve Batı kültürlerine tam vukufuna, askerlikten yetişmiş olmasına rağmen, Said Paşa kadar kurnaz ve zeki değildir. Rakıybinin aksine, konuşma gücü çok zayıftır. Buna mukabil, sorumluluk duygusu ve siyâsî şahsiyeti, Said Paşa'ya nazaran pek kuvvetlidir. Çok tecrübeli bir devlet adamı olan, dış mes'eleleri iyi bilen Kâmil Paşa'nın sadârette daha uzun muhâfaza edilmemiş olması, Sultan Hamid'in hatalarından sayılabilir. Kâmil Paşa'nın azli, Türk-İngiliz yakınlaşmasını da büsbütün imkânsız kılmıştır. Zira bu sıralarda II. Abdülhamid, Almanya dostluğuna sarılmıştı ve Kâmil Paşa da İngiliz dostu olarak tanınıyordu. İngiltere'de prestiji de vardı. Meselâ Kraliçe - İmparatoriçe Mary, Kâmil Paşa ile yanyana oturarak sonradan meşhûr olan bir fotoğraf çektirmiştir ki bu resimde İngiltere kralı ve Hindistan imparatoru V. George, Paşa'nın arkasında ve ayakta durmaktadır. Halbuki bu sırada Kâmil Paşa, azledilmiş bir sadrâzamdı. Meşrutiyet'ten sonra Said Paşa, İttihadçılar'ı tutmuş, Kâmil Paşa ise, İttihadçılar'a tamamen muhalif olmuştur. Eski maarif vekillerinden tarihçi Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur, Kâmil Paşa'nın torunlarındandır. — Kâmil Paşa'nın ilk sadâreti, 1839 - 1895 arasındaki en uzun sadârettir.

Bir albayın oğlu olan Cevad Paşa, 40 yaşında genç bir müşirdi. Girit valilik ve kumandanlığından sadârete geldi. O kadar kıdemli vezirler dururken bu genç askerin sadârete getirilmesi garip karşılandı. İyi niyetli, beş yabancı dil bilen, değerli eserleri olan bu kabiliyetli kurmay, henüz sadâreti idare edebilecek tecrübeden mahrumdu. Azlinden sonra Girit'e, Şam'daki V. Ordu'nun başına gönderildi. 1900'de 49 yaşında öldü. Fâtih'teki türbesine gömüldü. Büyük kütüphânesini Arkeoloji Müzesi'ne bırakmıştır.

Cevad Paşa, Girit'ten gelinceye kadar 2 gün, sadârete adliye nâzırı Rızâ Paşa vekâlet etmiştir.

Halil Rifat Paşa'nın sadâreti, 1839'dan saltanatın düşmesinekadarki en uzun sadârettir. 65 yaşında dâhiliye nâzırı iken sad-

râzam olan Halil Paşa, pasif, belirli bir iktidardan mahrum olmamakla berâber renksiz bir şahsiyettir. 71 yaşında, iktidar makamında ölmüş, Eyüpsultan'a gömülmüştür. Türk-Yunan savaşı ve Sultan Abdülhamid'in meşhur 25. cülûs yıldönümü, Rif'at Paşa'nın sadâretine tesadüf eder.

51 yaşında sadrâzam olan Ferid Paşa, Avlonyalı Mustafa Paşa'nın oğludur. Oldukça iyi bir vali ve devlet adamı olarak tanınmıştı. Abdülhamid Han, bu sırada Rumeli karıştığı için, Arnavutlar'ı okşamak maksadiyle de Ferid Paşa'yı iktidara getirmiş ve uzunca bir müddet tutmuştur. Filhakika Ferid Paşa'nın sadâreti, 1901'den saltanatın düşmesine kadar geçen sadâretlerin en uzunudur ve II. Meşrutiyet'le son bulur. Meşrutiyet'te İzmir valisi, dâhiliye nâzırı, Âyân reîsi olan Ferid Paşa, 1914'te 62 yaşında ölmüş, Arnavutluk'ta Avlonya'ya gömülmüştür. Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın dâmâdı olan Celâleddin Paşa, Ferid Paşa'nın oğludur.

Düyûn-ı Umûmîye'nin Kurulması (20 Aralık 1881)

Sultan Mecid ve Sultan Aziz devirlerinden kalan borçlar, faiz ve mürekkep faizleriyle berâber, 1881 yılında 252 milyon altına yükselmişti. Bu muazzam dış borç, o zamanki satınalma gücüyle, bugün takriben 315 milyar TL.'na tekabül etmektedir. Bu borcun mühim bir kısmı da, 93 Harbi savaş tazminatı idi. Türk maliyesi, çok uzun vâde ile de olsa, bu borcu tasfiye edebilecek durumda değildi. Alacaklı devletlerin başında İngiltere ile Fransa geliyordu. Rusya da, Berlin Muâhedesi'ne göre tazmînât alacaklısı durumundaydı. II. Abdülhamid, 20 aralık 1881'de yayınlanan Muharrem Kararnâmesi ile, borçların ödenebilmesi için yeni bir formül buldu. Düyûn-ı Umûmiye idaresinin başlangıcı olan bu kararnâmeye göre, devletin tütün, damga pulu, tuz, ipek, balık, sigara tekelleri ve bâzı imtiyazlı eyâletlerin maktû vergileri, Düyûn-ı Umûmîye'ye bırakılıyordu. Bu sûretle İngiltere ve Fransa başta olmak üzere alacaklılar, verdikleri borçları, muntazam bir şekilde tahsil edebileceklerdi. Bunun karşılığında, 252 milyon borcun 146 milyonu, yâni yarısından çok fazlası Türkiye lehine siliniyor, sâdece 106 milyon altın borcun tediyesi bahis mevzuu oluyordu. O zamanki satınalma gücüne göre silinen meblâğ bugünki paramızla takrîben 182,5 milyar TL.'nı, geri kalan ödenecek meblâğ ise, 132,5 milyar TL.'nı buluyordu. Bu iş, hiç sızıltısız oldu. Hattâ alacaklılar, alacaklarını belirli şekilde tahsil edebilecekleri için memnun kaldılar. Mes'elenin bu şekilde halli, II. Abdülhamid'in büyük başarılarından biridir.

Düyûn-ı Umûmiye, imparatorluğun sonuna kadar devam etti. İdaresine Türkler de katılmakla berâber, asıl söz İngiliz ve Fransız mümessillerinde idi. Son derece muntazam, örnek bir idare olan Düyûn-ı Umûmîye, gerçi devlet içinde devlet, âdetâ ikinci bir mâliye nezâreti gibiydi. Ancak Türk dış borçlarının başka şekilde tasfiyesine de imkân yoktu. İmkân olsa bile, Avrupa devletlerinin bir seri tatsız müdahalelerine zemin hazırlıyacak, Türk imparatorluğunun huzûrunu bir kat daha ihlâl edecekti. Sultân Aziz devrinde iflâsa giden Türk mâliyesi, Sultan Hamid devrinde, borçlarının en büyük kısmını bu sûretle ödiyerek, az çok itibara ve istikrara kavuştu. Gerçi birçok gelirini Düyûn-ı Umûmîye'ye bırakan devlet, zaman zaman sıkıntılı devirler geçirdi. Memur ve asker maaşları iki ayda bir ödenir hâle geldi. Ancak hayatın fevkalâde ucuz olması yüzünden, II. Abdülhamid devrinde ciddî bir sıkıntı çeken subay ve memur zümresi olmadı. İki ayda bir aldıkları maaş bile, geçinmelerine kifayet ediyordu. Gene de II. Abdülhamid aleyhinde subayların memnuniyetsizliği ve neticede ayaklanmalarının en mühim sebebi, bu maaşların zamanında tediye edilememesi mes'elesi oldu.

Yıldız Mahkemesi (27 Haziran - 28 Temmuz 1881)

Sultan Aziz'in katlinden 5 yıl sonra, bu olaydan sorumlu görülenlerin muhakemesi başladı. Mahkeme başkanı —sonradan vezir olan— Sürûrî Efendi (Paşa), XVII. asrın ünlü şeyhulislâmı Minkarî-zâde Yahyâ Efendi'nin torunlarından bir hukukçu idi. Sanıklar, V. Sultan Murad, Şevk-Efzâ Kadınefendi, Arz-ı Niyâz Kalfa, eski sadrâzamlardan Mütercim Rüşdü ve Midhat Paşalar, her ikisi de Sultan Hamid'in kızkardeşleri ile evli olan Dâmâd Müşir Mahmud Celâleddin ve Dâmâd Müşir Nûri Paşalar, eski şeyhulislâm Hayrullah Efendi, Sultân Azîz'in 2. mâbeyncisi Fahri Bey ile diğer mâbeyncilerden Müşir Nâmık Paşa'nın oğlu Ali ve Seyyid Beyler, Sultan Aziz'in hal'inden sonra muhâfızlığına atanan Mîralay (Albay) İzzet ve Binbaşı Necib Beyler ile Pehlivan Mustafa Ağa, Cezâyirli Mustafa Ağa ve Boyabadlı Mehmed Ağa idi. Müşir Süleyman Paşa, 93 Harbi sorumluları arasında mahkûm olup Bağdad'a sürüldüğü için, sanıklar arasında mevcut değildi. V. Murad'la annesi, hânedandan oldukları esasen Çırağan Sarayı'nda habsedildikleri için, Arz-ı Niyâz Kalfa da bu sonuncu sebepten muhâkeme edilmediler. Sadrâzam Rüşdü Paşa ise, ölüm hastalığında idi. Manisa'da sorguya çekildi. Mahkûm oldu. Fakat öldüğü için mahkûmiyet kararı hakkında tatbik edilemedi. Sultan Aziz'-

in gerçek kaatili eski sadrâzam ve serasker Hüseyin Avni Paşa ise, zâten Çerkes Hasan Bey'in kurşunlarıyle öldürülmüştü. Yıldız Mahkemesi, Midhat, Mahmud ve Nuri Paşalar'la Hayrullah Efendi ve diğer ikinci derecedeki şahıslar ve üç bahçıvan hakkında kararlar aldı.

Sultan Aziz'in hal'i ölümü üzerinde ilgili bahiste tafsilât verildiği için, burada yeniden ele almıyoruz. Gerçekte Sultan Aziz'in yalnız ölümü değil, tahttan indirilmesi de çok büyük bir suçtu. Ancak muhakeme, yalnız ölümü üzerinde cereyan etmiştir. Yıldız Mahkemesi'nin kahramanı hâline getirilen Midhat Paşa'nın, Sultan Aziz'in ölümünden evvelce haberdar olduğu hakkında elimizde şimdilik hiçbir delil ve vesika yoktur. Ancak, ölümünden sonra, mesulleri cezalandırmak yoluna gitmediği ve olaya göz yumduğu için suçludur. Dâmâd Nuri Paşa'nın, olaya katıldığı kesin şekilde bellidir. Dâmâd Mahmud Paşa'nın da olayla ilgisi olduğu kat'iyete yakın bir şekilde ileri sürülebilir. Hal' (tahttan indirme) mes'elesinde ise, hepsi sorumludur.

Yıldız Mahkemesi'nin tamamen siyâsî tesirlerden uzak, bütün hukukî usuller uygulanmış bir teşekkül olduğu iddia edilemez. Ancak görülen dâva, zâten bir bakıma tamamen siyâsî idi. Bir devlet başkanının şahsî sebeplerle devrilmesi ve öldürülmesi dâvası idi. Bu gibi dâvalarda, içinde bulunduğumuz yıllarda bile normal usuller uygulanmamıştır. Ancak gene de Yıldız Mahkemesi, fevkalâde bir mahkeme değildi; hâkimlerin hiçbir usul dışı salâhiyeti yoktu. Celseler, açıktı.

Midhat Paşa, sadâretten azledilip Avrupa'ya gönderilince, 1 yıl, 8 ay çeşitli ülkelerde dolaşmıştı. Londra'da İngiliz ileri gelenleri ile siyâsî konuşmalar yapması ve II. Abdülhamid'in aleyhinde bulunması üzerine, tekrar Türkiye'ye çağırıldı. Paşa, dilini tutamamak yüzünden başını bir defa daha belâya sokmuş oldu. Halbuki akıllı uslu Avrupa'da hayatını tamamlıyabilirdi. 2 ay Girit'in merkezi Hanya'da oturduktan sonra, 10 aralık 1878'de Suriye valiliğine atandı. Valilikteki büyük kabiliyetini kaybetmiş değildi. Bu görevde 1 yıl, 8 ay kalmasına rağmen epey işlere girişti. 4 ağustos 1880'de, en mühim eyalet sayılan ve bütün Ege bölgesini içine alan Aydın (merkezi İzmir) vilâyetine nakledildi. Bu vilâyette iken, tevkif emri çıktı. 16 mayıs 1881 gecesi, tevkif emrine karşı koydu ve İngiliz konsoloshânesi uzakta olduğu için, Fransız konsolosluğuna gitti ve Fransa başkonsolosuna sığındı. Eski bir sadrâzamın ve hâlen devletin en büyük eyaletinin başında bulunan bir umumî valinin bu hareketi, son devir Türkiye tarihinin en çirkin olaylarından biridir ve Midhat Paşa için gerçek bir lekedir. Bunun

şahsı için bir leke olduğunu Paşa da hâtıralarında «yalnız bana değil, evlâdıma da kalacak târîh-i ömrümün lekesidir» şeklinde itiraf etmekte, ancak can kaygusuna düştüğünü ileri sürerek, şahsını savunmıya çalışmaktadır. Sultan Hamid, Fransa büyükelçisi Tissot'yu çağırarak tehdîd etti. Tissot, İzmir başkonsolosu Pélissier'ye telgraf çekerek, Midhat Paşa'nın konsolosluktan çıkarılmasını emretti. Bu emir, Fransa için bir leke teşkîl eder. Çünki Midhat Paşa, siyâsî mülteci sıfatiyle sığınmıştı. Ancak Paris hükûmeti, büyükelçisine, Bâb-ı Âlî'yi kızdırmamak talimatını vermişti. Zira bir iki ay önce Tunus'u işgal eden Fransa, Türkiye'nin ciddî bir müdahalesinden çekiniyordu.

Yıldız Mahkemesi'nin kararları şu şekilde oldu : Rüşdü, Midhat, Mahmud ve Nuri Paşalar'la Hasan Hayrullah Efendi, bütün rütbe ve nişanları alınmak, dâmâd olan ikisi sultan zevcelerinden ayrılıp dâmâdlık sıfatından da mahrum edilmek sûretiyle îdâma, 3 pehlivan bahçıvanla, 2 mâbeynci ve Binbaşı Necib Bey keza îdâma, Seyyid Bey'le Mîralay İzzet Bey, 10 yıl hapse mahkûm edildi. Temyiz ve fetvâhâne bu kararları ayrı ayrı tasdik ettikten sonra, son tasdik, hükümdarın irâdesine sunuldu. II. Abdülhamid, 20 temmuz 1881 günü, Yıldız Sarayı'nda 25 kişilik fevkalâde bir meclis topladı. Bütün mûteber devlet adamlarının katıldığı bu toplantıda mahkeme kararları, iştirak edenlerin istişârî reyine arzedildi. Herkes reyini, yazılı olarak hükümdara bildirdi. 15 kişi, hükümlerin aynen tatbîkı, 10 kişi ise, îdâm cezâlarının müebbed habse tavili reyinde bulundu. Îdâm hükümlerinin aynen tatbikını, mucip sebepler göstererek istiyenlerin arasında, Gazi Osman Paşa ile asrının en büyük Türk hukukçusu olan adliye nâzırı tarihçi Cevdet Paşa da bulunuyordu. Bilhassa bu iki zâtın kanaatleri mühimdir. Çünki şahsiyetleri bakımından, herhangi bir art düşünce ile hareket etmelerine az da olsa ihtimal verilemez. Cevdet Paşa, tarihçi sıfatiyle, Sultan Aziz faciasının devlete neler kaybettirdiğini, ne felâketlere sebep olduğunu çok iyi biliyordu. Gazi Osman Paşa ise, yazılı esbâb-ı mûcibesinde, bu kararların, bir daha böyle fecî ve sorumsuz işlere teşebbüs edilmemesi için ibret olacak şekilde uygulanması îcâb ettiğini belirtiyor, hattâ bu kararları değiştirmeye padişahın bile hakkı olmadığını îmâ ediyordu.

II. Abdülhamid, buna rağmen, îdâm cezalarını müebbet habse tahvil etti. Bunda İngiltere'nin te'siri olduğu da inkâr edilemez. Zîrâ liberal Avrupa, bilhassa İngiliz basını, Midhat Paşa'yı şiddetle savunuyordu. İngiltere, Midhat Paşa'yı, kendi adamı gibi telâkki ediyordu ve mahkûmiyetten sonra da bu telâkkisinden vazgeçmediğini, az aşağıda göreceğiz.

28 temmuzda İzzeddin vapuru, mahkûmları alarak Hicaz'da Mekke'nin sayfiyesi olan Tâif'e götürdü. Mahkûmlar, Tâif kalesinde askerî hapishaneye atıldılar.

Bu hapis hayâtı 2 yıl, 9 ay devam etti. Midhat Paşa, bu müddet içinde, sonradan basılan hâtıralarını kaleme aldı. 6 mayıs 1884 akşamı Midhat ve Mahmud Celâleddin Paşalar, askerler tarafından boğulup öldürüldüler. Bu emrin kimin tarafından verildiği, bugüne kadar münakaşalı kaldı. Tabiî Sultan Hamıd'in pek yaman olan ve bu hükümdarı lekelemek için efsane sınırlarını aşan yalanlar uydurmaktan çekinmiyen muhalifleri, emrin bizzat padişah tarafından verildiğini kesin şekilde iddia etmektedirler. Ancak mes'ele henüz tavazzuh etmiş, bütün vesikalar yayınlanmış, bilhassa olay üzerinde tarafsız şekilde durulmuş değildir. Bu emrin II. Abdülhamid tarafından verilmiş olması muhtemeldir. Doğrudan doğruya Hicaz valisi Müşir Osman Nuri Paşa'nın emriyle de icra edilmiş olabilir. Zîrâ bu paşa, Bâb-ı Âlî ve Yıldız'a sormadan Mekke şerîfini tevkif edecek ve yerine başkasını geçirecek cür'ette bir askerdi.

İngiltere, Midhat Paşa'yı kurtarmıya karar vermiş, hattâ Kızıldeniz'deki bir harb gemisini bu işle görevlendirmişti. Midhat Paşa'nın hiç beklenmedik bir zamanda, nâmı unutulmuşken fecî ve câniyâne şekilde katlinin sebebi, bu İngiliz teşebbüsüyle alâkadardır. Paşa'nın İngilizler tarafından Avrupa'ya kaçırılmasında, sonsuz siyâsî mahzurlar vardı. II. Abdülhamid, hiçbir siyâsî cinâyet işlememiş, âdî idâm kararlarını bile habse çevirmiş bir hükümdardır. Eğer Tâif katli emrini bizzat vermişse, bu, uzun siyâsî hayâtında yegâne hâdise olarak kalacaktır. Midhat Paşa, 62 yaşındaydı. Diğer mahkûmların çoğu, bu arada Nuri Paşa ile Hayrullah Efendi, Tâif'te ölmüşlerdir. Rüşdü Paşa hakkında verilen karar uygulanmamış, bu eski sadrâzam, Yıldız mahkemesinden bir yıl kadar sonra Manisa'da ölmüştür. Böylece Sultan Aziz'in hal'i ve ölümü fâciası, Tâif cinayetiyle kapanır gibi olmuşsa da, Meşrutiyet'ten sonra, yeniden yıllarca süren polemiklere mevzu teşkil etmiştir.

Abdülhamid Han, Sultan Aziz olayıyla ilgili olanlarla V. Murad'ın adamlarını da zamanla mühim mevkılerden uzaklaştırmıştır. Serasker Müşir Redif Paşa, 93 Harbi suçlusu olarak Rodos'ta sürgünde, Müşir Süleyman Paşa ise aynı sebepten Bağdad'da sürgünde ölmüştür. Fakat bunlar hakkında hapis cezası uygulanmamış, sâdece bulundukları şehirlerde, belirli bir maaşla ikamete memur edilmişlerdir. V. Murad'ın başkâtibi ünlü edip Sâdullah Paşa, uzun müddet kaldığı büyükelçilikle Viyana'da ölmüştür. Ali

Suâvi, Çırağan vak'asında harcanmıştır. Âlî Paşa'nın yerine geçmek için herşeyi göze alan büyük şâir ve edip Ziyâ Paşa, vezir pâyeşiyle Suriye, Konya ve Adana valiliklerinde bulunduktan sonra, 54 yaşında 18 mayıs 1880'de Adana'da ölmüştür. Onun arada bir bozuşmakla berâber çok yakın arkadaşı, büyük fikir adamı, şâir ve edip Nâmık Kemal, 8,5 yıl daha yaşamış, 2 aralık 1888'de 48 yaşında Sakız mutasarrıfı (valisi) iken ölmüştür. Rütbesi «bâlâ» (birinci - ferik = orgeneral'e eşit sivil rütbe) olan ve henüz arkadaşı Ziyâ Paşa gibi vezirliğe çıkamadan ölen Nâmık Kemal, arzusu üzerine Gelibolu yarımadasına, Bolayır'da Rumeli Fâtihi Velîahd-Şehzâde Süleyman Paşa'nın yanına gömülmüştür. Mezarını II. Abdülhamid yaptırmış ve oğlu Ali Ekrem Bey'i (Bolayır), mâbeyn kâtibi olarak Yıldız'a almıştır. Nâmık Kemal, hânedanın birkaç kuşaktan beri pek yakın bendesi olan bir aileden inmektedir. Kendisinden sonra ölen babası Mustafa Âsım Bey, II. Abdülhamid'in müneccimbaşısı, onun babası Şemseddin Bey, III. Selim'in imrahoru, onun babası Kapdân-ı Deryâ Vezir Dâmâd Ahmed Râtib Paşa, III. Ahmed'in dâmâdı, onun babası Topal Osman Paşa da büyük bir asker ve I. Mahmud'un sadrâzamı idi. Onun babası, Konyalı Ebû-Bekir Ağa'dır.

Ermeni Meselesi (1895 - 96)

XIX. asır ortalarına kadar Ermeniler, Türkiye'de büyük bir huzur ve refah içinde yaşamışlar, ticâret ve sarraflık, kuyumculuk gibi mesleklerle zengin olmuşlar, tanınmış Ermeni aileleri Istanbul'da prensler gibi hayat sürmüşlerdi. Türkler, kendi hallerinde, işleri güçleriyle uğraşan bu kavme «millet-i sâdıka» derlerdi. Asrın ikinci yarısında bu durum değişti. Tanzimat'tan sonra Ermeniler'in devlet memuru da olmalarına, içlerinde vezirliğe, senatörlüğe, hattâ nâzırlığa yükselenler bulunmasına rağmen, Ermeniler kaynaşmıya başladı. Hareket, huzur ve saâdet içinde olan Türkiye Ermenileri'nden değil, Rusya Ermenileri ile, Ermeni dâvasından yararlanmak isteyen Avrupa devletlerinden geldi.

Doğu Anadolu'yu yutabilmek için Ermeniler'i önce Ruslar kışkırttı. Berlin Muâhedesi'nin meşhur 61. maddesine göre Türkiye, üzerinde bugün 19 ilimiz bulunan 6 vilâyette (Erzurum, Diyârbekir, Sıvas, Harput, Van ve Bitlis), Ermeniler lehine ıslahat yapmıya mecbur edilmişti. Bu maddeyi Sultan Hamid, en büyük tehlikeleri göze alıp asla yürürlüğe koymadı. Bugün Doğu Anadolu, Türkiye'ye dahilse, bu siyâsetin neticesidir. Bu 6 vilâyeti teşkil eden 20 sancağın hiç birisinde Ermeniler, değil ekseriyet teşkil et-

mek, nüfusun % 20'sini bulmuyorlardı. Ekseriyet Türkler'de ve ikinci derecede Kürdler'de idi.

Berlin Muâhedesi'ne imza koyan Büyük Devletler, zaman zaman 61. maddenin tatbikı için Bâb-ı Âlî'yi tazyik ettiler. Fakat Sultan Hamid'in Almanya büyükelçisine, bu maddeyi yürürlüğe koymaktansa ölmeyi tercih ettiğini söylemesi üzerine, birşeye muvaffak olamadılar. Esâsen Sultan Hamid, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı Türkiye'ye mâil bir siyâset takibine ikna edebildiği için, Büyük Devletler aralarında anlaşamıyor ve tek başlarına Türkiye'ye karşı baskı siyâseti kullanmıya da cesâret edemiyorlardı.

93 Harbi'ni Türkiye kaybetmişti ama, bu savaş, aynı zamanda Balkanlar'daki Rus emellerine de mezar olmuştu. Rusya'nın silâh gücüyle yarattığı muhtar Bulgaristan prensliği, Rusya'ya karşı bir durum aldığı gibi, istiklâlini Rus silâhları sâyesinde kazanan Sırbistan bile Avusturya'ya yaklaşıyordu. Ruslar'ın Balkanlar'dan Akdeniz'e inmelerine imkân kalmamıştı. Şu halde İskenderun Körfezi'ne veya Basra Körfezi'ne doğru, Ermeniler vasıtasiyle yaklaşabilirler miydi? Rus ana siyâseti, bu sorunun etrafında düğümleniyordu. Bu durumda İngiltere'nin siyâseti, o zamana kadar tâkıyb ettiği siyâsetin tam zıddı oldu. Bu tarihlerde İngiltere artık Rusya'yı Asya'da kendisine rakip görmüyor, birinci derecede Almanya'dan çekiniyordu. Şifa bulmaz bir Türk ve Müslüman düşmanı olan, Avam Kamarası'nda eline *Kur'ân*'ı alarak hakaretler eden, Avrupa'dan Türkler'i sürüp çıkartmanın, hilâl yerine salîbi dikmenin bir Hıristiyanlık kutsal görevi olduğunu ileri süren Başbakan Gladstone, dünyanın birinci devletinde iktidarı, uzunca bir zaman için ele geçirmişti. İngiltere tarihinin Palmerston, Salisbury, Disraeli gibi Rus düşmanı ve Türk dostu devlet adamlarının devri kapanmıştı. Gladstone, Ruslar'dan fazla Ermeniler'i desteklemiye başladı. Önce bunu, muhtar bir Ermenistan kurulursa, bu yeni prensliğin Rus nüfuzuna düşmemesi için yaptı. Sonra Rusya, muhtar Erymenistan projesini kesin şekilde terkedince, tek başına Ermeniler'in avukatlığını üzerine aldı. XIX. asrın son yıllarında Türkiye'nin en şiddetli düşmanı olarak artık Rusya değil, İngiltere görünüyordu. Bu his, halk tabakalarına kadar yayılmıştı. İngiltere, Sultan Hamid'in hilâfet siyâsetinden de fevkalâde ürküyordu. Hindistan Müslümanları, halîfe sıfatiyle padişaha çok bağlıydılar. Hindistan, İndonezya, Çin, Filipinler'de, bütün Afrika camilerinde Sultan Hamid nâmına hutbe okunuyordu.

Önce Ermeni muhtariyetini, yâni Türkiye'ye tâbî olmak şartiyle — Bulgaristan gibi — muhtar bir Ermenistan kurulmasını

destekliyen Rusya, asrın son yıllarına doğru bu siyâseti tamâmen bıraktı. Zira Ermeniler, bu silâhı bizzat Rusya'ya karşı kullanmıya kalkıştılar. Çünki Türkiye'nin hiçbir yerinde, bir tek kazâda olsun ekseriyet teşkil etmiyen Ermeniler, Kafkasya'da, Rusya'nın İran'dan aldığı Ermenistan'da ekseriyettiler. Ermeniler'in en büyük patriki de, burada oturuyordu. Rusya, Ermeni milliyetçilerine zulmetmiye başladı. Binlerce Rus Ermenisi, Avrupa'ya kaçtı. Orada teşkilât kurmıya, asırlardan beri Türkiye'nin en sâdık tab'aları olarak refah içinde yaşıyan Osmanlı Ermenileri'ni kışkırtmıya başladılar.

1886'da İsviçre'de kurulan Hınçak gizli cemiyeti, tedhiş yoluyla Osmanlı Ermenileri'ni kendi emellerine âlet etmiye başladı. Türkiye'deki Ermeni zenginlerinden ağır tehdidlerle büyük paralar sızdırıldı. Doğu Anadolu'da, cemiyetin emirlerini dinlemiyen yüzlerce Ermeni öldürüldü. Bunlar, Türk ve Kürd köylerini de basıp yağmalamıya başladılar. Türk ve Kürdler'i yurdlarını bırakıp gitmiye mecbur etmek için, akıl almaz işkencelerle öldürüyorlardı. Anadolu'da yer yer çıkan küçük Ermeni ısyânları hızla bastırıldı. Merkezi Erzincan'da olan IV. Ordu'nun kumandanı Müşir Zeki Paşa, sert tedbirler aldı. Avrupa ve Birleşik Amerika'daki komiteciler, Türkler'in Hıristiyanlar'ı doğradıklarını iddia edip, amansız bir propagandaya giriştiler. Birçok Avrupa ve Amerika gazetesi, Türk zulmü motifini, bir tiraj unsuru olarak işlemiye başladı. Avrupalı aydınlar içinde de, asrın başlarında barbar Yunanlılar'ı tutanlar olduğu gibi, bu sefer tamamen vahşî bir kavim olan Ermeniler'i destekliyenler görüldü. Bunlardan meşhur tarihçi Albert Vandal, Ermeniler'e gûyâ zulmettiği için Sultan Hamid'e «Le Sultan Rouge» adını taktı. Sonradan milliyet hissinden ve dünya siyâsetinden yüzde yüz gafil birçok Türk de, bu unvanı «Kızıl Sultan»a çevirerek kullanmışlardır. Aslında Sultan Hamid'in tamâmen meşrû tedbirleri sâyesinde Doğu Anadolu kurtarıldığı gibi aynı siyâseti, Sultan Hamîd'e «Kızıl Sultan» diyen İttihadçılar da, gene haklı ve meşrû olarak, Birinci Cihan Harbi içinde Ermeniler'e uygulamıya mecbur kalmışlardır.

Gerçekte Ermeniler'in Müslüman halka yaptıkları zulümler yanında, haklarında alınan tedbirler hafif kalıyordu. Ancak bütün bir Avrupa'nın baskısı altında, bu derecesi yapılabiliyordu. Ermeniler, yalnız köylerde değil, Sıvas, Trabzon, Erzurum, Van, Diyârbekir gibi vilâyet merkezlerinde bile patırtı çıkartacak cesareti kendilerinde, daha doğrusu Avrupa'nın tutumunda buluyorlardı.

Sultan Hamid, Ermeniler'e karşı Kürdler'i kullanmak yoluna gitti. Bu sûretle hem Türk askerî birlikleri gerilla savaşında yıpratılmıyacak, hem de Kürdler'in, kendilerinin Ermeniler'e karşı silâhlandırılması hakkındaki bitip tükenmek bilmiyen talebleri yerine getirilecekti. Bu sûretle «Hamîdîye Alayları» denen Kürd süvari birlikleri teşkil edildi. Bunların subayları, tanınmış Kürd aşîretlerinin ileri gelenlerinden seçildi. Bunlara verilen subaylık rütbeleri, yalnız kendi alaylarında geçerli idi.

Komitecilerin Anadolu'da çıkarttıkları en büyük ısyân, 1894 ekiminde Sason'da oldu. Siirt'le Muş arasındaki bu kazâda Ermeniler, en büyük nisbeti teşkîl ediyorlardı. 12.000 Ermeni ile 15.000 Kürd ve Türk'ün yaşadığı Sason arazisi, Sason Dağları'na dayanan, sarp ve yolsuz bir yer olduğu için, askerî birliklerin hareketine elverişli değildi. Isyân derhal bastırıldı. Fakat 5.000'e yakın Ermeni'nin ve yüzlerce Müslüman'ın hayâtına mal oldu. Komiteciler, Türk zulmünü daha şiddetle propaganda edebilmek için, Türk kıyâfetine girip Ermeniler'i öldürmekten bile çekinmediler. Sason ısyânının lideri Hamparsum Boyacıyan, hayâtını kurtardı. Bu adamın 13 yıl sonra İttihadçılar tarafından Harput milletvekili yapılması, Türkiye tarihine mahsus garâbetlerdendir. Sason'dan bir ay geçmeden Ermeniler, bu defa Diyârbekir'de ayaklandılar. 1.191 Ermeni'nin öldüğü bu ayaklanma da hemen bastırıldı.

Ermeniler, Türkler'e karşı bir başarı kazanmak ümidinde değillerdi. Bütün gayeleri, bu gibi patırdılarla Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek, desteğini kazanmak, Türkiye'ye karşı kışkırtmaktı. Bu gaye elde edildi. İngiltere, Fransa ve Rusya, 11 mayıs 1895 târihli nota ile, Berlin Muâhedesi'nin uğursuz 61. maddesinin derhal yürürlüğe konmasını, 6 Doğu Anadolu vilâyetine yeni valiler tâyinini, bu valilerin Büyük Devletler'in muvafakatleriyle atanmasını, Kürd alaylarının ilgasını, Ermeniler'den jandarma birlikleri kurulmasını istediler.

Abdülhamid Han'ın şahsî dış siyâseti, krizli bir âna girdi. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın üçlü notaya katılmasını önceden önlemiş olan hükümdar, Rusya ile Fransa'yı İngiltere'den ayırmayı başardı. Fransa dış işleri bakanı meşhur tarihçi Hanotaux'ya, hükümdarlar dışında hiçbir yabancı şahsa verilmiyen murassâ imtiyâz nişânını bahşederek okşadı. İngiltere, tek başına kaldı. Buna rağmen donanmasını Çanakkale Boğazı ağzına getirdi. Sultan Hamid, 3 haziranda verdiği cevabî nota ile, İngiltere'nin blöfünü gördü ve 11 mayıs notasını tamamen ve kesin şekilde, açık kapı bırakmıyacak sûrette reddetti. İngiltere, tehdidini tek başına yerine getirmeye, Türkiye'yi silâhla tazyik etmiye ce-

sâret edemedi; donanmasını çekti. İlk ravundu, Sultan Hamid kazanmıştı. Ancak Ermeniler ve prestijlerine darbe yiyen efendileri İngilizler, ikinci ravunda hazırlanıyorlardı.

Bu defa, bütün dünyanın gözü önünde, Istanbul şehrinde bir vak'a hazırlandı. O tarihe kadar Istanbul'da patırdı çıkartmak, yalnız Türkler'e mahsus bir işti. Bir azınlığın böyle birşeye cesaret ettiği görülmemişti. Rumlar, Yunan ihtilâlinde bunu düşünmüşler, fakat tatbik edememişlerdi. Ermeniler, daha doğrusu Avrupa'ya sürülen Rus Ermenileri bunu da yaptılar.

30 eylûl 1895'te Istanbul'da «Birinci Ermeni Patırdısı» diye tarihe geçen ısyân başladı. Ermeni patriki İzmirliyan'ın silâhlandırdığı birkaç yüz Ermeni, Kadırga civarında üç gün üç gece mukavemet ettikten sonra imhâ olundular. Ermeniler'in maksadı Bâb-ı Âlî'ye gelip hükûmeti protesto etmek idiyse de, başaramadılar. Kadırga'dan ancak Sultanahmet yakınlarına çıkabildiler; Bâb-ı Âlî'ye erişemediler. Birkaç Türk'e karşılık bine yakın Ermeni'nin can verdiği bu olayda Sadrâzam Said Paşa, bir piyâde taburu kullanmak istediği için, azledildi. Sultan Hamid, Avrupa devletlerine bahane vermemek için, âsîleri jandarma, polis ve bizzat tecavüze uğrayan Istanbul halkına ezdirdi. Yüksek öğretim talebesinin büyük faaliyet gösterdiği bu üç günlük patırtıda, komitecilerin uğruna yanan, refah ve huzur içindeki Istanbul Ermenileri'nin rahatı iyiden iyiye kaçtı.

Bir yıl geçmeden Ermeni komitecileri, aynı mahiyette bir teşebbüste daha bulundular. 26 ağustos 1896'da Istanbul'daki Osmanlı Bankası merkez binâsını basarak, Avrupa'nın dikkatini çekmek istediler. Patrik İzmirliyan'ın planladığı bu hareket, Sultan Hamid'in meşhur hafiye teşkilâtı tarafından istihbâr edildiği için, hükûmet banka etrafında her türlü tedbiri almıştı. Âsîler, ancak bankada birkaç bomba patlatabildiler. Bâb-ı Âlî'yi bombalarla uçurmıya karar verdikleri halde, bu semte yaklaşamadılr. Komitecilerin büyük kısmı, ellerinde silâh ve bomba olduğu halde imhâ edildi. Birkaçı limandaki İngiliz, Fransız ve Rus gemilerine sığınarak Avrupa'ya kaçabildi.

Olayın fiyasko verdiğini gören Patrik, bu defa Istanbullu Ermeniler'i, Avrupa devletlerinin donanmalarının Çanakkale'yi geçmek üzere olduğunu söyliyerek kışkırttı. Bir Ermeni, Sadrâzam Halil Rif'at Paşa'ya tabanca ile kurşun attıysa da isabet ettiremedi. Ermeni mahallelerinden bazı cür'etkârlar, balkon ve pencerelerden Türk polis, jandarma ve askerlerine silâh attılar, hakaretler ettiler. Bu, Istanbullu Ermeniler için vahim netîceler verdi.

Sultan Hamid, bütün asker, hattâ polisi Ermeni mahalle ve

evlerinden çektikten sonra, başta Istanbul limanının o zaman çok kalabalık bir kitle teşkil eden hamalları olmak üzere, sivil halktan gönüllüleri, mütecaviz Ermeniler'in üzerine saldı. Ateşli silâh kullanılmasını kesin şekilde yasaklıyan, mecbur olmadıkça kesici silâh da kullanılmamasını istiyen padişah, kalın sopalar dağıttırmıştı. O gece Türkler, yolda ellerine geçirdikleri Ermeniler'i bu sopalarla hakladılar. Bu sûretle birkaç gün ve gece içinde yüzlerce Ermeni öldürüldü. Türkler'den de ölen oldu.

Ermeni komitecilerinin soluğu kesildi. Aşağıda anılacak Bomba Olayı dışında artık ayaklanmak için, Birinci Cihan Savaşı'nı ve silâhlı Rus desteğini beklediler. Bu safhada da önce İttihadçılar, sonra Kâzım Karabekir Paşa tarafından ezildiler. Anadolu'da bir tek Ermeni kalmadı. Hepsi Ermenistan'a, Suriye'ye, Lübnan'a, Irak'a sürüldü. Binlercesi de Avrupa ve Amerika'ya gitti. Bütün bu patırdılar sırasında, devlete sâdık olan ve Türk idaresinin nimetlerini takdîr eden bilhassa Istanbullu Ermeniler, mümkin olabildiği nisbette komitecilerin ve âsî patriklerinin baskısından kendilerini kurtarmıya çalıştılar. Meşrutiyet'te bir Ermeni'ye hâriciye nâzırlığının bile emniyet edildiği görüldü.

Sultan Hamid, Patrik İzmirliyan'ı azledip Kudüs'e sürdü. Ermeniler'e umumî af ilân etti. Birkaç Ermeni'yi vali muavini ve mutasarrıf muavini tâyin etti. Ancak Büyük Devletler'in Berlin Muâhedesi'nin mâhut maddesinin tatbik edilmesi için yaptıkları bütün tazyiklere göğüs gerdi ve hepsini, bu devletleri birbirlerine düşürmek sûretiyle atlattı. Haksız muâhedeler asla tatbik edilmez, edilse bile yaşıyamaz. Büyük Devletler'in, % 80 küsur Müslüman azınlığını % 5-20 teşkil ettikleri vilâyetleri Ermeniler'e vermek sûretiyle esarete mahkûm etmek istemeleri, Türk'lüğe ve Türkiye'ye karşı açık bir suikastti. Muvaffak olamazdı ve olamadı. Büyük Devletler bu işi Türkiye'ye zorla Bulgaristan ve Girit gibi yerlerde yaptırmışlardı. Fakat bu ülkelerde Müslüman nüfus, 93 Harbi'nden önceleri bile ancak % 50'yi buluyordu. Doğu Anadolu'nun 6 vilâyetinde ise Müslüman ekseriyet % 80 ilâ 95 arasındaydı.

XX. Asrın Eşiğinde Sultan Hamid Rejimi Altında Türkiye

XX. asrın eşiğinde Türk imparatorluğu, Sultan Hamid rejimi altında, nisbeten istikrarlı hayatını devam ettiriyordu. 1897 Yunan harbini kazandıktan sonra padişahın prestiji bir kat daha artmıştı. 1900'lere doğru zirvesini bulan bu prestij, hemen bu tarihlerden itibâren azalmıya başlıyacaktır. Sultan Hamid, imparatorluğun bütün müesseselerini ve bütün mes'elelerini şahsî idaresine

bağlamıştı. Tam bir diktatördü. Sadrâzamı ve nâzırları istediği gibi azil ve nasbediyordu. Basına konan sansür ve hürriyetleri sınırlıyan nizamlar gittikçe sıklaşıyordu. Bizzat padişah bile, kendi kurduğu rejimin esiri olmuş, istibdadın ağırlaşması karşısında sessiz kalmıştı. Halk hayâtından memnundu. Ancak subaylar, yüksek öğretim talebesi, bilhassa Tıbbiye ve Harbiye öğrencileri, kısmen alt kademedeki memurlar, siyâsî baskıya karşı konuşmıya başlamışlardı. Bu konuşmalar henüz nâdiren padişahın şahsını hedef almakla berâber, istibdad rejiminin yürüyemiyeceği üzerinde ittifak ediliyor, 1839 - 1871 arasındaki Tanzimat rejiminin hür havası hasretle anılıyordu.

II. Abdülhamid'in İslâm dünyasındaki prestiji muazzamdı. Doğu Türkistan ve Orta Afrika'daki Zenci Bornu krallığı bile, Sultan Aziz'in adına hutbe okutup para bastırıyor, padişahı metbû tanıyorlardı. Türk subayları, doktorları, hocaları, din adamları, İslâm âleminde gezip dolaşıyorlardı. Bugün (1967) bile Afrika'nın bâzı ücrâ yerlerindeki camilerde II. Abdülhamid adına hutbe okunduğunun basına intikal ettiği hatırlanırsa, bu hükümdarın şahsî prestiji hakkında bir fikir edinmek kaabil olur. Halbuki II. Abdülhamid'den sonra daha 3 halife (V. Mehmed, VI. Mehmed ve II. Abdülmecid) gelmiştir. Padişahın panislam siyâseti, başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya'yı fevkalâde ürkütüyordu. Bu ürkekliğin derecesini anlamak için, o zamanın diplomatik vesikalarına bir göz gezdirmek kâfidir.

Avrupa'da sevilmese bile II. Abdülhamid'in prestiji pek yüksekti. Almanya imparatoru ve Prusya kralı II. Wilhelm ile şahsî dostluk kurmuştu İmparator, iki defa padişahı resmen ziyâret ettiği halde, II. Abdülhamid, bu ziyaretleri iade etmemiştir. Daha birçok Avrupa hükümdarının resmî ziyaretlerinde de öyle oldu. Nâsıreddin Şah da II. Abdülhamid'i resmen ziyaret etti. Oğlu Muzaffereddin Şah da 1900 yılında resmî ziyarette bulundu. Bu ziyâret sırasında II. Abdülhamid, Âzerbaycan mekteplerinde yasaklanan Türkçe tedrisatın iadesini rica etmiş, bu ricası derhal yerine getirilmiştir. Bu sûretle Sultan Hamid, pansilamist siyâsetin yanında pantürkist bir siyâset de gütmüş oluyordu. İran hânedanı, Kaçarlar, Türk olmakla ve Türkçe konuşmakla berâber, İranlı siyâseti güdüyorlardı. Abdülhamid Han, bütün dünya devletlerinin, en nâdir verilenler dahil, nişanlarını aldığı gibi, yabancı mareşallikler gibi en yüksek pâyeleri de elde etmişti. 25. cülûs yıldönümünde bütün Avrupa ve Asya saraylarından kendisine son derece değerli hediyeler gönderilmişti. Bilhassa Avrupa emperyalizminin sömürge idaresinden bunalan yüz milyonlarca Müslüman'ın kâ-

besi Istanbul ve padişahtı. Yıldız'a, binlerce bağlılık telgrafı yağıyordu.

Almanya ve Avusturya - Macaristan'la dostluk kurulmuş, iç mes'eleleri altında bunalan ve Türkiye'dekinden çok daha şiddetli ve üstelik kanlı bir istibdad rejimi ile idare edilen Rusya, pasif hâle getirilmişti. İtalya ile münasebetler iyiydi. Yunanistan ezilmişti. Sırbistan, Karadağ ve Romanya dengedeydi. Bulgaristan'ın muhtar ve Karadağ'ın tam bağımsız prensleri, Sultan Hamid'in sâdık bendeleri idiler. Ondan belirli maaş alıyorlar, Bulgaristan prensi Ferdinand, padişahın has yâveri ve müşir pâyelerini iftiharla kullanıyor, Karadağ prensi ihtiyar Nikola, bu şereflere erişemediği için hayıflanıyordu.

Fransa, bilhassa İngiltere ile samimi bir dostluk kurmak kaabil olamamıştı. Birçok Osmanlı ülkesine göz diken, Türkiye hâkanının İslâm halîfesi sıfatından huylanan bu devletler, Yıldız'ın Merkezî İmparatorluklar'a (Almanya ve Avusturya) yaklaşmasından sonra, büsbütün sert bir tavır almışlardı. Ancak bu imparatorlukların muvafakati olmaksızın ve onlara pay verilmeksizin, Türk imparatorluğundan artık yeni parçalar koparmak mümkin görünmüyordu. Dış siyâset, tam bir denge hâline girmişti.

Dış siyasetteki dehâsı yanında II. Abdülhamid'in imarcılığı, maârifçiliği, şefkati, kan dökmekten şiddetle kaçınması, prestijini arttırıyor ve şahsını âdetâ imparatorluğu selâmeti, hattâ bütünlüğü için şart hâline getiriyordu. Nitekim iç yapısı Türk imparatorluğununkine benziyen Avusturya-Macaristan'da da Franz Joseph'in ölümü, devletin bütünlüğü için en büyük tehlike görülüyordu. Arap, Arnavut, Kürd, Çerkes gibi Müslüman unsurlar, padişaha son derecede bağlıydı. Şimdi Türk düşmanlığı yapılan Şam'da ve Kahire'de, Sultan Hamid'in ismini abdestsiz ağzına almıyanlar olduğu malûmdur. Meşhur 10 temmuz 1894 Istanbul zelzelesindeki büyük tahribatı hızla tâmir etmesi, bütün Istanbul tarihinin en mühim tabiî âfetlerinden biri olan bu zelzelede zarar görenlere gösterdiği fiilî ilgi, Sultan Hamîd'in prestijini bir kat daha arttırmıştı. Halbuki böyle felâketlerin sonunda, iktidardaki rejimin çok defa yıpranması âdettir.

Yıldız, Istanbul içinde müstakil bir şehir hâline gelmişti. İçinde onbinlerce insan ve asker yaşıyordu. Gazi Osman Paşa'nın 5 nisan 1900'de ölümü üzerine II. Abdülhamid, «mâbeyn müşirliği» denen en yüksek saray görevine, bu makamı ilga etmemekle bera-

ber, kimseyi tâyin etmemişti. Padişahın şahsına bağlı kurmayları, her meslekten müşavirleri, yüzlerce yâveri, şahsına bağlı gizli polis teşkilâtı (ki bu teşekkülün başında bulunan ve birinci-ferik =orgeneral rütbesini taşıyan şahsa «ser-hafîye-i şehriyârî» deniyordu), bir nezaretten büyük teşkilâtı olan Mâbeyn Başkitâbeti, hususî telgrafhâneleri ve şifreleri, hususî orkestra, bando ve saz takımları, bir doktorlar ordusu ve daha herşeyi vardı. Bâb-ı Âlî'nin nüfuzu, anormal olarak Saray'ın yanında sönüyordu. Saray'ın nüfuz kazanan bâzı simaları, gittikçe daha fazla göze batmıya başlamıştı. Mâbeyn başkâtibi Süreyyâ Paşa'nın ve halefi Tahsin Paşa'nın nüfuzları, nâzırların çoğundan fazlaydı.

Rejim, iyi ve kötü taraflarıyla bu şekilde kıvam bulmuşken, Makedonya'daki Vilâyât-ı Selâse'de (Üç Vilâyet : Selânik, Manastır ve merkezi Üsküb olan Kosova) başlıyan ve gittikçe artan huzursuzluk, Sultan Hamid idaresinin prestijinin azalmasına ve sonunda yıkılmasına müncer oldu.

Makedonya İhtilâli (1902 - 3)

Makedonya'nın tamamı, Türkiye'nin elindeydi. Kosova ile berâber 96.400 kilometre kare olan bu ülkede, XX. asrın ilk yıllarında 4 milyon kişi yaşıyordu. Ülke, 3 Türk vilâyetine (eyalet) bölünmüştü. Bu vilâyetler, Selânik, Manastır ve merkezi Üsküb olan Kosova vilâyetleri idi. Üçüne birden «Vilâyât-ı Selâse=Üç Vilâyet» deniyordu. Türk imparatorluğunun Avrupa'daki diğer vilâyetleri, Edirne, Istanbul, Yanya, İşkodra idi. Ayrıca Hanya (Girit), Bosnasarayı (Bosna-Hersek), Sofya (Bulgaristan), Filibe (Doğu Rumeli), Türkiye'ye tâbi vilâyetlerdi. Bunlara «Eyâlât-ı Mümtâze = İmtiyazlı Eyaletler» deniyordu.

Makedonya, bir milliyetler mozaiki idi. Nüfusu yarı yarıya Müslümanlar'la Hıristiyanlar paylaşıyorlardı. Müslümanlar, % 50'nin az üzerine ancak çıkabiliyorlardı. Bunların çoğunluğunu Türkler, daha azını Arnavutlar teşkil ediyordu. Hıristiyanlar'ın hepsi Ortodoks mezhebinden olup, pekaz Katolik vardı. En mühim Hıristiyan unsur, sayıları bir milyon kadar olan, yani bütün Makedonya nüfusunun dörtte birine erişen Makedonyalılar ve Bulgarlar'dı. Bulgarca'nın iki lehçesini konuşan Bulgarlar azınlık, Makedonlar çoğunluktu. İkinci mühim Hıristiyan unsur Yunanlılardı. Sonra Sırplar geliyordu. Bir miktar Romen (Ulah) de vardı. Diğer birtakım unsurlar (Yahudi, Ermeni, Boşnak, Çingene, Hırvat) da eksik değildi.

Bugün Yunanistan'la Yugoslavya arasında paylaşılan, ancak küçük bir parçası Arnavutluk ve Bulgaristan'da kalan Makedonya'daki Vilâyât-ı Selâse, 15 sancağa (il'e) ayrılıyordu. Bu sancakların bugün 4'ü Yunanistan'da, 9'u Yugoslavya ve 2'si Arnavutluk'ta kalmaktadır. Bulgaristan'da kalan kısım, birkaç kazâdan ibarettir. Kosova (Üsküb) vilâyetinde Türkler ve Arnavutlar büyük çoğunluk meydana getirdikleri halde, Manastır vilâyetinde Bulgarlar, Selânik'te Yunanlılar kuvvetli idiler.

II. Abdülhamid'in siyâseti, Makedonya'da Hıristiyan azınlıkları, Bulgar ve Makedonyalılar ile Yunanlılar, Sırplar ve Romenler'i denge hâlinde tutmak, daha açık tâbirle, birleşmelerine ve tek cephe hâlinde Türk-Arnavutlar'ın karşısına çıkmalarına engel olmaktı. Esasen bu kavimler arasındaki düşmanlık pek şiddetli olduğu için, böyle bir siyâset, gerçeklere dayanıyordu. Berlin Muâhedesi'nin 61. maddesi nasıl Türkiye'yi Doğu Anadolu'nun o zaman «vilâyet» denen 6 eyaletinde Ermeniler lehine «ıslahat» yapmıya zorluyorsa, aynı anlaşmanın 23. maddesi de, Makedonya'daki 3 vilâyette Hıristiyan unsurlar lehine ıslahatı şart koşuyordu. Bu madde de, II. Abdülhamid tarafından asla yürürlüğe konmamış, Büyük Devletler'in bütün baskılarına göğüs gerilerek, Makedonya'ya muhtariyet kazandırabilecek böyle bir yola gidilmemişti.

Bulgarlar, Makedonya'ya kesin şekilde göz dikmişlerdi. İlk safhada, Türkler'den fazla Yunanlılar, Sırplar ve Romenler'i bertaraf etmek sûretiyle ülkede tek hâkim Hıristiyan unsur hâline gelmek istiyorlardı. 1893'te Makedonya İhtilâl Cemiyeti ve bu cemiyetin organı olarak çeteler kuruldu. Yunanlılar, Sırplar, hattâ çok az olan Romenler de çeteler teşkil ettiler. Bu son üç unsurun Bulgarlar'a karşı silâhlanmalarına ve ezilmemelerine Bâb-ı Âlî de yardım etti. Tabiî bu çeteleri asıl besliyenler, henüz Türkiye'ye bağlı Bulgaristan prensliği ile, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya krallıkları idi. 1902'den itibaren Bulgarlar, bir taraftan Türkler'e, diğer taraftan diğer Hıristiyan unsurlara karşı, gerilla savaşı denebilecek çete hareketlerine giriştikleri gibi, yer yer ısyanlar da çıkarttılar.

21 eylûl 1902'de başlıyan Bulgar Makedonya ihtilâli, bir ay içinde Türk ordusu tarafından bastırıldı. Bu iş pek de kolay olmadı. Gerilla savaşı, çok müşkildi. İhtilâle katılmıyan Bulgarlar bile, komiteciler tarafından tedhiş ediliyordu. Ömer Seyfeddin'in *Bomba* adındaki hikâyesi, bu yıllardaki Bulgar çetecilerinin kendi soydaşlarına yaptıklarını çok canlı bir şekilde anlatır.

Ruslar, Balkanlılar'ı, Makedonya'daki Türk idaresini yıkmak için kışkırttığı gibi, Berlin Muâhedesi'nin 23. maddesini tatbik etmesi için Bâb-ı Âlî'ye de şiddetli baskılar yapıyordu. Balkanlar'da Slav ve Rus nüfuzuna tahammülü olmıyan Avusturya - Macaristan da, Makedonya Hıristiyanları'nı tutmıya ve Türkiye'yi tazyik etmiye başladı. İngiltere ve Fransa bile, aynı düşünceyle harekete geçtiler. Türkiye'nin bir Avrupa devleti olmaktan çıkması demek olan Makedonya'nın kaybını önlemek için, II. Abdülhamid, mühim tedbirler aldı.

Yemen valisi Vezir Hüseyin Hilmi Paşa (müstakbel sadrâzam), fevkalâde salâhiyetlerle «Vilâyât-ı Selâse Müfettiş-i Umûmîliği»ne getirildi. Selânik, Manastır ve Kosova valileri (umumî valileri), Umumî Müfettiş'in emrine verildiği gibi, Selânik'teki III. Ordu da Hilmi Paşa'dan tâlimat alacaktı. Ayrıca Bâb-ı Âlî'de bir «Rûmeli Vilâyâtı Islahât Komisyonu» kuruldu. Bu komisyonun reisi, eski Konya valisi Avlonyalı Ferid Paşa idi ki, bu zat, 14 ocak 1903'te sadrâzam oldu. Hilmi Paşa'nın müfettişliğe tayini, 1 aralık 1902'dir.

Bir yıl geçmeden, 2 ağustos 1903'te Bulgarlar, yeniden bir ihtilâl çıkardılar. Bilhassa Manastır vilâyetinde kanlı geçen ihtilâl, aylarca III. Ordu'yu ve Türk jandarmasını uğraştırdı. Makedonya ihtilâlcileri ve çetecileri içinde pişen, yetişen, nam salan, ihtilâl öğrenen III. Ordu'nun genç Türk subayları, başka bir ruhî hâlet içine düştüler. Her an bir Bulgar bombasının tehdidi altında yaşadılar. Ruhen ihtilâlci oldular ve 1908'den itibaren Makedonya'da öğrendikleri şeyleri, bütün Türkiye'de uygulamıya kalkarak, on yıl geçmeden tarihteki son Türk imparatorluğunu temellerine kadar yıktılar.

Bulgarlar'ın bir maksadı da, Büyük Devletler'in dikkatini çekerek Makedonya'da kendi lehlerine imtiyazlar elde etmekti. 2 ekim 1903'te Rusya ve Avusturya imparatorları, II. Nikola ile Franz Joseph buluşarak, Bâb-ı Âlî'ye, Berlin Muâhedesi'nin 23. maddesinin tatbikıne ait mufassal bir nota verdiler. Bâb-ı Âlî bu notayı reddetti. Fakat 25 kasımda Makedonya'da birtakım ıslahat yapmıya girişti. İkisi de Balkanlar'ın Türkler aleyhine efendisi olmıya hazırlanan ve bu yüzden 10 yıl sonra bir cihan savaşı patlatacak olan Rusya ile Avusturya, Slavlık ile Cermenlik, Türkiye'ye zorla isteklerini kabûl ettirmek yoluna gidemediler. Zira aralarında gerçekte müthiş bir rekabet ve düşmanlık olduğu gibi, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın desteğini kazanmak da zordu. Almanya

ise. Türkiye'nin tarafını tutuyor ve müttefikı Avusturya'yı dizginlemiye çalışıyordu.

Bomba Olayı (21 Temmuz 1905)

21 temmuz 1905'te II. Abdülhamîd'e yapılan suikast, Meşrutiyet'e takaddüm eden senelerdeki en mühim olaylardan biridir. Bu sırada padişah, 63 yaşına erişmişti. 29 yıldan beri tahtta idi. Henüz devlet başkanları içinde suikasde uğramıyanlar ise, pek azdı; hattâ bâzıları bu yolda can vermişlerdi. Avrupa'ya «anarşizm» denen bir akım yayılmıştı. Hiçbir inançları olmamakla öğünen anarşistler, kurulu düzeni yıkmak için faâliyete geçmişlerdi ve hareket alanı olarak Türkiye ve Rusya kadar Fransa ve Birleşik Amerika da kendi gayeleri için aynı uygunlukta telâkki olunuyordu.

«Bomba Hâdisesi» diye tarihe geçen olay gerçekte Ermeni komitecilerinin işidir. Fakat hareketin planlanmasında ve tatbikınde, geniş ölçüde beynelmilel anarşistlerden faydalanılmıştır. II. Abdülhamîd'in meşhur hafiyeleri, bu olayı vukuundan önce istihbâr edememişlerdi. Bu sırada Abdülhamîd Han, birkaç yıl önce yendiği Yunanistan, dolayısıyla Rum azınlık; Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurmadığı için Ermeni azınlık tarafından nefret edilen, mutlaka düşürülmesi îcâb eden bir devlet başkanı hüviyetindeydi. Yahûdîler bile aynı fikirdeydiler. Çünki Dünya Siyonist Teşkilâtı, padişaha milyonlarca altın rüşvet teklif ettiği halde; Filistin'e bir mıkdar Yahudi'nin göçmesi müsaadesini alamamıştı. Ancak Müslüman azınlıklarla padişahın arası çok iyiydi. Arablar, Arnavudlar, Kürdler, Çerkesler, Abazalar, II. Abdülhamîd'i çok seviyorlardı.

Ermeni komitecilerinin bu defaki planları çok şümullü idi ve mutlaka Büyük Devletler'in müdahalesini celbedeceklerine inanmışlardı. Padişahı öldürttükten sonra, Karaköy Köprüsü'nü, Tünel'i, yabancı banka ve müesseseleri bombalarla tahrib etmiye karar vermişlerdi. Plan, Avrupa'da hazırlanmıştı. Ermeni komiteciler, bu gibi işlerde Avrupa'da çok başarı gösteren anarşistlerin kendilerinden daha maharetli olduğuna inandıkları için, Belçikalı meşhur anarşist Jorris'le anlaşmışlardı. Jorris, bizzat Istanbul'a geldi. Sultan Hamîd'in selâmlık törenleri dikkatle tâkıyb edildi. Her cuma günü padişahın, Yıldız Camii'nden çıktıktan sonra, 1 dakika, 42 sâniyede arabasına bindiği, bu müddetin hiç şaşmadığı tesbit edildi. Viyana'da hususî bir araba yaptırıldı. Bu araba

parçalar hâlinde getirilip Istanbul'da monte edildi. 80 kilo patlayıcı ve 20 kilo mâdenî (parçalayıcı) madde taşıyan çok dakik bir saatli bomba, bu arabaya yerleştirildi. Komiteciler, dikkati çekmemek için içlerine kadın da alarak, Avrupalı seyirci kılığında bu arabaya bindiler ve selâmlık törenine gittiler. Pâdişah, Yıldız Câmii'nde iken, arabayı terkedip çekildiler. İçindeki bomba, II. Abdülhamîd, cami ile saltanat arabası arasındaki yolu yürürken patlayacak ve hükümdarı mutlaka öldürecekti.

Mûtad dışı birkaç saniye gecikme, Tevfik Fikret'in tâbiriyle «bir lahza-ı ta'ahhur», II. Abdülhamîd'in hayatını kurtarırdı : Camiin kapısında Şeyhulislâm Cemâleddin Efendi, padişahın yolunu keserek birşey arzetti. Abdülhamîd Han, şeyhulislâmıyle birkaç cümle konuştu. Söz bitip camiin merdivenlerinden adım atmıya başlarken bomba patladı. Hassa alaylarının atları ürktüğü için, süvariler birbirlerine girdi. Bütün nâzırlar ve paşalar, heyecan içinde kaçışmaya başladılar. Bir müddet bu manzarayı, geriye ve ileriye doğru bir tek adım atmadan seyreden II. Abdülhamîd, elini kaldırarak, korkulup telâş edilmemesi, herkesin yerinde kalması için yüksek sesle emir verdi. Pekçok müşâhidin hâtıralarında ittifakla belirtilen husus, o gün bulunduğu mevkıden kaçmıyan tek şahsın II. Abdülhamîd olduğudur ve en küçük bir jest ve mimik değişikliği yapmamıştır. Arabasına binen, âdeti olduğu üzere arabayı kendi kullanarak, mûtad ağırlığıyla halkın, bilhassa Avrupalılar'ın alkışları arasında Yıldız'a giren II. Abdülhamîd, büyükelçiler tarafından burada da alkışlandı. Programını bozmıyarak büyükelçilerle 20 dakika kadar görüştükten sonra, dinlenmek ve olayların tafsilâtını öğrenmek üzere Harem-i Hümâyûn'a gitti.

Buna benzer bir olay, aynı yıllarda, Dolmabahçe Sarayı'nda bir muâyede (bayramlaşma) töreninde olmuş, padişah tebrikleri kabûl ederken zelzele başlamış ve Muâyede Salonu'nun dünyanın en büyük âvîzelerinden biri olan 4,5 tonluk âvîzesinden büyük billûr parçaları düşmüştü. Padişahın huzurunda olmalarına rağmen müşirler ve vezirler kaçışmıya başlamış, II. Abdülhamid altın tahtından kımıldamamış ve herkesi sükûna dâvet etmiştir.

Bütün devlet başkanları II. Abdülhamid'e geçmiş olsun telgrafları gönderdiler. Komitecilerin bir kısmı yakalandı. Jorris îdâma mahkûm olduysa da II. Abdülhamîd, bu adamı affetti ve kendisiyle anlaşarak Avrupa'daki komite ve anarşi mes'eleleri üzerinde gizli bilgi vermek şartıyle kendisine 500 altın da ihsân etti. Başkâtip Tahsin Paşa'ya göre Jorris, Avrupa'dan II. Abdülhamîd'e pek değerli raporlar göndermiştir.

Tevfik Fikret'in «Bir Lahza-i Ta'ahhur» adlı ünlü manzûmesi bu vesileyle yazılmıştır ve II. Abdülhamîd bu olayda ölmediği için şâirin teessürlerini ve hıncını terennüm eder :

Ey şanlı avcı, dâmını bîhûde kurmadın,
Atdın, fakat yazık ki, yazıklar ki, vurmadın!

şeklinde Ermeni komitecilerinin şânını tebcil eder ve bu komitecileri :

Her yerde hiss-i hakk-u halâsın muharriki

mısraı ile ulular. Doğu Anadolu'yu Ermeniler'e vermediği için başına bu haller gelen II. Abdülhamîd'e küfürler eder. «Müverrih» diye anılan ve gençliğinde bir İttihadçı subay olan Ahmed Refik Altınay da, bir eserinde şöyle der : «Nihayet hakikat tamamiyle meydana çıkarıldı : Osmanlı milletini Abdülhamîd'in zulmünden kurtarmak için bu hareket-i kahramânânenin, Ermeni vatandaşlarımız tarafından icrâ olunduğu anlaşıldı».

Bu sırada, XX. asrın başlarında Avrupa'da, Müslümanlar'a ve Türkler'e karşı tam bir Haçlı zihniyeti hâkimdi. Avrupa devletleri, en küçük mes'elede, bir arada, Türkiye'nin karşısına dikiliyorlardı. Almanya haricinde kalan beş büyük devletin donanmaları, 26 kasım 1905'te Midilli ve 5 aralıkta Limni (Mondros) limanlarının gümrük ve posta - telgraf merkezlerini işgal ettiler. Bundan sonraki bahiste görüleceği üzere Yıldız, bu baskı siyâsetine, bütün imkânlarıyle karşı koymuştur.

Bomba Olayı'nı Amiral Sir Henry Woods şöyle anlatıyor (s. 161-3) : «Ben, pâdişahtan pek uzak değildim. Tam bu sırada, ancak bin aded namludan çıkabilecek bir gürültü duyuldu. Bastığım zemin, beni âdetâ havaya kaldırmak ister gibi titredi. Pâdişâhın soğukkanlılığına hayran kaldım. Birden Yıldız Câmii'nin içinden, elleri yüzleri kan içinde koşuşup dışarı çıkanları gördüm. Pâdişâha el bombası atıldığını sanmıştım. Ancak pâdişâhın gözlerini diktiği yeri tâkıyb edip câmî avlusuna baktığım zaman, hayretten irkildim. Avlu, top ateşiyle silinip süpürülmüş bir muhârebe meydânına benziyordu: ölü atlar, her tarafa sıçramış tahtalar, paramparça olmuş arabalar, cansız yatan zavallı sürücüler... Bir iki metre ön sol tarafımda yüksek rütbeli bir Türk subayının emir çavuşu, şarapnel isâbetiyle hayâtını kaybeden subayının üzerini örtmiye çalışıyordu. Patlama sesi duyulur duyulmaz bir süvârî takımı, ya-

lın kılıç, patlamanın olduğu yere at sürmiye başladı. Ancak Abdülhamîd'in eliyle geri çekilmelerini emrettiğini gören takım subayı, birliğini geri çekti. Az sonra pâdişâhın ayakta ve sağlam olduğunu herkes farketti. Asker, sivil, Türk, yabancı, «pâdişâhım çok yaşa!» âvâzeleriyle ortalığı çınlattılar. Abdülhamîd, bir veyâ iki dakika yanındaki bir kaç yüksek rütbeli subaya bâzı emirler verdi. Her zamanki gibi, telâşsız, faytonuna bindi ve âdeti olduğu üzere faytonu kendi sürdü; yüz ifâdesi sâkindi. Bu sûretle câmîden saraya gitti. Seyircilerden bir hanım da yaralanmıştı. Bir çok seyirci, patlamanın en şiddetli mahallinde bulunan atların kemiklerinin şiddetle çevreye fırlamasıyle yaralandı. Bir atın kopan bacağı, elçilerin bulunduğu bölmenin hemen önüne düştü. Yıldız saat kulesinin camları kırılmıştı. Câmiin üst taraflarında büyük büyük delikler açılmış, câmî pencerelerinin camları kırılarak yere düşmüş, düşen camlar, câmîdekilerden bir çoğunu yaralamıştı. Câmiin içi, baştan başa hasar görmüştü. Câmiin hemen önünde duran çok büyük bir sâbit saat, arkasında duranlara siper teşkîl etmişti. Bu saat, mermer bir kuleciğin üzerindeydi. Kule, pâdişâha da siper teşkîl etmişti. Halbuki sûikasdciler, mermer bloklarından yapılan kulenin çökeceğini hesaplamışlardı. Bilâkis kule, havada uçan şarapnellerden pâdişâhı muhâfaza etti. Şehzâde kâhyalardan iki kişi öldü, fakat şehzâdelere bir şey olmadı. Aslında pâdişâhı, yine kendisinin yarattığı bir tesâdüf (Şeyhulislâm ile konuşması) kurtarmıştı.»

V. Sultan Murad Hân'ın Ölümü (29 Ağustos 1904)

Sultan Mehmed Murad Han, 29 ağustos 1904 günü, Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nda öldü. 64 yaşını tamamlamasına 12 gün kalmıştı. II. Abdülhamîd'in tam iki yaş büyük ağabeyi ve Sultan Abdülmecîd Hân'ın büyük oğlu olan V. Murad, tahttan indirildiğinden beri ailesiyle Çırağan Sarayı'nda yaşıyordu. Bu sarayda 28 yılını doldurmasına bir gün kalmıştı. Yeni Cami'de, evvelce ölen annesi Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan'ın yanına gömüldü.

28 yıl içinde Sultan Murad ve ailesinin Çırağan'dan çıkmasına müsaade edilmemiş, fakat bütün maddî ihtiyaçları karşılanmıştı. Esasen V. Murad, şahsen de zengindi. Tek oğlu Salâhaddin Efendi, kızları ve torunları, V. Murad ölür ölmez, II. Abdülhamid'in irâdesiyle, Çırağan'dan çıkmak müsaadesini aldılar.

III

SULTAN HAMİD DEVRİNDE DIŞ MÜNASEBETLER (1878 - 1908)

Fransa'nın Tunus'u İşgali (12 Mayıs 1881)

Fransa, Cezâyir'den 23.000 ve denizden donanma ile 8.000 asker sevkederek, Tunus'un küçücük ordusunu kolayca dağıttı ve 12 mayıs 1881 Bardo (Kasr-Sa'îd) Muâhedesi ile, ülkeyi himâyesine aldı. Cezâyir gibi sömürge şeklinde ilhak edilmeyip, himaye şeklinde Fransa'ya katılan Tunus'ta, Türk hânedan, Hüseynîler, tahtta kalmakta devam edeceklerdi. Bâb-ı Âlî, durumu şiddetle protesto etti. Tunus beyi Vezir Mahmud Sâdık Paşa'nın imdat talebi üzerine Tunus sularına bir zırhlı filo göndermek istediyse de, Fransa'nın savaş tehdidi karşısında bu filo, Girit açıklarından geriye döndü.

Türkiye, Tunus için Fransa ile savaşı göze alamazdı. Alsa bile bu uzak ülkeyi savunabilmesine imkân yoktu. Zaten Tunus'un Fransa'ya verilmesi, 3 yıl önce, Berlin Konferansı'nın kulislerinde kararlaştırılmış, fakat Berlin Muâhedesi'ne geçirilememişti. Bu sûretle 93 Harbi'nden Fransa da hissesini almış oluyordu. Cezâyir'den yarım asır sonra Tunus'u da kaybeden Türkiye, Fransız işgalini asla tanımadı. Sultan Hamîd devrinin sonuna kadar, devletin resmî sal-nâmelerinde Tunus, daima Türkiye'nin bir eyâleti olarak gösterildi.

Tesalya'nın Yunanistan'a Bırakılması (2 Temmuz 1881)

Berlin Muâhedesi'nin 24. maddesi, Tesalya sancağının Yunanistan'a bırakılması âmirdi. Sultan Hamîd, bu maddeyi de, Doğu Anadolu ve Makedonya ıslahatı maddeleri gibi uyutmak istediyse de muvaffak olamadı. Berlin Muâhedesini imzalıyan Büyük Devletler'in baskısıyla, 2 temmuz 1881'de Tesalya sancağı ile Yanya vilâyetine bağlı Arta (Türkçe : Narda) kazâsı, Yunanistan'a bırakıldı. Yunanistan, bütün Yanya vilâyetini, yani Epir'i istiyordu. Fakat Bâb-ı Âlî'nin mukavemeti, Arta kazâsı dışında Yanya vilâyetini muhâfaza etti. Bu şekilde 59.424 km² olarak kurulan Yuna-

nistan, 1865'te, evvelce Türkiye'nin olan İyonya Adaları'nı (Korfu v.s.) İngiltere'nin bu devlete vermesi üzerine 1.947 ve Tesalya'nın da ilhakı ile 13.488 km² büyüdü; 74.859 km²'yi buldu. Bundan sonraki hedefleri Girit, Epir, mümkinse Güney Makedonya, daha da mümkinse Batı Trakya, Ege Asya Adaları (Midilli v.s.), Rodos ve Oniki Ada idi. Bu hedeflerin hepsini gerçekleştiren Yunanistan, bugün 132.562 km²'dir; kurulduğu toprakların bir mislinden fazlasını, bir asır geçmeden ilhaka muvaffak olmuştur. Kıbrıs üzerindeki istekleri de, XIX. asrın son yıllarına kadar iner. Bu arada zaman zaman Doğu Trakya, Istanbul, İzmir, Trabzon, Kuzey Epir gibi yerler üzerinde de taleplerde bulunmuştur.

İngiltere'nin Mısır'ı İşgali (15 Eylûl 1882)

Hıdiv İsmail Paşa'nın ısrafları, son dereceyi bulmuştu. Sultan Aziz'den kopardığı hâricî istikraz imtiyazından sonra, İngiltere ve Fransa'dan çılgınca borç almış, 10 yıl içinde bu borçlar 100 milyon İngiliz altınını geçmişti ki, bugünkü satınalma gücüne göre 125 milyar TL.'ndan az değildir. Bu borç, Sultan Hamîd'in Düyûn-ı Umûmîye'yi kurarak Türkiye'nin dış borçlarını yarıdan çok aşağıya düşürmesinden sonra kalan borç mikdarına hemen hemen eşittir. Koca Osmanlı imparatorluğu ile, bu imparatorluğun sadece büyük bir eyaleti olan Mısır'ın aynı miktarda borçlanmaları, İsmail Paşa'nın idaresizliği hakkında bir fikir verebilir. Sudan (Doğu Sûdan/Mısır Sûdânı) ile Musavva' (Eritre kıyıları), hattâ Habeşistan ve Uganda'nın bâzı parçaları da, Mısır'a aittir.

Bu durumda İsmail Paşa, 1875 kasımında, şahsına ait olan külliyetli ve çok değerli Süveyş Kanalı tahvillerini satılığa çıkardı. Bu tahvilleri, kanalı açan Fransa almak istiyordu. Fakat Başbakan Disraeli'nin birkaç saat içinde teşebbüse geçerek elçabukluğu ile bu tahvilleri satın alması üzerine, Fransız isteği gerçekleşemedi. Paris'te kıyamet kopmakla beraber, artık Mısır'ın müstakbel hâkiminin İngiltere olacağı anlaşıldı. Hindistan ile İngiltere yolunu fevkalâde kısaltan kanalı İngiltere'nin sömürgecilikte en büyük rakîbi olan Fransa'ya bırakmıyacağı, bu hususta gerekirse, hârikulâde donanmasına istinâd edeceği, şüphesizdi. Fransa, Mısır'ı işgal edip elinde tutacak derecede güçlü değildi.

Ancak tahvillerin satılması da İsmâil Paşa'nın ağır borçlu durumuna medâr olamadı. Borcunun faizlerini bile ödiyemez hâle geldi. İngiltere ve Fransa, borçların ödenmesi için Kahire'yi ve metbûu olan Bâb-ı Âlî'yi zorlamaya başladı. Hıdiv, baş eğdi. Bir

İngiliz'i maliye, bir Fransız'ı da nâfia vekili yaparak Mısır kabinesine aldı. Bu iki yabancı bakan, Mısır'ın harcamalarını kısıtlamıya ve temsîl ettikleri alacaklı husûsî İngiliz ve Fransız şirket ve şahıslarını tatmîn etmiye giriştiler. İsmâil Paşa, Sultan Aziz'den bir ferman kopartarak, 18.000 kişilik Mısır ordusunun 30.000 kişiye çıkartılması iznini almıştı. Mısır birlikleri, Kırım ve 93 savaşlarına katılmışlardı. Yabancı bakanlar, bu 30.000 kişilik orduyu 11.000'e indirdiler ve 2.500 subayı emekliye sevkettiler.

Subaylarının yarısından fazlasının emekliye ayrılması üzerine Mısır'da buhran başladı. Subaylar, bilhassa yüksek rütbeliler, Türk veya dil bakımından Türk'leşmiş Çerkes, Abaza, Arnavut'tu. Arab asıllı subaylar azınlıktaydı. Emekliye sevkedilenlerin çoğunu da, bu sonuncular teşkîl ediyordu. Bu, Mısır'da ilk defa olarak Arablık şuûrunu uyandırdı. Arab subaylar, kendilerine Albay Ahmed Ârâbî Bey'i lider seçtiler.

Ülkeyi karmakarışık eden bütün bu işlerin sonunda II. Abdülhamid, 25 temmuz 1879'da Hıdiv İsmail Paşa'yı bir irâde-i senîye ile azletti ve büyük oğlu Velîahd Mehmed Tevfik Paşa'yı yerine tayin etti. İsmail Paşa, karşı koyamadı ve son günlerini geçirmek, muazzam servetinden rahatça faydalanmak üzere Istanbul'a yerleşmek için izin istedi. Böyle bir adamın gözü önünde bulunmasını daha faydalı gören II. Abdülhamid, istediği izni verdi. Beyazıt'daki sarayında, bilhassa Emirgân'daki muhteşem sahilsarayında 15 yıl geçiren İsmâil Paşa, 2 mart 1895'te 65 yaşında Istanbul'da öldü. 2 yıl, 5 ay, 14 gün «vali» ve 12 yıl, 1 ay, 23 gün «hıdiv» unvaniyle Mısır ve Sûdân'ın başında kalan İsmâil Paşa, Paris harb akademisinde okumuştu. Istanbul'daki sonradan meşhur olan Yassıada, Sultan Aziz tarafından kendisine mâlikâne şeklinde ihsân edilmiş, Sultan Hamîd, bu ihsânı geri almıştı. Paşa, pek çok çocuk bıraktı. Bunların çoğu, I. Abdülhamid'in meşhur sadrâzamı Halil Hamîd Paşa'nın oğlu Mehmed Ârif Bey'in (1771 - 1839) kızı Zehrâ Hanım'dan olmuştu. 27 yaşında yerine geçen Tevfik Paşa, büyük oğlu idi. Hemen hepsi Türk ordusunda subay olan diğer oğullarından Ahmed Fuad Bey (sonra Paşa), ilk Mısır kralı olmuştur ve Kral Fâruk'un babasıdır.

İsmail Paşa'nın azliyle, Mısır mes'elesi sükûn bulmadı. Sultan Hamid, bir ara hıdivliği ilga etmeyi düşündü. Bunun için Ârâbî Bey'i destekledi; kendisine mîrlivâ rütbesi ile paşalık ve birinci rütbe Mecîdiye nişânı verdi (Mısır'da miralaylıktan yüksek rütbe vermek hakkı, ancak padişahındı). Ârâbî Paşa, harbiye nâzırlığını ele geçirmiye muvaffak oldu.

Mısır kabinesine hâkim olan Ârâbî Paşa, bütün Avrupalı memurların işine son verdi. İngiltere ve Fransa protesto ettiler. İkisi de birbirinden çekindiği için, askerî müdahalede bulunamadılar. Mısır'a asker yollaması için Bâb-ı Âlî'ye müracaat ettiler. Abdülhamîd Han, bu tuzağa düşmedi ve Mısır'a asker yollamayı reddetti. Zîrâ Türk askeriyle Mısır'daki milliyetçi hareketi emperyalist Avrupa devletleri yararına bastırması, bütün İslâm dünyasındaki halîfelik prestijini zedeliyecekti. Sultan Hamîd, bir an için hıdivliği ilga etmeyi ve Mısır'ı da diğer Arab ülkeleri gibi alelâde bir vilâyet hâline getirmeyi düşündü. Fakat İngiltere'nin böyle bir şeye râzı olamıyacağı ve eninde sonunda bu ülkeye el atacağı belliydi. Bu durumda Mısır mes'elesi, Türkiye'nin başına yeni işler açmaktan başka bir şekilde netice vermiyecekti.

Londra, Mısır'daki âsâyişsizliği gidermek üzere, Bâb-ı Âlî'ye başvurduğunu, fakat metbû Türkiye'nin, tâbii olan Mısır eyaletine asker sevketmeyi reddettiğini bütün Avrupa'ya bildirdi. Bu ülkedeki Avrupalılar'ın hakkını bizzat savunacağını ilân etti. Türkiye'nin metbûluk haklarına tecavüz etmeyi aklından geçirmediğini ilâveyi de unutmadı. Bu sırada Ârâbî Paşa, başbakan oldu. 11 haziranda İskenderiye'de halk, Avrupalılar'ın mallarını yağmaladı. Birçok Avrupalı öldürüldü. 4 konsolos yaralandı. Bunun üzerine İngiltere'nin Akdeniz donanması kumandanı Amiral Seymour, 11 temmuzda 6,5 saat aralıksız İskenderiye'yi bombardıman etti. 12 temmuzda İskenderiyye, İngilizler tarafından işgal olundu. 12 eylûlde Sir Garnet Wolseley, Tellü'l-Kebîr meydan muhârebesinde Ârâbî Paşa'yı 20 dakikada bozdu. 15 eylûlde İngiliz ordusu, Kahire'ye girdi. Ârâbî Paşa, Seylan'a sürüldü.

İngiltere, Mısır ve Sudan'ı işgalinin geçici olduğunu yıllarca, muntazaman tekrarladı durdu. Bir iki defa ülkeyi boşaltmıya yanaştı; fakat Bâb-ı Âlî, Mısır'a İngiliz askerinin yerine asker göndermekte tereddüd ettiği için sonradan vazgeçti. Mısır'daki İngiliz işgalinin hiçbir hukukî statüsü yoktu. Fiilî bir durumdan ibaretti. Ülke, gene Osmanlı imparatorluğunun bir parçası, padişahın mülkü sayılıyor, İstanbul'a yıllık büyük bir vergi ödüyor, mîralaydan büyük rütbeleri gene padişah veriyordu. Bu durum, 1914'e kadar devam etti.

İngiltere'nin Yeni Türk Siyâseti

İngiltere'nin an'anevî «Ruslar'a karşı Türkler» siyâseti, Muhâfazakârlar'a karşı Liberaller'in ve Gladstone'un iktidâra gelmesi ile, belki ebediyyen değişti. II. Abdülhamîd devri Türkü'ne göre Türkiye'nin en büyük düşmanı Rusya değil, İngiltere idi. Çünki yeryüzünde hâkim olmak istemediği hiç bir toprak yoktu. Asrın son yıllarında bu Antitürk Britanya politikası, ağırlaştı. Sultan Azîz'in tahttan indirilmesi ve netîce bakımından 93 felâketinin doğmasının rejisörü Sir Henry Elliot, Istanbul büyükelçiliğinden (1868-1878) ayrıldıktan sonra yerine Sir Austin Henry Layard, büyükelçi oldu (1878-1881). Arkeolog olarak ünlü idi. Muhâfazakâr ve Türk dostu idi. Türkler'den nefret eden Gladstone, Ermeniler'e muhtâriyet tanınması ve bu husustaki Berlin muâhedesi maddelerinin tatbîkı için pâdişâhı tazyîk etmesini Layard'dan istedi. Layard, böyle bir baskının imkânsız olduğu kadar, İngiliz menfâatlerine aykırı bulunduğunu bildirince, Istanbul'dan alındı. Bu muhâbereleri Layard, sonradan *Mâvi Kitab* adı altında yayınlıyarak, Gladstone'un değil, kendisinin İngiliz siyâsetini savunduğunu ileri sürmüştür. Gladstone, Layard'ı, arkeolojideki çok büyük ününe rağmen, bir daha görev vermiyerek cezâlandırmıştır. Layard'ın müsteşârı Sir Malet'in kısa maslahatgüzârlığından (1880-1) sonra Istanbul'a Lord George Joachim Goschen atandı (1881-82). O da tutunamadı. Çok büyük bir isim, Dufferin Kontu (Earl of Dufferin), Istanbul büyükelçisi (1882-86) oldu, fakat 1884'te maslahatgüzâr bırakarak çekildi. Lord Dufferin, Kanada umumî vâlîliği (1872-78) yapmış bir İrlandalı idi. Büyük aristokratlardandı. Yerine Sir Edward Thornton geldi (1886-87). Bunların hepsi, Liberal Parti'nin tutumuna aykırı olarak, Muhâfazakâr Parti'nin «Ruslar'a karşı Türkler» politikasını devâm ettirdikleri için, Londra hükûmetince değiştirildiler. Sir William White, Istanbul büyükelçisi (1887-92) oldu. Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesinde onun parmağı vardır. Aklınca, kudretli bir Bulgaristan, Ruslar'a karşı sed teşkîl edecek ve Rusya ile Türkiye arasında tampon devlet olacaktı. Bunu II. Abdülhamîd'e söylediği zaman, ondan çok üstün diplomat olan pâdişah, «kaleler bâzan içten çöker» demiştir. «Zaman pâdişâhı haklı çıkaracaktı» diyor Amiral Sir Henry Woods (s. 225). Zâten İngiltere'den ümid kesen II. Abdülhamîd'in, Almanya'ya yakınlaştığı yıllardı. White de, Berlin'de tâtilde iken, üzerinde Istanbul büyükelçiliği görevi bulunduğu halde, Almanya başkentinde öldü. Sir Francis Clare Ford (1892-94) ve Lord Philip Currie (1894-99), Istanbul büyükelçisi oldular. Lady Currie,

hikâye yazarı idi. II. Abdülhamîd, onun yazdığı hikâyeleri Türkçe'ye çevirtip okumuştur (Woods, 231). Sonra Sir Nicholas O'Connor'un uzun büyükelçiliği gelir (1899-1907). Bu görevde iken Istanbul'da ölen bir İrlandalı ve Katolik idi. Yerine Sir Gerard Lowther geldi ve 1913'e kadar görevinde kaldı. Lady Lowther, eşi, Amerikalı idi. Lowther, evvelce uzun müddet Istanbul sefâretinde çalışmıştı, Türkler'i yakından tanıyordu. 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamîd'in tahttan indirilmesinde rolü vardır. Yerine Sir Louis Mallet geldi ve 1914 sonunda, İngiltere ile Türkiye arasında savaş başlayınca, Istanbul'dan ayrıldı.

Mütâreke'de Istanbul'a büyükelçi olarak «yüksek komiser» unvânıyle sırasıyle Oramiral Sir John de Robeck, Sir Horace Rumbold ve Honorable (yânî lord oğlu) Sir R. C. Lindsay atandı. Sir Horace'ın babası, 1890'larda Istanbul'da konsolosluk ve maslahatgâzarlık yaptığı için, çocukluğundan Türkiye'yi tanıyordu; Lady Rumbold da çocukluğunda ve genç kızlığında Istanbul'da bulunmuş, muhit edinmişti.

Bulgaristan Prensliği ile Doğu Rumeli Eyâletinin Birleşmesi (18 Eylûl 1885)

Bulgarlar, hiçbir zaman yürürlüğe girmiyen Ayasfatanos Muâhedesi'nin teşekkül ettirdiği muazzam Bulgaristan'ın hayaliyle yaşıyorlardı. Berlin Muâhedesi'nin sınırlarını çizdiği Tuna ile Balkan Dağları arasındaki küçücük muhtar prenslik, onları tatmin etmiyordu. İlk hedefleri, Doğu Rumeli (Rûmeli-i Şarkî) eyaleti idi. Bu eyalet, imtiyazlı bir vilâyetti. Ancak imtiyazları, Bulgaristan prensliğinden daha azdı. Bulgaristan'ın büyük rakîbi, Sırbistan krallığı idi. İki rakip, Slivnitsa meydan muhâ ebesinde döğüştüler; Sırplar yenildi. 8 eylûl 1885'te Bulgarlar, Doğu Rumeli'nin merkezi Filibe'de bir hükûmet darbesi yaptılar. Vilâyetin Bulgaristan prensliğine katıldığı ilân olundu. Bâb-ı Âlî, 24 mart 1886'da bu emr-i vâkıi tanıdı ve Bulgaristan prensine «Doğu Rumeli Valisi» unvanını da verdi. Ancak Rupçoz ve Kırcaali nahiyeleri, Doğu Rumeli'nden alınıp Edirne vilâyetine katıldı.

Bu sırada Bulgaristan prensi, Alman Battenberg hânedanından Prens Aleksander idi (sonradan İngiliz'leşen ve «Mountbatten» adını alan hânedan). Aleksander, bir ihtilâlle tahtını kaybetti. Yerine, Sachsen-Koburg-und-Gotha hânedanından Prens Ferdinand seçildi. 1908'de ilk Bulgar kralı olan zat budur. Gaayetle zeki, muhteris, kurnaz, entrikacı bir prensti. 1908'e kadar Sul-

tan Hamîd'in fahrî yâverlik kordonunu, Türk müşîri pâyesini taşımış, maaş aldığı Sultan Hamîd'le muhaberelerinde daima «kulunuz Ferdinand» imzâsını kullanmıştır.

Sultan Hamîd'in, bir bakıma gerçekçi, bir bakıma zararlı sabit bir fikri vardı: imtiyaz verilmiş, fakat hâlen imparatorluğuna bağlı toprakların, eninde sonunda Türkiye'den koparılacağına inanıyordu. Dış siyâsetinde bu inanışın bütün belirtileri vardır. Henüz imtiyaz verilmemiş Makedonya, Doğu Anadolu gibi ülkelere imtiyaz tanımamak için, Berlin Muâhedesi'ne bu hususta Türkiye imza koyduğu halde, herşeyi göze almış ve baş eğmemiştir. Halbuki Mısır, Sudan, Bulgaristan, Doğu Rumeli, Girit, Bosna-Hersek, Sisam gibi imtiyazlı vilâyetlerin müdafaası için fedakârlık yapmaktan çekinmiştir. Meselâ Filibe darbesinden sonra Doğu Rumeli'ne asker sevkedip Sofya'yı itidâle sevketmeye lüzum görmemiştir. Zira hükümdarın, Avrupalılar'ın, imparatorluktan parçalar koparma sisteminin, önce o parçalara imtiyaz ve muhtariyet tanıma yolu olduğu hakkında kötümser bir inanışı vardı. Savaşı göze almaktan da daima çekinmiştir. Türk'ün kazandığı bir savaşta, Avrupa devletlerinin tek cephe hâlinde birleşip, mağlûb Hıristiyan devletini zarara sokacak bir durumu önliyeceklerini çok iyi kestiriyordu. Nitekim 1897 Türk-Yunan savaşı böyle oldu ve II. Abdülhamîd'in haklı olduğunu gösterdi.

Türk - Yunan Savaşı (18 Nisan - 20 Mayıs 1897)

Berlin Muâhedesi'nde Türk yağmasından Tesalya sancağı ile Arta kazâsını koparan Yunanistan, şimdi Epir'e (Yanya vilâyeti) ve 1878 yılında bâzı dâhilî imtiyazlar tanınmış bulunan Girit vilâyetine göz dikmişti. Buralarda halkın üçte ikiye yakınını Rumlar teşkil ediyordu. Yunanistan'dan daimî şekilde beslenen Rum çeteleri, hertürlü faaliyette bulunuyor, fakat Türkler tarafından devamlı şekilde eziliyorlardı. Bu ezilmeler, Atina'nın hoşuna gidiyor ve bütün Avrupa'da Türkler'in yaptıkları zulümlerden bahsetmek imkânı hâsıl oluyordu. 1896-97 kışında Yunan çetelerinin harekâtı şiddetlendi. Muntazam Yunan birliklerinin Türk sınırını tecavüzleri bile görüldü. Bâb-ı Âlî, Büyük Devletler'in Türkiye aleyhine müdahalesinden korkuyordu. Ancak Sultan Hamîd'in Yıldız'a topladığı fevkalâde bir meclis, 56 saat devam eden müzakerelerden sonra, savaş kararı aldı. II. Abdülhamîd, kararı tasdik etti. Türkiye'deki bütün Yunan tab'aları iki hafta içinde Türk topraklarından çıkarıldı. Yunan malları bloke edildi. Yunanistan, 4 aralık 1896'da tam seferberlik ilân etmişti. Bâb-ı Âlî, 15 şubat 1897'de

tam seferberliğin dörtte biri ölçüsünde seferberlik ilân etti. Bu kadarı Yunanistan için kâfi görüldü. Avrupa devletleri müdahale ederlerse, tam seferberlik ilân edilecekti. II. Abdülhamîd, Balkan devletciklerini tam mânâsiyle izole ettiği için, o taraftan çekinilmiyordu.

18 nisanda Atina elçisi Âsım Bey, Yunanistan dış işleri bakanına, harb ilânı notasını verdi. Müşir Edhem Paşa, başkumandan tayin edildi. Bu sûretle, bir ay sürecek olan 1897 (Rûmî 1313) Yunan savaşına girişildi.

Aynı 18 nisan günü harb harekâtı, Türk ordusunun taarruzuyla başladı. Pırnar meydan muhârebesinde Yunanlılar bozuldu. Bu savaşta Kırım ve 93 Harbleri'ne de katılmış olan ihtiyar Mîrlivâ Hâfız Abdülezel Paşa şehîd düştü. Ertesi gün Losfaki muhârebesini de, Mîrlivâ Celâl Paşa'nın şehîd olmasına rağmen Türkler kazandı. 24 nisanda, yâni savaşın 7. günü II. Abdülhamid, yıldırım savaşı istediğini, Yunanistan'ın derhal tasfiye edilmesi, Büyük Devletler'in emr-i vâki karşısında bırakılması îcâb ettiğini Edhem Paşa'ya bildirdi. Gazi Osman Paşa'yı başkumandan yapmak istediyse de, sonra, Edhem Paşa'nın bu işi başaracağını kestirdi ve Osman Paşa'yı geri çağırdı. Her iki müşir de, yaşlı askerlerdi. Edhem Paşa, Osman Paşa'nın askerî dehâsından mahrum olmakla beraber, iyi, tecrübeli ve cesur bir kumandandı.

Yunan ordusunun başkumandanı, 29 yaşındaki Velîahd Konstantin'di. Sonradan kral olan bu zat, son kral II. Konstantin'in büyükbabasıdır. Yunan umumî karargâhı, Tesalya'da, Salamvira çayının kuzeyindeki Tırhala'da idi. 24 nisanda Türk ordusu, Tırhala'ya ve ertesi günü Salamvira çayını güneye doğru atlıyarak Yenişehir'e (Yunanca : Larissa) girdi. Her iki şehirdeki Türk azınlığı, Osmanlı ordusunu tezahüratla karşıladı. Bu sonuncu şehirde 10.000 tüfek, 14 top, 2.000 sandık piyade cephanesi, seyyar hastahane, top cephanesi ve birçok ağırlıklar, Türkler'in eline geçti. Edhem Paşa, Yenişehir'den güneydoğuya yürüdü. Golos (Yunanca : Volos) limanını alıp Ege'ye çıkmak ve Golos Körfezi'ne hâkim olmak istiyordu.

Golos'u kurtarmak maksadiyle Prens Konstantin, Çatalca'da (Yunanca : Farsala) karşı koymak istedi. 5 mayısta geçen meydan muhârebesinde Edhem Paşa, Yunanlılar'ı rahatça ve kesin şekilde bozdu. Çatalca alındı. Yeni takviye alan Prens, Çatalca'nın güneyinde Dömeke (Yunanca : Domokos) mevkıinde yeni bir savunma hattı kurmak istedi. Velestin muhârebesini de kazanan

Edhem Paşa 40.800 askerle Dömeke önlerine geldi. Prens Konstantin'in 35.000 askeri olmakla berâber, Dömeke, müstahkem bir yerdi. Yunanlılar, savunma savaşı vereceklerdi. 17 mayısta Türkler, Dömeke meydan muhârebesini kazanıp kasabaya girdiler. Yunan ordusu tamamen dağıldı. Başkumandan, gece karanlığında atına atlayıp canını kurtarabildi.

Atina'da kabine düştü. Yeni kabine, Büyük Devletler'e müracaat etti. Sulhu sağlamak şartıyle Yunanistan'ın, Büyük Devletler'in kabûl edeceği bütün şartlara peşinen râzı olduğunu bildirdi. Epir cephesinde de Yunanlılar, başarısızlığa uğramışlardı. Çar II. Nikola, II. Abdülhamîd'e telgraf çekerek savaşı durdurmasını rica etti. Bâb-ı Âlî, 10 milyon altın savaş tazminatı ve işgal edilmiş olan Tesalya'nın Türkiye'ye iâdesi karşılığında savaşı durdurmıya hazır olduğunu bildirdi. 19 mayısta mütâreke imzâlandı. Savaş 32 gün sürmüş, Türkler, Yunan topraklarında güneye doğru 150 kilometre ilerlemişlerdi. Termopil Geçidi'ne varmış olan Türk ordusu, Atina'dan 150 kilometre mesafedeydi. Artık ortada bu mesafeyi savunacak ve Türkler'i Atina'ya girmekten men edebilecek bir Yunan ordusu da yoktu.

Sulh konferansı, Istanbul'da 3 haziranda açıldı ve ancak 4 aralık 1897'de 16 maddelik Istanbul Muâhedesi imza edilebildi. Sulh müzakerelerini, başkan ve Türk başmurahhası sıfatıyle, hâriciye nâzırı Tevfik Paşa idare etti. II. Abdülhamîd, Tevfik Paşa'nın tutumundan memnun kalarak, kendisine bugün Parkotel olan binayı ihsân etti. Osmanlı devletinin son sadrâzamı olan Tevfik Paşa'nın oğlu eski kurmay albay ve başkonsoloslardan ve Sultan Vahîdeddin'in eski büyük dâmâdı İsmail Hakkı Okday ve kardeşleri, bugün bu mülkün sahibidirler (3 kardeş de son yıllarda çok yaşlı olarak arka arkaya öldüler). Tevfik Paşa, Kırım hanlarından inmiştir; binaenaleyh Cengiz Han'ın neslindendir.

Muâhede, Tesalya'nın Türkler tarafından boşaltılmasını ve Yunanistan'a iadesini karar altına alıyordu. Yalnız bazı küçük topraklar Türkiye'ye geçecekti. Türkiye, 10 milyon altın savaş tazmînâtı isteğinden vazgeçerek, Yunan mâliyesinin perîşân olması gerekçesiyle, 4.100.000 altın tazminatla yetiniyordu. Bu paranın bugünki satınalma değeri 51 milyar TL. kadardır.

18 aralık 1897'de Bâb-ı Âlî, Girit adasının muhtâriyetini tanıdı. İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya, savaşla tehdid ederek Türkiye'yi bu işe zorladılar. Almanya ve Avusturya-Macaristan, tarafsız kaldı. Türkiye'ye bağlı, fakat kendi kendini idare eder bir

vilâyet hâline getirilen adayı Türk ordusu, birkaç safhada terkedecekti. Girit valisi, yerli Rumlar'dan seçilecekti. Girit'in 1913'te Yunanistan'a ilhakına kadar süren bu statüsünde, 16 yıl içinde, on binlerce Giritli Müslüman, Türkiye'ye göçtü. Rumlar, büyük bir ekseriyet elde ettiler. Türkler'in bayraklarının çekildiği toprakları bırakıp göçmek gibi, kendilerine ülkeler kaybettiren bir karakteri, asırlardan, belki binlerce yıldan beri taşımış olmaları, çeyrek asırda ve on binlerce şehîd bahasına fethedilen bu adanın da kaybına müncer oldu.

İşte Türkiye'nin kazandığı ve üç hafta içinde Yunan ordusunu yok edip Atina kapılarına dayandığı, 1897 savaşının neticesi böyle oldu. Büyük Devletler son sözü söyledi. Çünki Yunanistan, Hıristiyan'dı ve Avrupa, bütün aksi iddialarına ve liberal gösterişine rağmen, koyu bir Haçlı taassubu içindeydi. Yeryüzünde bir umumî efkâr yoktu. Türkiye zayıftı ve Avrupa, güçlenmesine müsaade etmiyordu. Avrupa emperyalizmi, bütün cihana hâkimdi. XX. asrın eşiğinde mânevî durum böyleydi. Büyük Devletler'in maddî durumlarına da bir göz atmakta fayda vardır.

XX. Asır Başlarken Büyük Devletlerin Karşılıklı Durumu

XX. asır başlarken, büyük devletler, ehemmiyet sıralarına göre İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya, Birleşik Amerika, Avusturya, Türkiye, Japonya, İtalya ve Çin'den ibaretti. İspanya, 1898'de büyük devletler arasından çıkmıştı. 1875 ile 1900 arasında İngiltere'de nüfus - bütün sömürgeleriyle beraber - 303 milyondan 382 milyona, Almanya 42 milyondan 66 milyona, Fransa 45 milyondan 76 milyona, Rusya 89 milyondan 133 milyona, Birleşik Amerika 45 milyondan 86 milyona, Avusturya 38 milyondan 45 milyona, Türkiye 64 milyondan 57 milyona, Japonya 33 milyondan 56 milyona, İtalya 27 milyondan 33 milyona, Çin 430 milyondan 348 milyona, İspanya 25 milyondan 19 milyona geçmiştir. 1875'te takriben 1.326.000.000 olan dünya nüfusu, 1900'de 1.491.000.000'a yükselmişti. 1875'te büyük devletlerin nüfus toplamları 1.108.000.000 iken 1900'de 1.282.000.000'a varmıştı. Diğer devletlerse 1875 ile 1900 arasında 189 milyondan 209 milyona geçmişlerdi.

1875'te dünyâda nüfûsu milyonu geçen 8, 1900'de 17, yarım milyonla bir milyon arasında 1875'te 14, 1900'de 30, yüz binle yarım milyon arasında 1875'te 169, 1900'de 241 şehir vardı. Nüfusu yüz binin üzerinde şehir sayısı 1875'te 191 iken, 1900'de 288'e yükselmişti. Bu çeyrek asır içinde bilhassa Avrupa şehirlerindeki nü-

fus artışı, görülmemiş derecede mühim olmuş, 1900'de bu artış eski hızını kaybetmiye başlamıştır.

1900'de İngiltere'de —bütün sömürgeler dahil— yüz binin üzerinde nüfuslu 69, Birleşik Amerika'da 37, Almanya'da 29, Çin'de 24, Rusya'da 23, Fransa'da 18, Türkiye'de 11, İtalya'da 11, Japonya'da 9, Avusturya'da 8, İspanya'da 8, diğer devletlerde 41 şehir bulunuyordu.

1815 yıllarına kadar Istanbul, asırlardan beri dünyanın en kalabalık şehriyken bu tarihte Londra, Istanbul'u ikinciliğe düşürmüştü. 1852'ye doğru Paris de Istanbul'u geçmişti. 1875'te Istanbul artık dünyanın kalabalık şehirleri arasında 5., 1900'de ise 12. dereceye düşmüştü: Londra 6,1, New York 4,5, Paris, 4,1, Berlin 2,4, Chicago 1,7, Viyana 1,7, Philadelphia 1,5, Tokyo 1,4, Petersburg (Leningrad) 1,4, Essen 1,3, Kalküta 1,3, Istanbul 1,3, Moskova 1,1, Manchester 1,1, Glasgow 1, Pekin 1 milyon. Hamburg da milyona erişmek üzereydi. 1900'de Türkiye'nin Istanbul'dan sonra en kalabalık şehirleri şunlardı : Kahire 684.000, İskenderiye 352.000, İzmir 221.000, Bağdad 160.000, Şam 154.000, Haleb 140.000. Gene 1900'de Türkiye'nin şu şehirlerinin nüfusu 40.000 ile 100.000 arasındaydı: Serez, Manastır, İşkodra, Afyon, Manisa, Aydın, Konya, Adana, Ankara, Kayseri, Sıvas, Trabzon, Erzurum, Malatya, Van, Diyarbekir, Urfa, Ayntab, Maraş, Humus, Hamâ, Kudüs, Yafa, Musul, Kerkük, Kerbelâ, Basra, San'â, Hudeyde, Mekke, Medîne, Trablusgarb, Bingazi, Tantâ, Port-Saîd, Mansûre, Asyût, Dimyat, Damanhûr, Feyyûm, Zegaazig, Hartum, Sofya, Filibe, Varna, Bosnasarayı.

XX. asır başlarken, kara ordusu dışında, hemen bütün belli başlı sahalarda İngiltere, dünyanın birinci devletiydi. Ancak diğer büyük devletlerle arasındaki muazzam fark, İngiltere'nin aleyhine açılmıştı. Sanayide Almanya ve Birleşik Amerika, İngiltere'nin gücüne çok yaklaşmışlardı. En kudretli kara ordusuna sahip olan dünyanın ikinci devleti Almanya İmparatorluğu, Hindistan İmparatorluğu'nu da elinde tutan İngiltere Krallığı'nın donanma gücüne yaklaşmak için gayret ediyordu. Sömürgeleri, İngiltere'ninkilerle mukayese edilemiyecek derecede ehemmiyetsizdi. İngiltere'den sonra ikinci büyük sömürgeci devlet, Fransa idi. Kara ordusunun gücü, Almanya'nınkinden sonra dünyada ikinciydi. Sonra Rusya'nın kara ordusu geliyordu. Rusya, yabancı sermaye ve teknik elemanla modernleşmeye çalışıyordu. Koyu mutlakıyet idaresi çözülmek üzereydi. Fransa Cumhuriyeti ile Rusya İmparatorlu-

ğu, Almanya - Avusturya - İtalya'ya karşı ittifak etmişlerdi. Birleşik Amerika, 1898'de İspanya'yı yenerek, Küba, Puerto Rico ve Filipinler gibi son büyük sömürgelerini almış ve İspanya'yı büyük devletler arasından silmişti. Birleşik Amerika'daki gelişme hızı, Almanya'dan bile ileride ve dünyada birinciydi. Avusturya İmparatorluğu ile Macaristan Krallığı'nın teşkil ettiği Orta Avrupa ve Tuna boyunun büyük federal devleti, bir milliyetler mozaiki hâlindeydi. Türkiye'nin Mısır, Sudan, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Kıbrıs, Sisam, Girit, Güney ve Doğu Arabistan gibi parçaları, Istanbul'un merkezî idaresinden çıkmış, geniş ölçüde muhtariyet kazanmıştı. 1878 Berlin Muâhedesi ile ağır toprak kaybına (Romanya, Sırbistan, Karadağ, Kars - Artvin, Niş, Dobruca, az sonra Tunus) uğrıyan devletin bütünlüğü, II. Abdülhamid tarafından güçlükle muhafaza ediliyordu. Her bakımdan Avrupa ile arasındaki mesafe, bütün XX. asır boyunca artık kapatılması imkânsız derecede açılmıştı. Çin, Türkiye'nin durumundaydı. Avrupa ve 1889'da büyük devletler arasına giren Japonya'nın ağır darbeleri altındaydı. İtalya, gelişiyor ve mümkinse yayılmak istiyordu.

Balkanlar'da denge şöyleydi: Romanya Krallığı (135.156 km², 5.913.000 nüfus), Sırbistan Krallığı (45.427 km², 2.500.000), Karadağ Prensliği (9.427 km², 228.000), Yunanistan Krallığı (64.859 km², 2.534.000), Türkiye'ye tâbi Bulgaristan Prensliği (96.345 km², 3.744.000; asıl Bulgaristan : 63.751 km², 2.644.000; Doğu Rumeli: 31.594 km², 1.100.000), Türkiye'ye tâbi Girit (8.379 km², 304.000), Türkiye'ye tâbi Avusturya - Macaristan idaresindeki Bosna-Hersek (51.564 km², 1.737.000), Türkiye'nin Avrupa toprakları: 155.344 km², 6.954.000 nüfus.

Fransa'nın Geçici Olarak Midilli'yi İşgal Etmesi (5 Kasım 1901)

XX. asrın eşiğinde Türk-Fransız münasebetleri, akla bile getirilemez bir hâdise yüzünden son derece nazikleşti. Hususiyeti bakımından fevkalâde karakteristik olan bu olayı burada kısaca anlatmak faydalıdır.

Bâb-ı Âlî, vaktiyle Lorando ve Tubini adlı Fransız tab'ası iki İtalyan'dan borç almıştı. Bu borç, çeyrek asır içinde, birkaç misli faizle şişti. Birtakım sebeplerle bir türlü Bâb-ı Âlî tarafından ödenmedi ve uzun müzakerelerle vakit geçirildi. Bunun üzerine 26 ağustos 1901'de Fransız büyükelçisi Constans, Istanbul'dan ayrıldı. Fransa'nın Akdeniz donanmasından bir filo, 5 kasımda Midilli adasının sancak merkezi olan limanındaki Türk gümrük ve pos-

ta dairelerini asker çıkararak işgal etti. Borç tahsil edilinceye kadar işgalini devam ettireceğini bildirdi. İşgal, bir hafta sürdü. Bâb-ı Âlî, 502.000 altın olan borcun ödenmesini kabûl etti.

Bu olay, Büyük Avrupa Devletleri'nin, tab'alarının borçları için, Doğu devletlerine revâ gördükleri muamele hakkında tipik bir örnektir. Zaten kapitülasyonlar, birçok mevzularda bu devletlerin ellerini kollarını bağlıyordu. Avrupa devletleri bir kapitülasyon haklarından yalnız Türkiye'de değil, İran imparatorluğu, Çin imparatorluğu, Brezilya imparatorluğu, Fas imparatorluğu, hattâ 1900'e kadar Japonya imparatorluğu gibi devletlerde de faydalanıyorlardı. İkinci derecede daha birçok devlette bu hakları elde etmişlerdi. Esasen Asya ve Afrika kıt'alarında bağımsız devlet sayısı gitgide azalıyor, Avrupalılar, korkunç bir sömürgecilik hummâsı içinde, aralarında kanlı savaşları da göze alarak, dünyayı paylaşıyorlardı. Bu yıllarda İngilizler'in, Güney Afrika'da Flamanlar'ın elindeki elmas ve altın madenlerini ele geçirmek için göze aldıkları korkunç Boer Savaşı da karakteristiktir. Bizim bazı gafil aydınlarımız, bu arada Tefvik Fikret ve İsmail Safâ gibi hayal âlemleri dışına çıkamıyan şairler, İngiltere büyükelçiliğine giderek, mazlûm Boerler'i ezdiği için İngilizler'i tebrik etmişlerdir. İsmail Safâ, bu yüzden, dolgunca bir maaşla, Sıvas'a sürülmüştür.

Akabe Meselesi (1906)

Bu sırada Sultan Hamîd, Türk sermayesi ve emeğiyle, inşası iklim şartları dolayısiyle pek güç olan uzun Mekke hattını inşa ettirdi. Demiryolu, Medîne'ye kadar geldi. Bütün İslâm âleminin teberruları ile yapılan bu hat, Istanbul'u ve Şam'ı Medîne'ye bağlıyordu. Hacılar bakımından olduğu gibi, Türk birliklerinin koca Arabistan yarımadasındaki müstakbel hareketleri için de bu teşebbüsün başarılması mühim oldu. İslâm âleminde Sultan Hamîd'in prestijini arttırdı. İngiltere'nin Arabistan yarımadasına müdahalelerinden bıkan ve bu devletin gelecekteki maksatlarından asla gafil olmıyan Abdülhamid Han, İngiltere'de en antipatik hükümdar derecesine geldi. İngilizler, Hindistan ve Mısır'daki devamlı ayaklanmaların sorumlusu olarak, Sultan Hamid'in halîfelik siyâsetini görüyorlardı. Mekke ile Medîne'nin ve umumiyetle muazzam Arab yarımadasının Türkiye'nin hâkimiyetinde bulunması, bu hilâfet siyâsetinin başlıca dayanak noktasıydı.

Gene bu yıllarda Bâb-ı Âlî'nin meşhur Bağdad Hattı imtiyazını Almanlar'a vermesi, İngilizler'i, en büyük ve güçlü rakipleri

olan Almanya'ya karşı da yenik bir duruma getirdi. Derhal başlanan demiryolu inşaatı Küveyt veya Basra'da bitecek, Istanbul'la Basra Körfezi ve dolayısiyle Hind Okyanusu bağlanacaktı. Bağdad'daki VI. Ordu kumandanı Müşir Feyzî Paşa, Basra Körfezi kıyılarını gözlüyordu. Necd'e hâkim olan Vehhâbî mezhebinden Suûdî emîrleri ile Küveyt emîrleri, Bâb-ı Âlî'nin kendilerini topraklarından atacağı endişesiyle, İngiliz nüfuzundan faydalanmak yoluna gitmişlerdi. Her iki emîrin de Türk teşkilâtında pâyesi sivil kaymakamdı. Meselâ Necd kaymakamı olan ilk Suûdî Arabistan kralı ve şimdiki kralın babası Abdülazîz, Lahsâ mutasarrıfına, o mutasarrıflık (sancak) da Basra vilâyetine (eyaletine) bağlıydı.

Bu arada II. Abdülhamîd, Güney Filistin'de, Necef Çölü'nde, Gazze ile Lût Gölü arasında Bîrü's-Seb'a şehrini kurdu (bugün İsrâil'in Beersheba şehri). Burada 1901'de bir Türk garnizonu ve garnizon çevresinde kasaba teşkîl edildi. Hem Sînâ yarımadasına, hem Arabistan'a, Hicâz yoluna, hem Mısır'a, hem de bu ülkeyi işgalleri altında tutmakta devâm eden İngilizler'e karşı kurulmuş bir stratejik üstü. Bir kuyu ve çevresindeki terk edilmiş harâbelerin yerinde kurulan bu üs, Akabe mes'elesinin menşe'lerinden birini teşkîl etmektedir. Bilindiği gibi Birinci Cihan Harbi'nde 17-19 nisan 1917'de İkinci Gazze meydan muhârebesi, bir Osmanlı kazâ merkezi olan ve Kızıldeniz'e giden bütün yolları kesen Bîrü's-Seb'a yakınlarında cereyân etmiş, Yıldırım Orduları Grubu (IV., VIII. ve VII. Orduy-ı Hümâyûnlar), çok üstün, tank ve hava birlikleri de bulunan İngiliz kuvvetlerini, bu mevkı'de, 10.000'e yakın zâyiat verdirerek yenmiştir.

1905'te İngilizler, Yemen'de de büyük ölçüde ısyân çıkarttılar. Bu ısyân Türk ordusu tarafından bastırıldıysa da, âsilerden fazla, korkunç ıklime alışamıyan Anadolu çocukları tabiat şartları dolayısıyle büyük zâyiat verdi. İngilizler'e Kızıldeniz ve Aden Körfezi hâkimiyetini kapatan Yemen vilâyetinde başarı kazanmıyan Londra, bu sefer başka taraftan Arab yarımadasını zorlamaya girişti.

İngilizler, hiç yoktan Mısır sınırında bir hâdise çıkarmak yoluna gittiler. Mes'elenin düğüm noktası, «Akabe» denen sefil kasabaydı. Şimdi Ürdün'de kalan ve bu ülkenin Kızıldeniz ve umumiyetle denizdeki tek mahrecini teşkil eden Akabe, Akabe Körfezi'nin ucundadır. İngiltere, Mısır vilâyetine dahil olmamakla beraber, hac mes'eleleri dolayısiyle Bâb-ı Âlî'nin Mısır askeri bulunmasına müsaade ettiği bu kasabaya asker göndermek istedi. Bu

sûretle, Kızıldeniz'i kuzeydoğu ucundan tutacak ve Arabistan yarımadasına bu taraftan hulûl edecekti.

II. Abdülhamîd, itimad ettiği yâverlerinden —sonra paşa olan— Mîralay Rüşdü Bey'i (Fatin Rüşdü Zorlu'nun babasıdır), Istanbul'dan Arabistan'a gönderdi. Türk subayı, 2 tabur asker ve tek bir topla Akabe'ye gitti. Kaledeki Mısır askerlerine, padişahın, kaleyi kendisine teslim edip Mısır'a dönmelerini irâde ettiğini bildirdi ve Akabe'ye yerleşti. Üstelik gene Sultan Hamîd'den aldığı gizli tâlimat mûcibince, Akabe yakınlarında gene Mısır askerinin bulunduğu Tâbe kasabasını da işgal etti. İngilizler nasıl davranacaklarını şaşırdılar. Bedevî şeyhlerine para verip birkaç bin Arab'ı Akabe'ye saldırttılar. Rüşdü Bey, bu çeteyi kolayca defetti.

Bunun üzerine İngiltere, muhtemel bir Türk - İngiliz sınır çatışması için ciddî tedbirler aldı. Mısır'ı sadece 5.000 askerle işgal ediyordu. Bu kuvvetin en büyük kısmı, Kanal'ın muhâfazasıyle görevliydi. Mısır'a, yeni birlikler yığdı. Malta'daki Akdeniz donanmasına alârm verildi. Kahire ve diğer Mısır şehirlerinde halk, İngiliz aleyhdârı ve Sultan Hamîd'i öven nümâyişler yapınca, İngiltere'nin durumu daha da zorlaştı. Sultan Hamîd, İngiltere büyükelçisine, kendi vilâyeti olan Mısır'ın iki kasabasına asker sevketmek için İngiltere'den müsaade almasını mı beklediğini sordu. Mısır hukukan ve bütün milletlerarası muâhedelerle Türk imparatorluğunun bir parçası olduğu, Mısır'daki İngiliz işgalini bir tek devlet tanımadığı, esasen İngiltere de böyle bir talepte bulunmadığı için, büyükelçi cevaptan âciz kaldı.

Londra, Akabe ve Tâbe'yi boşaltması için, Bâb-ı Âlî'ye 10 günlük bir ültimatom verdi. Bu 10 gün içinde Bâb-ı Âlî, kalelerin boşaltılması için telgrafla Rüşdü Bey'e emir vermezse, İngiltere, savaşa girmekte haklı olacaktı. Muazzam Akdeniz donanması yetişmiyormuş gibi, Atlantik donanmasından bazı filoları da Cebelitârık'tan Akdeniz'e soktu. Sultan Hamîd, bu baskılardan yılmadı. Mısır sınırının yeniden düzenlenebileceğini, 10 günlük müddeti kabûl etmediğini, sınırı düzenliyecek komisyonda kat'iyen İngilizler'in bulunamıyacağını, zîrâ İngiltere'nin Mısır'la hukukî bir ilgisi bulunmadığını, İngilizler'in geçici bir müddet için Mısır topraklarını işgal ettiklerini, Mısır'ın imtiyazlı bir Türk eyaletinden başka hiçbir hukukî statüsü olmadığını, sınırı Osmanlı ve Mısır subaylarının kendi aralarında tesbit edeceklerini, Londra'ya bildirdi.

1 ekim 1906'da sınır, Osmanlı ve Mısır subayları arasında düzenlendi. Sultan Hamîd, Akabe'yi elde bulundurmak ve bir pazarlık sırasında, hiçbir ehemmiyeti olmıyan Tâbe'yi verip Akabe'yi kurtarmak için Tâbe'yi de işgal ettirmişti. Öyle oldu. Tâbe, Mısır'da, Akabe ise Osmanlı topraklarında kaldı. Sınır, bugünki Mısır'ın Sînâ yarımadası sınırlarının aynı olmak üzere düzenlendi.

IV

II. MEŞRUTİYET'in İLÂNI (1908)

II. Meşrutiyet'i Hazırlıyan Ortam

1908 yılında II. Abdülhamîd'in saltanatı 32. ve şahsî idaresi 30. yılına erişmişti. Bu, uzun bir iktidardı. En iyi uzun iktidarların bile kitle psikolojisinde memnuniyetsizlik yarattığı bilinmektedir. Kaanûnî Sultan Süleyman'ın uzun iktidarı sonunda bile memnuniyetsizlik çoktan başlamıştı. XX. asrın ilk yıllarında, şartları iyi olmıyan bir Türkiye'de böylesine kötümser bir ortamın teşekkülü, çok daha kolaydı.

Sutan Hamîd'in de, yeryüzüne gelmiş, en iyisinden en kötüsüne kadar bütün iktidar sahiplerinin olduğu gibi, muhalifleri ve düşmanları vardı. Son yıllarda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde merkezleşen bu muhalefet ve düşmanlığa bizzat hükümdarın şahsî tutumu ve ruhî durumu da müsait zeminler hazırlıyordu. 1908'de II. Abdülhamid, 66 yaşına geliyordu. İhtiyarlamış, 30 küsur senelik şaşırtıcı bir çalışma neticesinde yıpranmış, birçok şeyleri umursamaz olmuş, birçok şeylerden bıkmıştı.

II. Abdülhamid'in bir irâde-i senîye ile Meclis-i Meb'ûsân'ı süresiz tâtîli ile, II. Meşrûtiyet'in arasında 30 yıl, 5 ay ve 6 gün geçmiştir. Bu müddet, Abdülhamîd Han'ın şahsî idare devresidir. Meclis tatil edilmekle berâber Kaanûn-ı Esâsî yürürlükten asla kaldırılmamış, her yıl resmî devlet sâl-nâmesinin en başında ilân edilmiştir. Keza Meclis-i Âyân da toplanmamakla berâber, üyeleri asla azledilmemiştir. Âyân üyeliği (senatörlük) hayat boyu olduğu için, 1908'de öle öle 1877 senatörlerinden ancak 3 kişi hayatta kalmıştı. Bunlar Sadrâzam Küçük Said Paşa, Abraham Paşa ve Logofet Bey'di. Bunların da isimleri her yıl sâl-nâmelerde senatör olarak 1908'e kadar ilân edilmiştir. Binaenaleyh «II. Meşrutiyet» tâbiri fiilî olarak doğru, fakat hukukî olarak doğru değildir. Çünki Meşrutiyet ilga edilmemiş, yalnız meclisler tatil edilmiştir. Bu 30 yıllık tatil devresinde Sultan Hamîd'in şahsî idaresi gittikçe daha koyulaşmış, muğlâklaşmış, giriftleşmiş, hürriyetler kısıldıkça

kısılmış, bu devre, «İstibdâd Devri» olarak târîhe geçmiştir. Bu durum, başta İttihad ve Terakki Cemiyeti olmak üzere, bu istibdad rejiminin muhaliflerine sonunda zaferi kazandırmıştır. Ancak bu, Türkiye tarihi ve Türklük bakımından pek hayırsız bir zafer olmuştur. İtalya, Balkan ve Cihan savaşları ile Millî Mücadele, bu uğursuz zaferden hemen sonra, 1911'den 1922'ye kadar Türk milletini on bir yıl nefes almaksızın savaşmak zorunda bırakmış, düşman sürüleri, Ankara kapılarına kadar gelmiştir. Şüphesiz 1905'te Rusya'da ve 1907'de İran'da meşrutiyet ilân edildikten sonra, Türkiye'de Sultan Hamîd rejimi devam edemezdi. 1878 şartlarına uygun düşen bu rejim, 1908 dünyasında eskimiş, esasen 30 yıl içinde dejenere hâle gelmişti. Ancak Türkiye'de, rejimin normal bir değişiklik geçirmesi icab ediyordu. Bu değişikliğin ihtilâl yoluyla olması, ihtiyar imparatorluğun zâten çatırdayan teknesinin sulara gömülmesiyle neticelenmiştir. Bu hususta bizzat II. Abdülhamîd'in hatâsı pek büyüktür. Bu büyük hatâ, tahtını kaybetmesine sebep olması bir yana, Türkiye'nin felâketler serisi hâline gelen bir devreye girmesine âmil olmuştur.

Meşrutiyeti, daha mâkul ve devlete daha yararlı bir şekilde bizzat hükümdarın ilân etmesi, daha doğrusu yeniden yürürlüğe koyması lâzımdı. Gerçi 1905'te Rusya'da ve 1907'de İran'da da üstüste meşrutî idare hükümdarın ve hükûmetin teşebbüsüyle değil, ihtilâl yoluyla kuruldu. Zaten bu iki örnek İttihad ve Terakki'ye cesaret verdi. Ancak Rusya, 1904-5 Japon savaşında dehşetli bir mağlûbiyete uğramıştı. İran'ın durumu ise perişandı. Türkiye'deki şartlar ve iç huzur, çok daya iyiydi. Fakat gene de yukarıdan gelen bir reform, işin ayağa ve sokağa düşmesini önlerdi. Bu takdirde ordu siyasetin en derin çukurlarına kadar düşürülmez, şerefli yerinde ve aslî görevinde kalırdı. Hükûmetlerin sokak patırdısı ve silâh kuvvetiyle düşürülebileceği zihniyeti Türkiye'de yerleşmezdi. Siyasî suikastler ve siyasî îdamlar devri açılmazdı. Devlet, mâceraperestlerin elinde kalmazdı. Libya, Rumeli kaybedilmez, Cihan Savaşı'na asla girilmezdi. Belki bu şartlarla da Sultan Hamid'in Orta Afrika ile Orta Avrupa arasında uzanan muazzam imparatorluğu muhâfaza edilemezdi. Fakat Türkiye, devamlı savaşlarla milyonlarca insanını, servetinin son damlalarını kaybetmezdi. Belki birçok ülkelerin muhâfazası artık müşkil, bugünki anlayışımıza göre saçmaydı. Fakat Türk yurdu olan, Türkler'le meskûn Rumeli, Musul gibi birçok ülke bugün Türkiye'de kalırdı. Adalar muhâfaza edilir ve Türkiye, Yunan adaları çenberi ile çevrilmezdi. İmparatorluktan ayrılan Müslüman ülkelerle siyâsî işbirliği yapılabilirdi.

1908'de Sultan Hamîd rejimi eski şekliyle artık devam edemezdi. Türkiye, Avrupa ile Asya arasında yerleşmiş bir devletti. Basına, hattâ kitaplara sansür konulamazdı. «Hafîye» denen padişahın gizli polisinin o çapta ve o şekilde çalışmasına devamı imkânsız, haksız ve mantıksızdı. Bütün idarenin Yıldız'da toplanmasına ve bu hâlin sürüp gitmesine dünya şartları müsait değildi. Sultan Hamîd'in görevi, sadrâzam seçimi hakkını saltanat makamında mahfuz tutmak, fakat nâzırların seçimini ve hükûmet idaresinin bütün mes'uliyetini artık sadrâzama bırakmak olmalıydı. Gerçi bu noktada, 1908 yılında olduğumuz hatırlanırsa hükümdarı yüzde yüz tenkid etmek imkânsızdır; ancak kısmen tenkid edilebilir. Zira İngiltere'den sonra cihanın en kudretli ve en ileri devleti olan Almanya'da bile bazı nâzırların seçimi, doğrudan doğruya imparatorun elindeydi. Gene Almanya'da, 1918'e kadar millet meclisinin hükûmeti düşürebilmek hakkı yoktu. Bütün milletvekilleri, aleyhte rey verseler bile hükûmet düşmezdi. Bu hak, hükümdâra aitti. Gerçek parlamentarizm, ancak Birleşik Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya ile küçük Avrupa devletlerinde (İsviçre, Holanda, Belçika, İsveç, Norveç, Danimarka) uygulanabiliyordu. Almanya, Avusturya - Macaristan, İspanya, Portekiz, Balkan devletleri, 1905'ten itibaren Rusya'da millet meclisleri vardı. Fakat idare gerçekte parlamenter değildi. Zîrâ meclisler aslında istişarî mahiyetteydi. Devleti, devlet başkanı ile hükûmet ortaklaşa yönetiyorlardı. Bu durumu bilmeden veya bilmezlikten gelerek Sultan Hamîd rejimi hakkında müfrit tenkidlerde bulunmak, tarihî gerçeklere aykırıdır.

II. Abdülhamîd, Saray'da bir hey'et kurdurarak, dünyanın bütün anayasalarını Türkçe'ye çevirtmiye başlamıştı. İmparatorluğun yapısına uygun bir anayasa ilân etmiye hazırlanıyordu. İhtilâl maalesef, bu îlândan önce koptu ve II. Abdülhamîd, kendiliğinden değil, baskıyla, meşrutiyeti ilân etmek mevkıinde kaldı. Böylece de devlet mekanizması altüst oldu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Gelişmesi

Türkiye tarihinin ilk siyâsî partisi olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin menşei, 1890'dadır. Birkısım Harbiye ve Tıbbiye talebesi tarafından, tabiatiyle gizli bir cemiyet olarak, Sultan Hamîd rejimine karşı kurulmuştu. 1897'de cemiyetin haber alınarak dağıtılması, birçok üyesinin sürülmesi üzerine, bâzı üyeler Paris'e kaçtılar. Cemiyet, burada devam etti. Sultan Hamîd, pek dürüst bir şahsiyet olarak tanınmış Ser-hafîye-i Hazret-i Şehriyârî yani

millî emniyet başkanı Birinci-Ferik (Orgeneral) Ahmed Celâleddin Paşa'yı, Paris'e gönderdi. Paşa'nın gizli misyonu, başarı kazandı. Cemiyetin üyelerinden çoğu, padişahın verdiği görevleri kabûl ederek muhalefetten çekildiler. Ancak Ahmed Rızâ Bey, çevresinde kalan bir avuç insanla faaliyetini devam ettirdi ve Paris'te Sultan Hamîd'in aleyhine en şiddetli bir muhalefete geçti. Bugün en büyük kısmının uydurma olduğu anlaşılan bir basın propagandasına girişti. Şahsen çok dürüst bir adam olan bu zat, Meşrutiyet'te Meclis-i Meb'ûsân reîsi oldu. Esâsen babası Ali Rızâ Bey de I. Meşrutiyet'in senatörlerindendi. İşte İttihad ve Terakki'yi dağılmaktan kurtaran bu adam, II. Meşrutiyet'te İttihadçılar'la bozuştu, onların en sevimsiz hasımlarından biri hâline geldi, vaktiyle küfürler ettiği II. Abdülhamid'i, Cumhuriyet devrinde *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan hâtıralarında göklere çıkarıp överek öldü.

Aynı hal, Tal'at, Enver, Cemal Paşalar'da da tecellî etti. Sultan Hamid'i deviren bu şahıslar, Sultan Hamid'i anlıyamadıklarını îtiraf edip siyâsî kariyerlerini husranla bitirdiler. Bunların hepsi büyük vatanperverlerdi. Bırçoğu da şahsen çok dürüst ve dünya nîmetlerine iltifat etmiyen insanlardı. Fakat bir devleti idare etmek için vatanperverlik ve dürüstlük, birçok şartın ancak ikisidir. Bir kapıcı, bir bekçi de çok vatanperver ve dürüst olabilir, Türk tarihi, hayatlarını bir an düşünmeksizin vatan uğrunda feda eden böyle sayısız insanla doludur. Ancak bu vasıfların yanında iktidar, bilgi, tecrübe, kabiliyet olmadıkça, bir devlet, hele Türkiye, hele 1908 Türkiye'si gibi bir devlet idare edilemezdi, edilemedi. Sultan Hamîd'in mühimce bir kısmı kâfi kaabiliyet ve şahsiyetten mahrum olsa da, istisnasız hepsi bilgili ve tecrübeli, ihtiyatlı ve mes'uliyet duygusuna sahip vezirlerinden iktidarı devralan gençler, mühimce bir kısmı cahil, tamamen tecrübesiz, yüksek görevlerde değil başarı göstermek, çalışabilmeleri imkânsız, dünya ve memleket şartlarından gafil, üstelik son derece atak, maceraperest, mes'uliyet duygusundan mahrum, gözü kapalı partizan adamlardı. Kimi telgraf memuru iken başbakan, kimi kurmay yarbaylıktan 33 yaşında harbiye nâzırı ve başkumandan vekili, kimi jandarma teğmenliğinden dâhiliye nüzırı oldu. En kabiliyetsizleri, milletvekilliklerini paylaştılar.

1890'da Sultan Hamîd'in eniştelerinden Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa, zevcesi Senîye Sultan'a bile haber vermeden, oğulları Sultan-zâde Sabâhaddin ve Lutfullah Beyler'le beraber, Avrupa'ya, Brüksel'e kaçtı. II. Mahmud'un dâmâdlarından Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Müşir Halil Rif'at Paşa'nın oğlu olan Mahmud Ce-

lâleddin Paşa, «sıhrîyet-i senîye» sayesinde 24 yaşında vezir olmuş nâzırlıkta bulunmuştu. Tek kabiliyeti, şâirliğindeydi; «Âsaf» mahlasiyle güzel gazeller yazıyordu. Bu adam, Sultan Hamîd bir maden imtiyazı hakkındaki usulsüz talebini yerine getirmediği için, «Jön Türk»lüğü seçti (bu devirde Sultan Hamîd'in Avrupa'daki muhaliflerine Fransızlar «Jeunes Turcs» diyorlardı). Tamamen karaktersiz bir adam olan Dâmâd Paşa, bir müddet sonra menfâsında öldü. Misyonunu, oğlu Prens Sabahaddin Bey devam ettirdi (bu Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa ile gene Sultan Hamîd'in eniştesi olan Tâif'te Midhat Paşa ile beraber boğulan Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa ve nihayet dâmâd olmıyan, çeşitli nâzırlıklarda bulunup 1899'da ölen tarihçi, bestekâr ve şâir Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa karıştırılmamalıdır).

4-9 şubat 1902'de Paris'te «Ahrâr-ı Osmâniyye» kongresi toplandı. Bu kongrede İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden başka Sultan Hamîd rejimine muhalif Türk ve gayri Türk bütün unsurlar bir araya geldi. Bu kongrenin kararlarını, Sultan Hamîd'in amansız düşmanı olan, bizzat kongreye katılan Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat Bey'in önce Fransızca basılıp sonradan Türkçe'ye çevrilen hâtıralarında yayınladığı vesikalardan nakledeceğiz. Kongreye katılan Ermeni, Rum ve Arnavut murahhaslarının talebiyle alınan kararlar içinde şunlar vardır:

Bütün Osmanlı imparatorluğunda, milliyetlere göre mahallî muhtariyetler kurulacaktır. Sultan Hamid'in var gücüyle karşı çıktığı Doğu Anadolu ve Rumeli'ni elden çıkarmakla eşit olan Berlin Muâhedesi'nin mahut 61. ve 23. maddelerinin tatbikinden çok daha şümullü olan bu karar neticesinde, muhtariyet verilmeyen pekaz yer kalmaktadır. Bilhassa Prens Sabâhaddin Bey, «adem-i merkeziyet» dediği bu muhtariyetlerle imparatorluğu parçalama dâvasının en büyük propagandacısı ve mes'elenin fikir adamıdır (Prens Sabâhaddin Bey, son yıllarda Türkiye'de komünist basın tarafından ısrarla övülen bir şahsiyet hâline getirilmiştir).

Bu kararları Ahmed Rızâ Bey'le Midhat Paşa-zâde Ali Haydar Bey protesto etmiş ve imzalamamış, fakat büyük çoğunluk, Türkiye'yi parçalıyan bu hükümlerin altına imza koymuştur.

Bu kongreye, Rusya'nın, Avusturya-Macaristan'ın, İtalya'nın ve Balkan devletlerinin paralı ajanları olduğu sonradan anlaşılan şahısların murahhas sıfatıyle katıldıklarını söylemek, Sultan Hamîd muhaliflerinin içinde yaşadıkları ortamı gösterir. Bu sıralarda başta Sabâhaddin Bey olmak üzere, partizanlıkla millî şuurla-

rını tamamen kaybetmiş olan bazı Jön Türkler, Sultan Hamîd'in Ermeniler'i ezdiğini Avrupa basınında beyan etmiş, Avrupa devletlerinin Sultan Hamid rejimini devirmek için müdahalesini istemişlerdir. Sabahaddin Bey, müstakil bir Ermenistan (Doğu Anadolu'da, Rusya Ermenistanı'nda değil!) ve Türkiye'nin İşkodra, Yanya ve Kosova vilâyetlerinden müteşekkil bir Arnavutluk'tan bahseden bir makale de yayınlanmıştır.

II. Meşrutiyet'in İlânı (23 Temmuz 1908)

Paris'te durum buyken, İttihad ve Terakki'nin Selânik ve az sonra Manastır'da da şubeleri açıldı. Bilhassa teğmen, yüzbaşı rütbesindeki genç subaylar, bu gizli cemiyete rağbet ettiler. Daha yüksek rütbelilerin girdiği de görüldü. 1908'de, az bir mübâlâğa ile, III. Ordu'nun hemen bütün genç ve küçük rütbeli subaylarının «İttihadçı» oldukları söylenebilir. Erkân-ı harb kolağası (kurmay kıdemli yüzbaşı) Mustafa Kemal Efendi (Atatürk) bile bu cemiyete girmiş, fakat ordunun siyâsete karışması aleyhinde olduğu için, bir müddet sonra çekilmiştir.

Cemiyetin en faal üyeleri, posta-telgraf başkâtibi Tal'at Efendi (sonra Bey ve Paşa), kurmay binbaşı Enver Bey, piyade kolağası (kıdemli yüzbaşı) Niyâzi Efendi (sonra Bey) idi. Bunlar, gözlerini budaktan sakınmıyan, son derece cesur gençlerdi. III. Ordu'nun birçok subayı gibi, ölüme kanıksamışlardı. Bir Bulgar çetecisinin bombası ile nerede, ne zaman ölecekleri meçhuldü. Arkalarını döndükleri yerde bomba patlıyordu. Yıllarca Bulgar, Sırp, Yunan, Romen, hattâ Arnavut çetelerini dağ dağ tâkıyb edip vurmuşlardı. Artık ruhan muntazam bir ordunun subayı değil, çeteci, gerilla savaşının bir mümessili hâline gelmişlerdi. III. Ordu, devamlı şekilde yeni Harbiye mezunları ile besleniyordu. Çete savaşında genç subaylar en çok başarı gösterdikleri için zamanla bu orduda yaşlı subaylar azalmış, âtıl durumda olan diğer ordulara gönderilmişlerdi. Esasen Harbiye, hattâ Tıbbîye-i Askerîye, iktidar ve dürüstlüğü, öğrencilerin üzerine titremesi sonradan Atatürk tarafından bile övülen Mekâtib-i Harbiye Nâzırı (Askerî mektepler umum kumandanı) ve —kabineye dahil— Tophane Müşîri Zeki Paşa'nın bütün ihtimamlarına rağmen, birer ihtilâlci yuvası hâline gelmişti. Gençler, yaşlarının verdiği cesaret ve tecrübesizlik kadar, Sultan Hamîd'in yaşlı paşalarından iktidarı devralmak istediğinin de te'siri altındaydılar.

Ancak III. Ordu'nun genç subaylarını rejime tamamen mu-

halif vaziyete getiren en mühim sebep, maaşlarını muntazam alamamaları idi. Maaşların iki, hattâ üç ay tedâhülde kaldığı oluyordu. Sultan Hamîd paşalarının şatafatları, bu durumda çok daha fazla göze batıyordu. Nitekim İttihatçı subaylar iktidarı aldıkları zaman, fecî bir subay tasfiyesi yaptılar. Müşirlerden bazılarının mîralay (albay) rütbesine indirildiği, binlerce subayın emekliye ayrıldığı bu tenkisat, orduyu tecrübesiz subayların eline bıraktı ve savaşlarda bunun acısı pek ağır şekilde çekildi. Zîrâ tasfiye, yalnız orduyu gençleştirmek gayesiyle yapılmış değildi. Tamamen partizan bir hareketti ve İttihadçı subaylara yüksek görevleri açmak gayesini güdüyordu.

İttihad ve Terakki, yabancı konsolosluklara gönderdiği bir muhtırada, «istibdâd-ı hâzır» ve «idâre-i müstebiddâne»nin yıkılması için, ecnebî devletlerinin müdahalesini istemiştir. Diğer taraftan, Makedonya'daki Balkan komitecileri ile işbirliği yoluna gitmiştir. Yaptığı propagandanın esas teması «İttihâd-ı Anâsır» dır. Bu propagandaya samimî şekilde inanmıştı ve birkaç yıl bu inanışını devam ettirecek, sonra birden müfrit bir milliyetçi, Türkçü ve Turancı bir propagandaya ve siyasete yönelecek, yabancı kavimlerin, ancak millî emellerine hizmet ettiği müddetçe İttihad ve Terakki'yi tuttuğunu anlıyacaktır. İttihadçılar, rejim yıkılınca, imparatorluktaki bütün unsurların, bütün milliyetlerin kaynaşacağına inanıyorlardı. Meşrutiyet ilân edilince, Avrupa devletlerinin imparatorluğu tazyikten vazgeçeceğine, devletin bütünlüğünün teminat altına alınacağına şüphe bile etmiyorlardı. Meşrutiyet'in ilânından sonra Bulgaristan'la Bosna-Hersek'in kaybı, İttihadçılar'ın bu inançlarını fena halde sarsacaktır.

İttihadçılar, Balkan komitecilerinden öğrendiklerini tatbik ettiler. Balkanlılar, kendileriyle işbirliği yapmıyan kendi soydaşlarına hertürlü tedhişi yapıyorlardı. İttihadçılar da aynı şeyi yaptılar. Devlet memurlarını da tazyik ettiler. Kendilerini sıkıştıran subaylara cephe aldılar, hattâ suikastte bulundular. Binbaşı Enver Bey, bizzat tabanca kurşunu ile eniştesi olan Selânik merkez kumandanı kurmay albay Nâzım Bey'i yaraladı (29 mayıs 1908).

7 temmuzda Manastır'da Birinci - ferik (orgeneral) Şemsi Paşa, İttihadçı teğmenlerden Âtıf Efendi (milletvekili Âtıf Kamçıl) tarafından tabancayla öldürüldü. İttihadçı hareketi bastırmak için güvenilen en mühim kumandan bu şekilde yok edildi. Onun yerine Manastır'a gönderilen Müşir Osman Fevzi Paşa da, 22 temmuz gecesi, İttihadçılar'ın 2.000 kişilik bir çetesi tarafından konağından dağa kaldırıldı. Kendisine tam mânâsıyle mareşal mua-

melesi yapılmakla beraber, Osman Paşa'nın da İttihadçılar'ın eline geçmesi, hükûmetin duruma hâkim olmasını son derece güçleştirdi. Binbaşı Enver Bey, Kolağası Niyâzi Efendi, Kurmay Binbaşı Hasan Tosun Bey, Kolağası Eyyûb Sabri Efendi, çeşitli suçlarla arandıkları için, çeteleriyle çoktan dağa çıkmışlardı. Manastır'a gelen telgraf hatları kesilmişti.

Bu sırada, 9-10 haziranda vuku bulan Reval mülâkatı, İttihadçılar'ın dehşetli bir propaganda kampanyasına vesile oldu. Bu tarihte, İngiltere kralı VII. Edward ile Rusya çarı II. Nikola, Rusya'nın Reval limanında buluşmuşlardı. Konu, Almanya'ya karşı İngiliz-Rus birleşmesi ve alınacak tedbirlerdi. Ancak, mülâkat son derece gizli olduğu ve esas gaye Almanya'dan saklanmak istendiği için, İngiliz ve Rus ajanları, Avrupa'ya, mevzuun Makedonya ıslahatı olduğunu yaymışlardı. İttihadçılar, İngiltere ile Rusya'nın, Türkiye'yi paylaşmıya karar verdiklerini, rejimin devrilmesinden başka hiçbir çarenin bu paylaşmayı önliyemiyeceğini yaymıya başladılar. Böyle bir şey, bir defa mantıkan imkânsızdı. Başta Almanya olmak üzere, diğer büyük devletlerin kesin muvafakati alınmaksızın İngiltere ve Rusya, Türkiye'ye karşı hiçbir paylaşma teşebbüsüne geçemezlerdi. İkiye ayrılan Avrupa'da da büyük devletlerin ittifâk edebilmeleri tamâmen imkânsızdı. Ancak Türkiye'de ortam, bu basit siyâsî mesîeleleri bile kavrıyabilmekten uzak olduğu için, Reval'de Türkiye'nin paylaşılma kararı alındığı, hâlâ bâzı yeni yayınlarda geçmektedir. Halbuki Reval mülâkatının zabıtları artık yayınlanmıştır ve bu zabıtlarda, Türkiye'nin paylaşılması üzerinde bir tek kelime yoktur.

Sonradan Sultan Hamîd'in «bendegân»ından bâzıları, az gelişmiş ve fikrî ortam teşekkül edememiş memleketlerde hâlâ görüldüğü gibi, büyük bir canbazlıkla, yeni rejimde de koltuk kapmışlar, eski efendilerini alabildiğine kötülemiye girişmişlerdir. Bunların içlerinden bâzıları, Sultan Hamîd'i meşrûtîyeti ilâna teşvik ettikleri yalanını da yazmışlardır. Halbuki meşrutiyetin ilânı veya iâdesi, doğrudan doğruya hükümdarın tek başına aldığı bir karardır. Gerek nâzırlardan, gerek diğer devlet adamlarından, bir tek kişi padişaha meşrutiyetten ima şeklinde olsun bahsedememiştir. Bu nokta, bugün, kesin şekilde aydınlığa çıkmıştır. II. Abdülhamîd, «Kaanûn-ı Esâsî» denen anayasayı vaktiyle kendisinin ilân ettiğini, şimdi bu kanun hükümlerinin yeniden yürürlüğe konduğunu irâde ettiğini bildirmiş ve bunlar, resmî tebliğ hâlinde ilân olunan irâde-i senîyede aynen zikredilmiştir.

Meşrutiyetin iâdesinden bir gün önce II. Abdülhamid Avlon-

yalı Ferid Paşa'nın yerine, 7. defa olarak Küçük Said Paşa'yı iktidara getirdi. Said Paşa, ilk mes'ul başbakan oluyordu. Bununla beraber yeni kabinede bir tek değişiklik yapılmış, Serasker Rızâ Paşa'nın yerine, «harbiye nâzırı» unvaniyle Erkân-ı Harbîye-i Umûmîye reîsi Müşir Ömer Rüşdü Paşa getirilmiş, diğer kabine üyeleri, aynen bırakılmıştır. 23 temmuz (rûmî 10 temmuz) günü de II. Meşrutiyet ilân edilmiştir.

Bu meşrutiyet, gerçek bir demokrasi olmaktan pek çok uzak olduğu halde, millî birliği ve vatanı parçalayıcı bütün unsurları beraberinde getirdi. Meşrutiyet, gerçekte III. Ordu ile padişahın kan dökmekten çekinmesinin eseriydi. Diğer 6 ordu, bu harekete yabancı kalmışlardı. Makedonya'nın, imparatorluğun Avrupa'daki bakasının nabzı olması, III. Ordu'ya bu istisnaî pozisyonu kazandırmıştı. Merkezi Selânik'te olan bu ordu, bütün Makedonya, Epir, Arnavutluk bölgelerini içine alıyor, Meriç'le Adriyatik arasına hâkim bulunuyordu. Edirne ve Istanbul'daki ordular, bu ihtilâl hareketini sadece seyrediyorlar, kimin üst geleceğini gözlüyorlardı. Istanbul'daki I. Ordu, hükümdarın şahsına son derece bağlıydı. Ancak II. Abdülhamîd'in bu bağlılığı istismâr etmesine imkân olmadığı gibi, böyle birşey, daha da fecî neticeler doğurabilirdi.

II. Meşrutiyet, milletin eseri değildi. Zaten III. Ordu ve bilhassa bu ordunun İttihadçı subayları, meşrutiyetin kendi eserleri olduğunu her vesileyle söylemişler ve küçük bir grup hâlinde, millî hâkimiyetin yerine, kendi irâdelerini tesis etmişlerdir. İttihad ve Terakki istibdadının, bilhassa üstelik kanlı da olması bakımından, Sultan Hamîd istibdadına rahmet okuttuğunda, tarafsız ve az taraflı bütün tarihçiler birleşmektedirler.

İttihad ve Terakki ile Türkiye'de, pek kötü bir particilik hayatı başlamıştı. Bizans devri partizanlığına benziyen bir particilik anlayışı, zamanımıza kadar sürüp gelmiştir. Karşı partilerin mensupları, birbirlerine, âdetâ aynı vatanın insanları olduklarını unutarak muamelede bulunmuşlar, en ağır ithamları revâ görmüşlerdir. Tabiatiyle İttihad ve Terakki'nin muhalifi olan partiler de, işi bu yola dökmüşler ve iktidar partisinden asla aşağı kalmamışlardır. Az zamanda siyasetle uğraşanlar ve en kötüsü ordu, ikiye ayrılmıştır. Balkan Savaşı'nda İttihadçı ve muhalif subaylar, birbirlerine vatan haini muamelesi yapmışlardır.

1908'den sonra korkunç ve iğrenç bir demagoji devresi de açılmış ve zamanımıza kadar Türk umumî efkârına hâkim olmuştur. «Mürtecî» kelimesi, «muhâlif» mânâsına kullanılmıştır. Bugün de

«faşist» kelimesi, «antikomünist» mânâsına kullanılmaktadır. İlmî ortamın düşük olduğu, ilmî kriteryumun teşekkül edemediği, ilim adamlarının devamlı siyasî baskılarla korkutulup sindirildiği Türkiye'de, söz daima ayağa düşmüş ve hayatî mes'elelerin sokakta konuşulmasına alışılmıştır. İnhitat çağlarında, Vak'a-i Hayriye'den önce nasıl «ulemâ» denen müderrisler çok defa Yeniçeriler'le işbirliği yapıp yalan yanlış fetvâlarla umumî efkârı yanıltmışlarsa, 1908'den sonra, başka bir tip «ulemâ» zümresi zuhur etmiştir. Eskileri gibi sahalarında otorite olmaktan pek uzaklarda bulunan bu müderrisler, ilmi, siyasî, şahsî ve hissî maksatlarına âlet ederek, modern fetvâlar verip ortalığı bulandırmışlardır. Bu müderrislerin çoğunun bir tek orijinal eseri, hiçbir ilmî araştırması ve hiçbir büyük kültürü yoktur. Nasıl inhitat devri ulemâsı eskilerin eserlerini, birkaç «tahşiye» ile kopya edip kendi eserleri olarak ortaya sürerlerse, bunları torunları da, 1908'den sonra, aynı şeyi yapmışlardır. Orijinal eser vermiye muktedir gerçek ilim adamlarının sayısı daima çok az olmuş, bunlar, gerçek ilim adamına has mahcubiyetle, şarlatan meslektaşları kadar seslerini çıkaramamış ve duyuramamışlardır.

Türkiye'nin intihatı ve bir türlü kendisine gelememesi ve dünya milletleri arasında lâyık olduğu yeri alamamasında, bu gibi faktörlerin rolü, sanıldığından çok daha mühimdir.

Meşrûtîyet'in îlânı ile «merkez-i umûmî» denen genel merkezini Selânik'te muhâfaza eden İttihad ve Terakki, Fransız İhtilâli'nin prensiplerini taklid ederek ortaya attığı «hürriyet, adâlet, müsâvât, uhuvvet» umdelerinin fiyasko verdiğini, az zamanda göstermiş ve bizzat kendisi görmüştür. Partinin kendini derleyip toplaması, nisbeten devlet işlerine alışması, fikir cephesini Zıyâ Gökalp gibi kudretli bir şahsiyete bırakması çok geç olmuş, bu sırada Birinci Cihan Savaşı sonuna yaklaşmış, bu son, İttihad ve Terakki ile beraber, tarihin sonuncu Türk imparatorluğunun da hâtimesini teşkil etmiştir.

N E T İ C E

1908'de TÜRKİYE

II. Meşrutiyet'in ilân edildiği Türkiye, devlet idaresi şîrâzesinden çıkmış bir imparatorluktu. Bütün dış ve iç ihtiraslar, mazinin bu muhteşem imparatorluğu üzerinde birleşiyordu. İktidara el atan, fakat tamâmen de ele almıya cesâret edemiyen İttihad ve Terakki partisi, İttihâd-ı Anâsır propagandası yapıyordu. Bu siyasetin iflâsını, her taraftan ihanetlere uğramak sûretiyle görecek olan tecrübesiz parti, birkaç yıl sonra İslâmcı, Türkçü ve Turancı politikaya yönelecektir. Türk olmıyan kavimlerin ayrılma istekleri karşısında, Türk kavimleriyle meskûn ülkeler üzerinde kendinde tabiî bir hak görmiye başlıyacaktır. Yabancı kavimlerin ihâneti, Türk milliyetçiliği şuûrunu uyandıracaktır. Mustafa Kemal, bu şuûrun temsilcisi olarak millî mücadelenin başına geçecek ve kazanacaktır. Ancak İttihad ve Terakki, Sultan Hamîd'in aşırı düşmanı olmakla beraber, tamamen monarşisttir. İçlerinde bir tek cumhûriyetçi yoktur. Hepsi Osmanoğulları'na bağlıdır ve imparatorluğu, meşrutî bir monarşiden ayrı düşünememektedirler. Ancak bu meşrutî monarşi ölü doğmuştur ve kâğıt üzerinde kalmıya mahkûmdur. Bir tek kişiden, sonradan İttihadçılar'ın bile hak verdikleri Sultan Hamid'den boşalan iktidar, İttihad ve Terakki tarafından doldurulmuş, sonunda sadece Enver - Tal'at - Cemal üçlüsünün eline geçmiştir. Sultan Hamîd'in kansız, fakat karanlık istibdadından sonra Türkiye, birkaç ay rahat bir nefes almıştır. Fakat daha 1908 yılını tamamlıyamadan, bir siyâsî îdamlar ve suikastler ülkesi olacaktır. Kendi kendini idare etmiye alışmamış, fırsat bulamamış, tecrübesiz, fakat cahilliğinin yanında fevkalâde irfan sahibi ve hârikulâde bir sağduyu ile mücehhez olan Türk milleti, bu siyâsî keşmekeş ve büyük millî felâketler arasında, kitle şuûrunu kazanmayı öğrenecektir.

ONBEŞİNCİ KİTAP

II. Meşrutiyet Devri
(1908 - 1922)

I

MEŞRUTİYET'in İLK YILI

(1908 - 1909)

II. Abdülhamid'in Meşrutiyet Sadrâzamları

Meşrutiyet'e göre sâdece sadrâzamla şeyhulislâm tayini hükümdara aitti. Diğer bütün nâzırların seçim hakkı, meclisler önünde sorumlu, îcâbında meclisler tarafından düşürülebilen sadrâzamındı. Meşrutiyet'in ilânından bir gün önce Küçük Said Paşa, 7. defa sadârete getirilmişti.

Said Paşa'nın 7. sadâreti, 4 ağustos 1908'de sona erdi. Bu defa sadece 14 gün iktidarda kalabilen ihtiyar devlet adamının yerine, en büyük rakîbi Kâmil Paşa, 3. defa sadrâzam oldu. Kâmil Paşa, 14 şubat 1909'da istifasına kadar 6 ay, 10 gün iktidarda kaldı. İttihad ve Terakki'nin baskısı altında devleti idare etmiye çalıştı. Yerine dahiliye nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa, bu nezaret de uhdesinde kalmak üzere sadrâzam oldu. 53 yaşında olan Hilmi Paşa, Nâmık Kemâl'in kâtipliğinden yetişmiş, Yemen valisi ve Vilâyât-ı Selâse (Makedonya) umumî müfettişi olarak başarı göstermiş bir devlet adamıdır. 31 Mart vak'ası üzerine 13 nisan 1909'da istifa etmiştir. Sadâreti 1 ay ve 28 gündür.

Hilmi Paşa'nın yerine gelen Ahmed Tevfik Paşa, Sultan Hamîd'in son ve Sultan Reşad'ın ilk sadrâzamı olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğunun da son başbakanıdır. 64 yaşında sadrâzam olan Tevfik Paşa, Kırım Hanları'ndan inmiştir. Ferik İsmail Hakkı Paşa'nın oğludur. Subaylıktan diplomatlığa geçerek parlak bir diplomat şöhreti yapmış, Sultan Hamîd'in saltanatının son devresinde uzun müddet hâriciye nâzırlığında bulunmuştur. Bilgili, değerli, vatanperver, fakat mütereddit, çekingen ve çabuk harekete geçmiyen bir devlet adamıdır. İlk sadâreti, 21 gün sürmüştür.

Bulgaristan ile Bosna-Hersek'in İmparatorluktan Ayrılması (5 Ekim 1908)

5 ekim 1908'de Bulgaristan prensliği, Osmanlı imparatorluğundan ayrıldığını, tamamen bağımsız olduğunu, Prens Ferdinand'in bundan böyle «kral» unvanını taşıyacağını Bâb-ı Âlî'ye ve bütün devletlere bildirdi.

Avusturya - Macaristan da, Bosna- Hersek'in imparatorluğa katıldığını, Avusturya imparatorluğu ile Macaristan krallığı tarafından ortaklaşa idare edileceğini, Türkiye'nin Bosna-Hersek üzerindeki hâkimiyetinin son bulduğunu ilân etti.

Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te 5 ekimde geçen bu olayların ertesi günü, 6 ekimde, Girit meclisi, Türkiye'den ayrıldığını ve Yunanistan'a katıldığını bildirdi.

Bulgaristan 96.345 km², 4.338.000 nüfuslu, Bosna - Hersek ise 51.564 km², 1.932.000 nüfuslu ülkelerdi. İkisinin toplamı 147.909 km² ve 6.270.000 nüfustur. Türk imparatorluğu, Meşrutiyet'e, bu kayıplarla adım atıyordu. 8.379 km², 344.000 nüfuslu Girit'in Türkiye ile hukukî bağı ise, birkaç yıl daha, 1913'e kadar devam etti.

Gerçi Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit, imtiyaz verilmiş eyaletlerdi. Bu imtiyazların geri alınması da 1908'in dünya siyaseti içinde mümkin değildi. Ancak bu ülkelerin imparatorluk camiası içinde muhafazaları, hem prestij, hem de Türkiye'nin karşısına geçememeleri bakımından lâzımdı. Sultan Hamid rejimi, bunu önlemişti. Pek tecrübesiz, fakat vatanperver İttihadçılar ise, bu ülkelerden milletvekili seçmiye kalktılar. Bu sûretle «eyâlât-ı mümtâze» denen Mısır'ın da dahil olduğu ülkelere verilmiş imtiyazları geri almak istediklerini ihsâs ettiler. Başlangıçta Türkler'le diğer kavimleri eşit saydıkları için, bu davranışları, siyâsî prensiplerine de uyuyordu. Ancak bu prensip, Balkanlılar'ın prensiplerine aykırı düşüyordu. İttihadçılar, Sultan Hamid'in Fransa'ya katılmasını asla tasdik etmediği Tunus'u, hattâ bir rivayete göre Cezâyir'i de istiyorlardı. Bu tutum da, başka bir prensiplerine uygun düşüyordu. Zira «hürriyet» ilân edilmişti. «Millet-i Osmâniye», «istibdâd ve zulm-i Hamîdî»den kurtulmuş, «sâbık hâkaan»ın yerine halkın hâkimiyeti başlamıştı. Yeni idâre, Avrupa'nın meşrûtî devletlerinin bütün nimetlerini getirecekti. Onun için, imparatorluğun eski topraklarının Türkiye'ye avdeti, normaldi. İttihadçılar, Selânik'te kâğıt üzerinde ve hayalhanelerinde tesbit ettikleri bu umdelerin iflâsını gördükten sonra tam bir dönüş yapıp, koyu milliyetçi bir politika tâkibine başlıyacaklardır. Ancak

bu politikayı tâkıybe kadar, aşağıda Adana ısyânında anlatılacağı üzere, irtikâb ettikleri hatâlar, pek ağır olacaktır.

Bâb-ı Âlî, 26 şubat 1909 Istanbul Muâhedesi ile Bosna-Hersek'-in Avusturya-Macaristan'a ilhakını, 19 nisan 1909 Istanbul Muâhedesi ile de Bulgaristan'ın istiklâlini tanıdı. Girit'in durumu muallakta kaldı. Avusturya, Türkiye'ye 2.500.000 altın, Bulgaristan ise 5.000.000 altın tazminat verdi. Bu paraların yekûnu, bugünki satınalma gücüyle 94 milyar TL. kadardır. Bu sûretle Bulgaristan prensi ve Doğu Rumeli valisi, Sultan Hamîd'in yâveri, müşîri ve «sâdık bendesi» Ferdinand, Bulgaristan kralı oldu. Bağımsız bir Balkan devleti daha ortaya çıktı. 1908'i tâkıyb eden yıllarda bu devlet, diğer Balkan devletlerininkini gölgede bırakan emperyalist bir siyâset gütmiye başladı. Avusturya, Sırbistan'la Karadağ devletlerinin arasındaki Yenipazar sancağından çekildi. Sancak, Türk ordusu tarafından işgal edildi.

Halk, aylarca Avusturya mallarına boykot yaptı. Nümayişler düzenlendi. Fakat sonunda hükûmetin iki büyük eyaleti terkettiğini görüp üzüldü. İttihadçılar'ın bir prestiji varsa, o da ortadan kalktı. Bosna-Hersek'in ilhakı, Rusya ile Avusturya arasında savaş çıkmasına sebep olmak üzereyken, Rusya, Almanya'dan korkusundan adımını geri aldı. Zira bu ülkeyi, Rusya'nın nüfuzundaki Sırbistan istiyordu. Azılı düşmanı Sırbistan'a karşı da Avusturya, Bulgaristan'ı himaye ediyordu. Binaenaleyh Bosna-Hersek'in ilhakı, Birinci Cihan Savaşı'nın sebeplerinden biridir.

Yunanistan, Girit'in iltihakını tasdik ettiremedi. Istanbul'da talebe, «Girit bizim canımız, fedâ olsun kanımız» marşını söylediler. Mâsûm ilkmekteb çocuklarının takkelerinin üzerine «ya Girit, ya ölüm» yaftası yazıldı. Sırbistan ve Bulgaristan kralları Istanbul'a geldiler. Yunanistan, bir an için tek başına kaldı.

Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (17 Aralık 1908)

İlk seçimler, türlü yolsuzluklar ve iptidaîlikler içinde geçti. Silâh zoruyla halk, İttihadçılar'ı seçti. Seçim, 1946'ya kadar olduğu gibi, iki dereceli idi. İttihadçılar'ın karşısında Prens Sabâhaddin'in Ahrâr partisi vardı. Azınlıklar, fazla milletvekilliği almak için kavgaya, entrikaya, vuruşmaya giriştiler. Atina hükûmeti ve Fener partikhanesi, Rum milletvekillerinin siyâsetini yönetiyordu. Istanbul'un Rumca gazeteleri, Türkiye'de 6,5 milyon Rum olduğunu iddia edip, fazla milletvekili çıkarmak istiyorlardı. Sonun-

da seçimler bitti. Milletvekilleri İttihadçı olmakla beraber, Türk olmıyanlar, kendi millî emelleri peşindeydiler. Bu devir Türkiye tarihi üzerinde mühim bir eser yazan Rusya'nın Istanbul büyükelçiliği baştercümanı Ermeni asıllı Mandelstam'a göre 275 milletvekilinin ancak 140'ı Türk'tü. Arablar 60, Arnavudlar 25, Kürdler 2 milletvekili çıkarmışlardı. Arablar'ın biri ve Arnavudlar'ın birkaçı Hıristiyan, diğerleri Müslüman'dı. Hıristiyan milletvekillerinin sayısı ise şöyleydi : 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah (Romen), cem'an 48 sandalya. Bu azınlık milletvekilleri, Müslüman olanlar dahil, daha ilk celselerden itibaren, hangi devletin meb'usu olduklarını unutup, millî emelleri üzerine, bâzıları pek küstahça olmak üzere açıkça konuşacaklardır. İçlerinden birinin, arkadaşlarının konuşmasına dikkat etmesi ihtarı üzerine : «Ben Osmanlı Bankası kadar Türk'üm!» dediği meşhurdur.

Meclis, 17 aralık 1908 günü II. Sultan Abdülhamid tarafından açıldı. Hükümdar, halkın büyük nümayişleri arasında, altın saltanat arabasında, en sevdiği oğlu 23 yaşındaki Burhâneddin Efendi ve Sadrâzam Kâmil Paşa ile, Ayasofya'daki büyük binaya geldi. Mâbeyn başkâtibi Cevad Bey, nutk-ı hümâyûnu okudu. Sultan Hamîd bu nutkunda, ilk meclisi 31 yıl önce, devlet adamlarının gösterdikleri lüzum üzerine tatil ettiğini, gene bazı devlet adamlarının aksi reyde bulunmalarına rağmen bu defa meşrutiyeti yeniden yürürlüğe koyduğunu bildiriyor, fakat çeşitli milliyetlerden gelen milletvekillerinin devletin yararına çalışacakları hakkındaki şüphesini ima etmekten çekinmiyordu

Ermeniler'in Adana Patırdısı (14 Nisan 1909)

İttihadçılar, yıllardan beri Türkler'le savaşan Bulgar, Sırp, Yunan, Ermeni çetelerinin çoğunu afvettiler. Yüzlerce Türk öldürmekle övünen mâruf çete reîsleri ile sarmaşdolaş fotoğraflar çektirdiler. Ancak bu tutum, bu çeteleri, bağlı oldukları millî siyâsetlerinden zerre kadar şaşırtmadı. Bilâkis meselâ Ermeniler fırsat buldular ve daha azdılar. Sultan Hamîd'in yasakladığı silâh idhalinin serbest bırakılması üzerine, Ermeni çeteleri, en modern silâh ve bombalarla donandı. Üstelik Sultan Hamid devrinde Türkiye'ye girmeleri yasak olan komiteci Rus Ermenileri, sürüyle içeriye doldu. Kuruluş maksatları Türk imparatorluğundan toprak kapmak olan bütün Ermeni ihtilâl cemiyetleri, başta Taşnaklar ve Hınçaklar olmak üzere, açıkça faaliyete giriştiler ve cemiyet merkezlerine levhalarını asmak derecesinde kendilerini başıboş hisset-

tiler. Sultan Hamid'in bastırdığı ayaklanmalar, meşrutî rejimde bastırılamaz sanılıyor, İttihadçılar'ın dostluğuna güveniliyordu. Adana bölgesinin Ermeni piskoposu Muşeg, Büyük Devletler'in dikkatini çekmek ve Türkiye'den bir Ermenistan devleti koparabilmek için, aylarca hazırlanmış, binlerce Ermeni'yi silâhlandırmıştı. Piskopos, ısyân emrini, Türk imparatorluğunun en nâzik ânında, Istanbul'da 31 mart ihtilâlinin koptuğunun ertesi günü, 14 nisan 1909'da verdi.

Adana, Tarsus ve çevresindeki bütün Ermeniler ayaklanarak, zayıf buldukları Türk evlerine dalıp, ırza, mala ve cana saldırmıya başladılar. 16-19 ve 25 nisan günlerinde 4 gün 4 gece, Adana ve çevresi altüst oldu. Ermeniler, beşikteki Türk çocuklarını bile öldürüyor, hazırlıksız olan asker ve polis, karşı koymuyordu. Isyâna, bizzat Türk halkı karşı koydu. Nefsini savundu ve Ermeniler'e, yıllarca bir daha baş kaldırmak için cesaretlerini kıran bir ders verdi. 4 ihtilâl gününde Ermeniler 1.850 Türk'ü, fakat Türkler, tam 17.000 Ermeni'yi öldürdüler. Piskopos Muşeg, Mısır'a kaçtı.

Ermeniler durumu Avrupa basınına Türkler'in artık Avrupa'da nakarat hâline gelmiş zulüm ve barbarlığı şeklinde aksettirdiler. Tamamen vahşî, yüksek kültür ve medeniyetten külliyen mahrum, musiki, şiir, yemek gibi en iptidaî ihtiyaçlarını Türk kültüründen aynen iktibas eden bir kavim olan Ermeniler, Avrupa ve Amerika basınında mazlûm olarak ilân edildi. Sultan Hamîd'i devirdikleri için Avrupa basınında alkışlanan İttihadçılar, telâşa düştüler. Avrupa'ya şirin görünmek için, meşrû müdafaa hâlinde olan Türkler'i rastgele asıp kestiler. Bu sırada Adana valisi olan zat, İttihadçılar'ın en tecrübeli ve akıllılarından biri bulunan meşhur Cemal Paşa idi. O zaman Kurmay Albay Cemal Bey olan bu zat, hâtıralarında, şu hayrete şâyân sözleri söylemektedir :

«Yalnız Adana şehrinde 30 Müslüman'ı îdâm ettirdiğim gibi, Erzin kasabasında 17 Müslüman'ı îdâm ettirdim. Yalnız bir Ermeni îdâm olunmuştur. Îdâm olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve zengin ailelerine mensup gençler olduğu gibi, Bağçe kazâsı müftüsü de vardı ki, o havâli Türkler'i nezdinde pek büyük bir nüfuza mâlik bulunuyordu».

Bu sırada dâhiliye nâzırı olan Tal'at Bey de, arkadaşının bu tutumunu alkışlamıştır. Her iki zat, daha 5 yıl geçmeden, 1915 nisanında, yüzbinlerce Ermeni'yi Anadolu'dan sürmek mecburiyetinde kalacaklardır.

İttihadçılar'ın bu tutumları ile tamamen riyâkârlık içinde ol-

duklarını iddia etmek, onların tecrübesizliğini, tahsil ve kültür durumlarını, çevrelerini, bilememek demektir. Onlar, riyâkâr olmaktan fazla samimî idiler. Yanıldıklarını az zamanda anladılar; fakat artık Türkiye, Balkan ve Cihan Savaşları'nın içine atılmıştı. Kayıpları telâfi etmek mümkin değildi ve olamadı. İttihadçılar, Sultan Hamîd'in imparatorluğu batırmak üzere olduğuna samimî şekilde inanıyorlardı. Maaş alamamak yüzünden kızgınlıkları, hiçbir zaman ve hiçbir normal rejimde iktidara erişmeleri mümkin olmıyan, en yaşlıları binbaşı, yarbay rütbesindeki genç subayların iktidar hırsları da rol oynamakla beraber, vatanperver bir düşünce içinde hareket ettikleri muhakkaktır. Büyük devlet adamı Âlî Paşa, bir mes'elede tereddüt edince, Rus sefîrini çağırtıp fikrini sorduğunu, aldığı tavsiyenin tersini yaparak doğru yolu bulduğunu söylemişti. Ancak bu, büyük sadrâzamın bir nüktesinden ibarettir. İttihadçı gençler, Sultan Hamîd'in en ahlâksız adamlarından birkaç meşrutiyet döküntüsünün de teşvikıyle, bu nükteyi, aynen Sultan Hamid hakkında tatbik ettiler. Sultan Hamîd'in yaptıklarının aksini yaparak doğru yolu bulacaklarını sandılar. Bu hususta burada kolayca birkaç yüz misal sıralamak mümkindir; fakat buna lüzum yoktur. En basit misal, Şerif Hüseyin misalidir. Bu adamın hain ve kötü niyetli olduğunu Sultan Hamîd sezmişti. Istanbul'da «ikamete me'mûr» etmiş, Arab ülkelerine gitmesini yasaklamıştı. Haydi diyelim ki, meşrûtî bir rejimde irâde-i senîye ile kimse bir yerde ikamete mecbur edilemez. Fakat İttihadçılar, Sultan Hamid'in en tutmadığı şerîfi, şerifliğin en yüksek görevine getirerek devlete hizmet edeceklerini sandılar. Bu adamı alıp Mekke Şerîfi yaptılar. İngiliz altınları ile gözü kamaşan bu zavallı, Birinci Cihan Savaşı'nda, tab'ası olduğu devlete, aynı zamanda Peygamber'in meşrû halîfesi olan Türkiye hâkanına ısyân etti. Türk ordusuna arkadan silâh çekti. Lawrence'in tâbiriyle «Arap İhtilâli»nin öncüsü oldu.

Güzel, zengin, Sultan Hamîd devrinde başlayıp gelişen pamuk tarımıyla müreffeh Adana kana boyanırken, Istanbul'da da, son devir Türkiye tarihinin dönüm noktalarından olan bir hâdise cereyan ediyordu.

31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909)

İttihad ve Terakki partisi, kabineye bazı nâzırlar sokmak, bu arada partinin lideri olan Tal'at Bey'i, kendileri için en kritik makam olan dâhiliye nâzırlığına getirmekle berâber, henüz hükûmete hâkim değildi. Meclis-i Meb'ûsân'daki büyük ekseriyetine güve-

niyor, sadrâzamları tehdit ediyor, devleti partinin arzularına göre idare etmek için çapraşık yollara sapıyordu. Çünki içlerinde henüz sadârete namzet gösterebilecekleri bir tek kişi yoktu. Halk, posta kâtipliğinden milletvekili ve hemen dâhiliye nâzırı olan Tal'at Bey'i de yadırgıyordu. Tal'at Bey'in şahsî bir ihtirası yoktu. Fakat, son derece ateşli bir partizandı. İttihad ve Terakki'yi tutmıyanları, vatan haini olarak görüyordu. Kâmil Paşa, İttihadçı düşmanı olduğunu açıkça ortaya koymuştu. Said Paşa, İttihadçılar'ı tutuyordu. Hüseyin Hilmi Paşa da öyleydi.

Basından sansür kalkınca, herkes istediğini yazmıya başladı. İttihadçı gazeteler, muhaliflerine ateş püskürüyor, muhalif gazeteler aynı şeyi yapıyor, tamamen gerici bir basın teşekkül ediyor, azınlık gazeteleri millî maksatlarını ortaya döküyorlardı. İttihadçılar, ülkeyi meşrutiyet nîmetlerine kavuşturdukları ve inkılâbın sâhibi olduklarını îlân ettikleri halde, îtibar görmeyişlerine tahammül edemiyorlardı. Muhalif basına diş biliyorlardı. Her türlü tedhiş usûlüyle muhalifleri korkutmaya ve sindirmeye çalışıyorlardı. Siyasî suikastler devri başlamıştı. İsmail Mâhir Paşa'nın, gazetecilerden Ahmed Samim ve Hasan Fehmi Beyler'in öldürülmeleri ve suçluların bulunmaması bu suikastler arasındadır.

Orduda ve memurlar arasında yapılan tasfiye de büyük bir memnuniyetsizlik kaynağı olmuştur. Bulgaristan ve Bosna-Hersek'in imparatorluktan ayrılması, Türk milletinin gururuna ağır gelmiştir. Başta Kıbrıslı Derviş Vahdetî'nin *Volkan* gazetesi olmak üzere Sultan Hamîd devrinde mevcut bulunmıyan tam mürteci birkısım basın, halkın mukaddes hislerini tahrik etmiştir.

Buna rağmen, Rûmî takvimle «31 Mart Vak'ası» denen 13 nisan 1909 irtica hareketi, milletten ve halktan gelmemiştir. Türk milleti, tarihin hiçbir devresinde irticadan yana olmamıştır. Hattâ Mart ihtilâlinin başına, az ve çok ehemmiyetli bir tek kişi bile geçmemiştir. Hareketin en büyük lideri Hamdi Çavuş'tur. Âsîler, kendilerine subaylar ve devlet adamları arasından bir lider bulamamışlardır.

31 Mart olayı, tam mânâsiyle aydınlığa çıkmaktan uzak kalmıştır. Başta Şeyhulislâm Cemâleddin Efendi olmak üzere, devrin bir kısım ricâli, bu olayı, Sultan Hamîd'i devirmek ve iktidarı tam mânâsiyle ele geçirmek için İttihad ve Terakki'nin hazırladığını ileri sürmüşlerdir. Dayandıkları delil, ısyânı çıkaran avcı taburlarının, birkaç hafta önce Selânik'ten Istanbul'a getirilmiş olmasıdır. Gerçekten, padişahın şahsına çok bağlı I. Ordu'ya güvene-

miyen, bu ordunun subaylarına nüfuz edemiyen ve merkezi Selânik'te bulunan III. Ordu'ya dayanan İttihadçılar, irtica olayını çıkartan taburları, «nigâhbân-ı hürriyyet», «muhâfız-ı meşrûtiyyet» gibi şâşaalı ve demagoji kokan isimlerle Istanbul'a sevketmişlerdi. I. Ordu'nun başına getirdikleri genç Müşir Mahmud Muhtar Paşa, İttihadçılar'ı tutuyordu. Sonradan İttihad ve Terakki'nin en azılı muhaliflerinden olan bu zat, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğludur. I. ve III. Türk Orduları arasında, merkezi Edirne'de olan II. Orduy-ı Hümâyûn vardır.

II. Abdülhamîd'in 31 Mart Vak'ası'ndan haberi olmadığı gibi, irtica hareketi başladıktan söndürülünceye kadar isyana hiçbir şekilde karışmadığı bugün kesin şekilde anlaşılmıştır. İttihad ve Terakki'nin başı olan Tal'at Paşa, bu sırada Meclis reîsi olan ve irtica olayı sırasında mürtecilerin başını istedikleri Ahmed Rızâ Bey, bu olayla Sultan Hamîd'in en küçük ilgisi bulunmadığını kesin şekilde söylemişlerdir. Sadrâzam Küçük Said Paşa da bunu bilmektedir. Sultan Hamîd, olayla ilgisi olmadığı hakkında mahkeme tahkikatı isteyince: «Tebrie ederse sonra bizim hâlimiz ne olur?» demiştir.

Bir diğer iddia, olayı, İttihadçılar'ı düşürmek isteyen muhaliflerin tertib ettikleri merkezindedir. O sırada İttihad ve Terakki'nin tarihçisi durumunda ve genç bir piyade yüzbaşısı olan Ahmed Refik (Altınay), bu fikir veya iddiadadır ve o da Sultan Hamîd'in bir ilgisi olduğunu söyliyememiştir.

Âsiler, Ahmed Rızâ Bey'e benzetip adliye nâzırı Nâzım Paşa'yı, Lâzıkıyye milletvekili Emîr Şekib Arslan'ı, Âsâr-ı Tevfik zırhlısı kapdanı Ali Kabûlî Bey'i öldürdüler. On bir gün müddetle Istanbul karıştı. İstifa eden ve İttihadçılar'ı tutan Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Tevfik Paşa, sadrâzam oldu. Yeni harbiye nâzırı, 1897 Yunan savaşının muzaffer başkumandanı pek yaşlı Müşir Edhem Paşa, âsileri teskine çalıştı. Milletvekilleri ve senatörler, kaçıp saklandılar. Sultan Hamîd, Yıldız Sarayı'nı muhâfaza eden 2. tümenle ısyânı bastırmak istediyse de, tümen, kardeş kanı dökmekten çekinip padişahın irâdesini yerine getirmedi. Bir defa meşrutiyeti ilân ettikten sonra, artık bu rejime tamamen bağlı olan II. Abdülhamîd, duruma hâkim olamadı. Esasen meşrutî bir hükümdar anayasaya göre gayri mes'ul olduğu gibi, ısyânı bastırmak görevi de kendisine ait değildi.

Isyanı bastırmak için İttihadçılar, Selânik'te kuvvet toplamıya ve trenlerle Istanbul'a sevketmiye başladılar. Bu kuvvet içinde

muntazam birlikler küçük bir azınlıktı. Çoğunluğu, Sırp, Bulgar, Yunan, Makedon, Arnavut çetecileriyle, sözde gönüllüler teşkîl ediyordu. III. Ordu kumandanı Birinci - Ferik Mahmud Şevket Paşa, «Hareket Ordusu» denen bu kuvvetin kumandanlığını Hüseyin Hüsnü Paşa'dan aldı. Selânik'te III. Ordu'nun başında Hâdi Paşa'yı bırakıp 22 nisanda Yeşilköy'e geldi. Bu sırada milletvekili ve senatörler, «Meclis-i Umûmî-i Millî» adı altında ve anayasaya göre Âyân (Senato) reîsi Küçük Saîd Paşa'nın başkanlığında toplanmışlardı. Senatonun ikinci reîsi, Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa idi. Meclis-i Meb'ûsân reisi Ahmed Rızâ Bey saklanmıştı. İkinci reîs Tal'at Bey, İttihad ve Terakki'nin başı sıfatiyle, Meclis-i Millî'ye tamamen hâkimdi. Gerek Meclis, gerek Mahmud Şevket Paşa, yayınladıkları resmî tebliğlerle, Hareket Ordusu'nun, hükümdarı âsilerin elinden kurtarmak maksadıyle Istanbul'a gireceğini bildirdiler.

Hareket Ordusu'nda, yıllarca Türk kanı dökmüş yağmacı Makedonya çetelerinin çoğunluk teşkil etmeleri, Istanbul'da I. Ordu'da büyük tereddütler uyandırmıştı. Kumandanlar, Sultan Hamid'den, Hareket Ordusu'nu dağıtmak için izin istediler. Bu derme çatma kuvveti I. Ordu ile birkaç dakikada dağıtacaklarını söyleyip çok ısrar ettiler. Sultan Hamid, yalnız padişah değil, aynı zamanda halîfe olduğunu, otuz küsur senedir asla kan dökmediğini, bu yaştan sonra Müslüman'ı Müslüman'a kırdıramıyacağını, Cenâb-ı Hakk'a mütevekkil olduğunu söyledi ve paşaları huzûrundan çıkardı. Üstelik, I. Ordu kumandanı Nâzım Paşa'ya, Hareket Ordusu'na kat'iyyen mukavemet etmemesi için emir verdi. Vehmi malûm olan hükümdar, bununla iktifa etmedi. Ordu kumandanına ve diğer paşalara bu hususta yemin ettirdi. Sonra müsterih bir şekilde harekâtın gelişmesini bekledi.

II. Sultan Abdülhamid Han'ın Hal'i (27 Nisan 1909)

Bu sırada, Sultan Hamid sayesinde yükselen, onun ihsanlarıyle büyük bir servet edinen Küçük Said Paşa, malûm zekâsıyle, durumu kavramış, istikbalin Sultan Hamid'de değil, İttihadçılarda olduğunu kestirmişti. Yeni rejimde de külâh kapmak için, başkanı bulunduğu Meclis-i Millî'den hal' (tahttan indirme) karârını mümkin olduğu kadar çabuk çıkarmak ve İttihadçılar'ın gözüne girmek istiyordu. 25 nisanda Mahmud Şevket Paşa, örfî idare ilân etmiş, Istanbul'a hâkim olmuş, sürüyle insan öldürülmüş ve asılmış, Balkan çetecileri, Yıldız Sarayı'nın emsalsiz zenginliklerini yağmaya başlamışlardı.

Hal' için lâzım gelen fetvâ kolaylıkla alınmadı. Fetvâ emîni Hacı Nuri Efendi, İttihadçılar'ın ileri sürdükleri hal' sebeplerinin hiçbirinin «sahîh» sayılmıyacağını söyleyip kendisine uzatılan fetvâyı imzalamadı. Fetvâ, bir yobaza imzalatıldı. Amcası Sultan Aziz'in hal'i için alınan vesika gibi tamamen uydurma olan ve din müesseselerinin ne şekilde istismâr edilebileceğini gösteren bu fetvâ ile, Sultan Hamid'i tahtından indirmek kolaylaştı. Ancak Ayastafanos'daki Meclis binasında toplanan 240 milletvekili ile 34 senatör içinde tereddüt edenler çoktu. Tal'at Bey, tehdid ederek hal' kararını aldı. Bâzı aklı başında kimseler, Sultan Hamid'e tahttan feragat etmesi teklifinin yapılmasını istedilerse de, İttihadçılar buna yanaşmadılar.

Sultan Hamid'in hal'inin mûcip sebeplerinin başında, 31 Mart Vak'ası'nı çıkarttığı zikredilmiştir. Bunun tamamen yalan olduğu bugün kesin şekilde bilinmektedir. Padişahın, saltanatı zamanında dinî kitapları yaktırdığı için, halîfelik sıfatının düşmesi lâzım geldiği zikredilmiştir. Yalandır. Sultan Hamid, taassuba kaçmamakla beraber dindarlığı ve ibâdetini kat'iyen ihmal etmemesiyle tanınmıştır. Devlet hazinesini israf ettiği ileri sürülmüştür. Kesin şekilde yalandır. Tutumluluğu ile tanınmış bir hükümdardır; babası ile amcasının isrâfından çok iyi ders almıştır. Aşağıda anlatılacağı veçhile, onların zamanından kalan muazzam devlet borçlarının en büyük kısmını ödediği gibi, Hazîne-i Hâssa'dan harcıyarak, yalnız listesi için sayfalar isteyen hayır eserleri yaptırmıştır. Zâlim olduğu ileri sürülmüştür. Kan dökmemesiyle mâruftur. Bütün zulmü, rejime karşı olanları, gayet bol maaşlarla şuraya buraya sürmekten, hafiye kullanmaktan ibarettir. Bütün bunların katmerlisi ve üstelik kanlısı, kendisinden sonra görülmüştür.

Sultan Hamid'in hal'ini kendisine tebliğ tarzı, Türkiye tarihinin, asla silinemiyecek lekelerinden biri olarak kalacaktır. İttihadçılar, bu mes'elede fecî şekilde yanıltılmışlar ve bunu bizzat kendileri anlıyarak «afvolunmaz bir hatâ», «silinmez bir leke», «bir hatây-ı azîme» olarak vasıflandırmışlardır. Hal'i tebliğe, milletvekili ve senatörlerden seçile seçile, şu hey'et memur olmuştur : Selânik milletvekîli Yahûdî Emanuel Karaso («Karasu» şeklinde yazılması yanlıştır), senatör Ermeni Aram, Draç milletvekili Arnavut Es'ad Toptânî Paşa ve senatör bahriye ferîkı (koramiral) Gürcü Ârif Hikmet Paşa. Yeryüzündeki Müslümanlar'ın halîfesine hal'ini tebliğ edecek dört kişilik hey'ette iki gayri Müslim'in bulunmasındaki yüz milyonlarca Müslüman'a yapılan hakaret bir yana, bu şahısların üzerinde birkaç söz söylemek îcâb eder :

Karaso, İtalya'dan para alan bir casus olup, Libya'nın İtalya tarafından yutulmasında meş'um bir rol oynamış, sonradan İtalya'ya kaçmış bir vatan hainidir. Jandarma paşası olan Es'ad Toptânî, birkaç yıl sonra devlete ısyan ederek Arnavut istiklâli için silâh çekmiş ve sayısız Türk'ün kanına girmiş bir adamdır. Aram Efendi'nin Ermeni ihtilâl komiteleri ile yakın ilgisi malûm olup Sultan Hamid'den Ermeniler'in intikamını almak için hey'ete sokuşturulmuştur. Ârif Hikmet Paşa, sonraki yıllarda karanlık siyâsî hayatı olan bir denizcidir.

Türkiye devletinin başkanına böyle bir hey'etin gönderilmesi, devletin haysiyetine indirilmiş ağır bir darbedir. Bizzat İttihadçılar, kısa müddet sonra bu büyük hatayı anlamışlar, fakat ihtilâl havası içinde durumu kestiremediklerini, oyuna getirildiklerini söylemişlerdir.

Sultan Hamîd, 38 kişilik maiyyetiyle, hemen o gece trenle Selânik'e gönderildi. Ağabeyi V. Murad gibi Çırağan Sarayı'nda oturmak arzusu reddedildi. Hiçbirşeyini almasına müsaade edilmedi. Bütün nakit parasına, tahvillerine, bankalardaki milyonlarca altınına el konuldu. Yıldız'da topladığı san'at hazînelerinin en büyük kısmı, bir tesadüfle kurtarılan emsalsiz binlerce yazmayı içine alan kütüphane hariç, yağmalandı.

Selânik sürgününde Sultan Hamîd'e oğullarından Abdürrahim ve Mehmed Âbid Efendiler'le kızlarından, üçü de henüz evlenmemiş olan Şâdiye, Ayşe ve Refîa Sultanlar refakat etti. Selânik'te ikametine tahsis edilen devlet malı Alatini Köşkü'ne kadar, İttihadçılar'ın centilmenliğiyle tanınmış subaylarından Kurmay Binbaşı Fethi Bey (Başbakan Fethi Okyar) muhafızlık etti. Sultan Hamîd, Alatini Köşkü'nde acıklı yıllar geçirdi. Gazete okumasına bile müsaade edilmedi. Sıkı bir nezaret içinde bulunduruldu.

27 nisan geceyarısı hareket eden Sultan Hamîd, ertesi günün akşamı Selânik'e varmıştır.

II. Abdülhamîd'in Şahsiyeti

Sultan Abdülhamid, XIX. asrın sonları ile XX. asır başlarında uzun müddet, tam bir şahsî idare ile Türkiye'nin başında kalmış, dünyanın en mühim siyasîlerinden biri sayılmış, hakkında her dilde vagonlar dolusu neşriyat yapılmış, yerlerin dibinden göklerin zirvesine kadar batırılıp çıkarılmış, Türk imparatorluğu gibi Avrupa siyâsetine de şiddetle müessir olmuş bir şahsiyettir. 32 yıl,

7 ay ve 27 gün süren saltanatı, Osmanoğulları'nın saltanatları içinde, uzunluk bakımından, Kaanûnî Süleyman, Osman Gazi, IV. Mehmed ve Orhan Gazi'den sonra 5. gelmektedir. 6. Fâtih'tir. II. Abdülhamid, 1687'den günümüze kadar, en uzun iktidarda kalan Türkiye devlet başkanıdır.

33 yıla yaklaşan saltanatının yalnız 30 yıl, 5 ay, 8 günü, II. Abdülhamîd'in şahsî idâre devresidir. Bu devre, ilk Meclis-i Meb'ûsân'ın tatili ile, II. Meşrutiyet'in ilânı arasındaki devredir. II. Abdülhamîd, tahttan indirildiği zaman, 66 yaşını 7 ay ve 7 gün geçiyordu. Son Meşrutiyet'teki hükümdarlığı, 9 ay ve 5 günden ibarettir.

1878 yılı, Sultan Hamîd'i şahsî bir idare kurmakta haklı kılacak sebeblerle doludur. Hiç olmazsa, hükümdârın şahsî idâresi, sözün ayağa düşmesinden, buhranlar içindeki imparatorluğun anarşiye gitmesinden hayırlıydı. Bu şahsî idarenin istibdâdı, zamanla liberalleşeceğine, aksi oldu; gittikçe koyulaştı. Halbuki Büyük Tanzîmatçılar'ın siyâseti, gittikçe liberalizme kaymaktı ve bunun için gayet akıllı ve memleket ihtiyaçlarına tekaabül eden hamleler yapmışlardı. Genç Osmanlılar, siyâsî hayatlarına Büyük Tanzimatçılar'ın amansız muhalifi olarak başladılar. Çoğu devlet idaresinden değil, gazetecilikten veya ediplikten gelen bu şahıslar, imparatorluğun gerçeklerini bilmiyorlardı. Gözlerini kamaştıran Fransa, bilhassa İngiltere'deki rejimin Türkiye'de uygulanmasıyle ortalığın güllük gülistanlık olacağına inanmışlardı. Hocam Fransız Akademisi'nden André Siegfried, bir dersinde şöyle demişti : «Dünyânın en mükemmel siyâsî rejimi, İngiltere'dekidir; fakat maalesef, İngiltere'den başka hiçbir ülkede tatbik kabiliyeti yoktur!».

Hayalperest, muhteris, fakat şüphesiz vatanperver ve çok kültürlü insanlar olan Yeni Osmanlılar'a aklı başında vezirler liderlik etmekten çekiniyorlardı. Zaten böyle birşeye ihtiyaç duymuyorlardı; çünki o vezirler, esasen iktidardaydılar. Bu durumda Yeni Osmanlılar, kendilerine ilk lider olarak Mahmud Nedim Paşa zavallısını seçtiler. Bir Zıyâ Paşa'nın, bir Nâmık Kemal'in, bu âciz, menfaatçı ve hain adamı nasıl ideal sadrâzam olarak yıllarca lanse ettiklerini düşünmek hayret vericidir; fakat bir gerçektir. Bu adam sadârete geçip ne olduğunu ortaya koyunca, Yeni Osmanlılar, artık onun üzerinde ısrar etmediler. Zıyâ Paşa sadrâzam ve Nâmık Kemal hâriciye nâzırı oluncaya kadar Midhat Paşa'yı ortaya attılar. Kendisini âlet olarak kullanmak isteyen İngiltere tarafından fevkalâde şımartılan ve umumî valiliklerde gösterdiği,

yalnız kendi devri için değil, bütün Türkiye târîhi çapında başarıyı iktidar makamında da gösterebileceğini sanan, Mahmud Nedim Paşa derecesinde bile kültürü olmıyan Midhat Paşa, bu işin adamı değildi. Vali validir; nâzır nâzır, başbakan da başbakan. Her insanın bir kapasitesi ve başarı göstereceği bir saha vardır. En muktedir insanlar, hattâ olağanüstü kabiliyetleri olan dâhîler bile, her sahada iktidar sahibi değillerdir. Bir devlet adamı tipi vardır : Fevkalâde nâzırdır. Onu nâzırlıktan almak, devlet hizmeti için ihanet olabilir. Fakat o çok değerli nâzıra başbakan olarak bütün sorumluluklar tevdi edilsin, hiçbir şey yapamadığı, hatalar içinde bocaladığı görülür. Çünki o tipin kapasitesi, nâzırlıktan öteye bir seviyede değildir. Aşağıda söyliyeceğimiz gibi dış siyâsette dehâ, âdetâ doğuştan diplomat olan, bütün siyâset hilelerini daha vuku bulmadan önce hesaplıyabilen bir II. Abdülhamid, iç siyasette muazzam hatalar yapabilmiştir. Bugünki Bulgaristan ve Irak'tan daha geniş sınırları olan Tuna ve Bağdad vâliliklerinde hârikalar yaratan bir Midhat Paşa, sadâret makamında bir hiç olduğunu göstermiştir.

II. Abdülhamîd, doğuştan müstebit bir insan değildi. Kan dökmemeyi kesin bir prensip olarak kabûl ve 30 yıl boyunca tatbik etmesi, çok merhametli olması, en büyük düşmanlarının bile rızıklariyle oynamayıp ancak bol maaşlarla sürgüne göndermesi, klasik bir müstebidin klasik vasıfları arasında değildir. Ancak olaylar, Sultan Hamîd'i müstebit, tab'an cesur olmasına rağmen, muhtemel hâdiselere karşı vehimlerle dolu, hattâ bâzan, gene şahsen taassupla alâkası olmamasına rağmen mürteci bir şahsiyet olmıya zorladı. II. Abdülhamîd'in, sathî bir bakış neticesinde, tezatlarla dolu sanılacak şahsiyeti, bir Sultan Aziz'in hal'i ve ölümü, bir ağabeyinin çıldırması ve hal'i, bir Ali Suâvi vak'ası, bir 93 Harbi trajedisi, bir Midhat Paşa problemi göz önünde tutulmadan, izah edilemez.

XX. asrın eşiğine kadar birçok sahada faydalı olabilen Sultan Hamid rejimi, bütün uzun iktidarların başına gelen âkıbetten kendini kurtaramamış, yıpranmış, eskimiş, soysuzlaşmıştır. Bir devletin bakaası için şart olan gizli emniyet teşkilâtı, aile fertlerinin birbirlerini jurnalladığı bir müessese hâline gelmiştir. 1878 dünyâsı için, birkaç liberal devlet dışında çok tabiî bir hâl olan sansür, 1900'lerde artık birçok devlette terkedilmiş, faydadan çok zararı görülmüş bir unsur hâlindeydi. Sultan Hamîd, böylesine kapalı bir rejimin sonu olmadığını sezmiş, fakat dönemeci vaktinde alamamıştır. Bütün devletlerin anayasalarını tercümeye başlatmış ve imparatorluğun bünyesine en uygun bir şeklin bulunması için bir ko-

misyon teşkil ettirmiş, fakat bu komisyon çalışmasını bitirmeden yaşlı ve yorgun hükümdar, kendi irâdesiyle değil, cebren meşrutiyeti ilân etmek mevkıinde kalmıştır.

Devleti 93 felâketine götüren çılgınlıklar karşısında Sultan Hamîd, muhafazakâr, muhaliflerine göre «mürteci» bir siyâset tâkıyb etmiştir. Halbuki o tarihe kadar bütün padişahlar ilerici, inkılâpçı bir siyâset tâkıyb etmişler, bu siyasetlerinde de karşılarında orduyu, ulemâyı, hattâ halkı bulmuşlardı. III. Ahmed, I. Mahmud, III. Mustafa, I. Abdülhamîd, III. Selim, II. Mahmud, babası Sultan Mecid, hattâ ilk 10 yılında amcası Sultan Aziz'in inkılâpçı şahsiyetleri, birden Sultan Hamîd'in şahsında, muhâfazakâr bir şahsiyetle şekil değiştirmiştir. Zaten Türkiye'nin felâketi, inkılâpçı ve muhafazakâr akımların normal bir şekilde kanalize edilememesinde, iki tarafın da, karşı tarafı ortadan kaldırmak istemesinde, beraber yaşamayı, iktidarı birinden ötekine devretmeyi öğrenememelerindedir.

Sultan Hamîd'in dış siyâsette gösterdiği mahârette umûmiyetle, pek gözü kapalı polemikçiler hariç, ittifak edilmektedir. Bu kanaat, daha hükümdarın hayatında, yalnız imparatorlukta değil, imparatorluk dışında da umumî idi. Hasım devlet adamları, Sultan Hamîd diplomasisini, daima çekinilecek bir unsur olarak görmüşler, düşman olmuş, fakat kudretini inkâr edememişlerdir. Sultan Hamid'in dış politikasını yeren yabancı eserler dikkatle okunduğu zaman, bu yermenin, Avrupa menfâatleri bakımından olduğu kolayca ortaya çıkar. Sultan Hamîd, hasımlarını atlattığı nisbette yerilir. Türk hâkanına hiç de dost olmıyan İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi Sir Nicolas O'Connor, Avrupa'da cihan harbini önliyen en büyük denge unsurunun Sultan Hamid'in diplomasisi olduğunu söylemiş, bu kehânet, aynen gerçekleşmiştir. Zira Sultan Hamîd'in halefi İttihad ve Terakki, Balkan Savaşı'nı çıkartarak, cihan savaşının bütün tohumlarını yeşertmiştir. Gene Fransa'nın Istanbul büyükelçisi Maurice Bompard, Sultan Hamîd'i, Avrupa'nın en gerçekçi diplomatı olarak tavsif etmiştir. Avrupa gururunun, tarihte görülmüş en üstün noktasına vardığı bu yıllarda, bir düşman olarak görülen bir hükümdarın, bu sözlerle tavsif edilmesi, ucuz bir hâdise değildir.

Balkan devletlerinin ittifakına asla fırsat vermiyen şahsın II. Abdülhamid olduğu üzerinde de ittifaka yakın bir kanaat vardır. O iktidarda kalsaydı, birbirlerine, Türkiye'ye karşı düşmanlıklarından daha düşman olan Balkan devletlerinin asla ittifak edemiyecekleri de, umumî bir kanaat hâlindedir. Küçük devletlerin

dengesiyle böylesine oynıyan II. Abdülhamîd, Büyük devletler arasında da dengeyi bulmıya muvaffak olmuştur. Balkanlar üzerinde Rusya ile Avusturya - Macaristan'ın birleşmesine imkân vermemiş, Almanya'yı kazanabilmiş ve İngiltere'ye yutulmayı önliyebilmiştir.

Sultan Hamîd, 30 yıllık şahsî idare devresinde, yalnız bir aylık bir Yunan harbine girmiştir. Türkiye, tarihinin en uzun sulh devrelerinden birini yaşamıştır. Bu devre değerlendirilememiş, Türkiye, Batı ölçüsünde ve temposunda ilerliyememişse suç, yalnız Türkler'de ve Sultan Hamîd'de değildir. Avrupa, böyle bir sulh devresinde de Türkiye'nin gerçek bir terakki yapmasını önliyecek hertürlü harekette bulunmuştur.

Bununla beraber Sultan Hamîd devri, hiçbir şeyin yapılamadığı bir devir değildir. Büyük bayındırlık ve kültür eserleri gerçekleştirilmiştir. Sultan Hamid'in muhalifleri bile, onun kurduğu mekteplerde okuyarak aydınlanmışlar ve Türkiye'nin geriliğini, rejimin yetersizliğini anlıyabilecek dereceye gelmişlerdir. Sultan Hamîd, Doğu ve Batı kültürlerine hâkim, kalabalık bir nesil yetiştirmiş, maalesef bu nesil, başta Çanakkale olmak üzere, 1911'den 1922'ye kadar aralıksız devam eden savaşlarda harcanmıştır.

Sultan Hamîd, yalnız devlet büdçesinden değil, hazîne-i hümâyûndan da milyarlar harcıyarak, büyük eserler yapmıştır. 1897 Yunan savaşının masraflarının büyük kısmını bile şahsî, atalarından mevrus servetinden karşılamıştır. Sultan Hamîd'in yaptırdığı eserleri, açtığı müesseseleri burada saymak tamamen imkânsızdır. Birkaçını anmak, bir fikir verebilir:

Fen fakültesi, edebiyat fakültesi, hukuk fakültesi (Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne), siyasal bilgiler fakültesi (Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne), tıp fakültesi (Meteb-i Tıbbîye-i Mülkîye-i Şâhâne) (II. Mahmud'un kurduğu tıbbiye, askerî idi), Beyrut, Şam, Bağdad, Selânik, Konya şehirlerinde çeşitli fakülte ve üniversiteler, burada sayılamıyacak derecede çok askerî orta ve yüksek mektepler, teknik üniversite (Mekteb-i Şâhâne-i Hendese-i Mülkîye, daha önce yalnız askerî ve bahrî mühendisler yetiştiren Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn ile Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn vardı), güzel san'atlar akademisi (Mekteb-i Şâhâne-i Sanâyî'-i Nefîse), yüksek ticaret mektebi, Halkalı yüksek ziraat ve baytar mektebi, orman ve maâdin mektebi, deniz ticaret mektebi, yüksek muallim mektebi, lisan mektebi. Orta öğretimde, hemen her sancak merkezinde birer îdâdî (lise) ve hemen her kazâ merkezinde birer rüş-

diyye (ortamektep), kız ve erkek sanayi mektepleri, muallim ve muallime mektepleri, sağır - dilsiz ve kör mektepleri, ayrıca binlerce ilkmektep.

Birçok müze ve kütüphâne kurduran, bunların örnek şekilde kataloglarını yaptıran II. Abdülhamid devrinde dârülaceze, Hamîdiyye su te'sisleri, yüzlerce sanâyî, zirâat ve ticâret odası, belediye teşkilâtı, telgraf hatları, postahane, demiryolu, şose, köprü, birçok fabrika meydana gelmiştir. Yüzlerce talebe, başta Fransa ve Almanya olmak üzere, Avrupa'ya tahsile gönderilmiş, meselâ Türk hekimliğinin seviyesi, Avrupa derecesine çıkarılmış, birçok keşifleri olan, dünyaca tanınmış doktorlar yetişmiştir. Ziraat bankasının birçok şubesi açılmış, Istanbul, Beyrut, Selânik ve daha birçok şehirde önce atlı sonra elektrikli tramvaylar yapılmıştır. Istanbul ve Çanakkale boğazları ile bazı kaleler büyük bir itina ile tahkim edilmiştir. 1915'te Çanakkale, Sultan Hamid devri istihkâmları sayesinde kendini savunabilmiştir.

Sultan Hamid, dış borçların en büyük kısmını ödemiştir. Şahsen ve daha şehzadeliğinde çok tutumlu olması yüzünden, tahta çıktığı zaman bile büyük servet sahibiydi. Babasının, amcasının, ağabeyinin israfından ders almak kabiliyeti gösteren bu hükümdar, gene babası ile ağabeyinin ibtilâlarına da kapılmamış, ağzına içki koymamış, çok muntazam bir hayat yaşamış, nâdiren hastalanmıştır. Sultan Hamîd, çalışma enerjisinin birçok şahıs için akıl almaz dereceyi bulmasiyle de ünlüdür. Bu enerji, devlet işlerinin, bir hükümdarın ilgilenmesinde hiçbir fayda olmayan teferrüatına kadar nüfûz etmesi gibi çarpık yönlerde de tecellî etmişse de, devlet başkanlığı sorumluluğunu son derecesine kadar müdrik bulunmanın da neticesidir. II. Abdülhamîd'in devlet üzerindeki hâkimiyeti, daha açık bir ifade ile diktası, meselâ çağdaşları olan Kayzer II. Wilhelm ile Çar II. Nikola'nınkinden pek fazla değildi. Ancak Rusya, Türkiye'ye nisbeten daha, Almanya ise, mukayese edilemiyecek derecede fazla gelişmiş imparatorluklardı. Onun için, Sultan Hamîd devrinin kötülükleri, biraz da bu az gelişmişliğin neticesidir. Bununla beraber köylü ve şehirli sonraki devirlere, bilhassa uzun savaş yıllarına nazaran çok müreffeh bir devir yaşamıştır. Köylünün perişan olması, Sultan Hamîd'den sonraki savaş yıllarındadır. II. Abdülhamid'i hiç sevmiyen Mehmed Âkif'in, Sultan Hamid devri köyü ile Meşrutiyet köyü arasındaki canlı mukayesesi, burada hatırlanabilir.

Sultan Hamid, siyâsî dehâsı bir yana, fevkalâde zekâsı ve hâfızası ile ünlüdür. Bu zekânın, başta vehim olmak üzere, çarpık

tarafları eksik değildir. Ancak umumiyetle, devrinin bütün devlet adamlarının üstüne çıkan bir zekâ, kurnazlık ve tecrübeye sahip olduğunda birleşilmektedir. İnsanlar üzerindeki te'siri de çok öğülmüştür. Babası gibi hususî muamelelerinde çok nâzik olması, herkesi ayakta karşılaması, huzurunda yer öpülmek gibi bir ortaçağ âdetini kesin şekilde yasaklaması, çok te'sirli, tatlı, kalın bir erkek sesi olması ve pek güzel konuşması, hiçkimseye, hattâ çocuklarına «sen» diye hitâb etmemesi, birçok şahsı kendisine bağlamış ve 30 küsur yıllık uzun şahsî iktidarının sebeplerinden biri olmuştur. Türk hükümdârı aleyhinde Avrupa'daki propagandadan sonra Sultan Hamid'i şahsen tanıyan yabancılar, hiç ümid etmedikleri bir şahsiyetle karşı karşıya geldiklerini, hâtıralarında belirtmeyi unutmamışlardır.

Sultan Hamîd devri, ısyânlar dışında, âdî ve siyâsî suçlar için bütün Türkiye tarihinin en az kan dökülen devresidir. Âdetâ îdân cezasına karşı olan bu hükümdar, 30 küsur yıl içinde ancak dört beş âdî kaatilin îdâm hükmünü tasdik etmiş, diğerlerinin hepsini hapse çevirmiştir. Tasdik ettiklerinin içinde biri, bir ana baba kaatili, diğeri de, hiç sebep yokken sarayda arkadaşını tabancayla öldüren bir harem ağasıdır.

Buna rağmen Avrupa'da, Ermeni kanı döktüğü, daha doğrusu Rusya'dan gelen ve yerli Ermeniler'i azdıran komitecilere karşı devleti savunduğu için, «Kızıl Sultan» lâkabı takılmıştır. Bu pek meşhur lâkabın mûcidi, Fransız Akademisi'nden ünlü tarihçi Kont Albert Vandal'dır. Bu zâtın eserlerini okuyanlar bilirler, Fransız milliyetçisi ve Hıristiyan olarak, hemen her bahsinde gülünç taassuba düşen, olayları bile bile ters tefsîr eden bir adamdır. Bir eserinde, Türkiye'nin 1736-39 savaşını ancak Fransa'nın diplomatik gücüyle kazandığını söyliyecek derecede ileri gitmiştir. Bu «Le Sultan Rouge» lâkabını, başta Anatole France olmak üzere, daha bir sürü Müslüman ve Türk düşmanı, kendilerini, sahte bir liberalizm cilâsı altında asla Haçlı zihniyetinden kurtaramamış edipler de kullanmışlardır. Avam Kamarasında *Kur'ân*'ı yere çalacak derecede dinî müsamaha fikriyle ilgisi olmadığını gösteren İngiltere başbakanı Gladstone da Sultan Hamîd'in devamlı aleyhte propagandasını yapmış ve İngiliz emperyalizminin yolunu kesen Türk hâkanına karşı Avrupa umumî efkârını daima menfî tutmıya çalışmıştır.

Berlin Muâhedesi'nin Doğu Anadolu ile Makedonya'ya muhtariyet verilmesi hakkındaki âmir hükümlerini asla tatbik etmediği için «Kızıl Sultan» denen bu hükümdar hakkındaki şu tâbir,

millî tarih şuûrunun teşekkül edemediği ve gerçeklerin örtülmesinde ısrar edildiği Türkiye'de de hayli revaç kazanmıştır. Bugün bilhassa yeni nesil, II. Abdülhamid'i, müthiş Türk kanı dökmüş bir zâlim şeklinde tanımaktadır.

Sultan Hamid'in donanmayı ihmal etmesi de çok tenkid edilmiştir. Bu tenkid tamamen yersiz değilse de, tamamen haklı da değildir. Sultan Hamid'in, amcasının eseri olan donanmanın onun hal'inde toplarını saraya çevirmesinden doğan bir ruhî tutum içinde bulunduğu muhakkaktır. Ancak bu donanma, Sultan Aziz'in hal'inde, yeryüzünde 3. idi. Hattâ 2. sayılan Fransız donanmasından da daha yeniydi. 93 mağlûbiyetinden sonra, devlet çok ağır tazminat da yüklendiği için, böyle bir donanmayı, daima yeniliyerek seviyesini muhafaza etmek, artık Türkiye için imkânsızdı. İngiltere ve Almanya'nın bu uğurda milyarlar harcadıkları bir devirde Türkiye'nin aynı şeyi yapması, ancak çılgınlık olabilir ve Sultân Azîz'inki gibi, devletin mâlî iflâsı ile netîcelenirdi. Bununla berâber Sultan Hamîd, yeni kruvazörler (Hamîdiye, Mecîdiye v.s.) aldığı gibi, hattâ iki denizaltı da satın aldı. Bahriye mekteplerinin, devrinde daha geliştiği de inkâr edilemez.

II. Abdülhamid, 1878'den 1908'e kadar tam 30 yıl diktatörlüğünü devam ettirebilmek hârikasını göstermiş, çok iyi yetişmeleri için büyük ihtimam gösterdiği gençlik, bilhassa genç subaylar, bu çok uzayan şahsî iktidardan bıkıp usanmışlardır. Fakat büyük halk tabakaları kendisini milletin gerçek babası bilmiştir. Genç Yahyâ Kemal tarafından :

Ey Şehryâr-ı â'tıfet-âsâr-ı muhterem
Ey Tâc-dâr-ı mâ'delet-efkâr-ı zu'l-kerem
Sensin, o Pâdşâh-ı dil-âgâh-ı pür-himem
Kim vasf-ı Hazretin'de senin her ne söylesem
Ahrâdır ey Halîfe-i pür-lutf-u mâ'delet

mısrâlarıyle öğülmüştür. Bütün İslâm dünyasında prestiji de eşsizdi. Fakat değeri ölümünden sonra anlaşılmıştır. Türkiye tarihinin en samîmî ve büyük cenâze merâsimlerinden biri, ona yapılmıştır. Sapasağlam tuttuğu imparatorluğun dağıldığı, çatırdadığı, ucuzluk cenneti hâlinde idare ettiği devletin bir kıtlık ve açlık ülkesi hâline düştüğü günlerde halk, millet, Sultan Hamîd'in cenâzesini tebcîl ve takdîs etmiştir. Ahmed Râsim Bey :

Sen değil, nâ'şın hükümdâr olsa elyakdır bize
Dönsün etsin Taht-ı Osmânî'ye tâbûtun cülûs

beytini söyliyebilmiştir.

1918'e, ölümüne kadar tahtta kalacak bir II. Abdülhamîd, İtalyan, Balkan, Cihan harbleri fâcialarından devleti mutlaka koruyacak bir siyaset dâhîsi idi. Fakat devrilmesinin birinci sebebi de gene kendisidir. 30 sene mutlak bir idareye hiç bir toplumun tahammülü olamıyacağını kestirememek, meşhur zekâsı ile tezat teşkil eder. Vaktiyle Tanzimat'ın güzel esaslarına dönebilip Âlî Paşa'nın bıraktığı noktadan demokrasiyi safha safha ve o devrin şartlarına göre gerçekleştirebilecek zekâ ve otoriteye sahipken bunu yapmamış, kendisi de, temsil edip başında bulunduğu büyük millet de, bu yüzden, tarihin en büyük ve haksız belâlarına dûçâr olmuştur. Sultan Hamîd'in bu tutumu, Hüseyin Avni Paşa'nın 1876 darbesi ile izah edilebilir. Şahsî menfaat ve kîninin ötesinde hiç bir millî duygu ile hareket etmiyen bu müşir, orduyu siyâsete bulaştırarak, Türkiye tarihinin en kötü ve uğursuz devresini açmıştır. Yeniçerilik ve kazan kaldırma âdetleri, bu defa II. Mahmûd'ün hayatı bahasına kurduğu modern Türk ordusunda hortlamıştır. 1826'dan 1876'ya kadar yarım asır ordunun en örnek Batı demokrasilerinde olduğu gibi siyasetle ilgisiz ve tamamen hükûmetin emrine mutî kalması, Türkiye'ye çok bahtiyar bir çağ yaşatmıştı. 1876'da bu muvâzene altüst oldu. Siyâsete enfekte olan ordu, tabiatiyle aslî görevini yapamaz hâle geldi ve mağlûbiyetler devresi başladı. Millet, ancak 1921'de Sakarya'da bu mağlûbiyetler devresinin bittiğini gördü. Atatürk, orduyu siyasetten çekebildiği için Türkiye, yeni bir bahtiyar yenileşme dönemine girebildi.

II. Abdülhamid, 30 temmuz 1908'de şu hikmeti söyliyerek, şahsî idare devresini kapatabilmiştir: «Türkiye'yi 10 sene idare edebilirlerse, 'bir asır idare edebildik' diye sevinsinler!». Gerçek bir kehânettir. Çok tecrübeli bir politikacının görüşüdür. İttihadçılar tam 10 yıl sonra, enkazından bir düzineden fazla devletin çıktığı ülkeleri kaptırarak siyâset sahnesinden çıkmışlar, mahvolmuş bir Türkiye'yi Atatürk'e miras bırakmışlardır.

Sultan Hamîd'in dış politikaya verdiği ağırlık hakkında bir şehadet daha naklediyorum: «İkinci Sultan Abdülhamid, kendi nezdine tayin edilecek sefîrin karakteri hakkında inceden inceye tedkıykaat icrâ eder ve bilhassa o sefir namzedinin nelerle şahsen celbedileceğini öğrenmiye çalışırdı. Filhakika hunkârın tayinine muvafakat ettiği sefir ancak Osmanlı padişahının işine gelecek bir evsâfı hâiz bulunmalıydı.— Sultan Abdülhamîd, zevcelerinin

sefirler üzerindeki te'sirlerini pek iyi takdîr ettiğinden, bu senelerde hükûmetlerini Bâb-ı Âlî nezdinde temsîl eden sefirlerin çoğunun zevceleri pâdişâhın gayet kıymetli ihsan veya hediyeleri ile taltîf ediliyorlardı. Meselâ Alman sefîri von Biberstein ile Avusturya-Macaristan sefîri Marki Pallavicini ve diğer bâzı Düvel-i Muazzama sefirleri arasında padişahın hediyesini istihsâl etmek için Beyoğlu diplomatik âleminde şiddetli bir rekabet hâsıl olmuştu.— Padişah, ecnebî sefirlere veya zevcelerine verdiği kıymetli mücevherler veya buna muâdil hediyelerle, devlete ait bir çok menfaatleri te'mîn etmiye muvaffak oluyordu».

Prof. Dr. Câhid Tanyol, Sultan Hamîd'le iktidarı devrettiği İttihadçı triomvirayı siyasî otorite bakımından şöyle değerlendiriyor : «1908 Meşrutiyeti, an'anevî siyasî otorite anlayışını değiştirmiştir. O da, ordunun otorite ile ittifakı hususudur. Padişahlar, hiç bir zaman askerî kuvveti iç siyasette kullanmamışlardır. Bu, İttihadçıların icadıdır. Böylece İttihadçılar'dan önce siyasî otoriteye karşı aydınların mukavemet kuvveti sadece bir romantik kahramanlık gösterisi hâlinde kalmıştır. Bundan dolayı İkinci Meşrutiyet, otoritenin kontrolü bakımından, bizim siyasî tarihimizde bir ileri hamle olmaktan ziyade, bir irticâ ve istibdat hamlesidir. Burada, ferdî istibdâdın yerine zümre istibdâdı geçmiştir ki, bu, millî kaderimizde birincisinden daha tehlikeli bir rol oynamıştır. Çünki mes'uliyeti, kaypak ve yakalanmaz bir hâle getirmiştir».

Bu devri çok iyi bilen Nâhid Sırrı Örik, II. Abdülhamîd'i tahlil ederken, lehinde bulunmaktan mütevellit başına bir belâ gelmesinden korkarak çok ihtiyatlı bir ifade kullanmasına rağmen, şu dikkate değer satırları yazar *(150 Yılın Türk Meşhurları,* 1953, s. 44a-5a) :

«Ecdâdının pek çoğunda mevcûd olan musikişinaslık, şâirlik, hattatlık gibi bir vasfı yoksa da buna mukabil marangozlukta büyük bir maharete sahipti. Yapmış olduğu bir çok dolap vesaire bu mahareti gösterir. Yunan Harbinde sakat düşen erlere de eliyle birer baston yapıp verdiği ve iyi ata binip iyi silâh kullandığı da malûmdur. Boyu ancak orta ve yüzü pek iri burnuyla güzelden ziyade çirkine yakın, sesinin ise kalın ve âhenkli olduğunu, boylu boslu ve güzel olmamasına rağmen tavırlarında azamet karışık bir halâvet bulunup muhataplarını teshir eden itinalı bir sevimlilik ve nezakete malik olduğunu kendisini sevenler kadar sevmiyenler de teslîm etmişlerdir. Sarayından «bizim ev» diye bahsedecek ka-

dar da mütevâzı' kalmış olduğunu kaydetmek, çehresini tasvîre çalışırken muvafık olur.

«II. Sultan Abdülhamîd hakkında kat'î bir hüküm vermek herhalde pek güç ve ancak büyük bir eserin izahatına mütevakkıfsa da biz sade şu kadarını söylemeliyiz ki, cinnete yaklaşan vehimlerine rağmen cesur, vehimleri yüzünden ancak zulüm sözüyle tavsifi mümkin bir hayli harekette bulunmuş olmasına rağmen rahîm, hiddetleri esnâsında pek şedîd olmasına rağmen umûmiyyetle gayet nâzik, asla mutaassıp olmamakla beraber dindar, saltanatın şerefini korumak üzere sarayının debdebesine dikkat etmekle berâber hemen hemen hasis denecek derecede tasarrufa riayetkâr bir hükümdardı. II. Mahmud'dan sonra gelmiş bütün Osmanlı padişahlarının en değerlisi olduğu muhakkak bulunduğu gibi, dedesinden üstün sayılmasını icâb ettiren evsafa da sahiptir. Babası Abdülmecid tahsiline daha çok dikkat etmiş olsa ve daha iyi yetişse, hele saltanatının ilk devresinde vehmini çılgınlık derecesine eriştiren olaylar birbirini tâkıyb etmiyerek Midhat Paşa bu vehimleri kamçılamamış ve V. Murad nâmına saltanat sürmek isteyen anasının çevirdiği dolablarla Çırağan baskını vukua gelmemiş olsaydı, Sultan Hamîd'in devre-i saltanatı Osmanlı târîhinin en hayırlı devrelerinden birini teşkîl edebilir, Sultan Hamîd bizi 1914 Cihan Harbine malûm şekilde atılmaktan da koruyarak 1918'de kırk üç yıllık bir pâdişah hâlinde ölüp tahtı halefine pek güzel şartlar içinde bırakabilirdi. Her şeye rağmen devre-i saltatanında bazı ıslahata muvaffak olmuş, malî vaziyeti bir derece ıslâh etmiş, ve nihayet Berlin Muâhedesi şartlarını da ağırlaştıran bazı vaziyetler hâdis olmakla, yâni Mısır, İngiltere'ce işgal edilmekle, Şarkî Rumeli Bulgaristana geçmekle, Girit elden çıktığı gibi Rumelindeki üç vilâyete de muhtariyete benzer bir idare kabûl edilmekle berâber, daha vahîm ihtimaller önlenmiş, yâni bütün Makedonyanın ve Arnavutluk vilâyetlerinin elden çıkması, bir Ermenistan kurulması, Trablusgarbın İtalya eline düşmesi ve Arab halkla meskûn tekmil vilâyetlerin kaybı gibi felâketler biri müstesnâ İttihad ve Terakkî rejimi esnâsında ve bir kaç yıl içinde birer hakikat oldukları halde, Sultan Hamîd dikkat ve gayreti ve tâkıyb ettiği ihtiyatkâr siyaset sâyesinde bunları önlemiştir. Osmanlı İmparatorluğunda nüfusun muhtelif ırk ve milliyetlerden olması ve komşularının toprakları üzerindeki ihtiraslarının şiddeti hasebiyle, Sultan Hamîd'i istihlâf eden Cemiyet zamanında patlak veren ve birbirini tâkıyb eden felâketler, Sultan Hamîd ölüm veya hal' sûretiyle bertaraf edilerek V. Murad yeniden pâdişah olsaydı veya velîahdı bulunan müstakbel V. Mehmed tahta

geçseydi, çok daha evvel vukua gelirlerdi ve Osmanlı İmparatorluğu hattâ belki daha meş'um ve vahîm şartlar içinde çok daha tez çökerdi. Kaldı ki, devlet için yine hayırlı ve bir hayli evsâfa sâhip bir hükümdar olduğunu kendisini tahttan atabilmek üzere tanzim edilen fetvayı yazanlar da inkâr edememişler, bâzı kusurlarını mübalagalandırırken 31 Mart hâdisesinin mes'uliyetini de haksız yere kendisine yüklemek zarûretinde kalmışlardır. Ölümü üzerine tabutunu hükümdarlara mahsus merâsimle kaldırtanların bir kısmının da kendisini tahttan hakaretlerle atmış olanlar bulunduğu bir hakıykattir. Bunların vatanperverlikleri muhakkaksa da aralarına şüpheli ecnebî emellerine hâdim, tahrikçilerin karışmış bulundukları da muhakkaktır.»

Bu hususta Nâhid Sırrı'dan çok daha ihtiyatlı olması tabiî bulunan İbrahim Alâeddin Gövsa bile şöyle demekten kendini alamaz (*Türk Meşhurları,* 1944, s. 11b-2a) : «II. Abdülhamîd, 31 Mart ısyânını teşvik etmek bahanesiyle tahttan indirildi... Uzun saltanat yıllarını muhâkeme ederken, zamanının şartlarını ve imkânlarını da göz önünde bulundurmak, haklı olur».

Sultan Hamîd'in Türkçü ve milliyetçi cephesi de mühimdir. Avrupa'daki Haçlı zihniyeti ve emperyalizm, bu hükümdarı bir yandan islâmcı bir siyâsete sürüklerken, Avrupa'daki ve Osmanlı imparatorluğunun gayri Türk kavimlerindeki mutaassıp milliyetçilik de, bu cephede bir tepki göstermesine zemin hazırlamıştır. II. Abdülhamîd, Türk hâkanı olduğu kadar, İslâm halîfesi bulunduğunu da bir an unutmamıştır. Türkler'in azınlık teşkil ettiği ve anavatan - sömürge ayırımının yapılmadığı bir imparatorlukta anayasa tatbikatına Sultan Hamid : «Türk'ün hakkı mahfuz kalır mı?» demiştir.

Daha önce Ahmed Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Ali Süâvî Efendi ile başlıyan Türk milliyetçiliği cereyanı, II. Abdülhamîd devrinde, bu hükümdârın çok dikkatli —ve bütün politikasında olduğu gibi çok fikr-i tâkibli— tutumu ile, kökleşmiş, Zıyâ Gökalp'ı hazırlamıştır. II. Abdülhamîd'in Osmanlılar'ın ilk devirlerine ait hâtıraları nasıl azimle canlandırdığı hatırlanabilir. Onun kurduğu ve şahsî parası ile —küçük çocukken ölen bir kızının hâtırasına— yaptırdığı Etfâl-i Hamîdiyye (Şişli Çocuk Hastahânesi)'nin başhekimi (sertabîb) Dr. İbrahim Paşa'nın Türkçü *Ikdâm* gazetesinde 1901 de yazdığı makalenin başlığı *İslâmlar'ın ve Bilhâssa Türk Millet-i Necîbesi'nin Tabâbete Etdikleri Hıdmetler*'dir (no. 2.601). Türk' ırkının yüceltilmesine ait pâdişâha çok yakın bir

devlet adamından gelen ilk işâret budur. Bu sırada Mehmed Emin Yurdakul'un bu paraleldeki manzumeleri çıkmış ve bütün Türk âleminde büyük akisler yapmıştı.

Sultan Hamîd'in Arnavutlar'a sempatisi malûmdur. Adriyatik sınırını tutmak için, Arnavutlar'la iyi geçinmenin şart olduğunu kavramış, büyük ekseriyeti Müslüman olan bu kavmi, Rumeli'nin Hıristiyan azınlıklarına karşı tutmuştur (Doğu Anadolu'da Ermeniler'e karşı Kürdler'i tutması gibi). Annesi Çerkes olan bu hükümdar, imparatorlukta bir ehemmiyetleri olmamasına rağmen, Çerkes ve Abazalar'ı da himâye etmiştir. Arablar'ı taltif etmeyi asla unutmamıştır. Zira Anadolu'dan sonra, Hind Okyanusu'na kadar uzanan bütün Türk eyaletleri, Arablar'la meskûndu. Sultan Hamid'in, Yıldız Sarayı'ndaki Arnavut «tüfekçi» birlikleri meşhurdur. Ancak bunlar, vaktiyle bostancı sınıfının yaptığı gibi, saray bahçelerini muhâfaza etmişlerdir. Padişah, kendi hayatını, ancak Türkler'e, hem de, kendi mensub olduğu Oğuzlar'ın Kayı boyunun Karakeçili aşîretinin Türkmenleri'ne emniyet edebilmiştir. Padişahın yatak odasının kapısında, Karakeçili bölüğünün yüzbaşısı yatmıştır.

II. Abdülhamid, Osmanlılar'ın menşei ve kuruluşlarına ehemmiyet vermiş, eserler yazdırmış, bu devirden kalan anıtları tâmir ettirmiştir. Sultan Hamîd'in milliyetçiliği, ayrı bir eserde incelenmek icâb eder.

II. Abdülhamîd'i, Amiral Sir Henry Woods, şöyle tahlîl etmektedir (Amiral Fahri Çoker tercümesi, *Türkiye Anıları,* Milliyet yayınları, 1976, s. 113-39'dan parçalar) :

«Bana göre Sultân Abdülhamîd, gelmiş geçmiş Osmanlı pâdişahları arasında en müstesnâ mevkıi işgal edenlerden biridir... Osmanlı devletinin kuruluşundan beri gelen en başarılı hükümdarlardan biri... Çok sâkin ve gösterişten uzak bir hayâtı vardı. Herhangi bir mes'eleye çözüm yolu ararken etrâfındakileri dinler, ancak, onların esîri olmazdı. Tahta çıkmadan önce bile akıllı ve nâzik şahsiyeti sebebiyle, İstanbul'a gelen bâzı Avrupalılar, onu ziyâret ederlerdi. Tahta çıktıktan sonra, kendisine bir kukla nazarıyle bakıldığı vehmine kapıldı. Zîrâ amcası tahttan indirilmiş ve ağabeyi, bir kenara itilmişti. Bu olayları çok yakından görmüştü. Bundan dolayı, insanlara, çevresindeki şahıslara karşı güvensizlik duygusu belirmeye başladı ve bu duygu zamanla, en ağır derecelere vardı; öyle ki, artık kimseye güvenemiyordu. Abdülhamîd rejimi hakkında doğru bir hükme varabilmek için, olaylara akılcı

bir açıdan bakmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, idâresinin, ne kadar iyi olduğu görülecektir. Çünki Abdülhamîd, zâlim idâre tarzına rağmen, imparatorluğun yeni baştan organize edilmesi için çalışıyordu. Abdülhamîd olmasaydı, ne son yıllarına kadar geniş ve müstakil bir Osmanlı devleti, ne de Ankara Hükûmeti (Türkiye Cumhûriyeti) olabilirdi (Amiral bu satırları 1924'te yazmaktadır). Abdülhamîd'in tahta çıkışı, çok şanssız bir devreye rastlar. Çünki, tahta çıkar çıkmaz, Türkiye'yi yoksul bir duruma düşüren Türk-Rus harbi patlak vermişti... Bu harbin bütün ağır netîcelerine rağmen, uğranılan kayıpların Abdülhamîd zamânında giderilebilmesi, hayrete şâyandır. Zîrâ Rus savaşı, Türkiye'yi, para ve personel bakımından tamâmen iflâs ettirmişti. Önceki hükümdarlar zamânında muhtelif anlaşmalar gereğince alınan dış borçlar, ödenemiyecek bir seviyyeye ulaşmış ve biriken fâizler, ana borç tutarını aşmıştı... Savaştan sonra yapılan Berlin anlaşması ile bir yandan Avrupa'daki en büyük ve en zengin eyâletlerini, diğer yandan doğudaki stratejik savunma pozisyonunu kaybetmişti... Bütün bu kötü netîcelere rağmen devlet hazînesi, bir kaç yıl içinde yeniden düzene sokuldu, ticâret canlandırıldı ve dış borçların mühim kısmı ödendi. Bu arada Türk ordusunun gücü de arttırıldı ve Türkiye'nin dostluğu, gene Büyük Devletler tarafından aranır hâle geldi...

«Abdülhamîd tahttan düşürülmemiş olsaydı, Birinci Dünyâ Savaşı patlamıyacaktı. Aksini farz etsek bile, Abdülhamîd, en büyük ihtimalle, Türkiye'nin tarafsız kalmasını sağlıyarak, memleketine bir zafer hedîye etmiş olacaktı. Bunu iddia etmekle kâhin sayılmamalıyım...

«Tabiî Abdülhamîd idâresinin kötü tarafları vardı. Bunlardan biri hafiyye şebekesidir. Hafiyyeler pâdişâha, Beyoğlu sosyetesinin dedikodularını bile günü gününe iletiyorlardı. Bu alçak hafiyyeler, erkek kadın ayırımı yapmadan, Beyoğlu'nda yabancı diplomatik çevrelerdeki aşk hayâtının en gizli taraflarını bile öğrenip Abdülhamîd'e jurnal ediyorlardı... Bu tutumuyle Abdülhamîd, savunulamaz. Ancak Pâdişâhın içinde bulunduğu şartları da düşünmek gerekir ki, insafsızca tenkıdler yapılmasın. Abdülhamîd, Osmanoğulları'nın geleneklerine sıkı sıkıya bağlı idi. Elindeki bütün imkân ve kuvveti, büyük imparatorluktan arta kalan kısmın selâmeti yolunda kullandı. Halkın refah içinde yaşamasını gönülden arzû ederdi. Cömert, hayırsever ve şefkatli idi. Çok yoksula ve ihtiyaç sâhibine büyük iyilikler yaptı. Hıristiyan tab'asını, şefkatinden yoksun bırakmadı. Servetini, bu yolda kullandı. Yoksul

halk tarafından çok sevildi. Hayır eserlerinden biri, Haliç'in iki yakasında, halkın bilhassa yazın su sıkıntısı çekmemesi için yaptırdığı çeşmeler, su hazneleri ve kanalizasyonlardır («Hamîdiye Suyu»). Ancak çevresine güvensizliği, onu kötü yollara sürükledi. Bu duygudan sıyrılabilse idi, bir çok olumlu faaliyetten geri kalmıyacağı gibi, bir çok ehliyetli devlet adamından da istifâde edebilecekti... Zamanla devlet Bâb-ı Âlî'den değil, Yıldız'dan, pâdişâh tarafından yönetilmiye başlandı... Abdülhamîd rejiminin taktikleri, hiç şüphe edilmemelidir, Makyavel'in tavsıye ettiği taktiklerdir. Zîrâ Makyavel'in *Hükümdar* adlı kitabını tercüme ettirip okumuştu. Avrupa'da çıkan son kitapları tercüme ettirir, okur veyâ okutarak dinlerdi. Avrupa gazeteleri de bu sûretle tercüme edilip pâdişâha sunulurdu. Bu iş için bir sürü mütercimi vardı. Sir Conan Doyle'un Şerlok Holmes romanlarını da bu arada tercüme ettirip okumuştur. Sir Conan Doyle, Istanbul'a geldiği zaman pâdişah, onunla görüşmek istemiş, kabûl edip görüşmüş, Mecîdiyye nişânı vermiştir.

«Kendisiyle tanışmak imkânını bulan herkesin îtirâf ettiği gibi Abdülhamîd, muhâtabını büyüleyici bir şahsiyete sâhipti... Joseph Chamberlain (asrın en büyük İngiliz devlet adamlarından, 1836-1914), sonradan bana, Türkiye'yi ziyâret ettiği zaman, iki defa görüştüğü Abdülhamîd'in, tanıdığı Türkler arasında devlet adamı vasfında tek kişi olduğunu söylemiştir...

«Abdülhamîd, düşmanlarının rahat hareket etmesini kolaylaştıracak mizaçta değildi. Düşmanlarının eline koz vermekten de kaçınırdı... Hıristiyanlar'dan nefret etmezdi. Ermeniler'e düşman değildi. En güvendiği görevliler arasında Ermeniler de vardı. Bâtıl îtikadları yoktu...

«Mükemmel bir diplomat olan Abdülhamîd, genişleme arzûsu içinde olan Büyük Devletler'in biribirleri arasındaki rekabet ve kıskançlıktan âzamî ölçüde nasıl faydalanacağını, çok iyi biliyordu. Amacı, Osmanlı imparatorluğunun Büyük Devletler'le dostluğunu muhâfaza etmek sûretiyle harb tehlikesini uzaklaştırmaktı. Dîğer bir politika prensibi olayların vasfına göre, soğukkanlı ve hareketsiz olması idi. Zor durumlarla karşılaşınca selâmeti sessizlik ve hareketsizlikte bulurdu. Böyle zor durumlarda yabancı büyükelçiler ve onların kibirli baştercümanları, pâdişâhı boş yere ıknâ etmiye uğraşılar, onun karar vermek istemediği mevzûlarda hiç bir netîce alamazlardı. Şahısları, gerekince ustalıkla atlatmasını, şahıslara, değer verdiği ölçüde muâmele etmesini bilen bir

devlet adamı idi... Can sıkıcı bir temsilciyi haftalarca oyalamış, onu, hiç bir şey elde edemeden boş elle memleketine döndürmüştü...

«Büyük enerji sâhibiydi. Sabâhın erken saatlerinden gecenin geç vakitlerine kadar her şeyle çok yakından ilgilenirdi. Tahta çıkar çıkmaz, imparatorluğu içeride ve dışarıda kuvvetlendirmek, Rus harbinde kaybolan prestijini yeniden kazandırmak ve dünyâ Müslümanları'nı bir mânevî çatı altında birleştirmek için halîfelik yetkilerini şahsında toplamak sûretiyle, azametli hılâfet müessesini yeniden canlandırmaya başladı. İslâm halklarını himâyesine almakla, gerçek bir halîfe olduğunu ısbât etti. İmparatorluğun çöküş devri başladığından beri hiç bir pâdişah-halîfe, Abdülhamîd gibi cihanşümûl bir kabûl görmedi. Orta Afrika ve Batı Çin memleketlerine kadar, dünyânın dört tarafından gelen Müslüman temsilcilerini, Yıldız Sarayı'nda misâfir etti. Hac zamânında Karadeniz yoluyle Istanbul'a gelen Tatar, Kalmuk, Kırgız, Kafkas ve Kâşgar Türkleri ile Afganlar ve Türkmenler, Üsküdar'daki Vâlide Câmii'nde toplanırlar, iâşe ve ibâtaları devletçe sağlanır, sonra pâdişâhın gemileriyle Cidde'ye hacı olmıya giderlerdi. Istanbul, hac zamanlarında, bilhassa Kuzey ve Kuzeydoğu ülkelerindeki Müslümanlar'ın toplandıkları bir şehir olurdu...

«Abdülhamîd, samîmî ve hoşsohbetti. Gladstone'un onun hakkında söylediği «büyük kaatil» sıfatını hakketmemişti. Onun adına yapılan ve çoğu zaman bilgisi dışında olan kötülükleri öğrendiği zaman, samîmîyetle üzülürdü... Çok iyi âile babası idi. Çocuklarını çok sever, onların mûsikî sâhasındaki kaabiliyetlerini teşvîk ederdi. Onları toplu halde zevkle dinlerdi...

«Kendisi için vuruşmaya hazır büyük askerî kuvvetlere rağmen, tahtını savunmak için savaşmayı göze almazdı. Bunu göze alsaydı, tahtından indirilemezdi. Zâten savaştan çok diplomasiye inanırdı ve kardeş kanı akıtmaktan da hoşlanmazdı... Hareket Ordusu, Istanbul kapılarına dayandığı zaman, böyle yaptı, kuvvet kullanmadı... Ama genç subaylar, yaşlı ve kıskanç subaylar tarafından terfî yollarının tıkandığını görmenin hıncı içindeydiler. Bu sebeple genç subaylar arasında İttihad ve Terakkî partisini tutanlar çoktu...

«Abdülhamîd, büyük bir hükümdardı. Daha az şüpheci ve daha çok radikal hareket edebilen mizaçta olsaydı, çok daha büyük olacaktı. Devlet adamından sokaktaki adama kadar herkesin bir fiatı olduğuna inanırdı...»

Amiral Sir Henry Woods'un II. Abdülhamîd hakkındaki intibâlarını nakle devâm ediyorum (s. 159-66) :

«Abdülhamîd, resmî ve husûsî olarak Istanbul'a gelen yabancı hükümdarları, prensleri, devlet adamlarını, askerleri saraya dâvet edip konuşurdu. Onlara çok defa Türk süvârî birliklerinin manevralarını gösterirdi. Gerçekten Türk süvârîlerinin oyunlarını seyretmek çok hoştu ve yabancı misâfirler de bu gösteriyi zevk ve hayretle seyrederlerdi. Bilhassa mızraklı süvârî alayinın gösterileri, tiyatro oyunları kadar muntazamdı. Mızraklarını kaldırıp pâdişâha çevirerek onu selâmlamaları, ânî dönüşleri, bir görünüp bir kaybolmaları, çok hoştu...

«Hareket Ordusu, üç beş bin kişiden ibâretti. Arnavut, Yahudi, Rumlar ekseriyetteydi. Yalnız başlarındaki subaylar Türk'tü... Mahmud Şevket Paşa, Yıldız'a çektiği telgrafta, pâdişâha karşı bir hareket içinde olmadığını, sâdece düzeni iâde edeceğini bildiriyordu. Pâdişah telgrafa cevap verdi ve Paşa'nın (ki vaktiyle çok îtimâd ettiği generallerden biriydi) hareketini tasvîb ettiğini bildirdi. II. Abdülhamîd'in bu telgraftan sonraki son cuma selâmlığına katılan 8.000 asker bile, Hareket Ordusu'nu kolayca bertaraf edebilirdi. Son selâmlıkta halk, «pâdişâhım çok yaşa!» diye yeri göğü inletiyordu. Meşrûtiyet tarafdarlarının pâdişah hakkındaki gerçek fikirleri ne olursa olsun Istanbul halkının bilhassa mütevâzı tabakaları, II. Abdülhamîd'i çok seviyordu» (s. 165-6).

II. Abdülhamîd, çok meraklı idi. Çabuk dost olurdu. Çok çeşitli insanlarla konuşurdu. Biri Lew Wallace'tır (1827-1905). Bilindiği gibi General Wallace, *Ben Hur* (1880) romanı ile, emsalsiz bir ün yapmış, bu romanı bütün dillere çevrilmiş, defalarca filme çekilmiş, sahneye konulmuştur. 1881 temmuzunda Birleşik Amerika'nın Istanbul elçisi oldu ve 25 ağustos 1885'e kadar 4 yıl Istanbul'da kaldı. II. Abdülhamîd'den 15 yaş büyüktü. II. Abdülhamîd, bu Yeni Dünyâ adamını, Avrupalılar'a benzemediği için sever, Birleşik Amerika'nın da o târihte Türkiye ile hiç bir mühim ilgisi olmadığı için, rahatça konuşur, sohbet ederdi. II. Abdülhamîd tütüne düşkündü ve Türk sigarası içerdi. Sigaralarını Türk rejisi (tekeli) hususî olarak yapar ve Avrupa hükümdarlarına pâdişah bu sigaradan büyük kutularla hediyye gönderirdi. Çok makbûl hediyeydi. Sigara tütünü, teker teker elle sigara kâğıdına yerleştirilirdi (*Büyük Türkiye Tarihi* müellifi, üzerinde yaldızla pâdişahın adının baş harfleri yazılı olan bu sigaralardan görmüştür). Wallace, pâdişâha Virginia tütünü de içirtti. Pâdişah değişik bulup bir müddet içti. O târihte Avrupa'da makbûl olan Şark, Türk tütünü

idi. Virginia tütünü ile ancak ucuz sigara yapılırdı. II. Abdülhamîd, *Ben Hur* romanını tercüme ettirip okumuştur (Woods, 244).

Çok sonraları, 6 mart 1901'de John Leishman, Birleşik Amerika'nın Türkiye elçisi oldu. Artık Türk-Amerikan münâsebetleri nisbeten sıkılaşıp az çok ehemmiyet kazanmıştı. Önce orta elçi olan Leishman, 5 ekim 1906'da büyükelçi pâyesiyle Istanbul'daki işine devâm etti. 4 ekim 1909'da büyükelçi O. Straus'ın tâyînine kadar da 9 yıl, 7 ay Türkiye'deki görevini sürdürdü. Birleşik Amerika büyükelçiliğinin baştercümânı Lübnanlı Katolik (Mârûnî) Arablar'dan Necib Paşa idi. II. Abdülhamîd'in has adamı idi. Birleşik Amerika sefâretinde çalışır, ne olup biterse, yalnız Amerika'ya değil, Avrupa diplomasisine dâir bilgileri de çok gizli şekilde II. Abdülhamîd'e aktarırdı (Woods, 248). Straus'tan sonra Henry Morgentau, Istanbul büyükelçisi oldu ve Cihan Harbi ortalarına kadar Türkiye'de kaldı. Kendisi ve eşi, Bavyeralı Alman Yahûdîsi idi ve ana dili olan Almanca'yı çok iyi konuşurdu. Mutaassıp bir Türk düşmanı idi. Türkiye'deki sefâret yılları üzerinde mühim bir kitap yazmıştır.

Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi, II. Abdülhamîd'in ölümünden sonra şu satırları yazmıştır :

«Sultân Abdü'l-Hamîd'in sîmâ (burun vs.) ve bünyesinde Hânedân-ı Osmânî'ye mahsûs olan alâmetler iyice fark ve müşâhede olunurdu. Zekî ve hassâs, dakıyka-şinâs, mu'âmele-i mû'tâdesi nâzük, halâvet-i mahsûsa-i sadâya mâlik, efendiliğin ve hılâfet ve saltanatın izz-ü vekaarını tamâmiyle yerine getirir, bendegânını taltıyf ve kendisiyle görüşen ecnebîleri tatlı dilli ve câzibe-i nezâketi ile teshîr etmenin yolunu bilir, tehdîdini hakkıyle îkaa'a kaadir ve lüzûmunda şiddet göstermiye veyâ hiddetini teskîn etmiye muktedirdi».

II. Abdülhamid Devri Şeyhulislâmları

II. Abdülhamîd devri şeyhulislâmları şunlardır (Dânişmend, IV; *Sicill,* IV) :

1.) 2. defa olarak İmâm-ı Sultânî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi (11.V.1876 - 26.VII.1877 = 1 yıl, 2 ay, 16 gün). Sultan Aziz'in son, V. Murad'ın tek ve II. Abdülhamîd'in ilk şeyhulislâmdır.

2.) Hacı Kara Halil Efendi (26.VII.1877 - 18.IV.1878 = 8 ay, 23 gün). Âyân üyesi (senatör) ve Fetvâ emîni iken meşîhate getirilmiştir.

3.) 2. defa olarak Ahmed Muhtar Efendi (18.IV.1878 - 4.XII. 1878 = 7 ay, 16 gün). İki meşîhati : 1 yıl, 9 ay, 4 gündür.

4.) Üryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi (4.XII.1878 -17.I.1889 = 10 yıl, 1 ay, 14 gün). Âyân üyeliğinden meşîhate gelerek 10 yıldan fazla ve ölümüne kadar makamını muhafaza etmiştir. Fetvâ emîni Kazasker Mehmed Râşid Efendi'nin torunu ve Mehmed Said Efendi'nin oğludur.

5.) Bodrumlu Hacı Ömer Lutfi Efendi (17.I.1889 - 4.IX.1891 = 2 yıl, 7 ay, 18 gün). Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin hocalarındandır.

6.) Mehmed Cemâleddin Efendi (4.IX.1891 - 14.II.1909 = 17 yıl, 5 ay, 12 gün). Kazasker Hâlid Efendi'nin oğludur. Meşîhat mektupçuluğundan şeyhulislâm olmuştur. Meşrutiyet'te bile makamını muhâfaza etmiştir. Osmanlı tarihinin en uzun meşîhatte kalan bir iki şeyhulislâmından biridir.

7.) Mehmed Zıyâeddin Efendi (14.II.1909 - 5.V.1909 = 2 ay, 18 gün). II. Abdülhamîd'in son ve V. Mehmed'in ilk şeyhulislâmıdır. Istifasından sonra Âyân üyesi oldu.

II. Abdülhamîd devrinde, sahalarında ileri giden mühim şahsiyetler arasında, şunlar zikredilebilir : hükümdar, devlet ve siyâset adamı olarak II. Abdülhamîd, asker olarak Müşir Gazi Osman Paşa, târihçi, hukukçu, fikir ve devlet adamı olarak Vezir Cevdet Paşa, fikir adamı, şâir ve edip olarak Nâmık Kemal ve Zıyâ Paşa, edip, bilgin ve diplomat olarak Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa, arkeolog, ressam ve müzeci olarak Osman Hamdi Bey (Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa'nın büyük oğludur), hattat, bestekâr ve virtüoz olarak, II. Abdülhamîd'in ilk aylarında ölen Kazasker Mustafa İzzet Efendi, virtüoz ve saz eserleri bestekârı olarak Tanbûrî Cemil Bey, şarkı bestekârı olarak Hacı Ârif, Şevki ve Rahmi Beyler, saz eserleri bestekârı olarak Tanbûrî Osman Bey, bestekâr olarak Zekâi Dede ile Tanbûrî Ali Efendi ve İsmail Hakkı Bey, şâir olarak Yenişehirli Avni Bey, Abdülhak Hâmid Tarhan, Tevfik Fikret, Mehmed Âkif Ersoy, şâir ve edîb olarak Cenab Şehâbeddin.

II

İTALYA ve BALKAN SAVAŞLARI
(1909 - 1914)

«Vâh bize! Bundan önce gaflet içinde idik»
Kur'ân-ı Kerîm, XVII *(Enbiyâ)*, 98

Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum
Her lahza bir/alev gibi hasretdi duyduğum
Mağlûbken ordu yaslı dururken bütün vatan
Rûyâma girdi her gece bir fâtihâne zan
Hicretlerin bakıyyesi hicranlı duygular
Mahzun hududların/ötesinden/akan sular

Y. K. Beyatlı

V. Sultan Mehmed Reşad Han'ın Tahta Geçmesi (27 Nisan 1909)

27 nisan 1909'da «V. Mehmed» unvanıyle tahta geçen Sultan Mehmed Reşad Han, Osmanlı tarihinin en yaşlı padişahı olarak atalarının tahtına oturdu. 64 yaşını 5 ay ve 26 gün geçiyordu. Ağabeyi II. Abdülhamîd'den 2 yıl, 1 ay ve 11 gün daha genç olan Sultan Reşad, Osmanoğulları'nın 37.'sidir. Sultân Abdülmecîd'in tahta geçen 4 oğlunun da 3.'sü olmaktadır. Gül-Cemâl Kadın-Efendi'nin oğludur. Bu Kadın-Efendi, oğlu tahta geçtiği zaman, çoktan ölmüştü. Sultan Reşad, ağabeyinin uzun saltanatı boyunca (32 yıl, 7 ay ve 27 gün) velîahdlik makamını işgal etmiştir. Senatör Ferik Sâmi Paşa adındaki ukalânın teklifiyle Sultan Reşad, «I. Reşad» olarak değil, «V. Mehmed» unvanıyle tahta geçirilmiştir. Zîrâ Hareket Ordusu denen başıbozuk teşekkülünün, Istanbul'u, Fâtih II. Sultan Mehmed'den sonra yeniden fethettiği ileri sürülmüştür. II. Meşrûtiyet, bir mugalatalar devresidir.

Halkın «Sultan Reşad» dediği resmen «V. Mehmed» olan hükümdarın, ağabeyi II. Abdülhamîd'in karakteri ile hiçbir ilgisi yoktur. Onun zekâsından mahrumdur. Batı kültürü zayıftır. Doğu kültürü iyidir. Bilhassa Farsça'yı çok iyi bilmektedir. Mevle-

vî'dir. Birkaç parça şiir de yazmıştır. Saltanatı boyunca, İttihad ve Terakkî'nin bütün kanûnî ve gayri kanûnî işlerine boyun eğmeyi, meşrutiyet hükümdarlığı sanmıştır. Gerçekte hükümdarlık, II. Abdülhamîd'le bitmiştir. Halefleri olan kardeşleri, V. Mehmed'le VI. Mehmed, ancak hükümdar gölgesidirler.

Gençliğinde güzel, mavi gözlü, sarışın bir şehzade olan V. Mehmed, tahta geçtiği zaman, ihtiyar, şişman, hastalıklı, ağır hareketli bir adamdı. İttihadçılar'dan o kadar çekiniyor ve tahttan indirilmek sûretiyle hakarete uğrıyacağından o derece korkuyordu ki, İttihad ve Terakki'ye, olduğundan daha az zekâlı ve çok daha yumuşak görünmiye dikkat etmiştir. Bu hal, halk arasında bir fıkra edebiyatı doğmasına bile zemin hazırlamıştır. Meselâ Dâmâd Enver Bey, bir gün içinde yarbaylıktan paşa ve harbiye nâzırı olduğu zaman Sultan Reşad : «Oh ne âlâ, mahzûzıyyet-i şâhânemi mû'cib oldu, bizim dâmâd, paşa olmuş» demiş. Muhaliflerin uydurduğu muhakkak olan bu fıkrada müthiş bir espri vardır : albaylıktan üstün rütbe tevcîhi hakkı yalnız pâdişâhın olduğu, Mısır hıdîvi bile, pâdişâhın tasdîkını almadan kimseyi paşa yapamadığı için, Sultan Reşad'ın, «dâmâdım» dediği yeğeninin kocasının generalliğinden haberdâr olmaması, Meşrûtiyet Kaanûn-ı Esâsî'sine aykırıdır.

Yukarıdaki fıkra, uydurma olabilir. Ancak Enver'in, padişaha haber vermeden imparatorluğu I. Cihan Harbi denen tarihin o âna kadar kaydettiği en büyük savaşa soktuğu muhakkaktır. Halbuki anayasaya göre, hükümdarın tasdikı alınmaksızın harb ve sulh, kaabil değildir. Bugün de devlet başkanının tasdikı olmaksızın hiçbir devletle harbe ve sulha karar verilemez.

Sultan Reşad, Çanakkale zaferini, bir gazel yazarak tebcîl etmişti. Yahyâ Kemal dahil, bu güzel gazeli, birçok şâirler, tahmîs etmişlerdir. İsmi mâlûm olmıyan bir muhalif şâirin, Sultan Reşâd'ın gazelinin matlâ beytinin üzerine üç mısrâ ekliyerek yaptığı şu tahmîs, pek güzeldir :

Haberim yokdu olup bitmiş olan, işlerden
Mesnevîler/okuyordum, oturup, ezberden
Bir de bakdım ki haber geldi bizim/Enver'den
«Savlet etmişdi Çanakkal'a'ya bahr-û berden
Ehl-i İslâm'ın ikî hasm-ı kavîsî birden»

İttihadçılar, ara sıra bunaltmakla beraber Sultan Reşad'a çok büyük saygı göstermişler ve padişah olarak otoritesini muha-

faza edebilmek için çok çalışmışlardır. Fakat bizzat bu partinin davranışı, padişahta bir otorite olduğuna kimseyi inandırmamıştır. Bu babacan hükümdarı millet belki sevmiş, fakat hakkında, ataları gibi bir saygı duymamıştır.

Sultan Reşad Devri Sadrâzamları

Sultan Reşad'ın cülûsundan 8 gün sonra Tevfik Paşa, 3 haftalık ilk sadâretinden istîfâ etti. Hüseyin Hilmi Paşa, 2. defa sadrâzam oldu. Bu kabineye az sonra Tal'at Bey de, zorla istifa ettirilen eski sadrâzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın yerine dâhiliye nâzırı olarak girdi.

Hilmi Paşa da, 7 ay, 24 gün sonra 28 aralık 1909'da istîfâ etti. İttihadçılar'ı tutmakla berâber, onların oyuncağı olmaktan, bilhassa dâhiliye nâzırı Tal'at Bey'in baskısından bıkmıştı. Hilmi Paşa'nın 2 sadâretinin toplamı 9 ay, 21 gündür. Adliye nâzırı ve Viyana büyükelçisi olmuş, 1923'te 68 yaşında Viyana'da ölmüştür. Oldukça değerli bir devlet adamıydı.

İttihadçılar, Roma büyükelçisi İbrahim Hakkı Bey'i sadrâzam yaptırdılar. Bu zat, Roma'dan gelinceye kadar 15 gün Hilmi Paşa, vekâleten sadâret görevine devam etti. 48 yaşında olan Hakkı Bey, vezirlikten sadârete gelmiyen ilk sadrâzamdır. Rütbesi henüz, vezir pâyesinin bir altı sivil rütbe olan «bâlâ» (orgenerale eşit) idi. Sakız mutasarrıfı ve zabtiye müsteşarı Remzi Efendi'nin oğlu olan Hakkı Bey, bilhassa Batı kültürü çok kuvvetli, Mekteb-i Mülkiye'den mezun, devrin hukuk bilginlerinden bir diplomattı. Ancak, zekâsı kıt, gafil, Türkiye'yi tanımıyan, tamamen Batılı bir hayat süren, mes'uliyet duygusundan mahrum bir adamdı. Kabinesine harbiye nâzırı olarak, Hareket Ordusu ve III. Ordu kumandanı Birinci - Ferik Mahmud Şevket Paşa'yı aldı. Hakkı Paşa, 1 yıl, 9 ay, 3 gün sonra, Trablusgarb fâciası dolayısiyle 29 eylûl 1911'-de istifa etti. Berlin büyükelçisi iken 1918'de 56 yaşında orada öldü.

İtalyan savaşının buhranı içinde ihtiyar kurt Said Paşa'dan meded uman İttihadçılar, Sultan Hamîd'in bu nâmı değerinden çok büyük vezîrini, 8. defa iktidara getirttiler. Âyân (Senato) reîsi olan Said Paşa, 3 ay, 1 gün sonra, 30 aralık 1911'de istifa etti.

Ertesi gün, yeni bir kabine teşkil eden Said Paşa, tekrar sadrâzam oldu. Bu defa da 6 ay, 17 gün iktidarda kaldı. 16 temmuz 1912'de istifa etti. Osmanlı tarihinde en çok 6 defa sadârete gelen

sadrâzam olduğu halde Küçük Said Paşa, tam 9 defa bu makama yükselmiştir. 9 sadâretinin toplamı 7 yıl, 1 ay ve 20 günden ibarettir. Meşhur rakıybi Kâmil Paşa ise, 4 defada 6 yıl, 9 ay ve 20 gün iktidarda kalmıştır. Said Paşa'nın iktidar müddeti, rakıybininkinde tam 4 ay fazladır. Ancak Said Paşa, 1879-1912 arasındaki 33 yılda çeşitli zamanlarda iktidar mevkıinde bulunduğu halde, ondan daha geç yükselen Kâmil Paşa, 1885-1913 arasındaki 28 yıl içinde 4 defa sadrâzam olmuştur. Said Paşa, 76 yaşında, ondan 6 yaş büyük olan Kâmil Paşa ise 81 yaşında ölmüştür. Said Paşa, 41 yaşında sadârete yükselmiş, 9. sadâretinden 74 yaşında ayrılmış, Kâmil Paşa ise 53 yaşında sadrâzam olmuş, 4. sadâretinden 81 yaşında ayrılmıştır.

29 şubat 1914'te, Cihan Harbi çıkmadan birkaç ay önce ölen Küçük Said Paşa, Eyüpsultan'da gömülüdür. 9. sadâretinden ayrıldıktan sonra, Şûrây-ı Devlet reîsi sıfatiyle Mahmud Şevket Paşa kabinesine girmiş, fakat hastalığını bahane ederek hükûmet toplantılarına katılmamış, Âyân reîsliğini daima muhâfaza etmiştir.

Said Paşa'nın yerine Katırcıoğlu Gazi Ahmed Muhtar Paşa geldi. 29 ekim 1912'deki istîfâsına kadar 3 ay, 8 gün iktidarda kalabildi. 22 ocak 1919'da 82 yaşında öldü. Fâtih Camii avlusuna gömüldü. Bu büyük asker, sadrâzam olarak hiçbir varlık gösteremedi. II. Abdülhamîd tarafından çok uzun müddet Mısır fevkalâde komiserliği gibi çok şatafatlı, fakat âtıl bir görevle Kahire'de bulundurulduğu için, eski hâkana düşman kesilmişti. Halbuki daha Sultan Aziz'in son yıllarında müşir ve nâzır olmuş, sadârete göz dikmişti. Âyan reîsi olan Ahmed Muhtar Paşa, matematik ve astronomi bilgini olarak da ünlüdür.

Yerine 4. defa olarak Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa geldi. 2 ay, 25 gün sonra, Bâb-ı Âlî Baskını neticesinde düştü. Birkaç ay sonra Lefkoşe'de öldü. Ahmed Muhtar Paşa kabinesine de Şûrây-ı Devlet nâzırı sıfatıyle girmişti. Küçük Said Paşa'nın İttihadçılar'ı tutmasına rağmen, Muhtar Paşa, bu partiye muhâlif, Kâmil Paşa ise, açıkça düşmandı.

Yerine Mahmud Şevket Paşa geldi. Vezirlik veya müşirlikten gelmiyen ikinci sadrâzamdır. Birinci - ferik (orgeneral) idi. 4 ay, 19 gün sonra öldürüldü. Sadâreti 23 ocak - 11 haziran 1913 arasındadır. 56 yaşındaydı. Bağdad'da, Kafkasyalı bir aileden doğmuştu. II. Abdülhamid'in gözde adamlarından ve valilerinden iken, sonradan ona cephe aldı. Birçok siyâsî hatâ yapmakla berâber, hâ-

diseler içinde pişerek kısa sadâretinde hizmet edebilmek için büyük çaba gösterdi. Kültürlü bir adamdı ve askerî târîhimiz üzerinde değerli eserler bırakmıştır. Birkaç Batı ve Doğu dili biliyordu. Sadâretinde, harbiye nezaretini de üzerinde bulundurdu. İttihadçılar'ı tutuyordu; fakat tamamen İttihadçı değildi. İttihad ve Terakki, onun devrilmesiyle, kesin şekilde iktidara gelmek istiyordu. Hâtıraları tarafımızdan *Hayat* mecmuasında (1965) yayınlanmıştır.

Halefi Prens Mehmed Said Halim Paşa'nın sadâreti ile, İttihad ve Terakki, tamamen, bütün nâzırlariyle iktidara geldi. Sultan Hamîd devrinde İttihad ve Terakki'ye giren bu Prens, Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından ve Osmanlı nâzırlarından, müzisyen Vezir Prens Abdülhalim Paşa'nın oğludur. Batı ve Doğu kültür ve dillerine vâkıftı. Âyân üyesi idi. Sadâreti 3 yıl, 7 ay, 23 gün sürdü ki, 1908'den saltanatın sonuna kadar en uzun sadrâzamlıktır. Tamamen İttihad ve Terakki'ye hâkim triomviranın (Tal'at-Enver-Cemal) emirberi durumunda olan Said Halim Paşa, Mahmud Şevket Paşa kabinesinde hâriciye nâzırı idi. Sadâretinin ilk devresinde de bu nezâret uhdesinde bulundu. Bu milyarder Kavalalı prensi, 6 aralık 1921'de Roma'da bir Ermeni komitecisi tarafından öldürüldü. 58 yaşındaydı. Cenazesi 27 şubat 1922'de Istanbul'a getirilip Sultanmahmud Türbesi'ne gömüldü. Said Halim Paşa'nın kardeşi Prens Mehmed Abbas Halîm Paşa (1866 - 1935) da ağabeyinin kabinesinde nâfia nâzırı olarak bulunmuş, bir ara Hudâvendigâr (Bursa) valiliği yapmıştır. Diğer erkek kardeşleri, Prens Mehmed Ali Halim ve Prens İbrahim Halim Paşalar'dır. Abbas Halîm Paşa'nın kızlarından iki prenses, iki Osmanlı şehzâdesi ile evlenmişlerdir. Abbas Halim Paşa, Hıdiv Tevfik Paşa'nın dâmâdı ve Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın eniştesi olduğu gibi, ağabeyi Sadrâzam Said Halim Paşa da aynı hânedandan bir prensesle evliydi.

Said Halim Paşa, vezirlikten gelmiyen 3. sadrâzamdır. Zîrâ II. Abdülhamîd kendisine paşalık vermekle beraber, vezirlik vermemişti. Bu sûretle birkaç rütbe atlayıp, vezirliğin üzerindeki son rütbe olan sadârete çıkmıştır.

Said Halim Paşa'nın yerine gelen Tal'at Bey ise, vezir-müşirlikten gelmiyen 4. sadrâzam olmakla kalmaz, hiç rütbesiz bu mevkıe yükselen tek sadrâzamdır. Alelacele vezirlik verilerek sadârete getirilmiştir. Esâsen Said Halîm Paşa devrinde gerçekten devleti idare eden, Tal'at Bey (Paşa) idi. V. Mehmed'in son ve VI. Mehmed'in ilk sadrâzamı olan İttihad ve Terakki partisinin bu ünlü lideri, 1 yıl, 8 ay, 2 gün iktidarda kalabilmiş, 8 ekim 1918'de istifa

etmiştir. O da selefi gibi bir Ermeni komitecisi tarafından, 15 mart 1921'de Berlin'de tabancayla şehîd edilmiştir. 46,5 yaşındaydı. Meşrutiyet'in îlânında 34 yaşında olan bu pek cesur, zekî, kurnaz, çalışkan, Türk milliyetçisi, vatanperver adam, büyük cehalet ve tecrübesizliği yüzünden, imparatorluğun on yıl içinde dağılıp gitmesine ve düşman sürülerinin Ankara önlerine gelmesine sebeb olanlardan başlıcasıdır. Tal'at Paşa'nın cenazesi 23 yıl Berlin'de bekledikten sonra, 1944'te İstanbul'a getirilip Hürriyet-i Ebediyye tepesine gömülmüştür. Seleflerinden Mahmud Şevket Paşa da orada yatmaktadır. Ruslar ve Ermeniler'ce şehîd edilen arkadaşları Enver ve Cemal Paşalar'ın kabirleri ise, biri Türkistan, diğeri Erzurum'dadır.

Sultan Reşâd'ın İlk Yılları (1909-1911)

Hüseyin Hilmi Paşa'nın 8 aylık sadâreti, nisbî bir huzur içinde geçti. Ondan sonra imparatorluk, sırasıyle iç ısyanlar (Arnavutluk, Havrân, Yemen), İtalyan (Libya) Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Cihan Savaşı devrelerine girdi ve gittikçe artan bir tempo ile Türkiye, tarihinin en felâketli yıllarını yaşadı ve sonunda imparatorluk çöktü. İbrahim Hakkı Paşa'nın gafil sadâreti, felâketin başlangıcı oldu.

19 ocak 1910'da Sultan Aziz'in Dolmabahçe Sarayı'ndan daha muhteşem olmak üzere yaptırdığı Çırağan Sarayı kül oldu. Dedikodulu bir şekilde yanan bu saray, Sultan Reşad'ın muvafakati olmamasına rağmen, meclislere (meclis-i âyân ve meb'ûsân) tahsis edilmişti. Üstelik Yıldız Sarayı'nın yağmaya uğramıyan emsalsiz san'at koleksiyonlarından bir kısmı buraya nakledilmişti. Meclisler, Fındıklı Sarayı'na taşındı.

4 ocak 1911'de Bâb-ı Âlî'de dâhiliye nezareti, şûrây-ı devlet ve kısmen sadâret daireleri de kül oldu. Bu arada Enver Bey'in (Paşa) Beyazıt Meydanı'nda Sultan Hamîd devrinden kalan ve çoğu jurnal olan milyonlarca vesîkayı yaktırmasını da anmak lâzımdır. Yüzkarası da olsa, tarihî vesikalar imhâ edilmez. Ancak, İttihadçılar içinde Sultan Hamid'e jurnal vermemiş az kimse olduğu için bu yolun tutulduğu bilinmektedir. Bu arada Mahmud Şevket Paşa ile Ebüzzıyâ Tevfik Bey'in Sultan Hamîd'e pek çok jurnal verdikleri, kesin şekilde mâlûmdur.

Havrân'da (Suriye'nin en güneyi) Dürzüler, Yemen'de Zeydîler ayaklanırken, Arnavutlar da aynı şeyi yaptılar. Kosova (Üsküb) vilâyetinde başlayıp İşkodra vilâyetine taşan, umumiyetle

bugünki asıl Arnavutluk'un büyük kısmına bulaşmıyan 1911 ısyânı, İttihadçılar'ın yanlış siyâsetinden doğdu. Meclisteki Arnavut milletvekillerinin yumuşak bir siyâsetle mes'elenin kapanacağını söylemelerine rağmen hükûmet, sert tutumu tercih etti. Mahmud Şevket Paşa, 82 piyade taburu gibi çok büyük bir kuvvetle Arnavutluk'un altını üstüne getirdi. Cahillikleri nisbetinde mağrur insanlar olan Arnavut erkekleri, kadınlarının önünde falakaya yatırıldı. Dağlık arazide çete savaşına girişmelerine rağmen Arnavutlar ezildiler. Arnavutlar'ın ekseriyet teşkil ettikleri üç vilâyette (Kosova, İşkodra ve Yanya) büyük huzursuzluk yaratıldı. Balkanlar'da Türkler'in beraberce hareket edebileceği tek kavim, bu sûretle gözden çıkarılmış oldu.

Buna rağmen hükûmet, Arnavutlar'ın gönlünü kazanmak için Sultan Reşad'ı seyahate çıkardı. 5 haziran 1911'de padişah, Barbaros zırhlısı ve bir filo ile Istanbul'dan hareket etti. Büyük ve 3. oğulları, Dr. Mehmed Zıyâeddin ve Ömer Hilmi Efendiler, Sadrâzam ve birkaç nâzır, hükümdara refakat ediyordu. 2 gün sonra Selânik'te karaya çıkan Sultan Reşad, 11 haziranda trenle Kosova vilâyetiinn merkezi olan Üsküb'e vardı. Bu şehir halkının çoğu Türk olup, sonra Arnavutlar, Makedonyalılar vs. geliyordu. 16 haziranda Priştine'den Kosova sahrâsına inen V. Sultan Mehmed, 18. kuşaktan atası olan Sultan Murad Hudâvendigâr'ın meşhedi önünde, 100.000 Arnavut'la cuma namazı kıldı. Bütün Rumeli'nin fâtihi olan, Kosova'da Haçlı ordusunu yok ettikten sonra tam 522 yıl önce şehîd düşen, Arnavutlar arasında ilk Müslüman'lığı yayan I. Murad'ın meşhedi, bugün de Balkan Müslümanları'nın en kutsal mahalli olarak Yugoslavya'da mevcuttur. Sultan Reşad'ın geçtiği yerlerde yüzbinlerce Arnavut padişahı görmek için birbirini çiğnedi. En bahtiyarları, padişahın huzurunda yer öptüler. Kaanûnî'den beri hiçbir Osmanoğlu, Arnavut ülkelerine ayak basmamıştı. Mahmud Şevket Paşa'nın 82 taburla yapamadığını Osmanoğulları'nın asırlık prestiji te'mîn etti.

Hükümdar ve maiyyeti, Selânik'e döndükten sonra, diğer bir Makedonya vilâyetinin merkezi olan Manastır'a gitti. Selânik'ten Barbaros'a binip, Çanakkale'de toplarla selâmlandı ve 26 haziranda Istanbul'a döndü; mahşerî bir kalabalık tarafından karşılandı. Seyahat tam 3 hafta sürmüştü. Bu sûretle 1911 yazı, tatlı bir meşrutiyet havası içinde geçti. Sonbaharın daha ilk günleri, Türk milleti ve imparatorluğu için acı sürprizler hazırlıyordu.

Libya İçin Türkiye-İtalya Savaşı (29 Eylûl 1911 - 15 Ekim 1912)

İtalya, Almanya gibi çok geç sömürgeciliğe başlamıştı. Dünyanın en iyi parçalarını başta İngiltere ile Fransa olmak üzere birtakım devletler aralarında paylaşmışlar, İtalya'ya hiçbir ehemmiyetli yer düşmemişti. Bu devlet, bugünki Libya devletini teşkîl eden Türkiye'nin Trablusgarb vilâyeti ile Bingazi (Bingaazî) müstakil sancağına göz dikmişti. Trablusgarb vilâyeti, 1.059.450 km² yâni bugünki Türkiye'den çok daha büyük olmasına rağmen, ancak 900.000 Arab'la meskûndu. Bingazi'nin 700.000 km² yâni bugünki Türkiye'ye yakın büyüklükteki arâzîsinde ise 330.000 nüfus yaşıyordu. Trablusgarb vilâyeti, 9 kazâlı merkez, 5 kazâlı Humus, 4 kazâlı Cebel-i Garbî ve 5 kazâlı Fizân sancaklarına ayrılıyordu; cem'an 23 kazâsı vardı. Bingazi'nin kazâ sayısı 5'ti. Bu 28 kazâlı 1.759.450 km² büyüklüğünde (iki defa Türkiye'den daha büyük!) ülkeden cem'an 1.230.000 kişi vardı ki, imparatorluğun Istanbul, Edirne, Selânik, Kosova, Bursa, İzmir, Konya, Ankara, Sıvas, Trabzon, Yemen, Hicaz gibi vilâyetlerinin nüfusu, daha fazlaydı.

Ülkenin 50.000'in üzerinde nüfuslu tek şehri olan Trablusgarb limanının Sicilya'nın güney kıyılarına mesafesi, 430 km. kadar olmasına rağmen, kuşuçuşu Trablus-Istanbul, 1.620 km. idi. Trablusgarb ile Bingazi'nin arası 700 km., ülkenin Tunus sınırı ile Mısır sınırı arasındaki uzunluğu 1.320 ve Akdeniz'le Orta Afrika arasındaki uzunluğu da 860 ilâ 1.500 km.'dir. Sicilya ile Trablusgarb'in arasına, Sicilya'ya çok daha yakın olmak üzere, Malta adası giriyordu. İngiltere'ye ait bulunan bu adanın vaktiyle hâkimi Saint-Jean Şövalyeleri, Trablusgarb'i de mahallî Arab emîrlerinden almışlardı. Turgut Paşa, Trablusgarb'i bu Şövalyeler'den fethederek Türkiye'ye katmış, ölünceye kadar ülkenin beylerbeyiliğini yapmış ve bu şehirde gömülmüştü.

Trablusgarb şehrinin 1.000 km. güneyinde, Fizân'ın bir vâhası ve merkezi Murzuk vardı. Burada Senûsî tarikatinin, bütün Müslüman Afrika'da pek nüfuzlu olan şeyhleri yaşıyorlardı. Sonra Libya'nın krallık hânedanı olan Senûsîler'i II. Abdülhamîd, şiddetle desteklemişti. Aynı hükümdar, Libya eyaletine daima asker olan, müşir rütbesindeki valileri tayin etmiş, müstakil Trablus tümenini de valinin emrine vermişti. Sultan Hamîd, Trablusgarb valisi (umumî vali) Müşir Receb Paşa'yı, Jön Türkler'in başlıca hâmilerinden birisi olduğunu ve Libya'ya sürdüğü adamları Avrupa'ya salıverdiğini bildiği halde, bu görevden almayı düşünmemişti. Receb Paşa'nın şöhreti öyle büyüktü ki, bir ara İttihadçılar, kendisini

sadârete getirmeyi düşünmüşler, fakat paşa, bu sırada ölmüştü.

Hakkı Paşa, Roma büyükelçiliğinden sadârete gelmişti. Aslen hukukçu ve hukuk-ı beyneddüvel mütehassısı olan bu adamın, İtalya'nın Libya üzerindeki emellerini bilmemesine, hemen hemen imkân yoktu. Böyle olduğu halde, Yemen isyânı için Mahmud Şevket Paşa tarafından istenen fazladan bir tümeni, devletin başka hiçbir tümeni yokmuş gibi, Trablusgarb'den kaldırıp Yemen'e sevkettirdi. Bu sûretle Trablus'ta birkaç bölük dışında asker kalmadı. Hakkı Paşa'nın İtalyanlar'la yakınlığı bilinmektedir. Bir İtalyan dostu kanalıyle, İtalya'nın Libya'ya tecavüz etmiyeceği şeklinde kandırılmış olması mümkindir.

Durumun bundan sonraki gelişmesinde traji-komik unsurlar daha da fazladır. Trablus'un son vali ve kumandanı Müşir İbrahim Paşa, eski devrin adamı olduğu için azledilmiş, koskoca ülke, başsız bırakılmıştır. Bu durumda İtalya, fırsatı yakalamış, Trablus vilâyeti ile Bingazı müstakil sancağının kendisine terkedilmesini istiyen 23 eylûl 1911 tarihli notayı vermiştir. Bu nota sadrâzama, Türkiye hizmetinde jandarma ıslahatı için çalışan İtalyan Robilan Paşa ve zevcesi ile briç oynarken getirilmiş, briç partisini bozmak istemiyen paşa, zarfı bir müddet açmamıştır. Robilan Paşa ve eşi nota muhteviyâtını evvelden bildikleri için, Hakkı Paşa'yı tesellî etmişlerdir. Notaya cevap verilmediği için İtalya, 29 eylûlde Türkiye'ye harb ilân etmiştir.

1 ekimde Libya sularına gelen İtalyan donanması, iki gün sonra Trablusgarb şehrini bombardımana başladı. 4 ekimde İtalyanlar, birkaç bölük Türk askerinin bulunduğu eyalet merkezine girdiler. Sahil şehir ve kasabaları, İtalyanlar tarafından ayrı ayrı filolar gönderilerek işgal edildi. Bingazi, 19 ekimde düştü. Daha 4 ekimde Tobruk'u alan İtalyanlar, üç hafta içinde, Tunus'la Mısır arasındaki muazzam Güney Akdeniz sahillerine hâkim oldular. Fakat bu sahillerden bir kilometre bile içeriye nüfuz etmek, kendilerine çok pahalıya mal oldu. Üçü de 31 yaşında olan Kurmay Binbaşı Enver, Kurmay Binbaşı Fethi, Kurmay Kolağası Mustafa Kemal Beyler gibi genç ve ateşli subaylar, Libya'ya gelerek, Senûsîler'in desteğiyle halkı silâhlandırdılar. İtalyanlar, hayallerinden geçirmedikleri şiddette bir çete harbiyle karşılaştılar. Türk hâkimiyetinde tamamen itaatkâr ve sakin bir ülke olan Libya'nın son parçalarını, ancak 20 yıl sonra Mussolini, hava kuvvetlerinin desteğiyle fethedebildi.

Libya cephesi, vâlî ve kumandan vekili Neş'et Bey'in idâresinde, yerli halkın kahramanlığıyle çökertilemeyince İtalyan donan-

ması, Beyrut'u bombardıman etti. 18 temmuz 1912 gecesi Çanakkale Boğazı'nı zorladıysa da geçemedi. 4 Mayıs 1912'de, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları yâni Rodos, Midilli, Sakız, Limni vs.) vilâyetinin merkezi Rodos şehrini işgal etti. 24 nisan - 20 mayıs 1912 arasında Rodos ve Oniki Ada, İtalyanlar'ın eline geçti. Turgut Paşa'nın fethi olan Trablusgarb fiilen 360 yıl, 1 ay, 11 gün Türk hâkiimyetinde kalmış, Kaanûnî'nin fethi olan Rodos'ta ise bu fiilî hâkimiyet 389 yıl, 4 ay, 7 günü bulmuştur.

İtalyanlar'ın birkaç yüz Türk'ün, hattâ subay kıtlığında Türk çavuşlarının idare ettiği birkaç bin yerli ile yıllarca başa çıkamamaları, Avrupa'da İtalyan ordusunun prestiji için ağır bir darbe olmuştur. İtalyan ordusu, Libya harekâtında pek ağır zâyiat vermiştir.

İmparatorluğun doğrudan doğruya idaresinde bulunan son Afrika ülkelerini kaybetmesi (Mısır ve Sudan. ancak tâbiiyet yoluyla devlete bağlıydı), Türkiye'yi karıştırdı. Istanbul'da memnuniyetsizlik çok büyük oldu. Bizzat Hakkı Paşa, kabine toplantısında : «Eski zamanlarda benim vazıyetime düşen vezirlerin kafasını padişahlar binek taşında kestirirlerdi!» şeklinde pek acıklı bir itirafta bulunduktan sonra istifasını verdi. Ancak meşrutiyet (demokrasi), mes'uliyet demekti. Trablusgarb ve Bingazi milletvekilleri, gafil sadrâzamın Dîvân-ı Âlî'ye sevkı için takrir verdiler. Mes'uliyetin nerede başlayıp nerede biteceğinin farkında olan İttihad ve Terakki, bu takriri yerine getirmemek için, meclisi feshettirmek istedi. İlk anayasaya göre padişah, lüzum gördüğü anda meclisi irâde-i senîye ile feshedebilirdi. Bu maddenin demokratik olmadığını ileri süren İttihadçılar, anayasanın 35. maddesini değiştirerek, padişahtan bu hakkı almışlardı. Hakkı Paşa ve diğer mes'ullerin Dîvân-ı Âlî'ye verilmesini önlemek için İttihad ve Terakki Partisi, fesih hakkının hükümdara iadesi için 35. maddeyi tekrar değiştirmek istedi. Anayasa değişikliği milletvekillerinin üçte ikisinin re'yiyle kaabildi. Muhâlif milletvekilleri oylamaya katılmayınca, 35. madde değiştirilemedi. Bunun üzerine Sadrâzam Saîd Paşa istîfâ etti ve ertesi gün (30 aralık 1911) tekrar yeni bir kabine teşkil etti. Muhalifler yeni kabineye de 35. maddenin değiştirilmesi hakkını tanımadılar. İki ayrı hükûmet meclisle ihtilâf hâline düşmüş gösterildiğinden, anayasaya göre fesih için hükümdara müracaat edildi. Gene 35. maddeye göre, Âyân'ın (senato) tasvibini aldıktan sonra Sultan Reşad, meclisi feshetti. Alelacele fevkalâde diplomatik görevle Londra'ya gönderilen, bir müddet sonra da Berlin büyükelçisi olan Hakkı Paşa, Dîvân-ı Âlî'ye sevkedilmekten kurtarıldı.

İttihad ve Terakkî, yeniden örfî idareyi temdîd etti. Ordu, İttihadçı ve «Halâskâr Zâbitân» adıyle ikiye ayrıldı. İki tarafa mensup subaylar, birbirlerine karşı durum aldılar. Makedonya vilâyetlerinde iktidar ve muhalefeti tutan subaylar çeteler teşkil ederek birbirleriyle vuruştular. Bu rezaletten sonra tutunamıyan harbiye ve bahriye nâzırları, Birinci - Ferik Mahmud Şevket ve Ferik Hurşid Paşalar, istîfâ ettiler. Kabinedeki İttihadçılar, başta posta nâzırı Tal'at ve dâhiliye nâzırı Hacı Âdil Beyler olmak üzere, ihtiyar Said Paşa'yı, muhalif milletvekilleri ve subaylar hakkında kesin kararlar alması için zorladılar. Said Paşa, meclisten itimad reyi istedi ve aldı. Halbuki bu reyi te'mîn edememek sûretiyle düşmek ve mes'uliyetten kurtulmak istiyordu. İtimat aldıktan bir gün sonra (16 temmuz 1912) istifa ederek İttihadçılar'ı da atlatmış oldu. Bu sırada, siyâsî mücadele metodları İttihadçılar'dan asla daha dürüst olmıyan muhalifler, iktidara çok yaklaşmışlardı. Pek mâruf bir şahsiyetin, ihtiyar Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığında yeni bir kabine durumu kurtarır sanıldı. Bahriye nâzırı olarak babasının kabinesine giren ve Sultan Hamîd'in en genç müşirlerinden olan Mahmud Muhtar Paşa'nın te'siriyle yeni sadrâzam yanlış yollara saptı. Eski sadrâzamlardan üçünün Kıbrıslı Kâmil, Avlonyalı Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşalar'ın da katıldıkları için «Büyük Kabine» denen bu hükûmet, hiçbir iş göremedi. Ferid Paşa, Avrupa'da bulunuyordu, dâhiliyeden çekildi. Önce İttihadçı olduğu halde, şimdi tarafsız olan ve bir müddet sonra azılı bir muhalif kesilen Mahmud Muhtar Paşa, Kâmil ve Hilmi Paşalar'a da iş gördürmedi. Yeni kabine, örfî idareyi kaldırmakla berâber, ordunun ikiye ayrımış durumunu eski hâline getiremedi. Balkan Savaşı felâketi, bu durumda Türkiye'nin başında patladı.

15 ekim 1912'de İsviçre'de imzalanan Lozan veya Ouchy (Uşi) Muâhedesi ile, 1 yıl, 17 günlük Türk-İtalyan savaşı bitti. Lozan'ın Cenevre (Leman) Gölü üzerindeki iskelesi olan Ouchy'de akdedilen bu muahedeye, Türkiye nâmına Mehmed Nâbi ve Rumbeyoğlu Fahreddin Beyler imza koydular. Bu muâhedeye göre Trablusgarb vilâyeti ile Bingazı sancağı, İtalya'ya bırakıldı. Ancak hutbede padişahın adı anılacak ve padişah ülkeye bir «saltanat nâibi» tâyin edecekti. Bütün kadıları, şeyhulislâm seçip Türkiye'den gönderecek ve bunların hepsi maaşlarını İtalyanlar'dan alacaklardı. Vakıfların idaresine İtalyanlar hiçbir şekilde karışmıyacaklardı. Rodos ve Oniki Ada boşaltılıp Türkiye'ye geri verilecekti. İtalya, Libya için her yıl 90.000 Reşad altını vergiyi Istanbul'a düyûn-ı umûmîye'ye gönderecekti. Kapitülasyonları ilgaya hazırlanan Bâb-ı Âlî, bu hususta İtalya'nın desteğini peşinen sağlıyordu.

1950 yıllarına kadar Libya'da, İtalyan hâkimiyeti kalktıktan sonra ülkenin Türkiye'ye katılmasını destekliyen yerli bir siyâsî parti vardı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin dış siyâseti karşısında bu parti, kendiliğinden çöktü. Libya'daki Türk dostluğu hâlâ canlıdır. Çünki ülkeyi Saint - Jean şövalyelerinin sömürgesi olmaktan Turgut Paşa kurtarmıştır. Birinci Cihan Harbi'nde (1914-18) Osmanlı şehzâdelerinden (V. Murad'ın torunu) Osman Fuad Efendi, Libya'ya gitmiş, Bâb-ı Âlî tarafından kendisine birinci-ferik (orgeneral) rütbesi verilen bu genç subay, başkumandan sıfatiyle yıllarca Libya'da İtalyanlar'la savaşmıştır. Senûsîler, Millî Mücadele'yi desteklemek için Ankara'ya bile gelmişlerdir.

Balkan Savaşı'nın Patlaması (18 Ekim 1912)

İtalyan Savaşı, Balkan devletçikleri için, aradıkları son fırsatı teşkil etti. 1908'den beri, Avrupa Türkiyesi'ni nasıl paylaşacaklarını düşünüyor, fakat aralarında anlaşamadıkları gibi, Türkiye'den de korkuyorlardı. Rusya'nın desteği ve paylaşmada çıkacak bir ihtilâf için çarın yüksek hakemliğinin taraflarca kabûlü, bu mes'eleyi halletti. Akıl almaz bir gafletle hükûmetin 3 temmuz 1910'da meşhur kiliseler ve mektepler kanununu çıkartarak Makedonya'daki Bulgar, Sırp ve Yunan azınlıkları arasında hakemlik yapması, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ arasındaki ihtilâfların en büyüğünü ortadan kaldırmıştı. Türk ordusundaki subayların iki partiye ayrılmaları, hele hükûmetin, Rusya'nın Balkanlar'da savaşa müsaade etmiyeceği hakkındaki yalan te'minatına inanarak Rumeli'ndeki en iyi 120 tabur askeri terhis etmesi, Balkanlar için, vaktin geldiğini, fırsatın kaçırılmamasını bildiriyordu. Gaf üstüne gaf yapan Bâb-ı Âlî, Sırbistan'ın Avrupa'dan getirttiği son model ağır topların, Selânik limanına çıkartılarak demiryoluyle Belgrad'a nakline de müsâade etmek akılsızlığında bulundu. Az sonra Türkler'e ateş kusacak olan bu topların kendi topraklarından geçirilmesine Avusturya - Macaristan müsaade etmediği için, Türkiye yolu olmaksızın bu silâhların Sırbistan'a nakli mümkin değildi.

Dört küçük Balkan devletçiğinin bir imparatorluğa çatması, biraz da şansa ve Büyük Devletler'in Hıristiyanlık hislerine bırakılmıştı. Nitekim savaş çıkar çıkmaz Büyük Devletler, başta Fransa başbakanı Poincaré olmak üzere, savaşın sonu ne olursa olsun, hangi taraf kazanırsa kazansın, hiç bir toprak değişikliğine râzı olmıyacaklarını bildirdiler. Bu durumda Balkanlılar için toprak kaybı tehlikesi bertaraf edilmiş oluyordu. Türkiye'nin savaşı ka-

zanacağı fikri kuvvetli olduğu için Büyük Devletler bu tutumu takınmışlardı. «Başkumandan Vekili» unvanını alan (gerçek başkumandan, anayasaya göre padişahtı) harbiye nâzırı Birinci-Ferik Nâzım Paşa, bir veya iki haftada Sofya'ya gireceğini söylüyordu. Halbuki en iyi birliklerini terhis eden hükûmet, hiçbir şekilde savaşa hazır değildi.

Hâriciye nâzırı Âsım Bey, 15 temmuzda Meclis-i Meb'ûsân'da : «Balkanlar'dan îmânım kadar emînim» târîhî cümlesini ihtivâ eden bir nutuk söyliyerek, harb ihtimalinin bulunmadığını iddia etmişti. Âsım Bey, Sofya elçiliğinden hâriciye nâzırı olduğu için, Balkanlar'ın durumunu ve Bulgarlar'ın büyük ihtiras ve projelerini, herkesten iyi bilmek mevkıindeydi. Onun yerine gelen yeni hâriciye nâzırı Ermeni Gabriel Noradungiyan Efendi'nin, Türkler'e karşı beslediği hisler bile şüpheliydi. Rusya'nın te'minatının kesin olduğunu hükûmete bildirerek 120 taburun hiçbir lüzumu yokken terhis edilivermesine, bu adam sebep olmuştur.

İttihadçılar, savaş için yüksek öğretim talebesini kışkırttılar. Bunlar Bâb-ı Âlî önünde : «Harb!» diye bağırarak, hükûmete karşı nümayiş yaptılar. Harbin kolay olacağı sanılıyordu. Dört Balkan devleti arasındaki ittifak, haber alınamamıştı. Halbuki 13 mart 1912'de gizli Bulgaristan - Sırbistan, 29 mayıs 1912'de Bulgaristan - Yunanistan ittifakı gerçekleşmiş, Karadağ'ın da katılmasıyle dört küçük devlet, Türkiye'ye karşı uygulıyacakları savaşı ve taksim projelerini, ince teferrüatına kadar tesbit etmişlerdi.

8 ekim 1912'de Karadağ prensliği, Türkiye imparatorluğuna savaş açtı. 18 ekimde Türkiye, Bulgaristan ve Sırbistan, birkaç gün sonra da Yunanistan ile savaşa girdi.

Bulgaristan'a karşı çıkacak kuvvetler, 5 kolordu hâlinde, «Şark Ordusu» nâmıyle toplandı ve Birinci-Ferik Abdullah Paşa'nın kumandasına verildi. Edirne müstahkem mevkıindeki bağımsız kuvvetler, Şükrü Paşa'nın emrindeydi. Yunanistan'a karşı Selânik'te bir kolordu ve Yanya kalesindeki kuvvetler bırakılmıştı. Karadağ'a karşı kuvvetler, İşkodra kalesinde toplanmıştı. Sırbistan'a karşı Makedonya'yı «Garb Ordusu» kumandanı —müstakbel sadrâzam— Birinci-Ferik Ali Rızâ Paşa savunacaktı.

Menzil ve levazım teşkilâtının berbad olduğu Türk ordusu, seferberliğini çok geç yapabildi. Terhis edilip Anadolu'ya gönderilen 120 taburu, savaşın sonunda bile yeniden silâh altına alamadı. Erzincan, Şam ve Bağdad'da bulunan ordulardan kuvvet getirilemedi. Yemen ve Hicaz'daki kuvvetlerin celbi zâten mümkin değildi.

Subaylar, İtttihadçı ve Halâskâr olmak üzere, birbirlerine, tam mânâsıyle düşmandılar. Arnavutluk kaynaşıyordu. Sadrâzam Âlî Paşa'nın dâmâdı olan Birinci - Ferik Nâzım Paşa, savaş idare edecek adam değildi. Gafil ve safdildi. Gene de merkezleri Istanbul, Edirne ve Selânik olan I., II. ve III. ordularla kalelerdeki müstakil kuvvetlerin, dört küçük Balkan devletini kolayca ezmesi lâzımdı. Avrupa'da da umumî kanaat bu merkezdeydi. Nâzım Paşa'nın, hiçbir hazırlığı olmıyan orduyu hemen Bulgarlar'a taarruza geçirmesiyle hezimet başladı ve artık arkası alınamadı.

21 - 23 ekimde Bulgarlar, Edirne ile Kırklareli arasında Süloğlu ve Pınarhisar muhârebelerini, 28 ekim - 2 kasımda Lüleburgaz muhârebesini kazandılar. Türk ordusu dağıldı, çözüldü ve geriledi. Kırklareli düştü. Düşman Çatalca önlerine geldi. 15 - 19 kasımda müthiş bir hamleyle Çatalca hattını zorladıysa da aşamadı ve burada çakılıp kaldı.

Sırplar ise, 20 ekimde Priştine'yi aldılar ve iki gün sonra Türk Garb Ordusu'nu, Kosova meydan muhârebesinde bozdular. Aynı Kosova sahrâsında 523 yıl önce (1389) I. Murad ve 464 yıl önce (1448) torununun oğlu II. Murad, Haçlı ordularını yok etmişlerdi.

Sırplar, Velîahd (sonra kral) Aleksandr'ın idaresinde güneye doğru akarlarken, 22 ekimde Serfiçe'yi alan Yunanlılar da kuzeye çıkıyorlardı. Prens Aleksandr, 23 ekimde Yenipazar'ı zabtettikten sonra, batıdan gelen Karadağ ve doğudan gelen Bulgar kuvvetleriyle birleşti. Güneyden de Yunanlılar'ın tazyikı altında kalan Türk Batı cephesi çöktü. 25 ekimde Vistriça'yı geçip Karaferye'yi işgal eden Yunanlılar, Vardar'a yaklaştılar. Sırp - Burgarlar, 26 ekimde İştip'e ve 26 ekimde, bir vilâyet (eyalet) merkezi olan büyük Türk şehri Üsküb'e girdiler. Ardından, diğer bir vilâyet merkezi olan Manastır (Sırpça : Bitolj) düştü.

6 kasımda Preveze'yi alan Yunanlılar, Velîahd (sonradan kral) Konstantin idaresindeki büyük kuvvetlerini Selânik üzerine gönderdiler. Selânik'i savunmakla görevli jandarma paşası Tahsin Paşa, tek silâh atmadan, muazzam kolordusunu, bütün silâhlarıyle berâber Yunanlılar'a teslim etti. Sultan Hamîd devrinde ihtilâs suçu tesbit edilmiş olan bu Tahsin Paşa, o devirde menkûb olduğu gerekçesiyle, Selânik kolordusunun başına getirilmişti. 6 kasımda Sırp-Karadağlılar, Yakova'yı aldılar. Sonra Leş'i (18 kasım), Debre ve aynı gün, Adriyatik üzerinde Tirana'nın limanı Draç'ı (28 kasım), Ohri'yi (29 kasım) işgal ettiler. Tirana ve Akçahisar (Kroya)'ın düşmesiyle, bütün Kuzey Arnavutluk, Sırp - Karadağlılar tarafından işgal edildi.

Kasım ayı içinde Türkler, her tarafta mağlûb edilmişler, Müttefikler, Çatalca ile Adriyatik arasındaki ülkeleri işgal etmişlerdi. Yalnız Edirne, Yanya ve İşkodra kaleleri dayanıyordu. Çatalca önlerinde Bulgarlar durdurulmuşlardı. 3 aralıkta Bulgarlar'la mütareke imzalandı. Bu mütarekenin fecî ve akıl almaz maddesi, Bulgarlar'ın Edirne'den, Türk ordusu içinde tren geçirerek Çatalca önlerindeki ordularını besliyebilecekleri, fakat aynı şeyi Edirne için Türkler'in yapamıyacağı ve şehrin açlığa mahkûm olacağı hakkındaki hükmü idi. 16 aralıkta Londra'da, İngiltere hâriciye nâzırı Sir Edward Grey'in başkanlığında bir konferans toplanmış, savaşa son vermiye, sulh şartlarını tesbit etmiye çalışıyordu.

Türk donanması, 1912 ekiminde Varna'yı bombardıman etti. Yunan donanması ile yenişemedi. Yalnız Türkiye ile Yunanistan'ın donanması vardı. Bulgaristan ile Karadağ'ın ve esasen hiçbir kıyısı olmıyan Sırbistan'ın savaş gemisi yoktu.

Yunanlılar, sırasıyle Bozcaada'yı (20. ekim), Limni'yi (21 ekim), Nikarya'yı (17 kasım), Midilli'yi (21 kasım), Sakız'ı (3 aralık) işgal ettiler. Bu sûretle bütün Ege adaları, Yunanlılar'a geçmiş oldu.

Londra Konferansı, iki tarafın sulh şartları arasında hiçbir yakınlık olmaması dolayısiyle, 6 ocak 1913'te dağıldı. 3 şubatta Bulgar mütarekesi bitti. Çatalca ve Edirne muhârebeleri yeniden başladı. Türkler, konferansta, Türkiye'ye tâbi bir Hıristiyan Makedonya prensliği ile bir Müslüman Arnavutluk prensliğinden başka bir tâvize yanaşmamışlardı. Arnavutluk prensi, Osmanlı şehzâdelerinden biri olacaktı. Girit hariç, Ege Adaları ve Trakya'nın tamamı Türkiye'de kalacaktı. Bugünkinden daha geniş bir Arnavutluk tasavvur ediliyordu. Türk tekliflerinin esası buydu. Bu teklifler, gerçeğe dayanmıyordu. Ancak Büyük Devletler'in, savaşın başında, hiçbir toprak değişikliğini tanımıyacakları maddesine istinâd ediyordu. Fakat savaşın cereyanı, hiç umulmıyan bir şekil ve sûrette Türkler'in aleyhine olunca, Büyük Devletler, Balkanlılar'ı himaye etmek kaydıyle ileri sürdükleri bu *statu quo* esasını bir daha ağızlarına bile almadılar. Meşrutiyetçiler, İttihadçı olsun, muhalifleri olsun, Avrupa tarafından aldatıla aldatıla pişecekler, fakat kıvamlarını bulmıya vakit kalmadan, imparatorluk dağılacaktır.

Bulgarlar'ın 4 şubat ve 10 - 30 mart taarruzları Çatalca önlerinde kesin şekilde ve her iki taraf için de büyük kayıplarla kırılınca, artık Bulgaristan için, bir an önce Edirne'yi düşürmekten

başka çâre kalmıyordu. Edirne, yiyecek sıkıntısından son derece muztaripti. Bütün otlar, kökler, hattâ fareler yenmişti. Silâh ve tahkimat durumu iyiydi. Şehir beslenebilseydi, yardıma gelen 2 Sırp tümenine rağmen, Bulgarlar'ın cebren kaleyi düşürmelerine imkân yoktu.

5 ay, 5 gün muhâsaraya dayanan Şükrü Paşa, 26 mart 1913'-te teslim oldu. Edirne'ye gelen Kral Ferdinand, Paşa'nın elini sıkıp tebrik etti ve kılıcını geri verdi. Bulgar askerleri, Selimiye'ye girerek tahribat yaptılar.

Şükrü Paşa, Istanbul'a dönünce, Istanbul muhâfızı Cemal Bey (Paşa) tarafından geceleyin kapalı arabaya bindirilip evine nakledildi. Hükûmet, Şükrü Paşa'ya halkın yapacağı sevgi gösterisinden korkmuştu.

Edirne derecesinde kahramanca dayanan ve gene bir vilâyet (Epir eyaleti) merkezi olan Yanya kalesi, 6 martta Yunanlılar'a teslim oldu. İttihadçılar'ın Sultan Hamîd'e hal'ini tebliğ için seçtikleri meşhur 4 kişilik hey'ete dâhil olan vatan haini Draç milletvekili Es'ad Toptânî Paşa, İşkodra'yı savunan Mîrlivâ Hasan Rızâ Paşa'yı öldürttükten sonra, vilâyet merkezi olan Arnavut şehrini, 22 nisanda Karadağlılar'a verdi. 25 martta Câvid Paşa'nın tümeninin de Sırplar'a teslim olmasıyla, Arnavutluk harekâtı sona erdi. Meşrutiyet idaresinde aradıklarını bulamıyan Arnavutlar, savaş içinde Türk birliklerini arkadan vurmaktan çekinmediler. Karadağ, bütün arzusuna rağmen İşkodra'ya sahip olamadı. Büyük Devletler, şehri 14 mayısta, Arnavutluk'a bıraktılar. 14 martta Ergeri'ye giren Yunanlılar da, Arnavutluk'ta fazla ilerliyemediler.

Savaşın daha başında 29 ekim 1912'de Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti, kabinedeki Kıbrıslı Kâmil Paşa ve Şeyhulislâm Cemâleddin Efendi'nin muhalefetiyle düştü. Bu beceriksiz hükûmetin yerine, Kâmil Paşa kabinesi geldi. Bu kabinenin en faal ve te'sirli üyesi, dâhiliye nâzırı ve İttihadçılar'ın can düşmanı, Sultan Hamîd'in eski kâtibi şâir Ahmed Reşid (Rey) Bey'di. 81 yaşındaki Kâmil Paşa'nın yerine gerçekte bütün nüfuz onda toplanıyor ve sadârete namzet gösteriliyordu.

Artık «hâkaan-ı mahlû'» veya «hâkaan-ı sâbık» diye anılan II. Sultan Abdülhamîd Han, 1 kasım 1912'de, Selânik'in düşmesinden, daha doğrusu bir kolordunun tek kurşun atmadan Yunanlılar'a tesliminden ancak 8 gün önce, Istanbul'a getirildi. Padişahın Selânik'te Alatini Köşkü'nde, 2 oğlu ve 3 kızı ile ikameti 3 yıl,

6 ay, 3 gün, sürmüştü. Bu müddet içinde imparatorluk, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'ni, Bosna-Hersek ve Yenipazar'ı, Libya'yı, Girit'i, Rodos ve Oniki Ada'yı, Ege Asya Adaları'nı, Makedonya'yı Arnavutluk'u, Epir'i, Trakya'yı kaybetmişti.

Sultan Abdülhamîd'i Selânik'ten almıya, nâzırlardan Vezir Dâmâd Germiyanoğlu Ârif Hikmet ve Vezir Dâmâd Çavdaroğlu Mehmed Şerif Paşalar geldiler. Sultan Hamîd'in, muhâfızlarının yanında, ikisi de bilgin ve değerli eserler sahibi dâmâdlarıyle konuşması meşhurdur. Gazete okuması yasak olduğu için, kulaktan aldığı bilgi dışında siyâsî durumu etraflı şekilde bilmiyen «Sâbık Hâkan», 4 Balkan devletinin ittifakına ve bu ittifakın haber alınmamasına hayret etmiştir. Makedonya'da kiliseler mes'elesinin ortadan kaldırıldığını öğrenince Balkanlılar'ın ittifakını bununla izah etmiş, fakat ittifakın öğrenilmemesi karşısında elçilerin, ataşelerin ne iş yaptıklarını sormuştur. «Allah bu hâllere sebeb olanlar 'Kahhâr' ismiyle kahretsin, devleti batırdılar!» diye büyük teessürle gemiye binmiştir.

Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirilen Eski Hâkan'ın tecrübe ve zekâsını artık anlıyan İttihadçılar, bilhassa Enver Paşa, bilvâsıta ve bir iki defa da bizzat giderek, siyâsî durum hakkında fikirlerini öğrenmek istemişlerdir. Fakat bu sırada imparatorluk, çoktan Cihan Harbi ateşine atılmış bulunuyordu.

Bâb-ı Âlî Baskını (23 Ocak 1913)

Balkan Savaşı'nın en ateşli demlerinde İttihad ve Terakki, muhalifi Kâmil Paşa hükûmetini devirmek için, müthiş bir faaliyete girişti. Bilhassa dâhiliye nâzırı Reşid Bey'in sert ve kesin tedbirlerinden ürküyorlardı. Önce, savaşın sonu ne olursa olsun, Büyük Devletler'in sınır değişikliğine müsaade etmiyecekleri, binaenaleyh Türkiye'nin zararı olmıyacağı propagandasını yaptılar. Ordudaki subayların yarısı İttihadçı idi. Diğer yarısı ise, İttihadçılar'ın can düşmanı olup bunlara «Halâskâr Zâbitân» deniyordu. Halâskârlar'ın lideri, harbiye nâzırı ve başkumandan vekili Birinci-Ferik Nâzım Paşa idi. Akılsız, zevkine düşkün bir adam olan Nâzım Paşa, kayınpederi Âlî Paşa gibi sadârete yükselmek istiyordu. Bu başkumandan vekilinin Çatalca hattındaki vagonundan boş şampanya şişelerini nasıl dışarıya fırlattığını, bu sırada 19 yaşında asker olarak Çatalca hattında bulunan babam, bana anlatmıştı. Askerin açlık ve hastalıktan (bilhassa kolera) kırıldığı Çatalca hattında böyle şeyler yapabilen bir başkumandanın durumu düşünülebilir.

İşte Tal'at, Enver ve Cemal Beyler gibi son derece zeki ve kurnaz İttihadçılar, bu başkumandana yaklaşmış ve elde etmişlerdir. Bu yaklaşmıya, sonra hâriciye nâzırı ve sadrâzam olan Prens Said Halim Paşa tavassut etmiş, Nâzım Paşa ile İttihad ve Terakki liderlerini, Yeniköy'deki azametli yalısında görüştürmüştür. İttihadçılar, Kâmil Paşa'nın savaş suçlusu olarak kendisini Dîvân-ı Harb'e vereceğine Nâzım Paşa'yı inandırmışlardır. Başkumandan Vekili, sadrâzam olması şartıyle, İttihadçılar'ı iktidara gelmek üzere desteklemek vaadinde bulunmuştur. Bunun üzerine Nâzım Paşa, Kurmay Albay Cemal Bey'i (Paşa) menzil müfettiş-i umûmîsi, Kurmay Yarbay Enver Bey'i (Paşa) de kolordu kurmay başkanı yapmıştır. En stratejik mevkılere, İttihadçı subaylar getirilmiştir. Nâzım Paşa, bir hükûmet toplantısında, Reşid Bey'le münakaşa ederken, Enver Bey'in ve diğer İttihadçı subayların artık siyâsetle uğraşmıyacaklarına dair kendisine söz verdiklerini söylemiştir. Bu sözün mahiyeti, birkaç gün geçmeden belli olmuştur.

81 yaşındaki Kâmil Paşa, Nâzım Paşa'dan kurtulmak için istifa etmek ve yeni bir kabine kurmak istedi. Fakat gerek Nâzım Paşa'dan çekindiği, gerekse İttihadçılar, yeni kabinenin kurulmasının pâdişah tarafından Kâmil Paşa'ya verilmiyeceği, Reşid Bey'e verileceği propagandasını yaptıkları için, Kâmil Paşa istifa fikrinden vazgeçti. Bütün bu işler, Balkan Savaşı'nın en acıklı günlerinde cereyan ediyordu. Nâzım Paşa, sadrâzamın muhalefetine rağmen, orduda bozgunculuk yaptıkları için tevkif edilen İttihadçılar'ı da serbest bıraktı.

Bu sırada İttihadçılar, Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgarlar'a bıraktığı üzerinde dehşetli bir propaganda kampanyasına giriştiler. Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgarlar'a bırakmak değil, bırakmamıya karar verdiği, bugün Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâbı Tarihi*'nde yayınladığı vesikalarla, kesin şekilde anlaşılmış bulunmaktadır.

23 ocak 1913 günü, kara, felâketli bir kıştı. Tarihî Istanbul, en acı günlerinden birini yaşıyordu. Bulgarlar, Edirne ve Çatalca önlerindeydi. Kurmay Yarbay, 31-32 yaşında bulunan Enver Bey, çeşitli eserlerde sayıları 8 ilâ 200 arasında gösterilen bir kalabalıkla, Bâb-ı Âlî önüne geldi. Anlaşılan, kalabalık gittikçe büyümüş ve 200 kişiye varmıştır. Reşid Bey'in hâtıralarında : «Cem'îyet-i beşerîyenin en müstekreh tortuları» olarak tavsif ettiği bu kalabalık, birtakım serserilerden müteşekkildi ve başlarında ancak birkaç İttihadçı subay bulunuyordu. Bâb-ı Âlî'yi muhafazayla görevli muhafız bölüğü, dâhiliye nâzırı Reşid Bey'in haberi olma-

dan, bir gün önce akşam üzeri, yerinden alınmıştı. Bu işi, hükûmetten, hattâ harbiye nâzırından gizli olarak, Kurmay Albay Cemal Bey'in verdiği bir emirle yaptırdığı tahmîn edilebilir.

Sâbıkalılardan müteşekkil çete, Bâb-ı Âlî'ye daldı. Sadâret seryâveri Nâfiz Bey'le harbiye ikinci yâveri Kıbrıslı Tevfik Bey adlı iki subaydan başka, 8 nöbetçi er, silâhlarına davrandıkları için, derhal şehîd edildi. İttihadçılar'dan da bir kişi öldü. Silâh sesleri üzerine, hükûmet toplantısına katılmak üzere Bâb-ı Âlî'ye gelmiş olan Nâzım Paşa, dışarı çıktı. Enver Bey'le karşılaştı : «Sen, dedi; siyâsetle uğraşmıyacağına dâir bana şahsî ve askerî nâmûsun üzerine söz vermemiş miydin? Bana verdiğin söz bu muydu? Pezevenkler, beni aldattınız!». Fazla konuşamadan, tek kurşun yiyerek öldü. Bu kurşunun Enver veya Yâkub Cemil tarafından atıldığı, bugüne kadar münakaşalı kalmıştır.

81 yaşındaki Kâmil Paşa, irâde-i senîye tebliği için gelen Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi Ali Fuad Bey (Türkgeldi) ile görüşüyordu. Tal'at ve Enver Beyler, sadrâzamın başına dikildiler. Kâmil Paşa, masanın başında, ayağa kalkmıya lüzum görmeden komitecilerle görüştü. Devletin, tarihi boyunca gördüğü en felâketli harb içinde bulunduğunu (ki bu söz aynıyle gerçekti), böyle bir darbeyle hükûmetten çekilmesinin felâketi arttıracağını söyledi. Ancak silâhla tehdîd edilmesi üzerine, istifayı bastı. Böylece Fransız, İngiliz, Yunan, Arab ve Fars dillerine, tarihe vukufuyla tanınmış, bütün Avrupa'da şöhret yapmış, oldukça muktedir bir devlet adamının siyâsî hayatı sona erdi.

Bu sırada Bâb-ı Âlî Baskını'nı duyan mahşerî bir kalabalık toplanmıştı. İttihadçılar'ın meşhur hatîbi Teğmen Ömer Nâci, nutuk çekiyordu. Enver Bey, Şeyhulislâm Cemâleddin Efendi'nin arabasına binerek saraya gitti. Bâb-ı Âlî'de kalan Tal'at Bey, kendi kendini «dâhiliye nâzır vekili» nasbederek, bu unvanla, valilere emirler gönderdi. Kâmil Paşa hükûmetinin Adalar'la Edirne'yi düşmana verdiği için «millet ve ordu» tarafından ıskat edildiğini bildirdi. Ne Edirne, ne Adalar, Kâmil Paşa tarafından düşmana asla verilmiş değildi. Az sonra, her ikisini de İttihadçılar, düşmana bırakacaklardır.

Enver Bey ise, hiçbir sıfatı olmadığı halde, Sultan Reşad'ı tehdid ederek, eski harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın harbiye nezâreti de uhdesinde bulunmak üzere sadârete, erkân-ı harbiye-i umûmiye reîsi İzzet Paşa'nın (müstakbel sadrâzam) ise Nâzım Paşa'nın yerine başkumandan vekilliğine tayini için irâde-i senîye

aldı. Bâb-ı Âlî'ye döndü ve bu husustaki irâde-i senîye'yi tebliğ etti. Sayısı on binleri bulan halka «pâdişahım çok yaşa!» diyerek içeriye girdi. Halk aynı nakaratı yeri ve göğü inleten bir şekilde tekrar ederken, Bâb-ı Âlî'de arkadaşı Tal'at Bey'le beraber ilk tedbirler üzerinde görüştü.

Sadrâzam Kâmil Paşa, Şeyhulislâm Cemâleddin Efendi, dâhiliye nâzırı olup İttihadçılar'ın şiddetle ürktükleri Ahmed Reşid (Rey) Bey, mâliye nâzırı Abdurrahmân Efendi tevkif edildi. Diğer nâzırlara dokunulmadı. Harbiye nâzırı Nâzım Paşa, zâten ölmüştü. Tevkif edilen dört kişi, Türkiye dışına çıkarıldı. Kâmil Paşa, birkaç ay sonra doğduğu Kıbrıs'ın Lefkoşe şehrinde öldü. 18 yıl meşîhatte bulunarak Osmanlı tarihinin en uzun müddet iktidarda kalan birkaç şeyhulislâmından biri olan Cemâleddin Efendi, 1921'de 72 yaşında Kahire'de öldü. Bu arada hâtıralarını yazdı. Bu sırada 43 yaşında olan Ahmed Reşid Bey, Avrupa'ya gitti. 1919'da Istanbul'a döndü; 1955'te 85 yaşında öldü.

Yeni sadrâzam ve harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa, o günün akşamı 8.30'da Bâb-ı Âlî'ye geldi. Birkaç İttihadçı, birkaç İttihadçı senpatizanı, birkaç da tarafsızdan müteşekkil kabinesini kurdu ve son yıllarda bulunup *Hayat* mecmuasında 1965 yılında yayınlanan hâtıralarından anlaşılacağı üzere, vaziyeti düzeltmek için ateşli bir çalışmıya girişti.

Londra Muâhedesi (30 Mayıs 1913)

Mahmud Şevket Paşa'nın sadâreti sırasında, yukarıda anlatıldığı gibi, Balkan Savaşı tamamen kaybedildi. Edirne, Yanya ve İşkodra, kahramanca bir savunmadan sonra düştü. Yeni hâriciye nâzırı İttihadçı Prens Said Halim Paşa, Büyük Devletler'in sulh tekliflerini kabûl etti. 30 mayıs 1913'te, Türkiye'nin tarih boyunca imza koyduğu en fecî anlaşmalardan biri olan Londra Muâhedesi imzalandı. Bu muâhede ile Türkiye, Edirne'yi Bulgaristan'a bıraktıysa da, az aşağıda anlatılacağı üzere, İkinci Balkan Savaşı patlayınca, geri aldı.

Balkan Savaşı'nı Türkiye, 4 küçük devlete, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan Krallıkları ile savaşı kazanınca krallık ilân eden Karadağ Prensliği'ne karşı yaptı ve kaybetti. Savaştan önce Türkiye, tâbi ülkelerle (Mısır, Sudan, Girit, Kıbrıs, Sisam, vs.) berâber 7.213.239 km² ve 55.189.000 nüfuslu idi (bu sırada kaybedilen Libya bu rakamlara dâhil değildir). Bunun 3.468.500 km² ve 16.466.000'ini Mısır ve Sudan teşkil ediyordu. Mısır, Sudan ve di-

ğer tâbi ülkeler dışında asıl Türkiye'nin nüfusu 38.019.000 idi. Balkan devletlerinin durumu şöyleydi: Bulgaristan 96.345 km², 4.338.000 nüfus, Yunanistan 64.859 km², 3.041.000 nüfus, Sırbistan 45.427 km², 3.000.000 nüfus, Karadağ 9.427 km², 274.000 nüfus, toplam 216.058 km², 10.854.000 nüfus. Aynı tarihte Türkiye'nin yalnız Avrupa toprakları ise (Girit hâriç) 176.300 km² ve 7.828.000 nüfuslu idi (Ege Adaları ve Istanbul'un Asya kısmı hâriç).

Savaş sonunda, Balkanlar'ın yukarıda gösterilen dengesi altüst oldu. Bu denge, Avrupa hesabına da bozuldu. Balkan Savaşı, bu bakımdan, bütün tarihçilere göre, Birinci Cihan Savaşı'nın gerçek öncüsü oldu. Londra Muâhedesi'ne kadar 7 ay, 22 gün sürmekle berâber, Türk bozgunu, ekimin son üç haftasında tamamen gerçekleşmiş, kasım ayı içerisinde kesinleşmişti.

2.500 yıllık Türk târîhinin en sayılı felâketlerinden biri olan Balkan Savaşı'nda Türkler, Anadolu'dan sonra ikinci anayurt hâline gelmiş olan Rumeli'ni bıraktılar. Bu Rumeli, 550 yıldır Türk yurdu idi. Birçok bölgede Türkler, ezici ekseriyet hâlindeydiler. Türkiye, hemen hemen bir Avrupa devleti olmak durumundan çıktı.

93 Harbi'nde görülen göç ve göçmen felâketının daha şiddetlisi, Balkan Harbi'nde cereyan etti. Yüzbinlerce Türk, herşeylerini bırakarak, eriye eriye Istanbul'a eriştiler ve Anadolu'ya dağıldılar. Balkanlılar'ın, bilhassa Bulgarlar'ın yaptıkları zulüm, tüyler ürpertici oldu. On binlerce sivil Türk, kadın, ihtiyar, çocuk ve bebekler dahil olmak üzere, her türlü işkencelerle doğrandı. Bulgar katliâmının dehşeti hakkında bir fikir edinmek için, sadece Ömer Seyfeddin'i ve Pierre Loti'yi okumak kâfidir.

Savaştan, galip Balkan devletçikleri şu kazançlarla çıktılar: Bulgaristan 25.257 km2 toprak ve 984.000 nüfus, Yunanistan 55.919 km2 toprak ve 1.859.000 nüfus, Sırbistan 41.873 km2 toprak ve 1.942.000 nüfus, Karadağ 5.590 km2 toprak ve 161.000 nüfus kazandı. Bulgaristan 121.602 km2 (5.322.000 nüfus), Yunanistan 120.060 km2 (4.400.000), Sırbistan 87.300 km2 (4.942.000), Karadağ 15.017 km2 (435.000) oldu. Ayrıca 25.734 km2 genişliğinde 800.000 nüfuslu bir Arnavutluk, Türkiye'den ayrıldı.

Bu rakamlar, İkinci Balkan Savaşı'ndan sonraki durumu gösterir. Gerçekte ilk savaşta Bulgaristan, çok daha fazla kazanç elde etmişti. Savaşın Müttefikler arasında en ağır yükünü taşımasına rağmen, İkinci Balkan Savaşı'ndan yenik çıkan Bulgaristan'-

ın en az kazanç elde etmesi, bu devletle Yunanistan ve bilhassa Sırbistan arasında, bugüne kadar, kapanması mümkin olmıyan bir düşmanlık yarattı.

Yunanistan, Arnavutluk'ta kalan küçük bir kuzey parçası müstesna Epir'i, Güney Makedonya'yı (Selânik vilâyeti), Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) vilâyetini aldı ve Girit'i de kesin şekilde ilhak etti. Bulgaristan, Batı Trakya'yı alıp Ege'ye çıktı ve Makedonya'nın küçük bir parçasına sahib oldu. Sırbistan, Kosova (Üsküb) ve Manastır vilâyetlerini, Yenipazar sancağını aldı.

Arnavut kavminin yarısı, yeni teşekkül eden müstakil prenslikte, yarısı Sırbistan'da kaldı (bugün de bu hal devam etmektedir). Şehzâde Burhâneddin Efendi'nin Arnavutluk tahtını reddetmesi üzerine, buraya küçük bir Alman hânedanından bir prens seçildi ki, % 70'i Müslüman olan bir ülkeye Hıristiyan bir hükümdar seçilmesindeki garabet de büyük oldu. Arnavutluk, Türkiye'nin İşkodra vilâyeti (İşkodra ve Draç sancaklarından müteşekkil) ile Yanya vilâyetinin Berat, Ergiri, Piruze sancakları (merkez sancağı Yunanistan'a bırakıldı), Manastır vilâyetinin Elbasan ve Görice sancaklarından (diğer 3 sancak Sırbistan'a bırakıldı) kuruldu. Bu şekilde, cem'an 7 sancak, Arnavutluk'a verilmiş oldu. Yanya'da, Yunanistan'da da, mühimce bir Arnavut nüfusu kaldı.

Türkiye, Balkan Savaşı ile şu toprakları kaybetti («vilâyet»in «eyalet», «sancak» kelimesinin de bugünki «vilâyet = il»e tekabül ettiğini hatırlıyabiliriz) :

Selânik Vilâyeti (14 kazâlı Selânik, 8 kazâlı Serez, 5 kazâlı Drama, tek kazâlı Taşoz sancaklarından müteşekkil) : 35.000 km2 ,1.415.000 nüfus. —Manastır Vilâyeti (6 kazâlı Manastır, 6 kazâlı Serfice, 4 kazâlı Debre, 4 kazâlı Görice, 3 kazâlı Elbasan sancakları) : 28.500 km2, 1.061.000 nüfus. —Kosova Vilâyeti (merkezi : Üsküb) (11 kazâlı Üsküb, 6 kazâlı Priştine, 5 kazâlı İpek, 4 kazâlı Prizrin, 4 kazâlı Senice, 2 kazâlı Taşlıca sancakları) : 32.900 km2, 1.726.000 nüfus. — İşkodra Vilâyeti (5 kazâlı İşkodra, 5 kazâlı Draç sancakları) : 10.800 km2, 368.000 nüfus. — Yanya Vilâyeti (7 kazâlı Yanya, 6 kazâlı Ergiri, 4 kazâlı Berat, 3 kazâlı Piruze sancakları) : 17.900 km2, 649.000 nüfus. — Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) Vilâyeti (6 kazâlı Rodos, 4 kazâlı Sakız, 3 kazâlı Midilli, 3 kazâlı Limni sancakları) : 9.690 km2, 415.000 nüfus. — Edirne Vilâyeti'nden 6 kazâlı Gümülcine ve 3 kazâlı Dedeağaç sancakları yani Batı Trakya : 26.100 km2, 524.000 nüfus. — Sisam adası : 833 km2, 80.000 nüfus. — Girit Adası : 8.379 km2, 344.000 nüfus (4 kazâlı Hanya merkez, 5 kazâlı Kandiye, 3 kazâlı Resmo, 4 kazâlı Laşid, 3 kazâlı İsfakiya sancakları).

Toplam : 167.312 km2, 6.582.000 nüfus. Bugün bu topraklarda 12 milyondan fazla insan yaşamaktadır. Girit, hattâ Sisam, Balkan Savaşı çıkmasaydı da, kaybedilmiye mahkûmdu. Bu topraklarda, o zamanki nüfuslarıyle, Türkiye'nin şu mühim şehirleri bulunuyordu : Selânik 250.000, 50-100 bin nüfus arasında olan Serez, Manastır, İşkodra.

Türkiye, o zamanki teşkilâtına göre 158 kazâ (ilçe) ihtiva eden 33 sancağı (vilâyet=il) terkediyordu. Bu sûretle Selânik, Manastır, Kosova (Üsküb), İşkodra, Yanya, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları), Girit adlı 7 vilâyet (eyalet=umumî valilik) ve ilâveten Edirne Vilâyeti'nden 2 sancak ve Sisam adası, imparatorluktan kesin şekilde ayrılıyordu.

Sadrâzam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'ya Yapılan Sûikast ve İttihad ve Terakki'nin Kesin ve Açık Şekilde İktidara Gelmesi (11 Haziran 1913)

Mahmud Şevket Paşa, hâtıralarında İttihadçılar için «beyinsiz adamlar» tâbirini kullanmakla berâber, kendisini iktîdâra getiren İttihad ve Terakki ile aynı paralelde bulunuyordu. Muhâlefet, örfî idarenin baskısı altındaydı. Muhalif olmak, vatan hâinliği ile müsavi tutuluyordu. Mahmud Şevket Paşa, bizzat hâtıralarında itiraf ettiği veçhile, padişahı bile baskı altına almış ve devlet sırlarının hükümdara bildirilmesini yasaklamıştı. Bu, dünyada görülmemiş tedbir, devlet başkanından devlet sırlarının saklanması, anayasaya aykırıydı. Fakat anayasa, Sultan Hamîd'in vaktiyle yaptığı gibi, bu defa da İttihad ve Terakki tarafından rafa kaldırılmıştı.

Tevkif edilen, azledilen, sürülen muhalefet, tabiatiyle yeraltı metodlarına saptı. Kâmil Paşa hükûmeti sulh yapacakken yeni kabinenin mütarekeyi bozup savaşı yeniden 4 ay uzatması ve bu müddet içinde Edirne, İşkodra ve Yanya'nın düşmesi, büyük memnûniyetsizlik uyandırmıştı. Edirne'yi vermemek için hükûmet darbesi yapıldığı iddia edildikten sonra Edirne'nin kesin şekilde Bulgaristan'a bırakılması, muhalefetin işlediği en büyük tema hâline geldi.

Orduda İttihadçı aleyhdarı «Halâskârlar» denen subaylar, hâlâ çoktu. Bilhassa eski dâhiliye nâzırı Ahmed Reşid Bey ve Prens Sabâhaddin Bey - Efendi tarafından destekleniyorlardı. Hattâ Çatalca'daki ordunun kumandanı olan Ahmed Abuk Paşa'ya çengel

atılmış ve başarı kazanılmıştı. Ancak Mahmud Şevket Paşa, aşağıda nakledileceği gibi öldürüldükten sonra, Ahmed Abuk Paşa, Istanbul'u işgale cesâret edemedi ve sadrâzama yapılan sûikasdin muhalefet için hiçbir kârı olmadı.

Muhalefetin sadâret için adayı, 81 yaşındaki Kâmil Paşa, olamazsa Sabâhaddin Bey-Efendi idi. Kâmil Paşa, bu sırada Istanbul'a geldiyse de, gene Türkiye'den çıkarıldı. Sabâhaddin Bey pusudaydı. Sadârete geçerse, Osmanlı tarihinde, bu makama yükselen ilk sultan-zâde olacaktı.

Suikast, Istanbul muhâfızı Kurmay Albay Cemal Bey (Büyük Cemal Paşa) tarafından önceden haber alınmıştı. İttihad ve Terakki, suikasdi önlemek için tedbir almadı. İşi oluruna bırakmıya karar verdi. Bu sûretle, son zamanlarda partinin pek çok arzûsuna karşı gelmiş olan Mahmud Şevket Paşa'dan kurtulacaktı. Meşrutiyet'in ilân edildiği 5 yıldan beri İttihad ve Terakki, içlerinde sadrâzam olacak adam bulunmadığı için, daima baskı yoluyla ve dolayısıyle hükûmete hâkim olmuştu. Artık doğrudan doğruya iktidara gelmek istiyorlardı.

11 haziran 1913 sabah Mahmud Şevket Paşa, şimdi Üniversite Merkez Binası olan Harbiye Nezâreti'nden çıktı. Otomobille, hükûmet toplantısına başkanlık etmek üzere Bâb-ı Âlî'ye geliyordu. Divanyolu'nda otomobili, bir cenazeye rastlayıp durdu. Burada bir otomobil içinde bekliyen 8 suikastçi, tabanca ile ateşe başladılar. 5 kurşun yiyen Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı, bir saat sonra öldü. Sadâret 2. yâveri İbrahim Bey de aynı âkıbete uğradı. Ertesi gün Sadrâzam ve yâveri, büyük törenle Hürriyet-i Ebedîye tepesindeki anıt-kabire gömüldüler.

Sultan Hamîd'in yakın adamlarından olduğu halde, 31 Mart Vak'ası'nda eski efendisi hükümdara çok haksız davranan Mahmud Şevket Paşa, pekçok kusur ve hatâsına rağmen, Doğu ve Batı dillerine vâkıf, kültürlü bir kurmaydı. Zeki ve çok çalışkandı. Yıkıma doğru giden imparatorluğun dizginlerini tutabilmek için, kısa sadâreti içinde cidden büyük gayret gösterdi. Ancak selefi Kâmil Paşa'dan daha başarılı olmadı. Sadâretinin sonlarında, İttihadçılar'ın baskısından tamamen usanmış durumdaydı. Böyle bir sûikasdle siyâset sahnesinden çekilmesi, Türkiye için tâlihsizlik oldu. O iktidarda kalsaydı, imparatorluğun çılgınca Birinci Dünya Savaşı'na atılması ve düşman sürülerinin Ankara önlerine kadar gelmesi ihtimali ortadan kalkardı.

Böyle bir fırsatı bekliyen İttihad ve Terakki, suikastten ha-

berleri bile olmıyan 350 muhalifi yakalayıp Sinop kalesine gönderdi. 29 kişi îdâma ve birçok şahıs ağır cezalara mahkûm oldu. Prens Sabâhaddin Bey-Efendi, Reşid Bey, Sultan Hamid'in Stockholm elçisi Şerif Paşa, eski milletvekillerinden Gümülcineli İsmail Bey, Yarbay Zeki Bey, Avrupa'ya kaçtıkları için gıyâben îdam hükmü yediler. Türkiye'deki bütün mallarına el konuldu.

Beyazıt Meydanı'nda asılan şahısların en mühimmi, Dâmâd Sâlih Paşa idi. Sadrâzam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu olan bu vezir, Sultan Reşad'ın yeğeni Münîre Sultan'la evliydi. Suikastle doğrudan doğruya hiçbir ilgisi tesbit edilemedi. Ancak İttihad ve Terakki, hânedanın da gözünü korkutmak için, onun asılması hakkında ısrar etti. Bütün şehzâde ve sultanların tavassutuna rağmen Sultan Reşad, anayasanın kendisine açıkça tanıdığı af yetkisini kullanmıya cesâret edemedi. Tal'at Bey, saraya giderek, paşanın asılması lüzumunu söyledi. Fransa, Paşa'nın îdâmının Tunus'ta çok fena tesirler yapacağını ve halîfenin otoritesini zedeliyeceğini bildirdi. İttihadçılar, bu yabancı müdahaleye de kulak asmadılar. Paşa, asıldı. Münîre Sultan, bir daha asla amcası Sultan Reşad'la görüşmedi. Sâlih Paşa'nın kardeşleri Tâhir ve Mehmed Hayreddin Beyler, Istanbul'dan çıkarılarak Tunus'a sürüldü.

İttihad ve Terakki, bundan sonra, partiye sadakatinden şüphelendiği bütün memurları ve subayları azletti. Bir tarihçimiz bu olayı, Fransız İhtilâli'nin meşhur *Loi des Suspects*'sine (Şüpheliler Kanunu) benzetmektedir.

Türkiye'de yeni bir devir başladı. Devamlı örfî idare ve sansürle, muhalefete nefes aldırılmadı. Bu derece bunaltılan muhalefet, İttihad ve Terakki düşünce Mütâreke'de, vatan hâinliğine pek yaklaşan bir tutuma doğru kayacaktır. Siyasî suçlular için dar ağaçları hiçbir zaman eksik olmadı. İttihadçılar, Sultan Reşad'ın Hüseyin Hilmi Paşa'yı istemesine rağmen, Prens Said Halim Paşa'yı sadrâzam yaptırdılar. Mahmud Şevket Paşa kabinesinde hâriciye nâzırı olan bu İttihadçı milyarder Mısırlı prens, bu nezâreti de muhâfaza etti. Ancak gerçek iktidar, Tal'at - Enver - Cemal üçlüsüne geçti. Bunların en yaşlı, tecrübeli, bilgili ve akıllısı olan Cemal'in en az nüfuzu vardı. Nitekim Cihan Harbi patlayınca kendisine mutlak salâhiyetle Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve Arabistan'ın idaresi verildi. İmparatorluk, askerî işlerde Enver'in, sivil mes'elelerde Tal'at'ın diktatörlüğü altına girdi.

İkinci Balkan Harbi'nin Çıkması (29 Haziran 1913)

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden 18 gün sonra İkinci Balkan Harbi çıktı. Yunanistan ve Sırbistan'ın zararına bütün Makedonya'yı almak istiyen Bulgaristan'ın açgözlülüğü Türk mirasının paylaşılmasında, Çar'ın hakemliğine rağmen, 4 Müttefik'in uyuşamaması, savaşa katılmıyan beşinci ve en mühim Balkan devletinin, Romanya'nın da toprak tâvizi isteğinde bulunması, İkinci Balkan Harbi'nin başlıca sebepleridir.

Romanya'ya taleb ettiği arazi şeridini vermek istemiyen Bulgaristan, önce Yunanistan'la Sırbistan'ı bir yıldırım harbiyle tasfiye edip Romanya'ya dönmek istedi. 29 haziranda, harb ilân etmeksizin, Yunan ve Sırp ordularına karşı taarruza geçti. Ancak Tuna boyunu, kuzeyi açıkta bıraktığı için, Romenler, Bulgar topraklarına daldılar. Sofya yolu, Romenler'e açıldı.

Karadağ da Bulgaristan'a harb ilân etti. Edirne'yi geri almak için Türkiye de Edirne üzerine yürüdü. Bu sûretle Bulgaristan, 5 devlet, Türkiye, Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ karşısında tek başına kaldı.

10 temmuzda Romanya, 18 temmuzda Türkiye de harb harekâtına giriştikten sonra Bulgaristan, yıkıma doğru gitti. 21 temmuzda bir Türk birliği, Bulgarlar'ın tamamen boşalttıkları Edirne'ye tek kurşun atmadan girdi. Kurmay Yarbay Enver Bey, Türk birliğinin başında bulundu. Batı Trakya'yı teşkil eden Edirne Vilâyeti'nin eski iki sancağı da Bulgarlar tarafından boşaltılmıştı. Türkler, Batı Trakya'da, çok ezici bir nüfus üstünlüğüne sahiptiler. Yüzbaşı Süleyman Askerî Bey, Batı Trakya'yı işgal etti. Fakat 2 ay sonra Büyük Devletler'in zoruyla Türkiye, bu toprakları Bulgaristan'a bırakmıya mecbur oldu (1918'de Yunanistan'a geçecektir). 3 ay, 26 günlük feci bir Bulgar işgalinden kurtulan Edirne, Türkiye'de kaldı. Meriç'in batı kıyısındaki Dimetoka kazâsı da Türkiye'ye bırakılmıştı. Bu kazâ 1915'te, müttefik sıfatiyle Cihan Harbi'ne girmesi mukabilinde Bulgaristan'a terkedilmiştir (şimdi Yunanistan'da).

10 ağustos 1913 Bükreş Muâhedesi, 42 gün süren ve Bulgaristan'ın ilk Balkan Harbi'ndeki fütûhâtının büyük kısmını eski müttefiklerine bırakmasıyle neticelenen İkinci Balkan Savaşı'na son verdi. Bulgaristan, Güney Dobruca'yı (Silistre) Romanya'ya verdi (bugün gene Bulgaristan'dadır). Dimetoka kazâsı dışında Batı Trakya'yı teskil eden Gümülcine ve Dedeağaç sancakları ile

Kırcaali kazâsı ve Makedonya'nın küçücük bir parçası, Bulgaristan'da kaldı. Romanya'ya verdiği 7.696 km2 arazi de çıkarılırsa, elde ettiği fütûhat, ağır zayiâtını ve büyük fedakârlıklarını karşılamıyordu. Bu yüzden Rusya'ya tamamen düşman oldu ve Avusturya-Macaristan'a yanaştı. Yunanistan ve bilhassa Sırbistan'la hesaplaşabilmek için, Türkiye ile de münâsebetlerini düzeltmek çabasına girişti.

29 eylûl 1913'te Türkiye ile Bulgaristan arasında Istanbul Muâhedesi, 14 kasım 1913'te Türkiye ile Yunanistan arasında Atina Muâhedesi, 14 mart 1914'te Türkiye ile artık sınırdaşı olmıyan Sırbistan arasında Istanbul Muâhedesi imza edilerek kesin sulh yapıldı.

Bâb-ı Âlî, Ege Asya Adaları'nı Yunanistan'a vermiye asla yanaşmadığı için bu iş, Büyük Devletler'in hakemliğine bırakılmıştı. Anadolu'ya yapışık gibi olan ve Anadolu'nun birer parçasını teşkil eden, Asya kıt'asında kalan bu adalar, Büyük Devletler tarafından, 16 aralık 1913'te Yunanistan'a bırakıldı. Yalnız Çanakkale Boğazı'nın sağ ve sol tarafında, Avrupa kıt'asında kalan İmroz ile Asya kıt'asında kalan Bozcaada ve Antalya'nın Kaş kasabasının karşısındaki Meis adacığı, Türkiye'ye verildi. Çanakkale Boğazı'nın karşısında bulunan Limni bile Yunanistan'a bırakıldı. Ancak bu adalarda Yunanistan asker bulunduramıyacak ve tahkimat yapamıyacaktı. Bu sûretle başta Midilli, Sakız, Limni, Sisam, Nikarya olmak üzere Adalar, Yunanistan'a geçti. Büyük Devletler'in bu haksız ve Türkiye'yi tehdid eder mahiyetteki kararı, devleti, Birinci Cihan Harbi'ne sürükliyen sebeplerden birisidir. Zîrâ Türkiye'de iktidar ve muhalefetten hiç kimse bu kararın hakkaniyete uygun olduğunu kabûl etmedi.

İtalya, Ouchy Muâhedesi ile, Rodos ve Oniki Ada'yı iade etmeyi kararlaştırmıştı. Ancak diğer Ege Asya Adaları, Yunanistan'a bırakılınca, İtalya da bu adaların iadesini geciktirdikçe geciktirdi ve sonunda I. Cihan Harbi çıktı. Sonra da artık Rodos ve Oniki Ada, İtalya'da kaldı. 1944'te Almanlar, işgal ettikleri ve artık İtalya'nın elinde tutmasına imkân kalmıyan Rodos ve Oniki Ada'yı gerçek sahipleri olan Türkler'e bırakmak istediler. Ankara, bu adaları işgal etmeyi kabûl etmedi ve savaş bitince Müttefikler tarafından, Yunanistan'a verildi. Yunanistan'ın, batıdan Türkiye'yi çenber içine alması tamamlandı.

Birinci Cihan Harbine Takaddüm Eden Aylarda Türkiye'nin Durumu

Avrupa'nın mağlûblara karşı, hele bu mağlûb Türkiye olursa, merhametsiz ve haksız olduğunu İttihad ve Terakki, pek felâketli olaylardan sonra tamâmen kavramıştı. Eski siyâsetini temelinden değiştirdi. Sultan Hamîd aleyhindeki neşriyat yasaklandı. «Hâkaan-ı Sâbık»tan daha saygılı bir dille bahsedilmiye başlandı. Enver ve Tal'at, II. Abdülhamîd'i takdîr eder göründüler. Halk, Sultan Hamîd devrindeki huzur ve refâhın hasretini çekmiye başladı.

Tamamen hükûmete yerleşen İttihad ve Terakki, maddî ve mânevî olarak imparatorluğu kalkındırmak için büyük bir çalışmıya girişti. 5 yıl içinde iflâs eden «İttihâd-ı Anâsır» siyâseti bırakıldı. İslâmcı ve Türkçü bir siyâset ele alındı. Zıyâ Gökalp, bu fikirlerin sözcülüğünü yaptı. Millî şuûrun teşekkülüne ehemmiyet verildi. Ordunun siyâsete karışmasındaki felâket görülüp takdir edildiyse de, önlenemedi. Yenilik getiren birçok kanun yayınlandı. Demiryolu yapılmasına ehemmiyet verildi. Dış Türkler'le sıkı ilişkiler kuruldu. Madem ki, Türkler'e Avrupa'da hayat hakkı yoktu, Asya'da Türkler'le meskûn uçsuz bucaksız ülkelerle igilenmek, millî bir hak sayıldı.

Ordunun ve donanmanın yenilenmesi ve kuvvetlenmesi, hazırlanması için, ciddî ve başarılı şekilde büyük gayret sarfedildi. Bilhassa Enver, kuvvetli bir ordu için pekçok çalıştı. Bir sene sonra Çanakkale ve Sarıkamış'ta eriyip eski hâline dönecek olan kudretli bir ordu vücude geldi.

Ordu ıslahatı için Alman askerî mütehassısları çağırıldı. 14 aralık 1913'te, «Alman Hey'et-i Askeriyye-i Islaahiyyesi» Istanbul'a geldi. Mahmud Şevket Paşa'nın teşebbüsü, Istanbul büyükelçisi Baron von Wangenheim'in tavassutu ve II. Wilhelm'in muvafakatiyle girişilen bu iş, Avrupa'da Almanya'ya karşı olan devletlerin büyük memnuniyetsizliğine rağmen gerçekleşti.

71 subaydan müteşekkil «Alman Hey'et-i Askerîye-i Islaahîyesi», General Liman von Sanders'in kumandasındaydı. Osmanlı devleti, evvelce Sultan Hamîd'in Golç Paşa'ya yaptığı gibi bu zâta «mareşal=müşir» rütbesi verdi. Donanmanın ıslahı için İngiltere'den Amiral Limpus Paşa ve jandarma için de Fransa'dan Baumann Paşa getirtildi.

3 ocak 1914'te Kurmay Yarbay Enver Bey, birden mîrlivâ (tümgeneral) rütbesine yükseltilerek harbiye nâzırı oldu. 32,5 ya-

şında bulunan Enver Paşa, bu esnada Şehzâde Süleyman Efendi'nin kızı Nâciye Sultan'la evlenerek «Dâmâd» olmuştu. Bu sırada Enver'in babası Ahmed Efendi'ye de, askerî rütbelerden yarbaylığa tekabül eden en aşağı derecede sivil paşalık verilmiş, «Ahmed Paşa» yapılmıştı. Enver Paşa, 21 ekim 1914'te de «Başkumandan Vekili» unvânını alarak bütün orduya hâkim oldu. Bahriye nâzırı sıfatıyle Mîrlivâ Büyük Cemal Paşa'nın nüfuzu, Enver'inkinden azdı. Enver ve Cemal'in bu sırada eski tensikat yetişmiyormuş gibi 1.200 subayı daha emekliye sevketmeleri, bu tecrübeli kumandanlardan orduyu mahrum etti. Bu tecrübe eksikliği, bütün Birinci Cihan Harbi boyunca pek acı şekilde hissedildi. Böylece Enver ve Cemal, kıdemli subayların baskısından kurtuldular. Fakat devlet zarar gördü. Bununla berâber bu iki paşanın ordunun az zamanda güçlendirilmesi ve Balkan felâketinin silâhlı kuvvetlerde açtığı büyük yaranın kapatılması bakımından büyük kizmetleri oldu.

9 eylûl 1914'te Bâb-ı Âlî, 1 ekimden itibaren yürürlüğe girmek üzere, bütün kapitülasyonları ilga etti. Savaş içinde bulunan Büyük Devletler, îtirâz edemediler (Türkiye henüz savaşa katılmamıştı). Gene de en sert tenkid, Türkiye'nin müttefikı olan Almanya'dan geldi. Bu sûretle Türkiye imparatorluğunda kapitülasyonlar, Japonya imparatorluğundan 14 yıl sonra ortadan kalktı (Japonya'da 1900 yılında ilga edilmistir).

III

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI (1914 - 1918) — MÜTAREKE (1918 - 1922)

Birinci Dünya Savaşı Başında Büyük Devletlerin Karşılıklı Durumları

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'ün son günlerinde dünyadaki büyük devletler, ehemmiyet sıralarına göre İngiltere, Almanya, Birleşik Amerika, Fransa, Rusya, Japonya, Avusturya, İtalya, Türkiye ve Çin idi. İngiltere'nin nüfusu 1900 ile 1915 arasında - bütün sömürgeleriyle beraber - 382 milyondan 461 milyona, Almanya'nınki 66 milyondan 79 milyona, Birleşik Amerika'nınki 86 milyondan 111 milyona, Fransa'nınki 76 milyondan 84 milyona, Rusya'nınki 133 milyondan 181 milyona, Japonya'nınki 56 milyondan 78 milyona, Avusturya'nınki 45 milyondan 52 milyona, İtalya'nınki 33 milyondan 38 milyona, Türkiye'ninki 57 milyondan 29 milyona (Mısır ilk rakamda dâhil, ikincide hâriçtir), Çin'inki 384 milyondan 398 milyona geçmişti.

Dünya nüfusu 1900'de 1.491.000.000 tahmin edilirken, 1915'te 1.782.000.000'a yükselmişti. 1900'de büyük devletler 1.282.000.000 nüfusu, diğer devletler 209.000.000'u aralarında paylaşıyorlardı. 1915'te bu nisbet, 1.411.000.000 ile 371.000.000 olmuştu.

Nüfusu milyonu geçen şehirlerin sayısı 1900'de 17 iken 1915'te 25, yarım milyonla bir milyon arasındakiler 30 iken 50, yüz binle yarım milyon arasındakiler de 241 iken 377 olmuştu. 1900'de dünyada nüfusu yüz bini geçen 288 şehir vardı. 1915'te bu rakam 402'ye yükselmişti. Amerika şehirlerindeki nüfus artışı, Avrupa şehirlerindekini geçmişti.

1915'te İngiltere'de —sömürgeler dâhil— yüz binin üzerinde nüfuslu şehir sayısı 90, Birleşik Amerika'da 59, Rusya'da 39, Almanya'da 37, Çin'de 26, Fransa'da 22, Japonya'da 16, İtalya'da 15, Türkiye'de 13, Avusturya'da 11, İspanya'da 10, Holanda'da 10, Brezilya'da 6, geri kalan diğer bütün devletlerde 48 idi.

1900'de dünyanın 12. şehri olan Istanbul, 1915'te 14.'lüğe düş-

müştü : Londra 7,3, New York 7,1, Paris 4,6, Berlin 3,8, Essen (Büyük Essen) 3,3, Chicago 2,5, Viyana 2,2, Petrograd (Leningrad, eski Petersburg) 2,1, Tokyo 2,1, Philadelphia 2, Buenos Ayres 1,8 Glasgow 1,5, Istanbul 1,4, Hamburg 1,4, Osaka 1,4, Birmingham 1,4, Manchester 1,4, Liverpool 1,4, Boston 1,3, Hankeu 1,3, Kalküta 1,3, Rio 1,1, Bombay 1, Şanghay 1 milyon nüfusu barındıran dev şehirlerdi. Peşte'nin nüfusu da milyona erişmek üzereydi.

1915'te Türkiye'nin Istanbul'dan sonra gelen büyük şehirlerinin nüfusları şöyleydi : İzmir 400.000, Şam 300.000, Haleb 240.000, Beyrut 168.000, Bağdad 156.000, Erzurum 144.000, Edirne 135.000, Afyon 114.000, Manisa 108.000, Kudüs 101.000, Bursa 100.000, Musul 100.000. Şu şehirlerde nüfus 50-100 bin arasındaydı : Aydın, Konya, Adana, Ankara, Kayseri, Sıvas, Trabzon, Malatya, Van, Diyarbekir, Urfa, Ayntab, Maraş, Humus, Hamâ, Yafa, Kerkük, Kerbelâ, Basra, San'â, Hudeyde, Mekke, Medîne.

Cihan Harbi başlarken Almanya'nın kudreti, İngiltere'ninkine çok yaklaşmıştı. Münakaşasız şekilde dünyanın birinci kara kuvvetine sahip olan Almanlar, İngiltere'ninkinden sonra gelen bir donanmaya, İngiltere'yi hafifçe geçmiye başlıyan bir sanayie sahiptiler. Muntazam bir kara ordusu olmıyan Birleşik Amerika-nın sanayi ve istihsal gücüyse, Ingiltere'yi çoktan geçmişti. Fransa, dünyanın ikinci kara ordusuna ve İngiltere'den sonra ikinci sömürge imparatorluğuna sahipti. Ancak Almanya'nın gücüyle arasındaki mesafe, tehlikeli şekilde açılmıştı. 1905'te Japonya'ya yenilen, parlamentarizmi kabûl etmemek sûretiyle meşrutiyet ilân etmiye mecbur olan Rusya İmparatorluğu, dünyanın üçüncü kara ordusuna sahipti. Sanayi ve kapitalizmde henüz Amerika, Almanya, İngiltere ve Fransa'yı çok geriden tâkıyb ediyordu. Batılı devletler, Rusya'da milyarlar tutarında yatırımlar yapmışlardı. Dış borçlar, halkın hayat şartlarının çok düşük olması, Rusya'nın büyük zaaflarıydı. Ruslar, Rus imparatorluğu nüfusunun yarısından daha azdılar. Japonya, büyük bir hamle yapmış, Uzak Doğu'da Rusya'yı durdurmuş, Çin'e müdâhaleye başlamış, çok kudretli bir donanma ve ticaret filosu kurmuştu. Avusturya - Macaristan, sıkı sıkıya Almanya'nın dış siyâsetine sarılmıştı. İtalya, sömürge edinmeye çalışıyordu. Çin, Batı ve Japon emperyalizminin korkunç baskısı altındaydı. Son yıllarda binlerce yıllık imparatorluk rejimi ilga edilmiş, sözde cumhuriyet başlamıştı.

1900 ile 1915 arasında en büyük fark, Türkiye'de görülüyordu. 1908-1914 arasındaki 6 yılda Türkiye İmparatorluğu, yarı yarıya denebilecek şekilde dağılmıştı. Bulgaristan (Doğu Rumeli dâhil),

Mısır ve Sudan, Bosna-Hersek, Kıbrıs, Girit, Sisam, Arabistan'da bazı yerler gibi, tâbiiyet yoluyla imparatorluğa bağlı yerlerin, Türkiye ile ilgileri tamamen kesilmişti. Son olarak, Türkiye, Cihan Savaşı'na girince İngiltere, Mısır, Sudan ve Kıbrıs'ı ilhak etmişti. Gene bu yıllarda Türkiye doğrudan doğruya idaresi altında bulunan Libya'yı, Arnavutluk'u, Kosova'yı, Yenipazar sancağını, Epir'i, Makedonya'yı, Batı Trakya'yı, Doğu Ege Adaları'nı kaybetmişti. Böylece Cihan Savaşı başlangıcında İmparatorluk, Kars ve Artvin dışında bugünki Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, İsrâil, Ürdün, Hicaz ve Yemen'den ibaret kalmıştı; Arabistan'ın diğer bâzı ülkelerinde de az çok nüfûzu vardı. Adriyatik'ten çekilen Türkiye, gene de Basra Körfezi, Kızıldeniz, Doğu Akdeniz kıyılarını korumaktaydı.

Birinci Cihan Harbi Hakkında Bazı Düşünceler

O devir Türk basınında «Harb-i Umûmî» denen Birinci Dünya Savaşı, o âna kadar cihan tarihinin benzerini görmediği genişlikte bir savaştır. Savaşın menşe'leri pek eski ve pek girifttir. Almanya'nın denizlerde ve sömürgelerde İngiltere ile rekabete kalkışması, böyle bir şeye tahammül edemiyecek yapıda olan geleneksel Britanya siyâsetinin ne bahasına olursa olsun Almanya'yı ezmek istemesi, Birinci Cihan Savaşı'nın başlıca sebeplerinden biridir. Fransız-Alman rekabeti, Fransa'nın Alsace-Lorraine'i 40 yıldır unutamaması, gittikçe devleşen Almanya karşısında kara Avrupa'sında ikinci dereceye düşmesi de, mühim sebepler arasındadır.

Rusya'nın Uzak Doğu'da Japonya tarafından durdurulmasından sonra yeniden Balkan siyâsetine sarılması, Bağazlar'ı ele geçirmek için zemin hazırlamak istemesi, durmadan küçük Balkan devletlerini Türkiye ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarına karşı kışkırtması, mes'elenin doğu cephesini açıklar. Nitekim Avrupa siyâsî çevrelerinde Balkan Savaşı, dünya savaşının gerçek öncüsü olarak telâkki edilmiştir.

Bir yandan Almanya-Avusturya-İtalya'nın, öbür yandan İngiltere-Fransa-Rusya'nın birbirlerine karşı gruplaşmaları zaten dünyayı şüpheli bir geleceğe doğru itiyordu. Avusturya-Macaristan Velîahdi'nin Bosnasarayı'nda bir Sırp tedhişçisi tarafından öldürülmesi bu imparatorluğun Sırbistan'a, onu koruyan Rusya'nın da Avusturya-Macaristan'a savaş açmasıyle sonuçlandı. Böylece, bir cihan savaşı için ortam teşekkül etti. Avusturya'nın müttefikı

olan ve Slav'lığın Cermen'liği ezmesine müsaade etmemesi tabii bulunan Almanya, Rusya'ya; Rusya'nın müttefikı olan ve bu devleti yenen bir Almanya'nın Avrupa'da hâkimiyet kuracağından korkan Fransa, Almanya'ya savaş açtı. Belçika'nın tarafsızlığını ve bütünlüğünü garantilemiş, esasen Fransa ile Rusya'nın müttefikı ve Almanya'nın düşmanı İngiltere de Almanya ve Avusturya'ya harb ilân etti. İngiltere'nin kıt'a savaşındaki rolünü küçümsiyen Almanya, yıllardan beri savaş planını Rusya ve Fransa'yı yıldırım harbiyle ezmek üzere hazırlamıştı. Bunun için kuzeyden Belçika'yı çiğniyerek Fransa'ya girmek îcâb ediyordu. Böylece Belçika ve Lüksemburg da, daha savaşın ilk günlerinde Merkezî İmparatorluklar'ın karşısında ve Müttefikler'in yanında yer aldı. Karadağ da, soydaşı Sırbistan'ı yalnız bırakmadı. Bütün bunlara rağmen Almanya ve Avusturya, Birleşik Amerika savaşa katılmasaydı yenilmezlerdi. Hele İngiltere işe karışmasaydı, yahut İtalya, müttefîkleri Almanya ve Avusturya'ya ihanet edip Müttefikler yanında savaşa girmeseydi, Almanya ve Avusturya'nın zaferi kesin olurdu. Ancak İngiltere savaşa girdikten ve İtalya, Almanya - Avusturya yanında savaşa katılacağına tarafsızlığını ilân edip niyetini belli ettikten sonra, Almanya-Avusturya için zafer şansı kalmamıştı. Ancak zararsız veya az zararlı bir netice tahmin edilebilirdi. Fakat aşağıda anılacak Marne başarısızlığından sonra, bu netîce bile tehlikeye girmiş ve Müttefikler'in harbi kazanacağı aşağı yukarı, daha savaşın başlangıcında anlaşılmıştı.

Hiçbir devlet, bu çapta bir savaşın yıllarca süreceğine ihtimal vermedi. Birkaç ayda biteceğini hesaplıyan askerî ve siyasî mütehassıslar az değildi. Türkiye'nin savaşa girip Rusya'nın boğulmasına ve sonunda yıkılmasına sebeb olması, İngiliz başbakanı Lloyd George'un dediği gibi, savaşı başlı başına iki yıl uzattı.

Dünya tarihinde ilk defa olarak bu savaş boyunca akıl almaz askerî kuvvetler karşı karşıya geldi. İttifak Devletleri (Merkezî İmparatorluklar) : Almanya 40 kolordu (109 tümen + 11 süvari tümeni), Avusturya - Macaristan 16 kolordu, Türkiye 63 tümen (9 ordu), Bulgaristan 15 tümen çıkardı. Bu kuvvetlerin karşısına, dengesiz şekilde şu İhtilâf Devletleri (Müttefikler) çıktı : Fransa 21 kolordu (83 tümen + 10 süvari tümeni), Rusya 37 kolordu ve ayrıca 19 süvari tümeni, İngiltere ve sömürgeleri 50 tümen, Birleşik Amerika 42 tümen, İtalya 45 tümen, Belçika 6 tümen, Sırbistan 19 tümen, Romanya 25 tümen, Karadağ 3 tümen, Yunanistan 10 tümen, Portekiz 5 tümen. Bu sûretle aşağı yukarı İttifak Devletleri'nin 246 tümeni, Îtilâf'ın 441 tümeni karşısında kaldı. Daha

anlaşılabilir bir hesapla, bu savaşta İtilâf devletlerinin 42,7 milyon askeri silâh altına aldıklarını, bunun karşısında İttifak Devletleri'nin 22,9 milyondan fazla asker çıkaramadıklarını söylemek yeter. Aşağı yukarı her İttifak askeri, iki İtilâf askeriyle vuruşmaya mecbur kalmıştır. Japonya, Avrupa kara savaşına katılmamış, ancak büyük donanması ile deniz harekâtına girişmiştir.

Aşağıda verilen tablolardan, daha iyi bir fikir edinmek mümkindir :

I. Devletlerin — bütün sömürgeler dâhil — 1915 nüfusları :

İttifak Devletleri :	
Almanya	79.000.000
Av. - Macaristan	55.000.000
Türkiye	29.000.000
Bulgaristan	5.300.000
	168.300.000

İtilâf Devletleri :	
İngiltere	461.000.000
Rusya	181.000.000
A. B. D.	111.000.000
Fransa	84.000.000
Japonya	78.000.000
İtalya	38.000.000
Belçika	16.000.000
Portekiz	15.000.000
Romanya	8.000.000
Sırbistan	5.000.000
Yunanistan	5.000.000
Karadağ	435.000
	1.002.435.000

Savaşa giren iki taraf devletlerinin nüfus toplamı 1.170.735.000'i bulmaktadır. Merkezî İmparatorluklar'a harb ilân eden, fakat fiiilen savaşa katılmıyan sürüyle devlet bu tablolarda bahis mevzuu edilmemiştir. Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan ve daha birçok ülke, İngiltere'nin; Fas, Cezâyir ve daha bir çok sömürge de, Fransa'nın nüfuslarına dâhildir.

II. Silâh altına alınan asker mikdarı :

İttifak Devletleri :

Almanya	11.000.000
Av. - Macaristan	7.800.000
Türkiye	2.900.000
Bulgaristan	1.200.000
	22.900.000

İtilâf Devletleri :

Rusya	12.000.000
İngiltere	8.900.000
Fransa	8.400.000
İtalya	5.600.000
A. B. D.	4.750.000
Japonya	800.000
Sırbistan	800.000
Romanya	750.000
Belçika	300.000
Yunanistan	250.000
Portekiz	100.000
Karadağ	50.000
	42.700.000

İki taraftan cem'an 65.600.000 askerin savaşa katıldığı anlaşılmaktadır.

III. Orduların umumî zâyiatı ve ölenler (ilk sütundaki rakamlar umumî zâyiatı, ikinci sütundakiler bu zâyiat içinde dâhil olan ölüleri göstermektedir) :

Almanya	7.300.000	1.950.000
Av. - Macaristan	7.000.000	1.200.000
Türkiye	1.050.000	400.000
Bulgaristan	270.000	90.000
	15.620.000	3.640.000

Rusya	9.150.000	1.700.000
Fransa	6.300.000	1.390.000
İngiltere	3.190.000	910.000
İtalya	2.350.000	650.000
Sırbistan	740.000	450.000
Romanya	540.000	340.000
A. B. D.	320.000	120.000
Belçika	180.000	100.000
Portekiz	40.000	10.000
Yunanistan	30.000	10.000
Karadağ	20:000	3.000
Japonya	1.000	300
	22.861.000	5.683.300
İki tarafın umumî toplamı :	38.481.000	9.323.000

Yukarıdaki rakamlara sivil halktan zayiata uğrıyanlar dahil değildir. Yalnız sivil halktan —başta açlık ve salgın hastalık olmak üzere— çeşitli sebeplerden ölenlerin 10 milyonu geçtiği hesaplanmaktadır.

Muazzam düşman kuvvetlerine karşı Almanya, büyük bir güç gösterdi. Pek iyi yetiştirilmiş, silâhlandırılmış, son derece iyi ikmal edilen kuvvetli tümenleriyle, çok üstün düşman kuvvetlerine karşı doğu ve batı cephelerinde savaştı. Dünyanın kesin şekilde en güçlü askerî devleti olan Almanya'nın savaşın ilk aylarında genelkurmay başkanı (fiilen başkumandan) Orgeneral von Moltke idi. Sonra yerine Orgeneral (Türk mareşali) Von Falkenhayn getirildi. Ağustos 1916'da o da değiştirildi. Mareşal von Hindenburg genelkurmay başkanı, Orgeneral Lüdendorff da yardımcısı oldu.

V. Fransız Ordusu'nu tamamen bozan Almanlar, Paris yolunu tutmakta gecikmediler. Lüksemburg, Belçika ve Kuzey Fransa işgal edildi. Bu yıldırım savaşı, Fransız ve İngilizler'in yıllardan beri hazırladıkları savaş planlarını tatbika fırsat vermedi. Üstünlük Almanlar'ın eline geçti. Fransız - İngiliz - Belçika kuvvetleri, panik hâlinde kaçıyorlardı.

6-12 eylûlde (1914) Marne ırmağı üzerinde yapılan kanlı çarpışmalar, Paris'e 30-40 kilometre kala Almanlar'ı durdurdu. Bu da, Fransa'nın yıldırım savaşıyle bertaraf edilmesi planını suya düşürdü. Böylece 43 yıllık Alman genelkurmay planları, milyonu

geçen Müttefik orduları tarafından akıym bırakıldı. «Hatâsız kurmay» vasfını kaybeden von Moltke (Büyük Moltke'nin yeğenidir), Kayzer tarafından değiştirildi.

İşte Türkiye'nin savaşa katılması bu tarihî dönüm noktasından, Marne muhârebelerinden sonra oldu. O zamana kadar Almanya, muhtemel bir savaşta, yıldırım harbiyle Fransa'yı tasfiye ettikten sonra bütün gücüyle Rusya'ya yükleneceğine bütün dünyayı inandırmıştı. Fakat Marne muhârebelerinden sonra, böyle birşeyin olamıyacağı, savaşın belirsiz bir süre için ve herhalde Almanya'nın aleyhine olarak uzayacağı, kesin şekilde anlaşıldı. Bunu anlamıyan, yalnız Enver Paşa oldu. Cihan denizlerine, bütün iktisadî imkânlara sahip büyük devletlerle Türkiye'yi hiç de lüzumu yokken savaşa atan Enver Paşa.

«Cemal Paşa, İngiliz ve Fransız dostu idi, Almanlar'ı sevmezdi. «Bu harb İngiltere'ye çok pahâlıya mâl olacak. Binlerce insan, milyonlarca servet kaybedecek» diyerek istikbâli okudu. Goeben zırhlısının Alman sularında imiş gibi Boğaziçi'nden pervâsızca geçişi, biz İngilizler için çok acı idi. Tarabya'daki İngiltere büyükelçiliği önünden geçerken toplarını sefâret binâsina çevirmesi korkutucu idi. Mürettebâtın hepsi Alman'dı ama, hepsi de fes giymişlerdi. Sancak direğinde de Türk bayrağı dalgalanıyordu» (Amiral Sir Henry Woods, 324).

Tarafsız kalması, Türkiye'ye sonsuz nîmetler te'min edecekti. Bir defa Boğazlar'ı tarafsız da olsa kapatacağından Rusya gene boğulacaktı. Dünyanın savaştan bitkin çıktığı 1918'de Türkiye, zinde, hiç yıpranmamış bir ordu ile, Yakın Doğu ve Balkanlar'ın münakaşasız şekilde en güçlü devleti olacaktı. Akıl almaz insan ve mal tahribatı bahis konusu değildi. 1922'ye kadar süren ve düşman sürülerini Ankara yakınlarına getiren, yüzlerce Türk şehir ve kasabasının mahvolmasıyle netîcelenen facialar olmıyacaktı. Gerçi Arab ülkelerini, Yemen'i, Suriye'yi ve emsali memleketleri günümüze kadar muhâfaza edemezdik, böyle bir şeye lüzum da yoktu. Ancak imparatorluk cebren tasfiye edilmiyecekti. 1945'ten sonra İngiltere ve Fransa nasıl imparatorluklarını kendi irâdeleriyle tasfiye ettilerse, biz de öyle yapacaktık. Bu tarihlere kadar Irak, Suûdî Arabistan petrollerinden faydalanacaktık. İmparatorluğumuzu tasfiye edince de şüphesiz Musul eyâleti gibi Türk ülkelerini de kendimizde alakoyacaktık.

İsmet İnönü, Cihan Harbi'ne girmemizin nasıl bir siyâsî mecnunluk ve askerî cehâlet olduğunu, bu hususta hiç bir mecburiyet bulunmadığını, şöyle anlatmaktadır (T.T.K., *Belleten*, XXX, no. 149, s. 2-10, Ankara, Ocak 1974) :

«Birinci Cihan Harbine biz, İttihad ve Terakki hükûmeti zamanında girmiştik. Bizim muhârebeye girdiğimiz zaman olan 1914'te Alman büyük askerlerinin planlarında söyledikleri kayıtlara göre harp, Almanya için bile kaybolunmuş sayılmak lâzım gelirdi.

«Moltke'den sonra, Almanlar'ın büyük erkânıharb reîsleri olan kişi, Schlieffen'dir, o şöhret almıştır. Cihan Harbi'nin planlarını da o yapmıştır. Schlieffen, planlarında demiş ki :

«Cihan Harbi olacaktır. Bu Cihan Harbini kazanmak için, vaktiyle hazırlıkta ve harekâta başlayışta düşmanlarımıza takaddüm etmemiz lâzımdır, onlardan evvel davranmamız lâzımdır.»

«Alman askerî literatüründe bir tâbir vardır. Erkânıharb reîsleri, kumandanlar, daima bir siyâsî fikir teklif edecekleri zaman o mukaddemeyi yaparlar :

«Biz askeriz, devletin siyâsette ne karar vereceğini bilmeyiz. Salâhiyetimiz de yoktur. Fakat, eğer bir harbe girmek ihtimâli var ise, siyâsî müzakerenin neticesi bir harbi doğuracaksa, o harpte muzaffer olmak için birtakım hesaplara riayet etmemiz lâzımdır. Vaktiyle, şu kadar zamanda bize haber vereceksiniz harbe gidiyoruz diye... vs.»

«Schlieffen»e atfolunan sözün bir maddesi şu :

«Eğer harb olacaksa, biz harpte taarruz edeceğiz. Kuvvetimizin çoğunu, büyük kısmını garbe karşı, Fransızlara karşı toplayacağız. Rusya'ya karşı mümkin olduğu kadar az kuvvet bırakacağız. Hareket edebilirler, toprak kaybedebiliriz, fakat birinci mes'ele, garpte büyük bir üstünlükle harbi bir an evvel kazanmak lâzımdır.»

«Belçika'ya girmekten bahseder. Oradan girecekler, istihkâmları çevirecekler. Büyük tahkimat var Fransız sınırında; onları çevirerek Fransa'ya hücum edecekler...

«Bunu söyledikten sonra adam, şunu da söyler planında :

«Bir an evvel Fransa'nın işini bitirmek lâzımdır garpte. Büyük kuvvet ile Fransa'ya taarruz ederiz ve Fransa'yı amana düşüremezsek, harp dışı edip sulh talebine icbar edemezsek, durmağa mecbur olursak, derhal sulh yapmak lâzımdır, şartlar ağır olabilir. Fakat harb ne kadar uzarsa, ağır diye tahmin olunan şartlar daha ağırlaşır. Harbin uzamasında hiç bir fayda yoktur».

«Bu plana göre Almanlar, Fransa'ya taarruz etmişlerdir ve

Fransa, Almanları durdurmağa muvaffak olmuştur. Söküp atamadılar, Verdun'de, vs.'de dayandılar. Harb, uzar, sürüklenir bir mahiyet aldı. Niçin böyle oldu. Hesabını çok iyi yapmışlar kendi aralarında. Meselâ, bütün kuvvetler Fransa'ya doğru yürüsün deniyor. Rus cephesi ihmal olunacak. Harb çıktığı zaman Rus cephesini ihmal etmek ve bir Rus istilâsını geri almak, İmparatorun ve Alman hükûmetinin tahammül edeceği bir şey değildi. Oradan plan sulandırıldı. Hem Rusya'ya karşı mukavemet edelim, hem ötekini tahrib edelim...

«Neyse, Alman mes'elesini tahlil edecek değiliz. Rusya'ya karşı mukavemet tam tedâfüî bir vaziyet alacakken Rus cephesinde muzaffer oldular, Fransız cephesini kaybettiler. Harb altı ayda bitecek derken, 1918'e kadar dört sene sürdü ve hakikaten şartlar ağır oldu.

«Şimdi Türkiye'ye geliyorum. Almanya ile bir Avrupa harbi olacak. Rus tehlikesi bizim için büyük tehlikedir. Onun için Almanya ile beraber bulunan İttihad ve Terakki'nin, hükûmeti zamanında dış politika olarak tâkıyb ettiği politika, bu yoldu. Ondan evvelki hükümdar zamanında da, II. Abdülhamîd zamanında da Almanya ile özel bir münasebet vardı.

«Demek ki, 1914'te seferberlik ilân etmiştik, fakat harbe girmemiştik. Harbe girişimiz, bilirsiniz ki, Yavuz (Göben) zırhlısının Karadeniz'e çıkıp Rus şehirlerini bombardıman etmesiyle, emrivaki olarak başımıza gelmiştir. Onun için edebiyatta söylenmesi âdet olmuştur. Biz, Birinci Cihan Harbine, o harbi kaybolunduğu göründükten sonra girmişizdir. İttihad ve Terakki'nin ağır mes'uliyeti bilhassa bu noktadandır. Şimdi bunun neticesi : Avrupa'da ve memlekette her cephede muhâbere ettik biz. Ondan evvel, İtalya ile muhârebe ettik ve bilhassa Balkan harbini geçirdik. Balkan harbi bir felâket olarak geçti. Balkan harbinde imparatorluk ordusu tamamiyle çöküntü gösterdi.

«Şimdi, Enver Paşa pek genç yaşta Harbiye nâzırı oldu. Başlıca iki derdi vardı o zamanki ordunun. Birincisi, yetişme itibariyle zayıftı bu sebepten dolayı; ikincisi, siyâsete karışmıştı, ordu yapmıştı ihtilâli. Genç rütbede, herhangi bir rütbede siyâset yaptıktan sonra, o siyâsetin, ordu subayının hayâtı ve ideali üzerinde başka bir te'siri vardır. Kendi mesleğinde temayüz etmek, iyilik yapmak, ufuklarını açmak için aranan şartlar başkadır. Siyâsette bilhassa akıl vermek ve devirmek tecrübesini yapan subaylar için birinci derecede söz sahibi olmak usulü başkadır. Siyâsî mes-

lek çok daha kolay gelir ve bir defa onunla zehirlendikten sonra o ordunun ordu vazifesini, harb vazifesini yapması güçleşir.

«Yalnız, siyâset kısmında memleket Cihan Harbine, kaybolmuş bir harbe girmiştir. Almanya için, Almanya'nın kaybettiği bir harbe girmiştir. Alman imparatoru, gene siyâset adamlarının telakkisine göre, «Çok kuvvetli taarruz edeceğim, içte çok kuvvet topladım, daha kuvvetim var, Rusya'nın hakkından aynı zamanda gelebilirim» diye düşünmüştür. Bu tarzda hayalle hatâ etmişlerdir.

«Bu sıralarda ben, seferberlik ilân olunmuştu ki, tedavi için Yemen'den gelmiştim. Avrupa'da idim, dolaşıyordum, seferberlik ilânını duydum, hemen Istanbul'a geldim. Fakat harbe girilmemişti. Harb yoktu ve benim ilk kanaatim, harb, Cihan Harbidir. Bizde ne sûretle, ne vakit, nasıl başlar, bilmeyiz. Fakat bir an evvel orduyu teşkil edip talim terbiyesini yapmak lâzımdır. Hiç bir zaman ben kendim, harbe gireceğimize ihtimal vermemiştim.

«Bu vaziyetten sonra, Istanbul'da bulunan Atatürk, ordu müfettişi olarak tekrar Anadolu'ya gönderildi. Istanbul hükûmeti niçin göndermişti Atatürk'ü. Şöyle izah olunabilir bu :

«Istanbul'da iyi niyet sahibi eski vezirler, bunların içinde düşman vasıtası olması şöyle dursun, olmasının tasavvur edilmesi bile mümkin olmayacak temiz insanlar vardı. Fakat kendilerine itimatları yoktu ve yapacak bir şey de göremezler.

«Atatürk'le, diğer gün görmüş, iyi niyetli siyâset adamları arasındaki fark şudur : Onlar, bunun çaresi nedir, bunun çaresi uslu oturmaktır ne derlerse ona râzı olmaktır. Vaziyeti daha ağırlaştırmayalım. Geçen harbten sonra ağır ithamlar altına girmişizdir. Bu ithamların yakışıksız, esassız olduğunu isbat etmeğe çalışalım, iyi niyetle çalışalım diye düşünürler. Atatürk'ün görüşüne göre vaz'ıyeti objektif olarak mütâlaa edelim. Hissiyât mes'elesi değildir bu. Kendimi ne kadar beğendirmeğe çalışsam, benim memleketimi parçalayıp istismar etmek fırsatını bulmuş olan siyâset adamlarına insaf veremem ben. O bir şeyden anlar, imkân var ise istismar edecektir...

«Hükümdarın bu siyâset cereyanlarında başlıca taraf olması ve uysal davranmak; kendimizi beğendirmek sûretiyle bir şey koparabileceğimizi, bir şey kurtarabileceğimizi zannetmesi, felâketin başlıca sebebi olmuştur.

«Atatürk'te ümid müphem olarak var. Bu işin sonu nereye varacak? Bu işin sonunun nereye varacağını sonra düşünürüz. Cumhûriyet vs. bunların hiç biri mevzû-i bahis değil. Evvelâ bir mukavemet imkânı bulalım.

«Bu şekilde, 3. Ordu müfettişi olarak Erzurum'a kadar gitti.

«Şark'ta Erzurum'da özel bir istidat vardı mukavemet için. Ermeni istilâsından korkuyorlardı. Ermeni devleti ve Ermeni hâdiseleri, eşrafı ve ağaları dâhil olmak üzere Şark ahalisini can korkusuna düşürmüştü. Binaenaleyh burada Ermeni hükûmeti teşkil olunacaktır. Bu ihtimal belirince herkes, mâbâdını düşünmeden mukavemete kendini mecbur hissediyordu. Bu kolaylık vardı. Orada kıymetli bir kumandan vardı. Oraya gittiler. Temâs etti.

«Atatürk, Erzurum ve Sivas kongrelerini yaptı. Ondan sonra, O'nunla görüşmek için Istanbul'dan Salih Paşa, Anadolu'ya gitti. Istanbul hükûmeti'ni meclisi toplamıya ıknâ etti. Meclis toplandı. Bütün bu müddet esnâsında bir taraftan İzmir'de Yunanlı, diğer taraftan Fransızlar'la mücâdele devâm ediyor. Şark'ta da Ermenistan tehlikesi var. Bütün bunlar, mukavemet fikrine meyleden şartlar içindeydiler.

«İzmir'den sonra 16 mart 1920'de Istanbul işgal olundu. Meclis dağılıp gittikten sonra Atatürk'ün ilk işi, Büyük Millet Meclisini toplamak, dâvet etmek olmuştur. Ankara'daki meclis, Istanbul'daki meclisin bir devâmı idi.»

İsmet İnönü'nün tahlilleri burada bitti.

Marne'da Almanlar'ı durduran Fransızlar, düşmanlarını hiçbir zaman Kuzey Fransa'dan atamadılar. Böylece 4 yıl sürecek olan pek yıpratıcı siper savaşları başladı. Manş kıyılarına hâkim olup İngiltere ile Fransa'nın muvâsalasını kesmek ve Fransa'yı ölüme mahkûm etmek maksadiyle Almanlar'ın yaptığı 14 taarruz, 200.000 zâyiatla netîcelenmekten öteye gitmedi.

10 kasım 1914'te yapılan son taarruz, 300.000 zâyiata mal oldu. Bu sonuncusunda, Alman hükümdarlarının en seçkin hassa alayları da eridi. Almanlar, Manş'ı ele geçiremiyeceklerini anlayıp, siperlere çekildiler. Fakat bu 1914 yaz ve sonbahar savaşları sonunda, Fransa'nın en mühim endüstri ve maden bölgeleri, Almanlar'ın eline geçmiş oldu. Gene bu çarpışmalarda, ilk defa olarak zehirli gaz kullanıldı.

Birinci Dünya Savaşı'nın Cihan Tarihindeki Yeri

Birinci Dünya Savaşı, bizim fikrimize göre, bütün cihan tarihinin en mühim hâdisesidir. Gerçi ateş kudreti ve tahribat bakımından İkinci Cihan Savaşı, ilkini geride bırakmıştır. Fakat dünya düzenine getirdiği değişiklikler, birincisinden fazla değildir.

Bu savaş, o zamâna kadar tahmîn ve tahayyül dahi edilemiyecek büyüklükte askerî kuvvetleri karşı karşıya getirdi. Büyük insan kitleleri, bir cephede yığıldı. Kuvvetler iki yanda denge hâlinde olduğu için, yıllarca siperlere çakılıp kaldı. Bu şekilde büyük orduların tahkimat içine yerleşip birkaç kilometre, hattâ metrelik yerler için milyonlarca cephane sarfetmeleri, o zamâna kadar görülmemiş birşeydi. Daha önceki herhangi bir savaşta, Birinci Cihan Harbi'nin kızgın bir şekilde geçen birkaç günü içindeki kadar cephane harcanmış değildi.

Uçak, zırhlı, motörlü vasıtalar, dev toplar, zehirli gaz, amansız denizaltı savaşı, havadan şehirlerin (bu arada Istanbul'un) bombardımanı, bu harbin getirdiği yeniliklerdir.

Savaştan sonra dünyanın siyâsî haritası değiştiği gibi, ondan çok daha fazla, toplumların bünyeleri tahavvül etti. Savaşın felâketlerinden faydalanan komünizm gibi, her türlü insan haklarını inkâr ettikten başka, üstelik tamamen akıl dışı bir rejim Rusya'da yerleşti. Başka birkaç ülkede yerleşmesine de ramak kaldı. Milletler, âdetâ kolektif bir çılgınlığa kapıldılar. Yüzlerce yıllık monarşiler yıkıldı. Osmanoğulları, Habsburglar, Hohenzollernler gibi ebedî sanılan hânedanlar, iktidardan düştü. Savaştan memnun çıkmıyan devletlerde, büyük ölçüde teşkilâtlandırılmış diktatörlükler türedi. Almanya, İtalya, İspanya, Macaristan gibi devletlerde görülen bu diktatörlükler, hem komünizme, hem de liberal devletlere karşı, amansız bir düşmanlık gösterdiler. İktidar, cihan tarihinde asla görülmemiş bir şekil ve kuvvette bir tek şahısta toplanabildi. Komünist olsun, faşist olsun, bu diktatörler, târîhin akla gelebilecek en büyük müstebitlerine, meselâ firavunlara rahmet okutacak bir zulüm gücü iktisâb edebildiler.

Buna rağmen, insanlığın demokrasiye güveni eksilmedi, bilâkis arttı. Bu ideal rejim, eskiden beri yerleştiği liberal devletlerde daha iyi tatbik edildiği gibi, kendine yeni sahalar da buldu. Savaştan sonra İngiltere, dünyanın en büyük ve kudretli devleti hâlini eskisinden daha çok elde etti. Dünya nüfusunun en mühim kısmını, şu veya bu şekilde, idare veya nüfuzuna tâbi kıldı. Ancak aynı yıllarda, Britanya imparatorluğunda, 6 kıt'aya yayılan, Roma ve Osmanlı imparatorluklarından sonra tarihin gördüğü bu üçüncü devamlı cihan devletinde, ilk gerileme, hattâ çözülme alâmetleri belirdi. İngiliz emperyalizmine karşı umumî bir nefret uyandı. Afrika ve Asya devletlerinin çoğu sömürge hâline getirilmişti. Afrika'da yalnız Liberya, Asya'da ise sadece Türkiye, Japon-

ya, İran, Siyam ve kısmen Çin, sömürge olmaktan yakalarını kurtarabildiler. İki savaş arası (1918-1939), sömürgeciliğin altın çağı olmasa bile, en büyük sahalara yayıldığı devir olarak tarihe geçti.

Yüzlerce yıllık rejimlerin bir anda iskambil kâğıdı gibi yıkılması, toplumların ruhî durumunu değiştirdi. Gelenek ve âdetlerin mühim bir kısmı bırakıldı, hattâ inkâr edildi. İnsanlar nezaket ve terbiyelerini kaybedecek duruma geldiler. Bu buhrandan İkinci Cihan Savaşı çıktı.

Eski aileler büyük darbe yediler ve bütün dünyada servetlerini, şuradan buradan türeyen şahıslara bıraktılar. Bu bilhassa Türkiye gibi asaletin olmadığı ülkelerde müşahede edilen bir ictimaî hâdise şeklinde tecelli etti.

Taraflar, milyonlarca zâyiat verdiler. Dünya, mühim bir aydın tabakadan yoksun kaldı. Bu arada Türkiye'nin zâyiatı korkunç oldu. 1911'den 1922'ye kadar devam eden savaşlarda, yüz binlerce Türk öldü; en iyi yetişmiş, Doğu ve Batı kültürlerini nefsinde birleştirmiş bir genç nesil yok oldu. Bilhassa Çanakkale, bir yedek subay savaşı hâlinde, onbinlerce Türk aydınını yok etti. Türkiye bu gerçek aydınların kaybından çok ağır bir darbe yemiş oldu. İctimaî sarsıntı, uzun zaman halledilemiyecek derecede mühimdi.

Türkler, 2.500 yıllık târihlerinin en büyük topyekûn felâketine mâruz kaldılar. Bu savaş sonunda, Türkiye'nin hiçbir zaman istilâ yüzü görmemiş en değerli toprakları, Anadolu'nun içerilerine kadar, tahrib edildi. Esasen yeter derecede kötü olan Türk ekonomisi, savaştan tam bir yıkım hâlinde çıktı. Asrın başlarında 50-100 bin nüfusa erişmiş Anadolu şehirlerinde nüfus yarının çok aşağılarına düştü. Nitekim 1927'de yapılan sayım, ancak 13.648.000 nüfus gösterdi.

Birinci Cihan Savaşı, Türk milletinin askerlik değerini ve mânevî gücünü bir defa daha ortaya çıkarmaktan da geri kalmadı. Bu savaşta kazanılan bâzı başarılar, başta Çanakkale olmak üzere, Türkler'in büyüklük çağlarında kazandıkları zaferlerden daha az mânâlı değildir. 4 uzun yıl boyunca Türkler, dünyanın biribirine hiç benzemiyen ülkelerinde, Çanakkale'de, Kafkasya'da, Galiçya'da (Polonya), Makedonya'da, Dobruca'da, Yemen'de, Hicaz'da, Libya'da, Sînâ ve Filistin'de, Irak'ta, İran'da vuruştular. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Cevad Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Ali İhsan Paşa, Es'ad Paşa, Vehib Paşa, Şehzâde Osman

Fuad Efendi (Paşa), gibi üstün değerde birkaç kumandan dışında, Türk orduları, kendilerine lâyık kumandanlardan mahrumdu. 9 Türk ordusunun ancak bir ikisi muktedir ellerdeydi. Kumanda hey'eti bazan, tamamen âciz subaylardan müteşekkildi. Teçhizat çok eksikti. Mahrumiyetler büyüktü. Eğer Alman ve Avusturya - Macar orduları derecesinde mükemmel teçhiz edilebilseydi, Türk silâhlı kuvvetlerinin başarısı büyük olurdu.

Türkiye'nin savaşa girmesi üzerine İngiltere, Mısır-Sudan ve Kıbrıs üzerindeki Türk hâkimiyetinin son bulduğunu ilân etti. Lozan Muâhedesi ile bu ülkeleri Türkiye, kesin şekilde bıraktığını kabûl etti.

Dünyada, sanayi, ziraat ve ticarette büyük bir gerilik, bazı ülkelerde geçici bir yokluk hâsıl oldu. Bâzı bölgeler, nüfustan âdetâ boşaldı. Şehirlerin hepsinin nüfusunda düşüklük görüldü. Yalnız Birleşik Amerika, savaştan büyük bir zenginlik ve refahla çıktı. Fakat dünyanın en büyük kısmı, ilerleme hızından çok şeyler kaybetti.

Savaştan yenik çıkan dört devletin uğradığı hakaretâmiz ve son derece haksız muamele, İkinci Cihan Savaşı'nın gerçek sebebini teşkil etti. Bu haksız muameleye karşı yalnız Türkler baş kaldırdı. Almanlar, Avusturyalılar, Macarlar ve Bulgarlar, baş eğdi. Bu devletlerin en değerli toprakları ellerinden alındı.

Birinci Dünya Harbi'nin (1914-18), dünya tarihinin en büyük mânevî yıkımı olduğunu, pek çok tarihçi ve politikacı anlamıştır. Son devrin en büyük diplomat ve fikir adamlarından sayılan Birleşik Amerika eski dış işleri bakanı Kissinger, 1959'da Harward (Boston'da) Üniversitesi'ndeki seminerinde 1914-18 harbi için «Avrupa'ya karşı büyük günah», «milletler arası âhengi yok eden en büyük cinayet» demiştir. Bu fikrini 11 mart 1974'te verdiği bir konferansta şu şekilde tekrarlamıştır : «Avrupa, 1918'den bu yana kendini toparlıyamamıştır. Üstelik 1918'den bu yana Avrupa hükûmetleri tam bir meşrûluğa kavuşamamışlardır» *(L'Express,* no. 1.184, 1974, 20-1).

Bugüne kadar Türkiye'de, Birinci Cihan Harbi'nde Türkiye'nin Müttefikler'e verdiği zarar üzerinde az durulmuş ve Müttefikler'in Türkiye'ye düşmanlığı daha çok psikolojik sebeplerle izah edilmek istenmiştir. Psikolojik sebepler hâlâ geçerlidir. Fakat başta İngiltere olmak üzere harbden sonra Müttefikler'in Türkiye'ye düşmanlığının maddî, belki haklı sebepleri de olduğunu bilmek

lâzımdır. Türkiye, Almanya'nın zaferi için Müttefikler'e bu derece zarar vermek mevkiinde bulunmamalı idi. Zira zaferi kazanmış bir Türkiye bile Müttefikler'le iyi geçinmeye, dünya âhengi ve sulhu ve imparatorluğunun yüksek menfaatleri için mecburdu. Daha açık bir ifade ile, harbe katılması tamamen mantıksız ve Türk'ün bütün menfaatlerine aykırı idi. Hiç biri gerçek dostu olmıyan iki tarafın boğuşmasını serinkanlılıkla seyretmek şansına sahipti. Bu bulunmaz şansı kullanamadı.

Harbin iki kat, 2 yıl daha uzaması, yıkımı arttırmış, telâfisi —bugüne kadar— imkânsız hâle getirmiş, buna da Çanakkale zaferimiz tek âmil olmuştur. Şimdi Çanakkale'yi, Türkiye açısından büyük bir zafer olarak değil de, Müttefikler açısından, onlar için nasıl tarihlerinin en büyük yıkımı olduğu şeklinde de incelemek îcâb eder.

Avrupa hâlâ Haçlı zihniyeti içindeydi. Kudüs, bilindiği gibi İslâm'ın 3. mukaddes şehridir. Türkler'in şehri savunamayıp İngilizler'e yâni Hıristiyanlar'a bırakması, Müslüman dünyasında mâtem yarattı. Fakat Kudüs, aynı zamanda Hıristiyan dininin de mukaddes şehirlerinden biri olduğu için, Hıristiyan âleminde sevinç yarattı. Kudüs'e giren İngiliz kumandanı Orgeneral (az sonra Mareşal ve Lord) Allenby : «Bugün Haçlı seferleri zaferle sona ermiştir» cümlesini muhtevî meşhur beyânâtını vererek, Arslan Yürekli Richard'ı yenen Salâhaddin Eyyûbî'nin halefleri olan Türkler'i yenmesinin gururunu dile getirdi. Fakat bu bir şey değildir. Asıl tuhafı, Türkiye'nin müttefikı olan ve beraberce kan döktükleri Almanya ve Avusturya-Macaristan dost imparatorluklarında da Kudüs'ün Müslümanlar'dan —düşman da olsa— Hıristiyanlar'a geçişi resmen kutlandı. Din taassubu Avrupa'da 1917 yılı içinde işte bu derecedeydi. Ve bu Avrupa, en az bir asırdır Türkler'i din taassubu ile ithâm eden toplumdu.

Sultan Hamîd devrinde olduğu gibi bu devirde de Türkiye'nin en büyük düşmanı İngiltere'dir, Rusya ikinci gelmektedir. Dakikada 1.320 mermi savuran 240 toplu 20 İngiliz zırhlısı, sun'î cehennemler yağdırmasına rağmen Çanakkale'yi geçememişti. Richard Aldington şöyle diyor *(Lawrence of Arabia,* Londra, 1955, 138) : «With considerable aid from the Russians and some from the French, the British Government expended 750.000.000 pounds, passed welle over a million troops in all through that war area, and took four years to defeat this 'very, very sick' Turkey» (Ruslar'ın, hattâ Fransızlar'ın mühim yardımı ile İngiliz hükûmeti, valnız Türkler'e karşı bir milyondan fazla asker sevk etmiş ve bu

kadar hasta olduğu söylenen Türkiye'yi yenebilmek için yıllarca uğraşmış ve 750 milyon sterlin (bugünki râyiçle 1.125.000.000.000 TL.) harcamıştır).

Cihan Harbi'nin Gelişmesi ve Sonu

1915'te Almanlar'ın Rusya'yı ezmek, Avusturya-Macaristan'ın Rusya karşısındaki yükünü hafifletmek için doğu cephesine önemli kuvvetler nakletmeleriyle, Fransa'yı ezmek tasavvurunun öldüğü ilân edilmiş oldu. Daha 1914 ağustosunda Doğu Prusya'da Tanenberg'de von Hindenburg, Rus ordularını imha etmiş, 90.000'ini esîr almıştı. Fakat Rusya'nın 10.000.000 talimli eratı vardı; devamlı takviye alıyorlardı.. 12 eylûl 1914'te Almanlar, Berlin'e girmek hülyasında bulunan 2 Rus ordusunu darmadağınık ettiler. 45.000'ini esîr aldılar. 7 şubat 1915'te von Hindenburg, Rus ordusunu tamâmen imha etti, 100.000 de esîr aldı. Fakat 15 martta Ruslar cephenin güney kesiminde Avusturyalılar'dan 150.000 esîr aldılar. 1915 yazında Almanlar, Ruslar'a tamamen galebe çalarak Galiçya'yı, Lehistan'ı, Litvanya'yı aldılar ve Rusya'nın o zamanki başkenti Petersburg (bugünki Leningrad)'a pek sokuldular. Fakat gene o yıl (1915), 27 mayısta, o âna kadar Almanya'nın müttefikı geçinen İtalya'nın Merkezî İmparatorluklar'a karşı savaş açmasına engel olunamadı. Böylece, Alman ve Avusturyalılar'a karşı yeni bir cephe daha açılmış oldu. 20 Avusturya tümeninin İtalya cephesine göndermek zorunda kalınması, Rusya cephesini zayıflattı, Rusya'nın saf dışı edilmesini geciktirdi.

3 kasım 1914'te, Almanlar'ın, yıldırım savaşı ile — yıllardan beri iddia ettikleri gibi — Fransa'yı teslim zorunda bırakamıyacaklarının anlaşılmasından sonra Türkiye, Enver Paşa tarafından, savaşa sürüklendi, dünya denizlerine hâkim olan büyük devletlere savaş açmak çılgınlığına sevkedildi.

1915 martından başlıyarak İngiltere - Fransa - Avustralya - Yeni Zelanda - Kanada deniz ve kara kuvvetlerinden müteşekkil cehennemî kuvvetler, Çanakkale önüne yığıldı, Gelibolu'ya asker çıkarıldı. Maksat Boğazları ele geçirmek, Istanbul'u düşürerek Türkiye'yi saf dışı etmek, Rusya ile muvasalayı sağlamaktı. Bu, savaşın Almanya aleyhine son bulması demekti. Müttefikler, büyük bir yenilgiye uğradılar.

Bu sıralarda Almanya'nın Afrika'daki sömürgeleri (Tanganyika, Kamerun, Togo ve Güney-Batı Afrika) İngilizler tarafından ele geçirilmiş bulunuyordu.

Alman donanması Baltık'tan pek çıkamıyordu. İngiliz - Fransız donanması ile vuruşarak berabere kalmış durumdaydı. Fakat bir işe yaramıyordu. Alman denizaltıları 1.063 gemi batırdılarsa da, İngiltere bundan yılmadı.

Sırplar, 100.000 zâyiat vermekle berâber, Avusturyalılar'a karşı inatla dayanıyorlardı. Sırplar'ın karşısında 18 Avusturya-Alman tümeni bulunuyordu. 24 eylûl 1915'te Mareşal von Mackensen, Sırplar'a karşı taarruza geçti. Birkaç gün sonra Bulgaristan da Merkezî İmparatorluklara katılarak Sırbistan üzerine yürüdü. Kasım sonunda artık Sırbistan yoktu. Ordusu mahvolmuş, bütün toprakları işgal edilmişti. Selânik'e çıkartma yapan İngiliz - Fransızlar, bunu önliyemediler. Berlin - Istanbul yolu açılmıştı.

Türk cephelerine gelince, Irak'ta İngilizler'e karşı olan Türk cephesi (6. Türk Ordusu), İngilizler'i Bağdad yolundan kovdu, Selmân Pâk'te İngilizler'i yendikten sonra Kûtülamâre'de bir İngiliz tümenini generalleriyle berâber tamamen ve silâhlarıyle esîr etti.

Kafkas cephesinde Enver Paşa'nın bizzat idare ettiği Sarıkamış taarruzu, Ruslar'dan çok karakışın te'siriyle büyük bir kırgınla bitti, III. Türk ordusu fena halde ezildi.

Filistin cephesinde, 4. Türk Ordusu (Bahriye Nâzırı Cemal Paşa komutasında), Süveyş Kanalı'nı ele geçirmek için iki kere Mısır'a taarruz ettiyse de, Kanal'ı düşürmek mümkin olmadı. İngilizler, Türkler'e karşı bu cephede cehennemî bir hazırlıkta bulunuyorlardı. 31 mayıs 1916'da tekmil İngiliz ve Alman donanmaları karşı karşıya geldilerse de, iki tarafın da önemli zâyiatına rağmen, yenişemediler.

28 ağustos 1916'da Romanya da Merkezî İmparatorluklara savaş açtı. Fakat Transilvanya'yı Avusturya-Macaristan'dan almak, Budapeşte'yi yıldırım savaşıyla düşürmek planları sonuç vermedi. Aksine, Alman mareşali von Mackensen'in başkomutanlığındaki Alman-Avusturya-Bulgar-Türk (1. Türk Kolordu'su) birleşik kuvvetleri, yıldırım savaşiyle 380.000 zâyiat verdirerek aralık ayında. Romen ordularını yok ettiler, Bükreş düştü, Romanya teslim oldu.

Merkezî İmparatorluklar, askerî güçlerinin zirvesindeydiler. Ruslar'ın Romanya'yı kurtarmak için bütün gayretleri boşa çıkmıştı. Türk kolordusu, Ruslar'a karşı, Galiçya'ya nakledildi. İtalyanlar, Avusturya - Macaristan'la başa çıkamıyorlardı.

Türk - Alman - Bulgar kuvvetleri, İngiliz - Fransız - Sırp - Yu-

nan - Rus - İtalyan birleşik kuvvetlerini Makedonya cephesinde mıhlanmışlardı. Rusya çökmek üzereydi. İtilâf devletlerinin savaşı kazanmak için tek ümidi kalmıştı: Amerika'nın, sonsuz kaynaklariyle, harbe girmesi. Japonya da Almanya ile harb hâlinde olmakla berâber, Okyanusya'daki Alman adacıklarını işgalden başka bir şekilde Avrupa kıt'a savaşına karışmak niyetinde değildi.

Nihayet Alman denizaltı savaşına karşı A.B.D. umumî efkârı galeyana getirildi. 5 nisan 1917'de Amerika da Merkezî Devletlere savaş açtı. Fakat bir Amerikan ordusu yoktu. Parça parça Amerikan tümenlerinin kurulmasıyle Avrupa'ya nakli aylar, hattâ yıllar istiyen bir işti.

Amerika 1,5 yıl içinde tedricen Fransa cephesine 42 tümen (1.500.000 asker) yollamayı üzerine aldı. 8 ocak 1918'de Başkan Wilson, meşhur 14 prensibini dünyaya ilân etti. Hiçbir zaman gerçekleşmiyen bu prensipler, bunlara inanarak 4 Merkezî Devletin mânevî harb gücünü geniş ölçüde kıran bir propaganda olmaktan ileri gitmedi.

22 ocak 1918'de Rusya mütâreke istedi ve böylece saf dışı edilmiş oldu. Almanlar, Ukrayna'yı işgal etmişlerdi. Türk donanmasının üstünlüğü karşısında zâten savaşın başından beri Karadeniz'de Rus donanması sinmiş durumdaydı. Çarlık yıkılmış, Komünistler iktidarı ele geçirmek için uğraşıyorlardı. Böylece, pek külliyetli Alman-Avusturya kuvvetleri, Fransa cephesine, kısmen de Makedonya cephesine yığıldı. İtalya'nın da yıkılmak üzere olduğu sanıldı. Amerika'nın işe karışması, İtilâf Devletleri için bir can kurtaran olmuştur.

11 mart 1917'de 6. Türk ordusu kendisinden çok üstün olan İngiliz - Hind kuvvetlerine Bağdad'ı bırakmak zorunda kaldı. 9 aralık 1917'de de 4, 7 ve 8. Türk Ordularının (Yıldırım Orduları Grubu) bulunduğu Filistin cephesinde Kudüs'ü pek üstün İngiliz kuvvetleri ve bağlaşıkları aldılar. Birinci ve İkinci Gazze savaşlarında Türkler düşmanı yenmişler, fakat üçüncüsünü kaybetmişlerdi.

Alman denizaltıları her ay 400.000 ton kadar İtilâf gemisi batırmakta devâm ettiler. Fakat gittikçe kuvvetli konvoylar hâlinde yola çıkan Amerikan gemilerinin İngiltere ve Fransa'ya muazzam nakliyatını durduramadılar.

1918 martında Almanlar, hiçbir devlette eşi görülmemiş çap ve kuvvette toplarla Fransız cephesini dövüyorlar, Alman uçakla-

rı Paris'e göz açtırmıyordu. İngiliz - Fransız - Amerikan - Belçika - Portekiz ve büyük ölçüde sömürge kuvvetleri cepheyi zor tutuyorlardı. Bütün savaş boyunca mutlak önemi bu cephenin taşıdığı, kesin sonucun burada alınacağı şüphesizdi. 125.000 Fransız askerini esîr almasına, 10 Fransız tümeni de yok etmesine rağmen Almanya, düşmanı çözemedi. Alman teşebbüslerinin devamı, sonucu değiştiremedi. Amerikan takviyesi son haddini bulmuştu. Alman Genel Kurmayı, 14 ağustosta, savaşın kazanılmasına imkân olmadığını İmparator'a bildirdi.

Makedonya cephesinde İtilâf Devletleri 30 tümenle taarruza geçtiler. 27 eylûlde Bulgaristan, bu cephedeki İtilâf Başkomutanı Fransa Mareşali Franchet d'Esperey'den mütareke istedi. Böylece Avusturya, Almanya ve Türkiye arkalarından vurulmuş oluyorlardı. Savaşa devama imkân kalmamıştı.

Alman kuvvetleri, Fransız topraklarını derinliğine işgal ediyorlardı. Hiçbir Alman toprağı işgal edilmiş değildi. Avusturya da hemen hemen aynı durumdaydı. Bu çerçeve içerisinde Merkezî İmparatorlukların mütareke istemeleri ibrete değer.

Kasım 1918'de İtilâf Devletleri, başta İngilizler olmak üzere, dünya tarihinde görülmemiş bir galibiyetin mümessili durumundaydılar. Dört Merkezî Devlet'le çok ağır mütarekeler yapıldı. Avusturya ve Türkiye parçalandı. Almanya'dan da çok değerli topraklar alındı, bütün sömürgelerine el konuldu; zengin toprakları işgal edildi, bütün kaynakları kontrol altına alındı. Barış antlaşmalarında İtilâf Devletleri aralarında anlaştıktan sonra, şartlarını mağlûblara dikte ve imza ettiriyorlardı. Bu tabiî olmıyan durum, İkinci Dünyâ Savaşı'nı doğurmuştur.

Almanya ile Versailles Barışı (20 haziran 1919), Avusturya ile Saint-Germain Barışı (10 eylûl 1919), Macaristan ile Trianon Barışı (4 haziran 1920), Bulgaristan'la Neuilly Barışı (27 kasım 1919), Türkiye ile Sèvres Barışı (10 ağustos 1920) ve bunun tasdîk edilmemesi üzerine de Lausanne Barışı (24 temmuz 1923) Birinci Dünya Savaşına son verdi.

II. Sultan Abdülhamîd Han'ın (10 Şubat 1918) ve 4 ay, 23 gün Sonra Kardeşi V. Sultan Mehmed Reşad Hân'ın (4 Temmuz 1918) Ölümleri

Cihan Savaşı'nın sonuna doğru, eski hâkan II. Abdülhamîd'le hâlen saltanat makamında bulunan kardeşi V. Mehmed Reşad, ardarda öldüler. Diğer kardeşleri Velîahd Vahîdeddin Efendi, «VI. Mehmed» unvanıyle tahta geçti.

II. Abdülhamîd, 10 şubat 1918'de Beylerbeyi Saray-ı Hümâ

yûnu'nda öldü. Padişah dışında bütün Hânedan'ın ve bütün devlet adamlarının katıldığı muhteşem bir cenâze töreni yapıldı. Savaşın, yüzyıllardan beri Istanbul halkının asla görmediği felâketli günleri yaşanıyordu. Halk, zamanında huzur ve refah içinde yaşadığı II. Abdülhamîd'e gözyaşları döktü. Artık «hâkaan-ı sâbık»ı iyice anlayıp takdîr eden İttihadçılar da çok müteessirdiler. Sultanmahmud Türbesi'ne büyükbabası II. Mahmud'la amcası Sultân Azîz'in yanına gömülen II. Abdülhamîd, 75 yaşını 4 ay, 19 gün geçiyordu. 5 yıl, 3 ay, 9 günden beri Beylerbeyi Sarayı'nda yaşıyordu. Hal'inin üzerinden 8 yıl, 9 ay ve 13 gün geçmişti.

4 ay, 23 gün sonra, 4 temmuz 1918'de de V. Sultan Mehmed Reşad Han öldü. 9 yıl, 2 ay, 6 gün saltanat süren V. Sultan Mehmed, 73 yaşını 8 ay ve 1 gün geçiyordu. Eyüpsultan'da kendisi için yapılan mermer türbeye gömüldü.

Saltanatın (1 Kasım 1922) ve Hılâfetin (3 Mart 1924) Sonu

V. Mehmed'in tahta geçmesi üzerine, en yaşlı şehzâde sıfatiyle, Sultan Aziz'in büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi, velîahd olmuştu. Bu velîahdlik, 6 yıl, 9 ay, 4 gün sürdü. İttihadçılar'a karşı olan Velîahd Yûsuf İzzeddîn Efendi, 1 şubat 1916 günü intihâr etti veya katline intihâr süsü verildi. 58 yaşını 3 ay ve 23 gün geçiyordu. Sultan Mahmud'un türbesine, büyük babası ile babasının yanına gömülmüştü. Bunun üzerine, en yaşlı şehzâde sıfatıyle, Vahîdeddin Efendi, velîahd oldu. İşte V. Mehmed'in ölümü üzerine bu Vahîdeddin Efendi, «VI. Mehmed» unvanıyle tahta geçti. Sultan Mecid'in en küçük (8.) oğlu olan VI. Mehmed, birbirini tâkıyben bu pâdişâhın (Sultan Mecîd'in) tahta geçen 4 oğlunun sonuncusudur. 2 şubat 1861'de doğmuştu. 57 yaşını 5 ay ve 1 gün geçiyordu. İttihad ve Terakki'ye şiddetle muhalifti.

30 ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalıyarak savaşı bırakan Bâb-ı Âlî, 16 mart 1920'de Müttefikler tarafından Istanbul'un işgal edilmesi ve Meclis-i Meb'ûsân'ın cebren dağıtılması, birçok milletvekilinin tevkif edilerek Malta'ya sürülmesi üzerine, fiilen İngilizler'in nüfuzuna geçti. 23 nisan 1920'de Istanbul'dan kaçabilen milletvekillerinin iştirakiyle, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldı ve Millî Mücâdele'yi yönetmiye başladı.

Istanbul'da fecî mütareke yılları boyunca Ankara, Millî Mücâdele'den muzaffer çıktı. 1 kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi, saltanatı ilga etti. Yalnız halîfe sıfatıyle kalan VI. Meh

med, 16 kasım gecesi Istanbul'u terketti. Büyük Millet Meclisi, Sultan Aziz'in oğullarından Velîahd Abdülmecid Efendi'yi halîfe seçti. VI. Mehmed'in saltanatı 4 yıl, 4 ay, 15 gün sürmüştü (son 17 günü yalnız halîfe sıfatıyle).

Büyük Millet Meclisi, 3 mart 1924'te halîfeliği de ilga etti. II. Abdülmecîd, 101. ve sonuncu halîfe olarak, bütün Hânedan'la berâber o gece Türkiye'den çıkarıldı. Halîfeliği 1 yıl, 3, ay, 14 gün sürmüş, bu arada 29 ekim 1923'te yeni rejime isim konularak cumhuriyet ilân edilmişti.

Bu sûretle, tek dal hâlinde tarihin en uzun saltanatı olan Osmanoğulları'nın saltanatı son buldu. Ertuğrul Gazi sayılmazsa, 1281'de Osman Gazi'nin tahta çıktığı tarihten, saltanatın ilga edildiği 1922'ye kadar Osmanoğulları, 641 yıl iktidarda kaldılar. Yavuz'un Haleb Ulu Camii'nde kendisine «Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn» dedirttiği 29 ağustos 1516'dan halîfeliğin ilga edildiği 3 mart 1924'e kadar 407 yıl, 6 ay, 5 gün, Osmanoğulları, aynı zamanda halîfelik sıfatını muhâfaza ettiler. 1924'te halîfelik, bütün İslâm tarihi bakımından da son buldu. Yeni bir halîfe seçilemedi. Hazret-i Ebû-Bekir, ilk halîfe olduğuna göre II. Abdülmecid, 101. halîfe ve Yavuz'dan beri 29. Osmanlı halîfesi idi. VI. Mehmed ise, 39. pâdişâh (imparator) oluyordu.

Sultan Reşad Devri Şeyhulislâmları

V. Mehmed Reşad devri şeyhulislâmları şunlardır (Dânişmend, IV):

1.) Mehmed Zıyâeddin Efendi (14.II.1909 - 5.V.1909=2 ay, 19 gün). II. Abdülhamîd'in son ve V. Mehmed'in ilk şeyhulislâmıdır.

2.) Pîrî-zâde Mehmed Sâhib Efendi (5.V.1909 - 12.I.1910= 8 ay, 9 gün). Pîrî-zâdeler'den 3. şeyhulislâmdır. Babası Kazasker İbrahim İsmet Efendi, onun babası Kazasker İbrahim Efendi, onun babası da Vezir Sarı Mehmed Paşa'dır. Âyân üyeliğinden şeyhulislâm olan bu zat, Abdülhak Hâmid Tarhan'ın eniştesidir.

3.) Çelebî-zâde Hüseyin Hüsnü Efendi (12.I.1910 - 12.VII. 1910=6 ay, 1 gün).

4.) Mûsâ Kâzım Efendi (12.VII.1910 - 13.XII.1911=1 yıl, 5 ay, 20 gün). Âyân üyeliğinden gelen bu zat, İttihadçılar'dandır. Mason'dur

5.) Abdurrahman Nesîb Efendi (31.XII.1911 - 22.VII.1912 = 6 ay, 22 gün). Mısır kadılığından meşîhate gelen bu zat, Üsküb kadısı Avlonyalı Halil Feyzi Efendi'nin oğludur.

6.) 2. defa olarak Mehmed Cemâleddin Efendi (22.VII.1912 - 24.I.1913=6 ay, 3 gün). 2 meşîhatinin toplamı 17 yıl, 11 ay, 15 gündür. Bâb-ı Âlî baskınından sonra Mısır'a gitmiş, orada ölmüş, cenazesi Istanbul'a getirilerek Fâtih'e gömülmüştür.

7.) Mehmed Es'ad Efendi (24.I.1913 - 16.III.1914=1 yıl, 1 ay, 23 gün). Fetvâ eminliğinden gelmiştir.

8.) Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (16.III.1914 - 8.V.1916= 2 yıl, 1 ay, 23 gün). Nezaret uhdesinde kalmak üzere, evkaf nâzırlığından meşîhate getirilmiş, her iki görevinde de mühim işler başarmıştır. Adliye nâzırlığında da bulunmuştu. Büyük vakıf hanlarını o yaptırmıştır. Başbakanlardan Suad Hayri Ürgüplü ile milletvekillerinden Dr. Avukat Münip Hayri Ürgüplü'nün babasıdır.

9.) 2. defa olarak Mûsâ Kâzım Efendi (8.V.1916 - 14.X.1918 = 2 yıl, 5 ay, 7 gün). 2 meşîhatinin toplamı 3 yıl, 10 ay, 27 gündür. V. Mehmed'in son ve VI. Mehmed'in ilk şeyhulislâmıdır. İttihad ve Terakki Partisi ile berâber düşmüştür. Tal'at Paşa kabinesinde meşîhat önce Ürgüplü Hayri Efendi'ye teklîf edilmiş, o kabûl etmeyince, Mûsâ Kâzım Efendi, şeyhulislâm olmuştur.

VI. Mehmed Devri Sadrâzamları

1.) Mehmed Tal'at Paşa: 4 şubat 1917 - 14 ekim 1918 = 1 yıl, 8 ay, 8 gün. Sultan Reşad'ın son ve Sultan Vahîdeddin'in ilk sadrâzamıdır. 15 mart 1921'de Berlin'de bir Ermeni tarafından 46,5 yaşında şehîd edildi. 25 şubat 1944'te cenâzesi Istanbul'a getirilip Hürriyet-i Ebedîye'ye, Mahmud Şevket Paşa'nın yanına gömüldü.

2.) Ahmed İzzet Paşa: 14 ekim - 11 kasım 1918 = 28 gün. Van mutasarrıfı Haydar Bey'in oğlu ve Sultan Hamid'in son müşirlerindendir. Mondros Mütarekesi'ni kabûl ederek Cihan Harbine son verdi. Vatansever, dürüst bir adamdı. Millî Mücâdele'ye yardıma çalıştı. 1937'de Istanbul'da 73 yaşında öldü.

3.) Ahmed Tevfik Paşa'nın 2. ve 3. Sadâretleri: 11 kasım 1918-4 mart 1919=3 ay, 23 gün.

4.) Dâmâd Ferid Paşa'nın 1., 2. ve 3. sadâretleri: 4 mart - 2 ekim 1919=6 ay, 29 gün. Sultan Vahîdeddin'in ablası Medîha Sul-

tan'la evli olan bu adam, akılsızlığı yüzünden vatan hâini derekesine düştü. 6 ekim 1923'te Nice'te 69 yaşında öldü. Bahriye müsteşarı Hasan İzzet Efendi'nin oğlu idi. Diplomatlıktan yetişmiş, kültürlü, fakat mağrur, kıt zekâlı, inatçı, kaabiliyetsiz, tamamen tecrübesiz bir adamdı. İngiltere'nin her arzusunu yerine getirerek devleti kurtarabileceğini sandı. Bütün milletin nefretini kazandı.

5.) Ali Rızâ Paşa : 2 ekim 1919 - 8 mart 1920=5 ay, 8 gün. Sultan Hamîd'in son müşirlerindendir. Vatanseverdi. Millî Mücadeleyi desteklemiye çalıştı. Fakat İngilizler tarafından düşürülüp bir ay sonra Ferid Paşa'nın iktidara itilmesi, Istanbul ile Ankara arasındaki köprülerin atılmasına sebep oldu. 1933'te Istanbul'da 73-74 yaşında öldü.

6.) Hulûsi Sâlih Paşa : 8 mart - 5 nisan 1920=28 gün. Müşir Sâlih Paşa da, Ferid ve Ali Rızâ Paşalar gibi Âyân üyeliğinden sadârete getirildi. Esâsen önceki kabinede bahriye nâzırı idi. Millî Mücadele'ye taraftardı. 1939'da Istanbul'da 75 yaşında öldü. Ahmed İzzet Paşa ile Ankara'ya giderek saltanat hükûmeti ile millî hükûmeti yaklaştırmak çarelerini arıyan bu müşir, Tevfik Paşa'nın son kabinesine de bahriye nâzırı olarak girdi.

7.) Dâmâd Ferid Paşa'nın 4. ve 5. sadâretleri : 5 nisan - 21 ekim 1920=6 ay, 16 gün. 5 sadâretinin toplamı 1 yıl, 1 ay, 15 gündür. Son 6 ay içinde yaptığı mecnunluklarla, imparatorluğun çatırdıyan teknesini sulara gömdü.

8.) Tevfik Paşa'nın sadâreti : 21 ekim 1920 - 4 kasım 1922 =2 yıl, 14 gün. 4 sadâretinin toplamı 2 yıl, 4 ay, 28 gündür. İlk sadâreti, II. Meşrutiyet'te ve II. Abdülhamîd devrindedir. 8 ekim 1936'da 91 yaşını 7 ay, 26 gün geçe ölmüştür. Büyük oğlu Dâmâd İsmail Hakkı Bey (Okday), Sultan Vahîdeddin'in büyük kızı Ulviye Sultan'la evlenip ayrılmıştır. Gaayetle dürüst bir insan, muktedir bir diplomat olmakla beraber, evvelce sadâreti kabûl etmiyerek Ferid Paşa'nın iktidara getirilmesine sebep olmuştur. Bu bakımdan ve çeşitli mes'elelerde kesin tedbir alamamasından sorumluluğu büyüktür. Millî Mücâdele'ye (bilhassa Londra Konferansı'nda) senpati göstermiştir. Osmanlı târîhinin son sadrâzamıdır.

Sultan Vahîdeddin Devri Şeyhulislâmları

VI. Mehmed Vahîdeddin devri şeyhulislâmları şunlardır (Dânişmend, IV) :

1.) 2. defa olarak Mûsâ Kâzım Efendi (8.V.1916 - 14.X.1918 =2 yıl, 5 ay, 7 gün). V. Mehmed'in son ve VI. Mehmed'in ilk şeyhulislâmıdır.

2.) Dağıstanlı Ömer Hulûsî Efendi (14.X.1918 - 11.XI.1918 =28 gün). Temyiz Mahkemesi Şer'îye Dâiresi reîsliğinden meşîhate gelmiştir. İzzet Paşa kabinesindeydi.

3.) Hayderî-zâde İbrahim Efendi (11.XI.1918 - 4.III.1919= 3 ay, 23 gün). Tevfik Paşa'nın 2. ve 3. kabinelerinde şeyhulislâm olmuştur.

4.) Mustafa Sabri Efendi (4.III.1919 - 2.X.1919=6 ay, 29 gün). Eski Tokat milletvekiliydi. Hürriyet ve İtilâf Partisi'nden olup Ferid Paşa'nın ilk 3 kabinesinde şeyhulislâmlık yapmıştır. Sadâret vekilliğinde de bulunmuştur.

5.) 2. defa olarak Hayderî-zâde İbrâhîm Efendi (2.X.1919 - 5.IV.1920=6 ay, 4 gün). Ali Rızâ ve Sâlih Paşa kabinelerinde tekrar şeyhulislâm olan Hayderî-zâde'nin meşîhatlerinin toplamı 9 ay, 27 gündür.

6.) Dürrî-zâde Abdullah Efendi (5.IV.1920 - 31.VII.1920 = 3 ay, 26 gün). Ferid Paşa'nın 4. kabinesine giren bu zat, Millî Mücadele aleyhine verdiği fetvâlarla, mensub olduğu pek eski ulemâ âilesini lekelemiştir. Bu fetvâlar, Anadolu ulemâsı tarafından karşı fetvâlarla reddedilmiştir.

7.) 2. defa olarak Mustafa Sabri Efendi (31.VII.1920 - 26.IX. 1920=1 ay, 26 gün). Meşîhatlerinin toplamı 8 ay, 25 gündür. Ferid Paşa'nın 5. kabinesine dâhildir.

8.) Medenî Mehmed Nuri Efendi (26.IX.1920 - 4.XI.1922= 2 yıl, 1 ay, 8 gün). Sonuncu şeyhulislâmdır. Müneccimbaşı Osman Kâmil Efendi'nin oğludur. Ferid Paşa'nın 5. ve Tevfik Paşa'nın 4. kabinelerine dahildi. Cumhuriyet devrinde şeyhulislâm yerine bir müddet şer'iye vekâleti, sonra diyânet işleri reîsliği (başkanlığı) ihdâs edilmiştir.

Aşağıya, Süleyman Nazîf'in, Istanbul'un Fransa mareşali d'Esperey tarafından işgali münâsebetiyle yazılmış ve büyük te'sirler uyandırmış, yazarı İşgal makamlarınca sorguya çekilmesine sebeb olmuş ünlü târîhî makalesini naklediyorum. Büyük kalem üstâdı, beyaz at üzerinde Istanbul'a giren Fransa Mareşali'ne Türk tebeası azınlıklar tarafından yapılan rezîlâne nümâyişleri vesîle ittihâz ederek, Müttefikler'e çatmaktadır.

Bundan sonra, Birinci Cihan Savaşı'ndan hemen sonra dünyanın aldığı durumu, rakamların belâgati ile gösteren bir bahisle, *Büyük Türkiye Tarihi*'nin siyâsî târih kısmına son veriyorum. Bu sonuncu bahis, 1915'e nisbetle 1925'te nasıl yepyeni, bambaşka bir dengesizlikte dünyânın ortaya çıktığını iyice göstermektedir.

Gerçekte bir Osmanlı dönemi Türkiye Tarihi olan *Büyük Türkiye Tarihi*'nin 1914'ten sonraki kısmı, ancak bir kaç sahife ile ana çizgiler gösterilmekle özetlenmiştir. Gerçekte Osmanlı devleti 1920'de Istanbul'un işgali ile son bulur. Yine gerçekte yeni Türkiye, Cumhuriyet Türkiyesi, 23 nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve Bâb-ı Âlî'den ayrı bir hükûmet kurması ile, ufukta, çok belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Ancak Osmanoğulları'nın saltanatı 1922 sonuna ve hılâfeti, 1924 başına kadar devâm eder. Cumhuriyet ancak 29 ekim 1923'te îlân edilmekle berâber, Cumhuriyet Türkiyesi'nin doğuşu 23 nisan 1920'de ve kesinleşmesi, 1922 kasımında, saltanatın ilgası iledir.

Kara gün

... «Fransız generalinin şehrimize vürûdu münâsebetiyle bir kısım vatandaşlarımız tarafından icrâ olunan nümâyiş, Türk'ün kalbinde ve târîhinde müebbed kanıyacak bir cerîha açtı.

«Aradan asırlar geçse ve bugünki hüzün ve idbârımız şevk ve ıkbâle münkalib olsa, yine bu acıyı hissedecek ve bu hüzün ve teessürü evlâd ve ahfâdımıza nesilden nesle ağlatacak bir mîrâs olarak terkedeceğiz.

«Almanya orduları 1871 senesinde Paris'e dâhil olarak Büyük Napolyon'un neşîde-i mütehaccire-i muzafferiyyâtı olan tâk-ı zafer altından geçerken bile Fransızlar, bizim kadar hakaaret görmemişdir. Çünki Fransız nâmını taşıyan her ferd, çünki yalnız Hıristiyanlar değil, Yahûdî Fransızlar'la Cezâyirli Müslümanlar, o mâtem-i millî karşısında aynı telehhüf ve hicâb ile ağlamışlar ve kızarmışlardı.

«Biz ise mevcûdiyyet-i milliyye ve lisâniyyelerini bizim uluvv-i cenâbımıza medyûn olan bir kısım halkın hây ve hûy şemâtatıyle, mâtem-i muazzezimize en acı hakaaretlerin birer tokat şeklinde atıldığını gördük.

«(Buna müstahak değildik) diyemeyiz. Müstahakk olmasaydık, bu felâkete dûçâr olmazdık. Her milletin sahâif-i hayâtında bir çok ıkbâl ve idbâr sahîfeleri vardır. Fransa kralı Birinci Fransuva'yı Şarlken'in mahbesinden kurtarmış ve koca Viyana şehrini kerrât ile sarmış bir milletin, defter-i mukadderâtında böyle bir satr-ı elîm mastûr imiş. Her hâl mütehavvildir, sabredeceğiz ve zamânın yürüyüşünü seyredeceğiz»...

Süleyman Nazif

XX. Asrın İkinci Çeyreği Başında Büyük Devletlerin Karşılıklı Durumları

1925'te büyük devletler, ehemmiyet sırasiyle İngiltere, Birleşik Amerika, Fransa, Almanya, Japonya, Rusya, İtalya ve Çin'den ibaret kalmış, 1918 sonunda Avusturya - Macaristan ile Türkiye, büyük devletler arasından çıkmışlardı.

İngiltere'nin nüfusu 1915 ile 1925 arasında —bütün sömürge ve dominyonları ile— 461 milyondan 481 milyona, Birleşik Amerika'nınki 111 milyondan 127 milyona, Fransa'nınki 84 milyondan 100 milyona, Almanya'nınki 79 milyondan 63 milyona, Japonya'nınki 78 milyondan 85 milyona, Rusya'nınki 181 milyondan 145 milyona, İtalya'nınki 38 milyondan 43 milyona, Çin'inki 398 milyondan 447 milyona geçmiştir.

1915'te 1.782.000.000 tahmin edilen dünya nüfusu, 1925'te 1.965.000.000'a yükselmiştir. 1915'te 10 büyük devletin nüfusları toplamı. 1.411.000.000, diğer devletlerinki 371.000.000 idi. 1925'te ise 8 büyük devlette 1.491.000.000 ve geri kalan devletlerde 474.000.000 insan yaşıyordu.

1915'te dünyada milyonun üzerinde insan yaşıyan 25 şehir varkén bu sayı 1925'te 30'a yükselmiştir. Yarım milyonla bir milyon arasında nüfuslu şehirler sayısı 50'den 61'e, yüz binle yarım milyon arasındakiler 377'den 376'ya çıkmıştır. 1915'te yüz bini aşkın nüfuslu şehir sayısı 402 idi; 1925'te 467 olmuştur.

1925'te yüz binden fazla nüfuslu büyük şehirlerden 101'i İngiltere ile dominyon ve sömürgelerinde, 70'i Birleşik Amerika'da, 37'si Çin'de, 35'i Almanya'da, 34'ü Rusya'da, 26'sı Fransa'da, 26'sı Japonya'da, 18'i İtalya'da, 12'si Brezilya'da, 11'i İspanyada, 11'i Holanda'da, 8'i Polonya'da, 6'sı Arjantin'de, 72'si geri kalan diğer devletlerde bulunuyordu.

1915'te dünya şehirleri arasında 14. olan Istanbul, 1925'te 60.'lığa düşmüştür. Bu tarihte Istanbul'un nüfusu 691.000, İzmir'inki 154.000'dir; Ankara henüz yüz bine erişmemiştir.

1925'te New York'un nüfusu, Londra'nınkini geçmişti. En büyük şehirlerin nüfusları, şöyleydi : New York 8,1, Londra 7,8, Paris 5,2, Berlin 5, Chicago 3,5, Essen 3,3 (Büyük Essen), Philadelphia 2,5, Tokyo 2,3, Osaka 2,1, Moskova 2, Buenos Ayres 1,9, Viyana 1,9, Glasgow 1,7, Leningrad 1,6, Hamburg 1,6, Şanghay 1,5, Rio 1,5, Hangkeu 1,5, Liverpool 1,4, Boston 1,4, Manchester 1,4, Kalküta 1,4, Detroit 1,3, Bombay 1,2, Birmingham 1,2, Sydney 1,2, Kahire 1,2, Melbourne 1,1, St. Louis 1,1, Napoli 1 milyon. San Francisco, Cleveland ve Peşte de milyona erişmek üzereydiler.

Birinci Cihan Savaşı'na takaddüm eden günlerde İngiltere ile Almanya, dünya hegemonyası üzerinde münakaşa eden iki devdi. Almanya, İngiltere ile bir zaman çok açık olan mesafesini hemen hemen kapatmış, diğer bütün devletler arasında pek belirli bir mesafe bırakmıya muvaffak olmuştu. Cihan Savaşı'ndan sonra bu durum kayboldu. Almanya, geriledi. Sömürgelerini, birkısım topraklarını, ordusunu ve donanmasını kaybetti. İngiltere ise, dünyaya hâkim gibi görünüyordu. Türkiye'den Kıbrıs, Mısır ve Sûdan'dan sonra Irâk'ı, Filistin'i, Ürdün'ü koparmıştı. Alman sömürgelerinin en büyük payı İngiltere'ye düşmüştü. Birleşik Amerika, Wilson'dan sonra Avrupa ile ilgisini kestiği için, Amerika kıt'ası dışındaki 4 kıt'ada hâkim devlet, İngiltere idi. Ancak Amerika Birleşik Devletleri, 1925'te zenginlik ve refahının şâhikasına varmıştı. 1929 krizine takaddüm eden yıllarda Amerika, istihsal ve istihlâk bakımından, İngiltere dâhil, bütün devletleri korkunç şekilde geçmişti. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın birleşik sanâyî istihsâli, Amerika'nınkinden azdı.

Fransa, savaşı zaferle kapamış, ancak çok zarar görmüştü. Alman toprakları savaşın sonuna kadar işgal ve tahrib edilmediği halde, Fransa'nın büyük toprakları mahvolmuştu. Ancak Türkiye'den Suriye ve Lübnan'ı, Almanya'dan Alsace ve Lorraine'i alarak şişmişti. Avrupa kıt'asında sözü birinci derecede geçtiği gibi, yeryüzünde İngiltere ve Amerika'dan hemen sonra gelen devlet hâline yükselmiş, Almanya'yı kısa bir müddet için dördüncü plana atmıştı.

Japonya, büyük bir denizci devletti. Kudretli bir sanayii, ticareti, sömürgeleri vardı. Uzak Doğu'nun hâkimiydi. Çin, Avrupa devletlerinin emperyalizminden az çok yakasını sıyırabilmiş, fakat Japonya ile karşı karşıya kalmıştı. Komünistlerle milliyetçi sosyalistler, milyonlarca Çinli'nin ölümüyle netîcelenen sonu gelmez iç savaşa tutuşmuşlardı.

Büyük darbeyi Rusya yemişti. Polonya, Finlandiya, Letonya, Litvanya ve Estonya, Rusya'dan ayrılıp bağımsız oldukları gibi, Rusya, Romanya'ya (Besarabya) ve Türkiye'ye de (Kars ve Artvin) toprak iade etmişti. İç savaş, on milyonlarca Rus'un kırılmasına sebep olmuştu. Komünist rejim, kanlı yıllarını yaşıyordu. Bütün dünya ile ilgisini kesip içine kapanan Rusya, buna rağmen, büyük bir sömürge imparatorluğu idi. Savaşın sonunda bağımsızlıklarını ilân eden Ukrayna'yı, Türkistan'ı, Kırım'ı, Âzerbaycan'ı, Gürcistan'ı, Ermenistan'ı teker teker yutmaya muvaffak olmuştu.

İtalya, Avusturya'dan Trieste bölgesini ve bâzı toprakları almış, fakat savaştaki kayıpları, kazancından büyük olmuştu. Bu

büyük memnuniyetsizlik içinde, Mussolini kolayca iktidarı ele geçirmişti.

Almanya'da Hohenzollern, Rusya'da Romanov, Türkiye'de Osmanlı hânedanlarının düştüğü savaş sonrası Avrupasında, Avusturya - Macaristan imparatorluğu parçalanarak, çok büyük bir değişiklik olmuştu. İmparatorluk, Avusturya, Macaristan ve Çekoslovakya devletlerine ayrıldığı gibi, çok büyük topraklarını da Yugoslavya'ya (Sırbistan), Polonya'ya, Romanya ve İtalya'ya vermişti. Avusturya ve Macaristan devletleri dışında milyonlarca Alman ve Macar'ın kalması ve yabancı boyunduruğuna girmesi, İkinci Cihan Savaşı'nı hazırlıyan sebeplerdendir. Balkanlar'a dönen ve küçük devletlerle dolan Orta Avrupa, büyük bir tehlike kaynağıydı. Avusturya - Macaristan imparatorluğu parçalanırken, onun daha küçük ölçüde bir benzeri, milletler moazikı hâlinde bir Yugoslavya teşkil edilerek ortaya konmuştu. Polonya, Çekoslovakya ve Avusturya'da cumhuriyet ilân edilmiş, yalnız Macaristan krallık rejimini korumuştu.

1925'te savaşın yaraları az çok sarılmış, bahtiyar yıllar görünmeye başlamıştı. Ancak bu manzara çok aldatıcıydı. 1929 iktisadî krizinden sonra Avrupa'da birçok devlet, haklı veya haksız sebeplerle, yeni bir savaşın hazırlığı içine girdiler.

Cumhuriyet devrinde, kendi sahalarında şöhret olan değerler arasında, şu şahsiyetler sayılabilir : Başta asker, devlet adamı ve lider olarak Atatürk, fikir adamı olarak Zıyâ Gökalp, tarihçi olarak Mehmed Fuad Köprülü, şâir olarak Abdülhak Hâmid Tarhan, Mehmed Âkif Ersoy ve Edib Ayel, şâir ve edip olarak Cenab Şehâbeddin, Ahmed Hâşim ve Yahyâ Kemal Beyatlı, romancı ve hikâyeci olarak Refik Hâlid Karay, bestekâr olarak İsmail Hakkı Bey, şarkı bestekârı olarak Rahmi Bey, müzikolog olarak Dr. Subhi Ezgi, bestekâr, müzikolog, hukukçu, edip ve gazeteci olarak Hüseyin Sâdeddin Arel, fikir adamı olarak Nihâl Atsız, politikacı olarak Adnan Menderes (yaşıyan şahsiyetler alınmamıştır).

NETİCE

Saltanatın düşmesi ile, Türkiye tarihinin ikinci devresi kapanır ve içinde bulunduğumuz üçüncü devre başlar. Bu devre, «Cumhuriyet» tir.

Türkiye devleti, 1074'de Büyük Türk hâkanı Selçuklu Sultan Melik-Şâh'ın bir fermânı ile kuruldu. Bu ferman, Anadolu Fâtihi olan Selçuklu şehzâdesi Kutalmışoğlu Süleyman-Şâh'a verilmişti. Bu fermanla I. Süleyman-Şâh, başkenti İznik (sonra Konya'ya nakledildi) olmak üzere «sultan» unvanıyle bizzat fethettiği Anadolu'ya hükümdar nasbediliyordu. Kuzeni Sultan Melik-Şâh'a tâbi olacaktı.

Biz nasıl diğer Türk devletleri üzerinde metbû veya nâfiz, en büyük Türk imparatorluğuna «Büyük Türk Hâkanlığı» demişsek, 1074'de kurulan Türkiye devletinin tarihinin ilk safhasına da «Birinci İmparatorluk Devri» ismini uygun bulmuştuk. Bâzı tarihçiler bundan sonra ikinci devre olarak «Beylikler» devrini teklif etmişlerdir. Ancak bizim görüşümüze göre bu devir, bir kargaşalık, o zamanki tâbirle bir «fetret» devresidir. Müstakil bir devre olabilmek için, hiçbir karakteristik husûsiyet taşımamaktadır. Nitekim Türkiye târîhinin ikinci devresi, «İkinci İmparatorluk» devri olan Osmanlı çağıdır. Bu devir, bütün Türk tarihinin en parlak devridir. Türk milleti, 2.650 yıllık tarihi boyunca Osmanlılar'ın bilhassa azamet asırlarındaki yüceliğe hiçbir zaman ulaşmamıştır.

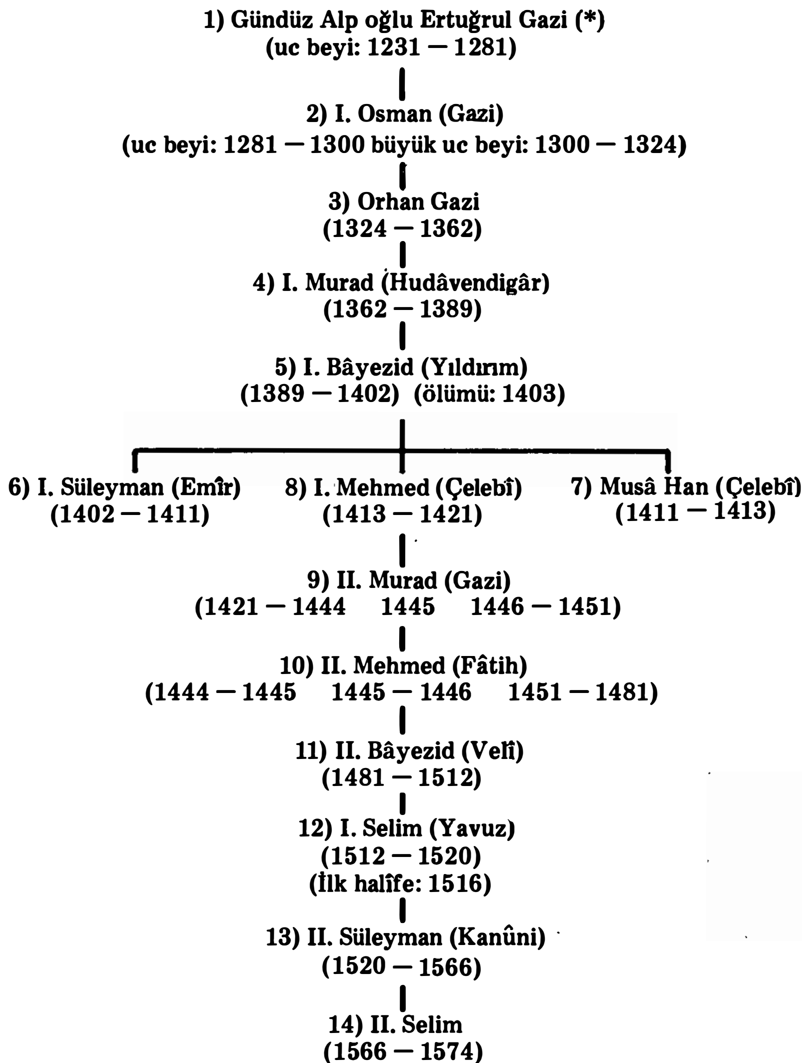
Bu uzun devri, içinde bulunduğumuz üçüncü «Cumhuriyet» devresi tâkıyb eder. Cumhuriyet, daha ilk yıllarını yaşamaktadır. O kadar yenidir ki, meselâ bir tek hükümdarın, Kaanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı (46 yıl) kadar bir zaman parçasını ancak geçmiştir. Binaenaleyh daha çok gençtir. Gelişme içindedir. Selçuklular'ın ve Osmanoğulları'nın hayret edilecek derecede mütevazı şartlarla işe başladıkları hatırlanırsa, içinde yaşadığımız üçüncü devrenin istikbali hakkında çok iyimser düşünebilmek ümidinde haklı oluruz. 900 yılda bir «Türkiye milleti» yaratılmıştır. Bu muazzam mânevî miras üzerinde Cumhuriyet Türkiyesi, millî irâdeye dayanan gerçek bir demokrasi ile hârikalar yaratabilir. Dünya üzerinde lâyık olduğu mevkıi alabilir.

Birinci Cihan Harbi'nden sonra Türk milleti, 2.650 yıllık târihinin en zavallı yıllarını yaşadı. Almanlar, Avusturyalılar, Macarlar ve Bulgarlar, dünya galibi olan Müttefikler'in ağır şartlarına baş eğdikleri halde, yalnız Türkler, bu durumu kabûl etmediler. Milletin temayül, irâde, istidat ve kudretini en iyi ve en büyük liyâkatle sezen Atatürk'ün liderliği ile Millî Mücadele başarıldı. Türk, «ateşle imtihan edildi» ve bu imtihandan başarılı çıktı.

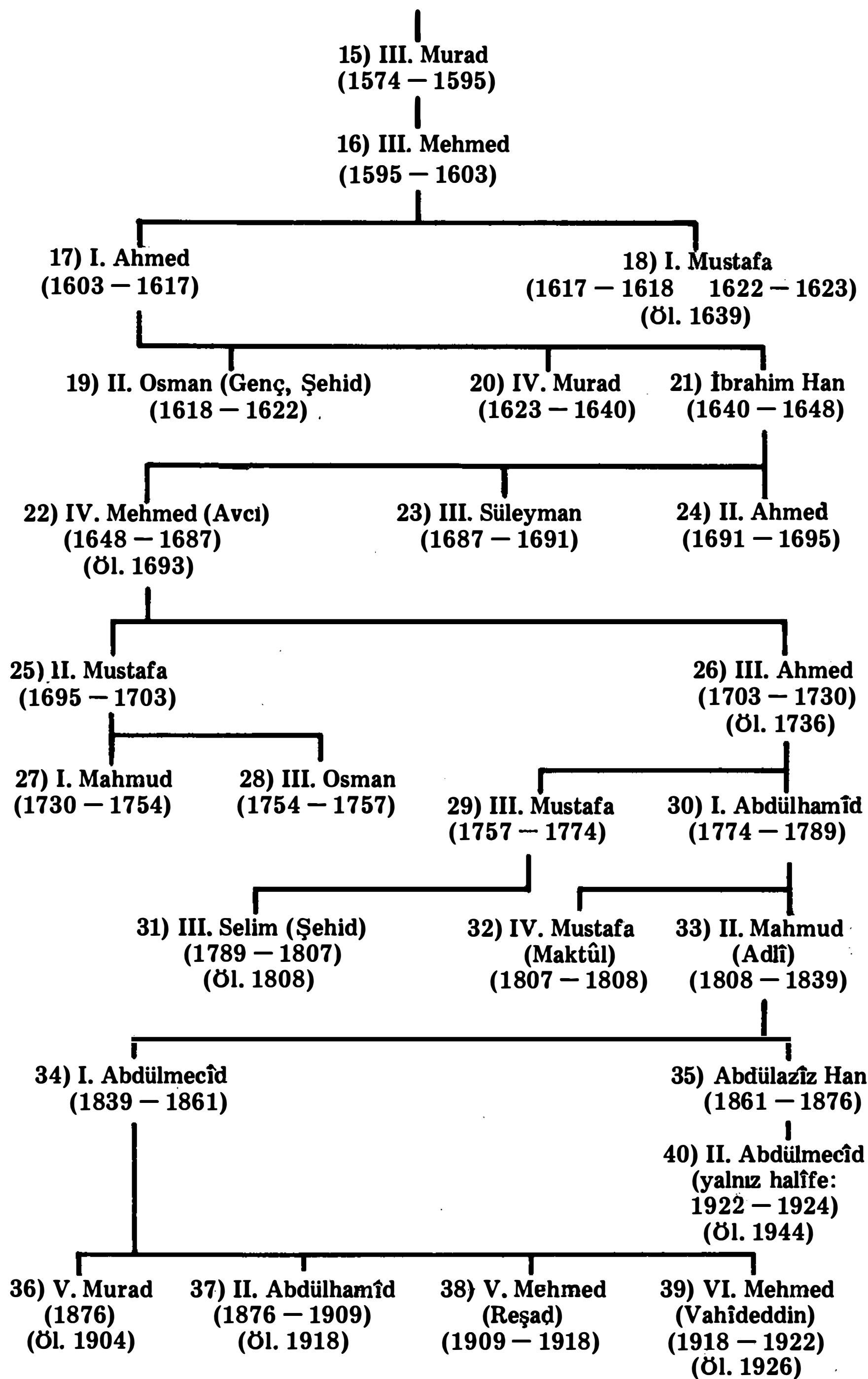
29 ekim 1923'te cumhuriyet ilân edildi. 3 mart 1924'te halîfelik kaldırıldı.

1914'ten sonraki Türkiye tarihini, birkaç sayfayla hulâsa etmiye çalıştık. Son yarım asır esasen tarih metodolojisi bakımından tarih ilmine intikal etmiş değildir. Bu devre üzerinde, siyasî cereyanların üstüne çıkarak tarih yazmak ve mütalâa serdetmek kolay değildir. Esâsen bu devreye ait vesikalar yalnız Türkiye'de değil, dünyanın hemen bütün devletlerinde tarihçilerin istifadesine sunulmamıştır. Gizli vesîkaların tedkıykı yasaktır (Türkiye Cumhuriyeti, 1914'ten sonraki arşiv vesîkalarının incelenmesine izin vermemektedir). *Büyük Türkiye Târîhi*'nin yeni bir tab'ında, ileride, bu 1914 târîhini, zamânımıza daha yaklaşan nisbeten yeni bir târîhe almak mümkin olacaktır.

OSMANOĞULLARININ SOY KÜTÜĞÜ VE SALTANAT TARİHLERİ

(*) Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574 — 1595)
16) III. Mehmed
(1595 — 1603)
17) I. Ahmed
(1603 — 1617)
18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)
19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)
20) IV. Murad
(1623 — 1640)
21) İbrahim Han
(1640 — 1648)
22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)
23) III. Süleyman
(1687 — 1691)
24) II. Ahmed
(1691 — 1695)
25) II. Mustafa
(1695 — 1703)
26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)
27) I. Mahmud
(1730 — 1754)
28) III. Osman
(1754 — 1757)
29) III. Mustafa
(1757 — 1774)
30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)
31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)
32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)
33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)
34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)
35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)
40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)
36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)
37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)
38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)
39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)

YENİ ÇAĞ'DA DEVLETLERE AİT BAZI NÜFUS TAHMİNLERİ

I

1453 Yılı

275.000.000	Asya kıt'ası nüfusu
70.000.000	Avrupa » »
40.000.000	Afrika » »
15.000.000	Amerika » »
400.000.000	Dünya »

BAZI DEVLETLERİN NÜFUSU :

60.000.000	Çin
8.000.000	Japonya
13.000.000	Türkiye (Csmanlı İmp.) (*)
12.000.000	Altın - Ordu
1.500.000	Endülüs
1.500.000	Portekiz
4.500.000	Kastilya ve Aragon
400.000	Danimarka
300.000	Norveç
1.300.000	İsveç
14.000.000	Fransa
2.500.000	İngiltere
500.000	İskoçya
1.000.000	İrlanda
1.500.000	Rus Prenslikleri

BAZI AVRUPA ŞEHİRLERİ :

500.000	Gırnâta
250.000	Paris
190.000	Venedik
150.000	Napoli
120.000	Milano
110.000	Floransa
100.000	Genova
100.000	İstanbul
80.000	Roma
75.000	Londra
70.000	Lizbon
60.000	Anvers
60.000	Gand
60.000	Bruges
41.000	Brüksel
40.000	Verona
35.000	Toulouse
25.000	Strasburg
21.000	Nürnberg

(*) Anadolu'da 484.000 km² ve 7.000.000 nüfus + Balkanlar'da 480.000 km² ve 6.000.000 nüfus.

II
1594 Yılı

350.000.000 Asya kıt'ası nüfusu (% 63,6)
122.000.000 Avrupa (% 22,4)
60.000.000 Afrika (% 10,9)
9.500.000 Kuzey Amerika (% 1,8)
5.000.000 Güney Amerika (% 0,9)
2.000.000 Okyanusya (% 0,4)

540.000.000 Dünya nüfusu

BÜYÜK DEVLETLER :

100.000.000	—	19.902.191 km²	Türkiye İmparatorluğu (*) (Istanbul)
15.000.000	—	1.621.000 km²	İran Türk İmparatorluğu (Isfahân)
120.000.000	—	3.673.000 km²	Hindistan Türk İmparatorluğu (Agra)
22.000.000	—	453.000 km²	Güney Hindistan Türk İmp. (Bîcâpûr)
12.000.000	—	5.513.000 km²	Türkistan Türk İmparatorluğu (Semerkand)
30.000.000	—	12.268.000 km²	Çin İmparatorluğu (Pekin)
33.000.000	—	24.575.000 km²	İspanya Krallığı (Madrid)
17.500.000	—	659.000 km²	Almanya İmparatorluğu (Viyana)
15.000.000	—	1.142.000 km²	Fransa Krallığı (Paris)
5.900.000	—	347.000 km²	İngiltere Krallığı (Londra)
3.800.000	—	55.000 km²	Venedik Cumhuriyeti (Venedik)
7.000.000	—	5.000.000 km²	Rusya İmparatorluğu (Moskova)

DİĞER BAZI DEVLETLER :

10.000.000	—	295.000 km²	Kutb - Şâhi Türk Krallığı (Gülkende)
2.600.000	—	1.058.000 km²	İsveç Krallığı (Stockholm)
1.900.000	—	45.000 km²	Papalık (Roma)
3.000.000	—	1.000.000 km²	Habeşistan Krallığı (Addis Ababa)
14.000.000	—	374.000 km²	Japonya İmparatorluğu (Kyoto)
7.000.000	—	200.000 km²	Nizâm - Şâhî ve Berîd - Şâhî Krallıkları

III
1700 Yılı

454.900.000 Asya kıt'ası nüfusu (% 67.0)
134.400.000 Avrupa (% 19)
71.100.000 Afrika (% 10,4)
10.800.000 Kuzey Amerika (% 1,6)
10.600.000 Güney Amerika (% 1,5)
3.100.000 Okyanusya (% 0,5)

684.000.000 Dünya nüfusu

(*) Polonya - Litvanya ile beraber Avrupa'da 2 848.940 km², Fas'la beraber Afrika'da 12.237.419 km², Asya'da 4.815.832 km².

BÜYÜK DEVLETLER :

77.985.000 —	15.914.606 km²	Türkiye İmparatorluğu (Istanbul)
170.000.000 —	4.622.885 km²	Hindistan Türk İmparatorluğu (Agra)
18.000.000 —	1.956.791 km²	İran Türk İmparatorluğu (Isfahan)
120.000.000 —	12.268.208 km²	Çin İmparatorluğu (Pekin)
21.406.000 —	4.494.364 km²	Fransa Krallığı (Paris)
16.541.000 —	2.854.752 km²	İngiltere - Holanda Krallığı (Londra) (*)
22.479.000 —	803.821 km²	Almanya İmparatorluğu (Viyana)
30.405.000 —	15.086.003 km²	İspanya Krallığı (Madrid)
4.500.000 —	1.278.023 km²	İsveç Krallığı (Stockholm)
4.800.000 —	72.683 km²	Venedik Cumhuriyeti (Venedik)
12.000.000 —	14.568.540 km²	Rusya İmparatorluğu (Moskova)
12.000.000 —	760.407 km²	Polonya Krallığı (Varşova)
8.000.000 —	3.051.699 km²	Fas İmparatorluğu (Miknâse)

IV

1750 Yılı

447.100.000 Asya kıt'ası nüfusu (% 64)
152.300.000 Avrupa (% 21,7)
75.100.000 Afrika (% 10,7)
11.700.000 Kuzey Amerika (% 1,7)
11.100.000 Güney Amerika (% 1,6)
3.100.000 Okyanusya (% 0,3)

700.400.000 Dünya nüfusu

BÜYÜK DEVLETLER :

76.200.000 —	15.538.000 km²	Türkiye İmparatorluğu (Istanbul)
22.700.000 —	5.396.262 km²	Fransa Krallığı (Paris)
13.000.000 —	1.871.629 km²	Büyük Britanya Krallığı (Londra)
180.000.000 —	10.797.408 km²	Çin İmparatorluğu (Pekin)
16.500.000 —	1.751.791 km²	İran Türk İmparatorluğu (Isfahân)
140.000.000 —	3.103.243 km²	Hindistan Türk İmparatorluğu (Delhi)
32.400.000 —	15.098.455 km²	İspanya Krallığı (Madrid)
15.000.000 —	16.517.185 km²	Rusya İmparatorluğu (Petersburg)
22.000.000 —	1.652.042 km²	Afganistan İmparatorluğu (Kâbil)
15.600.000 —	790.400 km²	Polonya Krallığı (Varşova)
2.400.000 —	121.224 km²	Prusya Krallığı (Berlin)

V

1800 Yılı

541.500.000 Asya kıt'ası nüfusu (% 65)
189.000.000 Avrupa (% 22,2)
76.900.000 Afrika (% 9)
16.000.000 Kuzey Amerika (% 2)
13.000.000 Güney Amerika (% 1,5)
3.000.000 Okyanusya (% 0,3)

839.600.000 Dünya nüfusu

(*) Büyük Britanya Krallığı: 1.833.478 km² ve 9.011.000 nüfus + aynı hükümdârın hüküm sürdüğü Holanda: 1.021.274 km² ve 7.530.000 nüfus.

BÜYÜK DEVLETLER :

31.100.000	—	3.818.849 km^2	Fransa Cumhuriyeti (Paris)
78.600.000	—	13.242.866 km^2	İngiltere Krallığı (Londra)
22.000.000	—	17.850.091 km^2	Rusya İmparatorluğu (Petersburg)
63.700.000	—	12.187.705 km^2	Türkiye İmparatorluğu (Istanbul)
280.000.000	—	11.765.119 km^2	Çin İmparatorluğu (Pekin)
41.500.000	—	980.236 km^2	Almanya İmparatorluğu (Viyana)
32.200.000	—	14.887.048 km^2	İspanya Krallığı (Madrid)
9.500.000	—	280.000 km^2	Prusya Krallığı (Berlin)
12.500.000	—	1.735.654 km^2	İran Türk İmparatorluğu (Tahran)

VI
1825 Yılı

BÜYÜK DEVLETLER :

119.000.000	İngiltere Krallığı (Londra)
32.000.000	Fransa Krallığı (Paris)
48.000.000	Rusya İmparatorluğu (Petersburg)
58.000.000	Türkiye İmparatorluğu (Istanbul)
320.000.000	Çin İmparatorluğu (Pekin)
30.000.000	Avusturya İmparatorluğu (Viyana)
11.000.000	Prusya Krallığı (Berlin)
5.000.000	A.B.D. (Washington)
19.000.000	İspanya Krallığı (Madrid)
955.000.000	Dünya nüfusu (654.000.000 Büyük Devletler, 301.000.000 diğer devletler).

VII
1850 Yılı

BÜYÜK DEVLETLER :

259.000.000	İngiltere Krallığı (Londra)
39.000.000	Fransa Cumhuriyeti (Paris)
68.000.000	Rusya İmparatorluğu (Petersburg (*)
54.000.000	Türkiye İmparatorluğu (Istanbul) (**)
380.000.000	Çin İmparatorluğu (Pekin)
39.000.000	Avusturya İmparatorluğu (Viyana)
17.000.000	Prusya Krallığı (Berlin)
23.000.000	A.B.D. (Washington) (***)
23.000.000	İspanya Krallığı (Madrid)
1.137.000.000	Dünya nüfusu (902.000.000 Büyük Devletler, 235.000.000 diğer devletler)

(*) On milyonlarca nüfus serf (toprak kölesi)'tir.
(**) Kölelik ilga edilmiştir.
(***) Köle nüfusu: 3.200.000.

EN KALABALIK ŞEHİRLER :

2.337.000 Londra (İngiltere)
1.400.000 Istanbul (Türkiye)
1.398.000 Paris (Fransa)
1.100.000 Pekin (Çin)
1.000.000 Kanton (Çin)
991.000 New York (A.B.D.)
800.000 Tiençin (Çin)
569.000 Manchester (İngiltere)
432.000 Petersburg (Rusya)
412.000 Berlin (Prusya)
409.000 Philadelphia (A.B.D.)
408.000 Napoli (Sicilyateyn)
400.000 Viyana (Avusturya)

Türkiye (Osmanlı) İmparatorluğu'nun en kalabalık şehirleri :

1.400.000 Istanbul
355.000 Kahire
215.000 Şam
200.000 Edirne
184.000 İskenderiye
180.000 Mekke
170.000 Bursa
160.000 Bağdad
150.000 Haleb
150.000 İzmir
100 - 150 bin arası daha 8 ve 50 - 100 bin arası ayrıca 22 büyük şehir.

Dünyada 100.000'den fazla nüfuslu şehir sayısı : 115 (1825'te: 106)
» 50.000 » » » » » : 291 (» : 227)

VIII
1875 Yılı

BÜYÜK DEVLETLER :

303.000.000 İngiltere Krallığı (Londra)
42.000.000 Almanya İmparatorluğu (Berlin)
89.000.000 Rusya İmparatorluğu (Petersburg)
45.000.000 Fransa Cumhuriyeti (Paris)
64.000.000 Türkiye İmparatorluğu (Istanbul)
38.000.000 Avusturya - Macaristan İmparatorluğu (Viyana)
430.000.000 Çin İmparatorluğu (Pekin)
45.000.000 A.B.D. (Washington)
27.000.000 İtalya Krallığı (Roma)
25.000.000 İspanya Krallığı (Madrid)
1.326.000.000 Dünya nüfusu (1.108.000.000 Büyük Devletler. 189.000.000 diğer devletler)

EN KALABALIK ŞEHİRLER :

4.000.000 Londra (İngiltere)
2.200.000 Paris (Fransa)
1.900.00 New York (A.B.D.)
1.650.000 Pekin (Çin)
1.200.000 Istanbul (Türkiye)
1.200.000 Berlin (Almanya)
1.000.000 Viyana (Avusturya - Macaristan)
1.000.000 Kanton (Çin)
1.000.000'dan fazla nüfuslu şehir sayısı: 8 (1850'de 5)
500.000 - 1.000.000 nüfuslu şehir sayısı: 14 (1850'de 6)
100.000 - 500.000 nüfuslu şehir sayısı: 169 (1850'de 104)
50.000 - 100.000 nüfuslu şehir sayısı: 192 (1850'de 187)
50.000'den fazla nüfuslu bütün şehirlerin toplamı: 375 (1850'de 291)

Devletlerin (sömürgeler dâhil) 50.000'den fazla nüfuslu şehir sayısı :

86 İngiltere
39 Türkiye
34 Çin
28 Almanya
26 Fransa
23 A:B.D.
16 Rusya
15 İspanya
14 İtalya
13 Japonya
11 Avusturya - Macaristan
10 Holanda
9 İran
51 Diğer devletler

IX
1900 Yılı

BÜYÜK DEVLETLER :

382.000.000 İngiltere Krallığı (Londra)
66.000.000 Almanya İmparatorluğu (Berlin)
76.000.000 Fransa Cumhuriyeti (Paris)
133.000.000 Rusya İmparatorluğu (Petersburg)
86.000.000 A.B.D. (Washington)
45.000.000 Avusturya - Macaristan İmparatorluğu (Viyana)
57.000.000 Türkiye İmparatorluğu (İstanbul)
56.000.000 Japonya İmparatorluğu (Tokyo) (1875'te 25.000.000)
33.000.000 İtalya Krallığı (Roma)
348.000.000 Çin İmparatorluğu (Pekin)
19.000.000 İspanya Krallığı (Madrid) (1898'de Büyük Devletler arasından çıkmıştır)
1.491.000.000 Dünya nüfusu (1.282.000.000 Büyük Devletler, 209.000.000 diğer devletler)

EN KALABALIK ŞEHİRLER :

6.100.000 Londra (İngiltere)
4.500.000 New York (A.B.D.)
4.100.000 Paris (Fransa)
2.400.000 Berlin (Almanya)
1.700.000 Chicago (A.B.D.)
1.700.000 Viyana (Avusturya - Macaristan)
1.500.000 Philadelphia (A.B.D.)
1.400.000 Tokyo (Japonya)
1.400.000 Petersburg (Leningrad) (Rusya)
1.300.000 Essen (Almanya)
1.300.000 Kalküta (İngiltere)
1.300.000 Istanbul (Türkiye)
1.100.000 Moskova (Rusya)
1.100.000 Manchester (İngiltere)
1.000.000 Glasgow (İngiltere)
1.000.000 Pekin (Çin)
1.000.000 Hamburg (Almanya)

Türkiye'nin diğer büyük şehirleri :

684.000 Kahire
352.000 İskenderiye
221.000 İzmir
160.000 Bağdad
154.000 Şam
140.000 Haleb
131.000 Beyrut
116.000 Selânik
100.000 Edirne

Devletlerin (sömürgeler dâhil) 100.000'den fazla nüfuslu şehir sayısı :

69 İngiltere
37 A.B.D.
29 Almanya
24 Çin
23 Rusya
18 Fransa
11 Türkiye
11 İtalya
9 Japonya
8 Avusturya - Macaristan
8 İspanya
41 Diğer devletler

1.000.000'dan fazla nüfuslu şehir sayısı : 17
500.000 - 1.000.000 nüfuslu şehir sayısı: 30
100.000 - 500.000 nüfuslu şehir sayısı: 241
100.000'den fazla nüfuslu bütün şehirlerin toplam sayısı : 288

X
1908 Yılı
Türkiye (Osmanlı) İmparatorluğu

9.129.880 km² — 62.689.000 nüfus
(Asya'da: 3.582.112 km² ve 30.177.000 nüfus)
(Afrikada: 5.213.180 km² ve 17.671.000 nüfus)
(Avrupa'da: 333.588 km² ve 14.841.000 nüfus)

Mülkî Bölünüş :

a) Vilâyetler (Eyâletler) :
Istanbul, Edirne, Selânik, Manastır, Kosova (Üsküb), İşkodra, Yanya; Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (=Akdeniz Adaları) (Rodos), Hudâvendigâr (Bursa), Aydın (İzmir), Konya, Adana, Ankara, Kastamoni, Sıvas, Trabzon, Erzurum, Mâmûretü'l-Azîz (=Elazığ), Bitlis, Van, Diyâr-ı Bekr, Haleb, Suriye (Şam), Beyrut, Musul, Bağdad, Basra, Yemen (San'â), Hicaz (Mekke); Trablusgarb (=Libya).

b) Bir eyâlete bağlı olmayıp eyâletler gibi doğrudan doğruya Dâhıliyye Nezâreti'ne bağlı sancaklar (İller) :
Çatalca, İzmit, Biga (Çanakkale), Deyrü'z-Zor, Kudüs, Bingazi; Lübnan (Dayrü'l-Kamer).

c) «Eyâlât-ı Mümtâze» denen muhtar (otonom, iç işlerinde serbest) eyâletler :
Mısır (Kahire) ve Sûdan (Hartûm), Bulgaristan (Sofya), Bosna-Hersek (Bosnasarayı), Girit (Hanya).

d) c statüsündeki sancaklar (iller) :
Yenipazar, Kıbrıs (Lefkoşe), Sisam Adası, bâzı Bedevî emirlikleri (Necd, Şammar, Lahc, Katar, Küveyt vs.)
a ve b statüsündeki eyâlet ve sancakların toplamı: 125 sancak (il), 679 kazâ (ilçe) (bunların 352 kazâlı 63 sancağı bugün Türkiye Cumhuriyeti'ndedir, 327 kazâlı 62 sancak ise Türkiye dışında kalmıştır).

XI
1913 Yılı
(Balkan Harbi'nden Sonraki Durum)

Balkan Devletleri'nin savaştan önceki ve sonraki durumları :

Bulgaristan: 96.345 km²'den 121.602 km²'ye ve 4.338.000 nüfustan 5.322.000 nüfusa
Yunanistan: 64.859 km²'den 120.060 km²'ye ve 3.041.000 nüfustan 4.900.000 nüfusa
Sırbistan: 45.427 km²'den 87.300 km²'ye ve 3.000.000 nüfustan 4.942.000 nüfusa
Karadağ: 9.427 km²'den 15.017 km²'ye ve 274.000 nüfustan 435.000 nüfusa

Balkan Devletleri'nin Balkan Harbi'nde Türkiye'den kazandıkları :

Bulgaristan: 25.257 km² toprak ve 948.000 nüfus
Yunanistan: 55.919 km² toprak ve 1.859.000 nüfus
Sırbistan: 41.873 km² toprak ve 1.942.000 nüfus
Karadağ: 5.590 km² toprak ve 161.000 nüfus
Arnavutluk: 25.734 km² toprak ve 800.000 nüfus

Savaşta Türkiye'nin kaybı :
167.312 km² toprak ve 6.582.000 nüfus (158 kazâ (ilçe) ve 33 sancak (il) ihtivâ eden 7 viâyet (eyâlet) ve ayrıca Edirne vilâyetinden 2 sancak ve Sisam adası) (kaybedilen eyâletler: Selânik, Manastır, Kosova (Üsküb), Işkodra, Yanya, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları, yani Asya Ege adaları), Girit)
Savaştan önce 4 Balkanlı Müttefik'ın (Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan (Yugoslavya) ve Karadağ) toplamı :
216.058 km² toprak ve 10.854.000 nüfus.
Savaştan önce Türkiye'nin -Girit hâriç- Avrupa toprakları :
176.300 km² ve 7.828.000 nüfus.

Savaştan önce bütün Türkiye (Osmanlı) İmparatorluğu :
7.213.239 km² ve 55.189.000 nüfus (Mısır, Sûdan ve diğer tâbi ülkeler dışında :
38.019.000 nüfus).

XII
1914 Yılı (31.XII.1914)

BÜYÜK DEVLETLER :

461.000.000	İngiltere Krallığı (Londra)
79.000.000	Almanya İmparatorluğu (Berlin)
111.000.000	A.B.D. (Washington)
84.000.000	Fransa Cumhuriyeti (Paris)
181.000.000	Rusya İmparatorluğu (Petersburg)
78.000.000	Japonya İmparatorluğu (Tokyo)
52.000.000	Avusturya - Macaristan İmparatorluğu (Viyana)
38.000.000	İtalya Krallığı (Roma)
29.000.000	Türkiye İmparatorluğu (Istanbul)
398.000.000	Çin İmparatorluğu (Pekin)
1.411.000.000	Büyük Devletler
371.000.000	Diğer Devletler
1.782.000.000	Dünya nüfusu

EN KALABALIK ŞEHİRLER :

7.300.000	Londra (İngiltere)
7.100.000	New York (A.B.D.)
4.600.000	Paris (Fransa)
3.800.000	Berlin (Almanya)
3.300.000	Essen (Büyük Essen) (Almanya)
2.500.000	Chicago (A.B.D.)
2.200.000	Viyana (Avusturya - Macaristan)
2.100.000	Petrograd (Petersburg, bugünki Leningrad) (Rusya)
2.100.000	Tokyo (Japonya)
2.000.000	Philadelphia (A.B.D.)
1.800.000	Buenos Ayres (Arjantin)
1.500.000	Glasgow (İngiltere)
1.400.000	Istanbul (Türkiye)
1.400.000	Hamburg (Almanya)
1.400.000	Osaka (Japonya)

1.400.000 Birmingham (İngiltere)
1.400.000 Manchester (İngiltere)
1.400.000 Liverpool (İngiltere)
1.300.000 Boston (A.B.D.)
1.300.000 Hankeu (Çin)
1.300.000 Kalküta (İngiltere)
1.100.000 Rio de Janeiro (Brezilya)
1.000.000 Bombay (İngiltere)
1.000.000 Şanghay (Çin)

Türkiye'nin diğer büyük şehirleri :

400.000 İzmir
300.000 Şam
240.000 Haleb
168.000 Beyrut
156.000 Bağdad
144.000 Erzurum
135.000 Edirne
114.000 Afyon
108.000 Manisa
101.000 Kudüs
100.000 Bursa
100.000 Musul
Ve daha 50 - 100 bin nüfuslu 23 Türk şehri (13'ü bugünki Türkiye sınırları içinde, 10'u dışında)
Dünyadaki 1.000.000'dan fazla nüfuslu şehir sayısı: 25
500.000 - 1.000.000 arasındakiler: 50
100.000 - 500.000 arasındakiler: 377
Hepsinin toplamı: 402

Devletlerin (sömürgeler dâhil) 100.000'den fazla nüfuslu şehir sayısı :

90 İngiltere
59 A.B.D.
39 Rusya
37 Almanya
26 Çin
22 Fransa
16 Japonya
15 İtalya
13 Türkiye
11 Avusturya - Macaristan
10 İspanya
10 Holanda
6 Brezilya
48 Diğer devletler

KÜÇÜK TÂRİH SÖZLÜĞÜ

A

Acemî Oğlan (ı). Yeniçeri ve diğer Kapıkulu ocaklarında, er olarak ocağa ve orduya katılmadan önce, «acemi ocağı» kışlalarında eğitim gören genç devşirme, yeniçeri eri namzedi. Acemî oğlanı, kışla eğitimine başlamadan önce bir Türk ailesinin yanında bir kaç yıl geçirirdi. Bu aile eğitiminde adı sadece «devşirme oğlanı» idi («oğlan», «erkek çocuk» demektir). Sonra acemî, sonra yeniçeri eri olur, sonra kabiliyeti nisbetinde yükselir, en yüksek rütbelere kadar çıkabilirdi.

Ağa. Osmanlı toplumunda adın sonuna getirilen unvanlardan biri. 1 — Kapıkulu Ocakları'nda yüksek rütbeli subay ve generaller, 2 — Saray'da Enderûn ve Harem'de hizmet gören subaylar ve siyâhî hadımlar, bu unvanla anılırlardı: Ahmed Ağa, Mehmed Ağa.— Tanzîmat'tan sonra derecesi düştü, alaylı (erlikten yetişmiş, harb okulundan çıkmamış) subaylara, devlet adamlarının uşaklarına, kasaba ve köylerde nüfûzlu aile reislerine böyle dendi. Okuması yazması olmıyan, fakat belirli bir yaşa ve seviyeye erişmiş bulunanlar son zamanlara kadar «Ağa» hitâbiyle anıldılar.

Akça («akçe» şekli yanlıştır). Osmanlılar'da gümüş sikkeye verilen ad. XIX. asra kadar esas para birimi idi ve altın para, ancak mühim alış verişlerde kullanılırdı. Devlet de maaşları akça olarak öderdi.

Akıncı. Klasik devir Osmanlı ordusunda kara komando sınıfı mensûbuna verilen ad. Bu sınıfa «akıncı ocağı» denirdi. Bilhassa Avrupa'da sınır eyâlet ve sancaklarında bulunurdu. Atlı ve hafif süvari idi. Devşirmeler alınmaz, daha çok akıncının oğlu akıncı olurdu. Zaman zaman «serdengeçti, deli» (bu kelimenin mânâsı Osmanlı Türkçesi'nde «akıl almıyacak dercede cesur»dur) denmiştir. Bugünkü komando sınıfının görevlerini yapar, sınırdan yüzlerce kilometre ileride düşman ülkelerine akar, düşmanın iktisâdi ve mânevî gücünü sarsar, ilerliyen veya çekilen Ordu'ya yol açardı.

Akkoyunlular. Bir Türk hânedânı. Hanefî mezhebinden ve Oğuz grubundandır. 1300 yıllarından 1508'e kadar devâm etmiştir. Fakat İran'da imparatorluk hânedanı olarak saltanatları -Karakoyunlular'ın halefi ve Safeviler'in selefi olarak- 1467 - 1502 arasındadır. Daha önce Diyâr-ı Bekr çevresinde gelişmişlerdir. Sonra taht şehirlerini Tebriz'e götürmüşler, Irak ve Doğu Anadolu'ya da hâkim olmuşlardı. Büyük şahsiyetleri Uzun - Hasan Bey (1453 - 1478)'dir ki, Fâtih'e kafa tutmuş, Osmanlılar'la Anadolu'yu çekişmiş, fakat yenilmiştir.

Alemdâr. «Bayrakdâr» ile aynı mânâdadır. Bir birliğin bayrağını ve sancağını taşıyan askere verilen addır. Padişah bayrak ve sancaklarından sorumlu generale ise «mîr-i alem = alem (sancak) beyi» denirdi.

Altes. Fransızca'da prens ve pren-

sesler için kullanılan saygı tâbiri (Fr. altesse, İng. highness («hayns» söylenir). Osmanlı protokolünde sadrâzamla şeyhulislâm da prens derecesinde sayıldıkları için Avrupa devletleri onlara bu tâbirle hitâb ederlerdi. «S.A.» (Son Altesse = Altesleri), şeklinde kısaltılarak yazılır. Prens ve prenses olmıyanlar hakkında asla kullanılmaz. Bugün de geçerlidir.

Âmid. Bugünki Diyarbakır şehri, «Kara Âmid» de denirdi (kale sûrlarının renginin siyaha çalmasından dolayı). «Diyâr-ı Bekr» adı asla şehir için kullanılmaz, Âmid'in merkez olduğu bölge ve eyâlet için söylenirdi.

Amiral. Arabca «emîrü'l-mâ' = su beyi» kelimesinden gelen, bütün Avrupa dillerinde ve XX. asır Türkçesi'nde kullanılan terim, deniz generali (Fransa'da hava generaline de «amiral» denmektedir). Mutlak mânâda amiral, oramiral demektir. Oramiralden küçükler için hangi derecede amiral olduğunu belirtmek lâzımdır. Fakat Türkçe'de rütbesi belirtilmeksizin bütün amiraller için kullanılmaktadır. Klasik Osmanlı döneminde büyük ve or amirallere «paşa», tüm amirallere «bey» denmişken, Tanzîmat'tan sonra tümamirallere de «paşa» denmiştir. Klasik devirde «deryâ beyi» tümamiral, «deryâ beylerbeyisi» oramiral, «bahriye veziri» ise büyük - amiral'dir. Tanzimat döneminde bu rütbeler bahriyye mirlivâsı, bahriyye ferîkı (koramiral), bahriyye birinci ferikı (oramiral) ve bahriyye müşiri (büyük - amiral) oldu.

Anadolu Kazaskeri. Bk. **Kazasker.**

Anarşi. Hükûmetsizlik, devlet otoritesinin yok olması veya son derece azalması, devlet gücünün sokağa, ormana ve dağa dökülmesi, iç kargaşa, kavga ve savaş. Yunanca'dan alınma bir Fransızca kelime olan ve bugün Türkçe'de kullanılan bu tâbirin yerine Osmanlı terminolojisinde Arabca'dan alınma «fetret» kullanılmıştır: Fetret Devri (hiç bir hükümdârın tek padişâh olarak devlet otoritesini bir elde taplıyamadığı devir).

Arşidük. Büyük duka. Yalnız Habsburg (b. bk.) hânedânından gelen prensler için kullanılır. Habsburg hânedânı menşe'de Avusturya arşidükleri idi. Avusturya, arşidukalık (büyük dukalık) derecesinde bir ülke (taç) idi. Onun için 1804'den önce «Avusturya İmparatorluğu» tâbiri, -bilhassa Türkçe kitaplarda çok kullanılmasına rağmen- kesin şekilde yanlıştır. 1804'e kadar Viyana'da saltanat süren Habsburg, Almanya imparatoru, Bohemya (sonra Macaristan) kralı, ancak Avusturya arşidükü idi. 1804'e kadar «Almanya İmparatorluğu» tâbirini kullanmak lâzımdır.

Arşidüşes. Arşidük (b. bk.) kızı veya eşi.

Arz Odası. Topkapı Sarayı'nda padişahın elçileri ve bazan sadrâzamı kabûl ettiği, tek katlı ayrı yapı hâlinde müstakil salon.

Asır (Ar. asr). 100 yıllık zaman parçası. Yarım asır = 50 yıl, çeyrek asır = 25 yıl. Üçte bir asra (33,3 yıl) daha çok nesil (kuşak) (b. bk.) denmektedir.

Asîl, asîl - zâde. Soylu (erkek veya kadın). Avrupa'da bir şahsın soylu olup olmadığı -bugün bile- soyadından bellidir. Menşe'de o ailenin bir hükümdar tarafından soyluluk unvânı verilerek asilleştirilmesi lâzımdır. Osmanlı toplumunda böyle bir şey olmadığı, Osmanoğulları dışında hiç bir aile imtiyazlı sayılmadığı için bizde «asil» tâbiri, kan asâleti için değil, -mecâzen- ruh ve ahlâk asâleti, bazan da eski ailelerden inme mânâsında kullanılmaktadır. Avrupa'da asil sınıfın belirli imtiyazları vardı ve ancak kendi aralarında evlenirlerdi; hattâ büyük soylularla küçük soylular bile aralarında kız alıp veremezlerdi. Aksi evlenmelere «morganatik» denir ve böyle evlenme yapanlar, haklarının bir kısmını kaybederlerdi.

Âşâr. Osmanlı maliye düzeninde, devletin toprak ürününün onda birini alması. Bölgeye göre beşte birden yirmide bire kadar da değişen bir ayni (aynen ödenen) vergi idi. Cumhuriyet devrinde de bir müddet devâm ettikten sonra kaldırıldı.

Avşarlar. İran'da saltanat süren bir Türk imparatorluk hânedânı. Oğuz grubundan ve Şii/Câferi mezhebindendir. İran'ın Kaçarlar'dan (b. bk.) önceki hânedânıdır. Türk tarihinin son cihangîri olan Nâdir Şâh Avşar tarafından Safevî hânedânının yerine kurulmuştur (Avşarlar'la Kaçarlar arasında kısa müddet Zend hânedânı vardır). Kısa sürmüştür (1736-1749).

Ayak Dîvânı. Osmanlı devrinde padişahın halkın huzûrunda belirli bir mesele için fevkalâde dîvan kurması. Halk veya halkın temsilcileri tarafından istenirdi ve daha çok ihtilâl alâmetiydi. Padişah da ayak dîvânı istiyebilirdi. Çok mühim bir hâdisedir ve az görülmüştür. Eski Türk devletlerinden gelen bir gelenektir (halkın şikâyetini, bizzât hükümdârın yüzüne karşı şifâhen söyleme hakkı).

Azab. 1 — Osmanlılar'ın ilk asırlarında -devşirme olmıyan- hafif piyâde sınıfı, 2 — Osmanlı deniz piyâdesi (deryâ veya bahriye azabı), 3 — Bir sınıf kale muhâfızı (kale azabı).

Azak. Bir Osmanlı eyâlet (bazan sancak) merkezi olan çok mühim kale. Bugün Rostov'un banliyösü olup Ruslar «Azov» demektedirler. Azak Denizi'ne adını vermiştir. Azak Denizi'nin, dolayısıyle Karadeniz'in en ucunda (kuzeydoğu) ve Don (Türkçe: Ten) nehri ağzında olduğu için stratejik ehemmiyeti büyüktü. Rusya'ya karşı -bir Osmanlı iç denizi olan- Karadeniz'i kapatıyordu.

B

Bâb-ı Âlî. XVIII. asırdan itibaren Osmanlı hükûmetine verilen ad (Fransızca aynı mânâda: Sublime Porte = S. P.). «Yüksek Kapı» demektir ve halkın sadece «Kapı» dediği de olmuştur. Sadrâzam konağının yüksek kapısından kinâyedir ve bu kapı bugün Gülhâne'nin karşısındadır. Bakanlar Kurulu bu kapıdan girilen sadâret konağında toplanırdı. Daha eskiden ise Dîvân-ı Hümâyûn denen Osmanlı imparatorluk hükûmeti Topkapı Sarayı'nın içindeki Kubbealtı'nda toplandığı için, Osmanlı hükûmetine XVIII. asırdan önce «Dîvân-ı Hümâyûn» (ve kısaca «Dîvân») denirdi: Dîvân'ın Habeş beylerbeyisine talimatı, Dîvân-ı Hümâyûn'un Cezâyir beylerbeyisine emri, Bâb-ı Âlî Rusya'ya karşı harb kararı aldı...

Bâbî. «Bâb» denilen Alî Muhammed Şirâzî'nin (1821 - 1850) kurduğu bir mezhebin mensûbu. İslâm'dan pek çok ayrıldığı için ayrı bir din de sayılmıştır. Bâbîlik'ten Bahâilik (b. bk.) çıkmış ve asıl Bâbiler bugün İran'da yaşıyan bir kaç on bin kişiden ibâret kalmıştır.

Bahâî. Mîrzâ Hüseyn Alî Nûr Bahâullâh'ın (1817 - 1892) Bâbîlik'ten (b. bk.) ayırdığı mezhebin sâliki. Bâbiler'i pek küçük bir azınlık hâline düşürerek İran Şiileri'nden mühim bir kitleyi kendine çekmiştir. Müstakil din sayanlar da vardır. İran'da 1,5 milyonluk bir kitledir. Birleşik Amerika gibi ülkelerde de bir mikdar Bahâî yaşar.

Bâlâ. XIX - XX. asırlarda (Tanzîmat'tan sonra) Osmanlı devletinde bir sivil (mülkî) rütbe. Askerî rütbelerden birinci - ferîk'a (orgeneral) eşit rütbe. Bir üstü vezir (askeriyye'de: müşir) pâyesi idi. Bu rütbeyi taşıyanlara paşa değil, bey veya efendi denirdi. Ûlâ, bâlâ ve vezir rütbesi ta-

şıyanlar, bunların eşiti olan askerî ve ilmî rütbe sahipleri ile beraber, «ricâl-i devlet» denilen yönetici sınıfı teşkil ederlerdi.

Baron. Avrupa'da asâletin şövalyelik'ten sonra gelen ikinci basamağı, vikontluk'tan küçük soyluluk pâyesi. İngiltere'de baronlara «lord» denmektedir. Baron eşine Almanca'da «barones» denir (Fr. la baronne).

Başçavuş. 1 — Yeniçeri Ocağı'nda en yüksek rütbeli subaylardan biri (bir tek başçavuş vardı), 2 — Tanzîmat'tan Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gediklilere (eskiden: küçük zâbit, bugün assubay) verilen rütbe.- Bu unvânı çavuşbaşı (b. bk.) ile karıştırmamalıdır.

Başıbozuk. 1 — Bir savaşa gönüllü olarak katılan, muntazam orduya dâhil bulunmıyan asker, 2 — Asker dilinde: siviller.

Bedesten. Osmanlı toplumunda, mühim şehirlerde, yalnız mücevher, kürk ve bunlara benzer çok değerli mallar satan ve çok sıkı muhafaza altında bulunan küçük kapalı çarşı veya işhanı. Bedestende dükkân sahibi olmak, zengin idhalâtçı ve ihracatçı tacirlerin imtiyâzında idi. Esnâfın ancak kapalı çarşılarda dükkânı olurdu. Bedesten tüccârı kendi aralarında teşkilâtlı idiler ve esnâf sayılmadıkları için lonca teşkilâtına dâhil değillerdi. Armatörlerin çoğunun da bedestenlerde dükkânları olurdu. Burada satış yapılırdı. Perâkende satış yapılmıyan, toptan satış yapan ve mal saklıyan dükkânlar topluluğuna bedesten değil, han ve mahzen denirdi.

Beğim (Türkçe'de «bey» kelimesinin dişisidir). Timuroğulları hânedânından Türk imparatorluk prenseslerine verilen unvan: Hanzâde Beğim. Bugün Hindistan - Pakistan'da soylu Müslüman hanımlara da verilmektedir. Pâdşâh - Beğim: Hindistan Timuroğulları'nda imparatoriçe: Tâc - Mahall, Ercmend Bânû Pâdşâh - Beğim'in adına eşi Şâh-ı Cihân tarafından yaptırıldı.

Bey. Bir Türk unvânı. Göktürk kitâbelerinde geçer. Bi-big-beg-beğ-bey şekillerinde gelişmiştir. Prens ve hükümdar mânâsı da vardır, hattâ imparatorlar için de kullanılmıştır: Uzun Hasan Bey, Timur Bey, Yıldırım Bâyezid Bey. Fakat Klasik Osmanlı devrinde sancak beylerine (tümgeneral veya tümamiral) verilen unvandır: Estergon sancak beyi Hasan Bey, Gazi Oruç Bey. Vezir oğullarına da «bey» denilmiştir. Tanzimat'tan sonra, yüksek rütbeli subaylara (binbaşı, yarbay ve albay) «bey» denilerek unvan -bütün unvanlarda olduğu gibi- düşürülmüştür. Gene bu devirde bâlâ (orgenerale eşit sivil rütbe) rütbesi taşıyanlara bey denmiştir: Nâmık Kemal Bey. Saray mensuplarının bir kısmı da böyle anılmıştır. XX. asra doğru tahsil - terbiye görmüş belirli sosyal çizgideki bütün şehirlilere bey denilmiye başlanmıştır, bugün de öyledir (mösyö, mister ve herr karşılığı) Mısır, Libya ve Ürdün gibi Osmanlı devletinden ayrılan Arab devletlerinin krallık rejimlerinde bey, kral tarafından verilen ve paşalık'tan sonra gelen asâlet unvânı olmuştur.

Bey - Efendi. 1 — Sultanların (Osmanlı imparatorluk prensesleri) erkek çocuklarına ve paşa olmıyan sultan eşlerine (dâmâd'lara) resmen verilen ve prens derecesinde olan unvân, 2 — Saygı ve nezâket mübalağası: Yahyâ Kemal Beyefendi.

Beylerbeyi. Osmanlı imparatorluğunda umumî vali, eyâlet valisi. Aslında askerdir, hem askeri, hem mülki salâhiyetleri elinde tutmakta ve eyâletinde padişahı ve devleti temsil etmektedir. Beylerbeyi pâyesi, bugünki orgenerale eşit rütbedir. Ancak bazı beylerbeyiler vezir (mareşal) rütbesiyle de eyâletlere gönderilirlerdi. Beylerbeyiler, beylerbeyi rütbesinde

olsun, vezir rütbesinde olsun, daima paşa diye anılırlardı ve klasik devirde bu iki rütbe sahibinden başkasına paşa denmezdi: Budin beylerbeyisi Vezîr Tiryâki Hasan Paşa, Cezâyir beylerbeyisi Barbaros Hayreddin Paşa. XX. asırda daha aşağı bir rütbenin karşılığı olmuş ve bu rütbe sahiplerine gene paşa denmiştir.

Bourbon Hânedânı. Capet (b. bk.) hânedânının 1589'dan, IV. Henri'den itibaren saltanat süren dalına verilen ad. Bugün İspanya'da saltanat süren hânedân da Bourbon hânedânının bir koludur. Bourbon'lardan Fransa kralları sırasıyle IV. Henri, XIII. Louis, XIV. Louis, XV. Louis, XVI. Louis, XVIII. Louis ve X. Charles'dır.

Budin. Osmanlılar'ın Macaristan'ın Buda şehrine verdikleri ad ki, Macaristan krallığının taht şehri idi ve bugünki Budapeşte'nin Tuna'nın güney kıyısında kalan kısmıdır (o devirde Peşte, Buda'nın banliyösü idi). Budin Beylerbeyliği: 1541 - 1686'da bir Osmanlı eyâleti, bugünki Macaristan, zamanla sınırları değişmiştir. Bu eyâlet protokolde Mısır eyâletinden sonra ve Rûmeli eyâletinden evvel 2. gelir ve daima vezir (mareşal) pâyesinde beylerbeyiler gönderilirdi.

Burjuva (Fr. bourgeois). Şehir halkı. Büyük tüccarlar ve zenginler, bu tabakanın üst kısmını teşkil ederler, bunlara «yüksek burjuva» denirdi (burjuvazi = burjuva sınıfı). Bütün demokrasilerde orta sınıf denilen ve çok ehemmiyet verilen tabakadır. Marksist rejimlerde burjuva, zâdegân denen soylular derecesinde, hattâ daha fazla düşman sayılır ve yok edilerek işçi statüsüne indirgendiği farz edilir.

Büyük - Duka. 1 — Avrupa'da dukalıktan büyük, elektörlükten küçük hükümdarlık unvânı. Bugün yalnız Lüksenburg devletinde yaşamaktadır. Eskiden Rusya çarları da sadece «Moskova büyük-dukası» idiler (bu unvân, «büyük - prens» unvânı ile eşittir), 2 — Romanov hânedânından Rusya imparatorluk prenslerine verilen unvân: Grandük Nikola. Prensesine veya grandük eşine grandüşes denirdi: Grandüşes Anastasya (Habsburg hânedânı mensuplarının kullandığı arşidük ve arşidüşes unvânları da «büyük - duka» mânâsında ve aynı değerdedir; menşe'de Rusya imparatorları sadece Moskova büyük - dukası veya büyük - prensi, Almanya imparatorları ise sadece Avusturya arşidukası idiler).

C

Câferî. Şiî mezheblerden birinin mensûbu. İran'ın resmî mezhebi ve Şiî Müslümanlar'ın en büyük çoğunluğunun mensûb olduğu orta mezheb (müfrîti İsmâilî, mûtedili ise Zeydi mezhebleridir). Bu mezhebe «İsnâ-Aşeriyye=Oniki İmamcılık» da denir. Adını Şiiler'in 7. imâmı Câferü's-Sâdık-tan (703 - 765) alır.

Capet Hânedânı. Bütün Hıristiyan Avrupa tarihinin en büyük ve en mühim hânedânı. Fransız asıllıdır («Kape'» şeklinde okunur). X. asırdan 1848'e kadar saltanat süren bütün Fransa kralları istisnasız bu hânedâna mensuptur. Hânedân, 1589'da, bir dalına nisbetle «Bourbon» (b. bk.) adını almıştır («Burbon» okunur). Bugünki İspanya hânedânı, Portekiz kraliyet hânedânı da Capet'lerdendir. Capet'ler Macaristan, Güney İtalya gibi daha bir çok yerde kral olarak saltanat sürmüşlerdir. Avrupa târîhinde en büyük rakipleri, Alman asıllı

Habsburg Hânedânı olmuştur. Fransa'da asıl Bourbon dalı sönünce, bu dalın bir şûbesine nisbeten hânedân Bourbon - Orléans adını almıştır.

Cengizliler. Cengiz Han'dan inen çeşitli hânedânlar. Asya ve Doğu Avrupa'nın pek çok ülkesinde XIII. asırdan XIX. asra kadar saltanat sürmüşlerdir. Çin ve Moğolistan'da kalan dalları hâricinde Cengiz Han'dan inen bütün hânedânlar, daha XIII. asır sonlarında ve XIV. asırda kesin şekilde dil ve kültür bakımından Türk'leşmişlerdir. En çok Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'dan gelen hânedânlar vardır. Bu hânedânların topuna birden Cuci Ulusu (b. bk.) denmektedir.

Cihâd. İslâm dininde kutsal savaş. Bir savaşın cihâd olabilmesinin şartları vardır. Cihâda katılan herkese, erden başkumandan kadar «mücâhid» denir. Osmanlı Cihan Devleti'nin serpilip gelişmesinde cihâd fikri esas tema'yı teşkil etmiştir.

Cihangir (Fars. cihân - gir). «Cihânı feth eden» mânâsında olup, tarihteki iki düzine kadar büyük asker - hükümdar böyle anılır ve bunların en az yarısı Türk asıllıdır. Akıl almıyacak genişlikte ülkeleri bir veya bir kaç darbede feth edenler için kullanılır: Mete, Cengiz, Timur, Yavuz, Bâbur, Nâdir gibi. Batı tarihinde İskender, Sezar, Napoléon gibi. «Fâtih»ten farklıdır. «Fâtih»in çok geniş ülkeler ve kıt'alar feth etmesi şart değildir; çok büyük tarihî ve stratejik ehemmiyeti bulunan bir tek yeri, bir tek kaleyi ve ülkeyi feth edip mensûb olduğu millete büyük hizmette bulunması veya bu fethi ile yeni bir devir açması kâfidir: Anadolu Fâtihi I. Sultan Süleyman-Şâh, Rûmeli Fâtihi Veliahd - Şehzâde Gazi Süleyman Paşa, Balkanlar Fâtihi I. Sultan Murad Hudâvendigâr, Istanbul Fâtihi II. Sultan Mehmed Han, Bağdad Fâtihi IV. Sultan Murad Han...

Cizye. İslâmî vergilerden biri. Reşid, varlıklı olmak ve din adamı olmamak şartıyle Hıristiyan erkeklerden -başlıca üç derecede ve her yıl- alınır. Osmanlı devletinde de böyledir. Buna karşılık devlet, Hıristiyan tab'ayı askerlik mükellefiyetinden muaf tutar ve Hıristiyan tab'anın can, mal, namus, şeref güvenliğini sağlamakla yükümlüdür.

Cuci Ulusu. Cengiz Han'ın 4 oğlunun büyüğü olan Cuci (Coçı) Han'dan inen hânedânların hepsine birden verilen ad ki, hepsi XIV. asırda Türk'leşmiş, Müslüman olmuştur. Cengizliler'in (b. bk.) en kalabalık hânedân topluluğudur. Altınordu Hânedânı, Cuci Ulusu'ndan olduğu gibi, Osmanlı devletinin bir parçası olarak **1475'ten** XVIII. asır sonlarına kadar devâm eden Kırım Hanları da Cuci **Ulusu'n**dan idiler.

Cumhûriyet. Başında bir hânedan bulunmıyan devlet sistemi, monarşi'nin zıddı. Cumhûriyetler, halk idaresine ve seçime dayalı demokrasiler (A.B.D., Türkiye, Fransa gibi), bir sağcı diktatörün idaresinde faşist (Peron'un Arjantin'i, Salazar'ın Portekiz'i gibi), bir solcu diktatörün veya parti oligarşisinin idaresinde komünist (Sovyetler Birliği, Doğu Almanya, Bulgaristan gibi) olabilirler. Son ikisinde seçim ve insan hakları diye bilinen şeyler (hür yargı, sendika, toplu sözleşme, grev, hür basın, seyahat hürriyeti, muhtar üniversite, istediği işi edinebilmek hakkı ve benzerleri) yoktur, yahut tamamen göstermeliktir, veya fevkalâde kısıtlıdır. Bk. **Demokrasi.** Cumhûriyetler de, monarşiler gibi, tek devletten yapılmış (Türkiye, Fransa, Bulgaristan, Irak, İsrâil gibi), veya federasyon şeklinde (Batı Almanya, İsviçre, A.B.D., Sovyetler Birliği, Brezilya gibi) olabilir.

Cülûs. Hükümdârın tahta geçmesi. «(Tahta) oturmak» mânâsında olan bu kelime, Osmanlılar'da padişahın tahta

oturup «bîat» denen sadakat yemini alması ve ilk cuma günü Eyüb Camii'nde kılıç kuşanması ile gerçekleşip hukukileşirdi: Kanûni Sultan Süleymân'ın cülûsunda imparatorluk, bir cihan devleti hâline gelmişti.

Ç

Çavuş. Osmanlılar'da bir unvan (Eski Türkçe'de çav = ses, nidâ). Padişah emir subaylarına, Enderûn mensuplarına, elçilere, bir kısım Saray adamlarına bu unvan verilmektedir. Bu, klasik devir içindir. Tanzimat'tan sonra bu mânâda çavuş unvânı kalkmış, fevkalâde değerini kaybederek assubaylara ve manga kumandanlarına verilmiştir, bugün de öyledir.

Çavuşbaşı. Padişahın emir subaylarının başı. Saray ve padişah ile ilgili protokol ve törenlerden de sorumlu idi. XIX. asırda «Mâbeyn-i Hümâyûn Müşiri» dendi. Başçavuş (b. bk.) ile karıştırılmamalıdır. Bu çavuşbaşılık, pek yüksek bir görevdi.

Çelebî. Osmanlı Türkleri'nde bir unvân (muhtemelen Türkçe Çalab = Tanrı kelimesinin Arabca kaideyle nisbet eki konularak yapılmış şekli). İlk asırlarda Osmanlı şehzâdeleri, hattâ veliahdleri için kullanılmışsa da, sonradan vaz geçilmiştir. Padişah nedimleri (Evliyâ Çelebi), ulemây-ı rüsûm'a dâhil olmıyan bilginler (Kâtib Çelebî), Divân-ı Hümâyûn kâtipleri, şâir ve müzisyen gibi san'at adamları, böyle anılmışlardır. -Bugün de unutulmıyan- en umumî mânâsı «centilmen» demektir: çelebî adam (İng. gentleman, Fr. gentilhomme). Mutlak mânâda kullanılınca, «Çelebi» veya «Çelebi - Efendi», Mevlevî tarîkatinin başıdır. Mevlânâ soyundan iner ve Konya'daki büyük dergâhta otururdu. Bütün Mevlevi - hâne şeyhleri, Çelebî Efendi tarafından atanırdı.

D

Dâmâd. Osmanlı devletinde, bir sultân (b. bk.) ile (Osmanoğulları'ndan Türk imparatorluk prensesi) evlenen paşa veya bey'e verilen resmî unvan ki «dâmâd-ı hazret-i şehryâri» nin (şehryâr = padişah) kısaltılmışıdır. Haklarında sultan-zâdeler (b. bk.) gibi prens protokolü uygulanırdı (şehzâdelere uygulanan imparatorluk prensi protokolü değil!). Dâmâd paşa veya bey-efendi'nin evlendiği sultân'ın padişah kızı olmasına lüzum yoktu, şehzâde kızı da olabilirdi; bu husus protokolde hiç bir değişiklik yapmazdı. İzdivaç tarihlerine göre protokol sırasına konurlardı. 36 sadrâzam bu suretle «dâmâd» pâyesi taşırlar; vezirler daha çoktur.

Dârülfünûn. XIX. asırda İstanbul Üniversitesi'ne verilen ad ki, 1.8.1933'e kadar kullanılmış, bu tarihte «Üniversite» denmiştir. Ordinaryüs profesöre «müderris», profesöre «muallim», doçente «müderris muâvini» deniyordu. Maârif Nezâreti'ne bağlı idi. Profesörler bu bakanlıkça tayin ediliyor ve bir çok kürsü için imtihanla profesör alınıyordu.

Dârüssaâde Ağası. Osmanlı İmparatorluk Sarayı'nda Harem-i Hümâyûn'un âmir ve yöneticisi. Halk «Kızlarağası» demiştir. Hadım zencilerden seçilirdi. Rütbesi vezir (mareşal) pâyesine eşitti. Fakat Harem ve vakıf işleri dışında hiç bir göreve tayin edilemezdi.

Dede. Mevlevi-hâne'lerde -nazarî olarak- 1001 gün süren Mevlevî çilesini tamamlıyarak o tekkede bir göreve başlıyan Mevlevî dervişi: Hammâmii-zâde İsmail Dede. İçlerinde çok büyük bestekârlar ve diğer san'atkârlar yetişmiştir (kelimenin Türkçe'de terim olmıyan asıl mânâsı: büyükbaba veya ata).

Dede-Baba. Bektâşî şeyhlerine verilen baba unvânının saygı mübalağası olarak kullanılan şekli.

Dede-Efendi. Mevlevî dervişlerine verilen dede (b. bk.) unvânının saygı mübalağası olarak kullanılan şekli: Şeyh Galib Dede-Efendi.

Defterdâr. Klasik Osmanlı çağında maliye nâzırı. «Başdefterdâr» veya «Şıkk-ı Evvel Defterdârı» da denilirdi. Dîvân-ı Hümâyûn (kabine) üyesi idi. Ayrıca eyâlet defterdarları vardı ve bunları maliye nâzırından ayırmak için mutlaka «eyâlet defterdârı» veya «nâzır-ı emvâl» denirdi. Cumhûriyet devrinde eyâletler kaldırılıp sancaklara önce «vilâyet», sonra «il» denince, bunların başındaki en yüksek maliye görevlisine «defterdar» dendi, bugün de öyledir (Osmanlı devrînde sancakların en yüksek maliye görevlisine «muhâsebeci», kazâlardakine «mal müdîri», nâhiyelerdekine «mal kâtibi» denirdi).

Demokrasi. Millî irâdeye, hür seçime dayanan idare şekli (Yunanca: demokrasiya). Halk, yöneticilerini kendi seçer. Teşkilâtlanmış partilerce yürütülmesi, aralarında muvâzaa (gizli anlaşma) bulunmıyan en az iki partinin bulunması, askerin ve hâkimin hiç bir şekilde politikaya karışmaması gibi şartları vardır. Anayasa olmıyabilir (İngiltere gibi). Monarşi veya cumhûriyet olabilir (yani devlet başkanı bir aileden belirli verâset kaideleriyle gelebileceği gibi, halk oyu veya halk tarafından seçilmiş meclislerce de belirli kaideler içinde seçilebilir). — **Halk Demokrasisi:** Komünist cumhûriyetlerinin kendi rejimlerine verdikleri ad: Demokratik Almanya (Doğu Almanya) Cumhûriyeti. Böyle demokrasilerde halk'ın sadece adı kullanılır. Serbest seçim ve demokrasilere mahsus hür basın, sendika, toplu sözleşme, grev, hür yargı, muhtar üniversite, fikir hürriyeti gibi unsurların hiç biri yoktur. Komünist Parti, iktidârı elinde tutan bir şahıs (diktatör) veya bir grup (oligarşi) vasıtasıyle, bir sınıfın (işçi sınıfı) adını kullanarak devleti yönetir. Parti otoritesine çarpmanı cezası çok ağırdır.- Gerçek demokrasi, bazı kusurlarına rağmen, 6.000 yıldır insanlığın bulabildiği en iyi, insan haysiyet ve menfaatine en uygun idare şeklidir.

Derviş. Tarîkat mensûbu. Tarikat «muhibleri», bir tarikate sadece kalben bağlı olanlar için kullanılmaz. Bir tekkede yaşayıp hizmet etmek şarttır, fakat gezici dervişler de vardır.

Devletlû veya Devletlü. Osmanlı protokolünde vezirlere ve müşirlere verilen, onların hakkında kullanılan lakab: Devletlû Zıyâ Paşa Hazretleri.

Diktatörlük. Bir diktatörün idaresindeki devletin rejimi. Daha ilmi tâbîri totalitarizm (b. bk.)'dir. Diktatör sağcı, merkezci veya solcu olabilir. Ekserisi askerî güç veya destekle bu mevkıe yükselir, milletin bütün haklarını şahıslarında temsil ettiklerini savunurlar. Bir hükümdârın bu tarz rejimle devleti idaresine ise mutlakıyyet denir. Hükümdârın hukuki statüsü olduğu ve XIX. asırdan evvel hemen bütün devletler böyle idare edildiği için, diktatörlükten farklıdır. Diktatör, daha halk tâbîriyle bir zorbadan başka bir şey değildir.

Dîvân. 1 — Meclis, herhangi bir topluluk: Dîvân-ı Muhâsebât (Sayıştay), dîvân-ı harb (askerî mahkeme); meclis kelimesinde resmilik olmıyabileceği halde (içki meclisi, dost mec-

lisi...) dîvân kelimesinde resmilik şarttır.- 2 — Klasik şiirde bir şâirin -bazı istisnâlar dışında- şiirlerinin tamamını toplıyan dergi: Dîvân-ı Fuzûlî, Nedîm Dîvânı. Bk. **Divân-ı Hümâyûn**.

Dîvân-ı Hümâyûn. «(Osmanlı) İmparatorluk Meclisi», yani Osmanlı İmparatorluk hükûmeti (kabinesi, bakanlar kurul). Mecâzen: Osmanlı Devleti, İmparatorluğu: Dîvân'ın Akdeniz politikası, Divân-ı Hümâyûn'un Fransa siyaseti. Kısaca «Dîvân» da kullanılmıştır. Bu tâbirin yerini XVIII. asırdan itibaren «Bâb-ı Âlî» (b. bk.) almıştır. Fakat Bâb-ı Âlî, yalnız Osmanlı devleti ve hükûmeti hakkında kullanılır, bakanlar kurulu mânâsı yoktur. Divân'ın başı sadrâzamdır. Padişah divâna katılamazdı.

Dizdâr. Osmanlılar'da klasik devirde kale kumandanı.

Doç. Venedik ve Ceneviz İtalyan cumhûriyetlerinde devlet başkanı. Onlar Meclisi ve Senato ile ortaklaşa, bir oligarşi ile devleti idare ederdi. Venedik eskiden dukalık olduğu için, kelime de duka kelimesinden gelmektedir. Son olarak Mussolini, bu unvânı takınmıştır (duce).

Don. İspanya'da şövalyeden veliahde, yani en küçüğünden, en büyüğüne kadar bütün soyluların adlarının başında taşıdıkları, asâlet belirten unvân: Don Carlos, Don Pedro. Kadınlar için «donna» kullanılır.

Donanma-yı Hümâyûn. Osmanlı İmparatorluk Donanması. Başı, kapdân-ı deryâ ve onun âmiri sadrâzamdır.

Duka. Avrupa'da yüksek asâlet unvânı. Şövalye, baronet (bu derece yalnız İngiltere'de vardır), baron, vikont, kont, marki, duka (dük) derecelenmesinin en yüksek basamağı. Kont, marki ve dukalar büyük, diğerleri küçük asilleri teşkil ederler. Duka (Fr. duc = dük, İng. duc), aslında bir hükümdarlık unvânıdır; derecesi marg-rav'dan (marki) büyük, büyük - dukadan küçüktür (hükümdâr olarak son dukalar 1918'de ortadan kalktı). Bir de dukalık, kontluk gibi, nezâketen, kraliyet prenslerine verilen bir unvân olabilir: Barselona Kontu, bugünki İspanya kralının babasının unvânıdır; Edinburg Dukası, bugünki İngiltere kraliçesinin eşi olan prensin unvânıdır. Duka (dük) eşine «düşes» denilir. Kraliyet dukaları ile dukalık ailelerinin başı olarak bu unvânı taşıyanları karıştırmamak lâzımdır. Dukalar, çok büyük asılzâde oldukları için, kraliyet ailesinden prenseslerle evlenebilir ve böyle evlenmeler «morganatik» sayılmaz. Dukâlık unvânı da, diğer bütün asâlet unvânları gibi ancak bir hükümdar tarafından verilir. Unvân verilen ilk dukanın bütün nesli, aile erkek tarafından kesilinceye kadar, babadan büyük oğula, oğul yoksa ailenin en yakın erkek ferdine geçerek devâm eder.

Dük. Bk. Duka.

Dürzî. Şîilik'ten ayrılmış bir mezhebin mensûbu. Ayrı bir din sayanlar da vardır; zira İslâm esaslarından hayli ayrılır. Çoğunlukla Lübnan Dağları'nda, Ürdün, İsrâil ve Suriye'nin bâzı yerlerinde yaşarlar, sayıları bir kaç on bindir.

Düşes. Duka (dük) (b. bk.) eşi.

E

Efendi. Osmanlılar'da bir unvân (Yunanca'dan Türkçe'ye geçmiş bir kelimedir). Bütün ilmiyye sınıfı, başta şeyhulislâm olmak üzere, en küçük nâibe kadar bu unvanla anılır: Şeyhulislâm Ebuussûûd Efendi. XIX - XX. asırlarda Osmanoğulları'nın «şehzâde» denen bütün imparatorluk

prenslerine -veliahd dâhil- bu unvân verilmiştir: Veliahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddîn Efendi, Şehzâde Osman Fuâd Efendi. Bazı mülki rütbe sahipleri de bu unvânı taşımışlardır. Tanzimat'tan sonra bu unvânın da derecesi düşmüş, yukarıda söylenen zümreler dışında, «bey» denilmiyen, fakat burjuva sınıfına mensûb olanlara bu unvânla hitâb edilmiştir: terlikçi Ahmed Efendi. Bugün daha alt seviyede kullanılmaktadır: Kapıcı Mehmed Efendi. Arab ülkelerinde de -Osmanlılar'dan alınarak- kullanılmıştır. Din adamları da böyle anılır: Diyânet İşleri Başkanı Şerafeddin Yaltkaya Efendi, Horhor imâmı Mahmûd Efendi.- Saygı mübalağası olarak diğer unvânların sonuna getirilir: beyefendi, hanım-efendi, sultân-efendi (Osmanlı imparatorluk prenseşleri hakkında), paşa-efendi (bugün kullanılmıyor), ağa-efendi, şeyh-efendi, dede-efendi... «Bey-Efendi»nin hususi mânâsı için bu maddeye bk.- Efendimiz: Mutlak mânâda yalnız padişahı ifade eden büyük saygı hitâbı: Efendimiz (yani padişah) böyle irâde buyurdular (emretti). Hânedân mensuplarına da (şehzâde, sultan ve kadın-efendi) böyle hitâb edilirdi. Peygamber, hattâ Allah için de çok kullanılır: Peygamber Efendimiz, Efendimiz Allah. Istanbul kadısı klasik dönemde Istanbul halkı arasında «Istanbul Efendisi» diye anılırdı. Reisü'l-küttâba (dış işleri bakanı) halk kezâ «Reîs Efendi» derdi. Rûmeli ve Anadolu kazaskerlerine «Kazasker Efendiler» veya «Sadreyn Efendiler», Şeyhulislâm'a da «Müfti Efendi, Müfti'l-Enâm Efendi» denirdi.

Eflak (a uzun). Osmanlılar'ın Ulahya'ya, Güney Romanya'ya verdikleri ad. Ahalisine «Ulah» denirdi ki, bugün Moldavlar'la beraber «Romen» diyoruz. Ülkenin merkezi önce Targovişte iken XVII. asırda Bükreş olmuştur. Moldavya'ya ise Osmanlılar «Boğdan» demişlerdir. Bunun merkezi Suçava iken sonra Yaş olmuştur. Boğdan daha ehemmiyetli sayılmıştır. İkisine birden «Memleketeyn = İki Memleket» denmiştir. Bu 2 ülkeye beylerbeyi pâyesinde sayılan ve belirli bir hânedandan inmiyen prensler tayin edilirlerdi ve pek az iç imtiyazları vardı. 1711 Prut savaşına kadar Romen ailelerinden prens tayin edilirken bu tarihten sonra Istanbul'da Fenerli Rum soylularından prensler tayin edilmiştir. 1864'de iki prenslik «Romanya» adı altında birleştirilmiş, 1878'de Osmanlı imparatorluğundan ayrılarak müstakil olmuş ve 1881'de Romanya prensi «kral» sanını takınmıştır.

Ehl-i Kitâb. İslâm'dan önceki 2 semâvi (tek tanrılı) din olan Hıristiyanlar'la Mûseviler'in toplamı. İslâm hukukunda, diğer din mensuplarından daha seçkin statüleri vardı.

Ekselans. Hükümdar veya prens olmıyan devlet büyüklerine (nâzırlar, eyâlet vâlileri, orta ve büyük elçiler, müsteşarlar, korgeneral, orgeneral ve mareşaller veya bunlara denk diğer rütbeler...), duka'dan aşağı derecede soyluluk unvânı taşıyanlara (marki, kont ve daha aşağı soylular) hitâb edilirken söylenen saygı, protokol ve nezâket unvânı. Prensler için «altes», krallar için «majeste» kullanılır ve bunlara asla «ekselans» denmez. Cumhurbaşkanları ve başbakanlar da ekselans'tır (istisnâ olarak Osmanlı devletinde sadrâzam ve şeyhulislâm «altes» tir). Dukalara «votre grace» (İng. your grace) diye hitâb edilir, ne ekselans, ne altes denmez. Kardinaller hakkında da kullanılmaz (bunlara «votre éminence» denir). Tam hitap şekli «ekselansları»dır (Fr. votre excellence, İng. your excellency). Osmanlı protokolünde bu unvân yoktu (bugünki Türk dış protokolünde vardır); «ekselans» yerine Osmanlı ise «hazretleri», yabancı ise «cenâbları» ve bazan gene «hazretleri» denirdi ve bu

hitap korgeneral ve orgenerale denk askerî, mülkî ve ilmî rütbeler ile onun üzerindeki rütbeler içindi, daha aşağı rütbedekilere «hazretleri» diye hitap resmî değildi, nezâket ifadesiydi. Bk. **Hazretleri.**

Elektör. Avrupa'da krallıktan küçük, büyük - dukalıktan büyük hükümdar unvânı. Yalnız Almanya'da vardı ve son elektör (Hessen) 1866'da tarihe karıştı. Kelimenin mânâsı «seçici» demektir ve «seçmen - prens» diye Türkçe'ye tercüme edilebilir; elektör eşine «elektris» denir. Bunlar vaktiyle Almanya imparatorunun seçilmesi için oy kullanma hakkına sahip mühim Alman hükümdarları idi. Bavyera ve Saksonya elektörleri, XIX. asır başlarında «kral» sanını aldılar.

Emîr. İslâm devletlerinde prens, bey. Arabca'dır. İranlılar «mîr», Türkler «bey» demişlerdir. Çoğulu «ümerâ»dır. Sonra kelimenin değeri düşerek belirli bir beyler topluluğuna «ümerâ» denmiştir. Bk. **Zâbit.** Arab ülkelerinde prens mânâsındadır.

Enderûn-i Hümâyûn. Saray-ı Hümâyûn'un (Osmanlı İmparatorluk Sarayı) üç kısmından biri. Diğerleri: Bîrûn-i Hümâyûn (Tanzîmat'tan sonra Mâbeyn-i Hümâyûn) ve kadınların, padişahın ailesi ile yaşadığı Harem-i Hümâyûn. Enderûn'un en büyük âmiri hâsodabaşı iken, sonradan -daha önce 2. sırada bulunan- silâhdâr ağa başa geçmiştir. Bunların derecesi vezîr (mareşal) eşiti idi. Enderûn kısmının en büyük husûsiyeti, burada bir saray üniversitesi ve harb akademisi bulunması idi. En büyük devlet adamları, kumandanlar ve san'atkârlar bu müesseseden yetişmiştir.

Erdel. Osmanlılar'ın -Macarca'dan alarak- Trasilvanya'ya verdikleri ad. Bugünki gibi bir Romen ülkesi değil, bir Macar ülkesi idi. Osmanlı rejiminde bu ülke, 1526'dan 1691'e (4 aralık) kadar imparatorluğun bir muhtâr eyâleti idi. İç imtiyazları Eflak ve Boğdan'dan fazla idi. Başına Dîvân tarafından büyük Macar ailelerinden bir prens getirilirdi.

Ergenekon. Göktürk'lerin Kuzey Asya'yı feth etmeden önce, düşman baskısı altında saklanıp asırlarca yaşadıkları, çevresi geçit vermez dik dağlarla çevrili vâdinin adı. Mecâzen: Türk milletinin, böyle dar bir cendereye sokulması (Yâkub Kadri Karaosmanoğlu, İstiklâl Harbi'nde Anadolu'yu Ergenekon'a benzeterek, bu adı taşıyan bir kitap yazmıştır). Gene mecâzen: Ergenekon'a Giriş = Türk milletinin hakkı olandan çok dar bir sahaya itilip tıkılması ki maddî olduğu kadar mânevî de olabilir; Ergenekon'dan Çıkış = Türk milletinin tarihî gücünü yeniden kazanarak hakkı olan maddî ve mânevî büyüklüğe yol alması.

Eş'arî. Sünnî Müslümanlar'ın inandıkları iki itikad mezhebinden biri. Kurucusu Ebü'l-Hasan Ali'l-Eş'arî (874 - 935)'dir. Bugün müntesibi azdır. Pasif olduğu için Türkler rağbet göstermemişlerdir. Buna karşılık Mâtürîdî (b. bk.) itikad mezhebi çok yayılmıştır (Arabca: Eş'ariyye).

Evkaf. Vakıflar (vakf kelimesinin Arabca'da çoğulu: evkaaf). Tanzîmat'tan sonra bir nâzırın sorumluluğunda birleştirilmiş ve imparatorluk düşünceye kadar bir evkaf nâzırı kabinede bulunmuştur. Bk. **Vakıf.**

Eyâlet. Vilâyetten (il) büyük mülkî bölünüş. Bir kaç vilâyet (il) bir araya gelerek ortaya çıkan ve Osmanlı imparatorluğunda en geniş sayılan idârî bölge. XIV. asırdan imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı rejiminde eyâletler vardı. Tanzîmat'tan önce «beylerbeylik» veya «eyâlet» denirken, Tanzîmat'tan sonra «vilâyet» denmiştir. Bugün «il» dediğimiz vilâyetlerin adı ise «sancak» idi. Eyâletin başındaki mülkî-askerî sorumluya Tanzîmat'tan önce beylerbeyi, Tanzî-

mat'tan sonra ise -askerî salâhiyetleri alınarak- «vâli» denmiştir. Bunlar umumi (genel) valilerdir. Klasik devirde eyâletlerin protokol sırası Mısır, Budin (Macaristan), Rûmeli, Anadolu, Bağdad (Irak)... şeklinde idi (Mısır eyâleti merkezi Kahire, Rûmeli'ninki Sofya, Anadolu'nunki Kütahya). Tanzîmat eyâletlerinin sınırları daha darcadır. Fakat gene de bugünki Türkiye topraklarında XX. asır başlarında sadece 15 eyâlet vardı (Der - Saâdet (Istanbul), Edirne, Hudâvendigâr (Bursa), Kastamoni, Trabzon, Erzurum, Sivas, Ankara, Konya, Aydın (İzmir), Adana, Mâmûretülaziz (Elazığ), Bitlis, Van, Diyârbekir). Büyük eyâletler vezir (mareşale eşit) pâyelilere, daha küçükleri beylerbeyi/bâlâ (orgenerale eşit) rütbelilere verilirdi. Eyâlet valilerinin salâhiyetleri -o devirde ulaştırma imkânları sınırlı olduğu için- büyüktü; o ülkede padişahın mutlak temsilcisi idiler. Âmirleri Tanzîmat'tan sonra dâhiliyye nâzırı, Tanzîmat'tan önce doğrudan doğruya sadrâzam idi. Eyâlet valisi, eyâletine gitmeden önce padişah tarafından kabûl edilirdi. Eyâlet ünitesi bir çok devlette (İhtilâl'den sonra Fransa'da) kaldırılmakla beraber, bugün bir çok devlette hâlâ devâm etmektedir. Cumhûriyet devrinde Türkiye'de bazı partiler zaman zaman gene eyâlet sisteminin kurulmasını, bir kaç il'in bir araya getirilerek 20 kadar eyâlet yapılmasını istemişlerdir.

F

Fakıyh. Fıkh (b. bk.) bilgini, İslâm hukukçusu, bu alanda eseri bulunan kimse.

Faşizm. Sağcı diktatörlük, sağcı totalitarizm (b. bk.). Sağcı bir diktatör veya sağcı bir oligarşi yahut sağcı bir tek parti tarafından yönetilen devletin rejimi. Komünist terminolojisinde: milliyetçilik.

Fâtih. Feth eden, açan, bir ülke veya kaleyi açıp alan. Çok mühim bir ülke, belde veya kaleyi fetheden kumandana verilen unvân. Mutlak mânâda kullanılırsa sadece II. Sultan Mehmed Han (1451 - 1481) anlaşılır ki, 1453'de Istanbul'u feth ederek, Roma İmparatorluğuna son vermiş ve Yeni Çağ'ı açmış, Türkiye İmparatorluğuna cihanşümul bir hamle kazandırmıştır. Resmen verilen bir unvân değildir, daha çok halkın belirli kumandanlara taktığı bir sıfattır. Gazi (b. bk.) ise resmî bir unvandı.

Fehâmetlû veya Fehâmetlü. Osmanlı protokolünde sadrâzama ve yabancı prenslere «Devletlû Fehâmetlû» şeklinde verilen lakab: Devletlû Fehâmetlû Sadrâzam Âlî Paşa Hazretleri, Devletlû Fehâmetlû Prens Napolyon Hazretleri... Osmanlı şehzâdeleri hakkında kullanılmaz, onlara «necâbetlû» denir. Yazı dilinde böyledir. Hitâb ederken «zât-ı fahîmâneleri, fehâmetmeâb hazretleri» denirdi.

Fermân. Padişah adına Divân-ı Hümâyûn'un çıkarttığı kesin mâhîyette devlet emri. Yazılıdır ve itaat etmiyen âsi muamelesi görür (yani katli vâcibdir). Edebî dilde padişah ve vezirlerin şifâhi emirleri için hitâb ederken de kullanılırdı: fermân efendimizin...

Fıkh. İslâm hukuku. Osmanlı devletinde, diğer bütün Türk İslâm devletlerinde olduğu gibi fıkh, devletin yüksek menfaatlerinin icab ettirdiği şekilde hâkaani veya sultâni denen padişah adına çıkarılmış yasalarla beraber kullanılırdı. Fıkh (şerîat) hükümleri, daha çok medeni hukuk konusunda geçerli idi.

G

Ganîmet. Savaşta düşmandan ele geçirilen taşınabilir (menkuul) malların toplamı ki köleler de buna dâhildir. Ganîmetin beşte biri, İslâm hukukuna göre, padişaha aitti. Beşte dördü, rütbe ve hizmetleri derecesinde gazilere paylaştırılırdı.

Gazâ. Din uğruna yapılan savaş. Daha çok millî mânâsı vardır, cihâd'ın (b. bk.) mânâsı ise tamamen dinîdir. Osmanlı devleti, gazâ fikri ile yükselip şöhret kazanarak gelişmiştir.

Gazi («gaazi» okunur). Gazâ yapan (yaralanmış olması şart değildir). Kadın da olabilir. Mutlak mânâda bir unvân olarak resmen padişah tarafından nâdir kumandanlara tevcih edildiği gibi, çok büyük zaferlerden sonra padişahlara da verilirdi. Padişahların çoğunun bu unvânı vardır (son olarak Çanakkale zaferi münasebetiyle V. Mehmed Reşad). II. Abdülhamîd (1876 - 1909) 3 müşîre (mareşal) bu unvânı vermiştir: Gazi Osman Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Gazi Edhem Paşa. 1897'de Edhem Paşa'dan sonra bu unvân son defa olarak 1921'de Sakarya zaferinden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından «müşir» (mareşal) rütbesi ile beraber Mustafa Kemal Paşa'ya verilmiş, Mustafa Kemal Paşa, 24.11. 1934'te Atatürk soyadını alıncaya kadar 13 yıl sadece «Gazi, Gazi Hazretleri» diye anılmış ve bu şekilde imza atmıştır. «Atatürk» denmesi, son 4 yılından ibârettir.

General. Albaydan sonra gelen askerî rütbelerin topuna Batı'da ve bugün Türkiye'de verilen ad (Fr. général, İng. general). Batı'da mutlak mânâsı orgeneral olup, daha as rütbedeki generaller için hangi çeşit general olduğunu belirtmek lâzımdır. Eskiden yalnız tüm ve or generallik varken, XIX. asırda devletler birer ikişer kor ve son olarak tuğ general derecelerini kabûl etmişlerdir. Orgenerallikten sonraki rütbe mareşalliktir (A.B.D.'nde mareşale «5 yıldızlı general» denmektedir). Krş. **Amiral.** Cumhuriyet döneminde hiç bir askere mareşal rütbesi verilmemiştir. Bk. **Mareşal.** Tanzîmat'tan sonra ve 26.11. 1926'ya kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde generallere paşa, general olmıyan yüksek subaylara (binbaşı - albay) bey denmiştir. Önceleri klasik Osmanlı devrinde olduğu gibi tüm ve orgenerallikle mareşallik vardı. 1901'de orgenerallere birinci - ferik denerek ferikler korgeneral kabûl edildi ve yeni bir generallik rütbesi ihdâs edildi. Tuğgeneralliğin ihdâsı ise cumhûriyet devrindedir. Tanzîmattan sonra albaylıktan sonraki rütbeler mîrlivâ, ferik, birinci - ferik, müşîr şeklindedir. Klasik devirde ise sancak beyi, beylerbeyi ve vezîr şeklindedir.

Grandük. Romanov hânedânından Rus imparatorluk prensi. «Büyük duka» demektir. İmparatorluk prensesine veya grandük eşine «grandüşes» (büyük düşes) denir. Yalnız diğer hânedanlardan farklı olarak bu unvânı taşıyabilmek için bir çar'ın oğlu, kızı veya çar oğlunun oğlu veya kızı olmak lâzımdır. Çar'ın oğlunun oğlunun çocuklarına sadece «prens» denilmekte, grandük ve grandüşes unvânını alamamaktadırlar. Krş. **Büyük Duka, Arşîdük.**

H

Habsburg Hânedânı. Hıristiyan Avrupa tarihinin Capet Hânedânı'ndan sonra en mühim hânedânı. Alman asıllıdır. Hânedânın atası Almanya

dukalarından 554'te ölen I. Leutharius'tur. 1273'te Almanya İmparatorluğu tahtına yükselmişlerdir. 1804'e kadar Almanya İmparatoru, bu tarihten 1918'e kadar Avusturya İmparatoru (1686 - 1944'te Macaristan kralı) olmuşlardır. 1516'dan 1700'e kadar İspanya kralı olarak Habsburg - İspanya dalı saltanat sürmüştür. Ayrıca çeşitli ülkelerde çeşitli Habsburg dalları hânedan kurmuştur (Toskana büyük dukaları, Baden büyük dukaları, Lorraine dukaları, vs.). İspanya dalı, Portekiz krallığını (1580 - 1640), Sicilyateyn krallığını da zaman zaman ellerinde tutmuştur. Asıl Habsburg hânedânının ana dalı (imparatorluk şûbesi) 1765'te Maria-Theresa ile sönmüş, eşi İmparator I. Franz da hânedânın Lothringen (Lorraine) dalından olduğu için, oğulları I. Joseph ile Habsburg - Lothringen hânedânı imparatorluk tahtına çıkmıştır. Almanya imparatoru ve 1804'ten sonra Avusturya imparatoru olarak Viyana'da oturmuşlardır. Bu hânedan, Fransız Capet hânedânı kadar Osmanoğulları'na da düşman olarak tanınmış, hem İspanya, hem Almanya dalları, Osmanlı Türkiyesi ile asırlarca savaşmış, ancak XVIII. asrın son yıllarında bu mücadele sona erebilmiştir. Hohenzollern (b. bk.) hânedânı da kuvvetli ihtimalle Habsburglar'ın bir dalından inmiştir.

Haçlı. Hıristiyan dini çevresinde toplanmış devletler veya ordular (bu dinin senbolü haç = salîb'dir). Osmanlı tarihinde, Müslüman Türkler'i ve onların senbolü olan hilâl'i Avrupa'dan ve Yakın Doğu'dan söküp atmak için, Hıristiyanlık gayretiyle böyle bir çok Haçlı koalisyon ve orduları tertîb edilmiştir.

Hâdim (halk talaffuzu: hadım). Bir ameliyatla erkekliğine son verilmiş zenci veya ak köle. Ak hâdimlerin içinde sadrâzamlığa kadar çıkanlar vardı.

Hadîs. Hazret-i Peygamberin sözü (hadîs-i şerif) (Peygamber'in Allah'tan naklettiği sözlere ise «hadîs-i kudsî» denilir). Hadîs-i sahih = doğruluğu kesin olarak isbatlanan hadîs, hadîs-i zaîf = doğruluğu şüpheli olan, hadîs-i mevzû = uydurma olan.

Hâfız. Kur'ân'ı tam ve eksiksiz olarak ezberliyen ve bu hünerini bir jüri önünde isbatlıyan kimse (kelime mânâsı hıfz eden = ezberliyen). Kur'ân musiki ile okunduğu için bir çoğu ciddi musiki eğitimi görmüş ve içlerinden büyük bestekârlar yetişmiştir. Türk Musikisi makamları ile Kur'ân okumak çok makbûl iken, son zamanlarda Türk geleneğine ve zevkıne aykırı Arab tarzı okuyuş yerleşmiye başlamıştır ki, sebebi, hâfızlara Türk Musikisi öğretilmemesi ve bazılarının Arab ülkelerinde yetişmeleridir.- el-Hâfız: Esmây-ı Hüsnâ'dan (Allah'ın 99 adından) biri.

Hâkan. Türk imparatoru, hanlar hanı (eski şekli: kağan, Moğolca'ya geçmiş şekli: kaan, Osmanlı zevkıne göre talaffuzu: hâkaan). Osmanlı padişahlarına da -sonuncusuna kadar- «hâkan» denmiştir. II. Meşrûtiyet terminolojisinde «hâkaan-ı mahlû'» veya «hâkaan-ı sâbık» II. Abdülhamid, «hâkaan-ı esbak» Abdülaziz Han, sadece «hâkan» ise tahttaki V. Mehmed Reşad'dır.

Hal'. Bir hükümdârı tahttan indirmek: II. Abdülhamîd, hal' edildi. Hükümdarlar için asla «azl edildi» denilmez. Hükümdârın kendi isteğiyle tahttan çekilmesine ise «ferâgat» denir, «hal'», cebren tahttan indirmedir.

Halîfe. İslâm dîninin başı, lideri, başkanı. Hazret-i Peygamber'in halîfesi, halefi. İlki Hazret-i Ebû-Bekir, sonuncusu (101. halife) II. Abdülmecid'dir. 1924'te halîfelik son bulmuştur. Bu mühim titr, 1516'dan 1924'e kadar Osmanlı padişahları tarafından taşınmıştır. Yavuz Sultan Selim bu unvânı, 750'den 1516'ya kadar taşıyan Abbâsî Hânedânı'ndan almıştır.

Han. Türkçe'de kral, imparator. Osmanlı talaffuzu: hân. Osmanlı hükümdarları için çok kullanılır: Fâtih Sultan Mehmed Hân-ı Sânî, II. Abdülhamîd Han. İran ve Hindistan Türk devletlerinde mânâsı bu kadar mühim değildir; vezîrlere, beylerbeyilere, soylulara verilen bir unvândır. XVI. asırda şehzâdelere de böyle denirdi: Sultan Mustafa Han. Yalnız «han» denince Osmanlı toplumunda Giraylar'dan (Cengizliler'in Cuci Ulusu'ndan) inen Kırım hanı anlaşılırdı.- **Hân-ı Hânân:** hanlar hanı, İran Safevî ve Hindistan Timurlu Türk İmparatorluklarında sadrâzamın (başbakan) taşıdığı unvân.

Hanbelî. «Mezâhib-i Erbaa» denen 4 Sünnî Mezheb'den biri. En sağcısı ve bugün en az müntesibi bulunanı, zaman bakımından da en yenisi. Kurucusu İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (Bağdad, 780 - 855)'dir. Suûdî Arabistân'ın resmî mezhebi Vehhâbîlik, Hanbelî mezhebinin bir dalıdır. Bunun dışında bugün pek az yaygındır. Bütün Sünniler'in ancak % 2 kadarı Hanbelî'dir. Çok muhafazakârdır.

Hânedân. Hükümran aile. Bir devletin hükümdârı bulunmuş bir aile ve onun erkek ve kadın üyeleri. Mecâzen eski, soylu, köklü ailelere de denmektedir.

Hanefî. «Mezâhib-i Erbaa» denen 4 Sünnî mezhebin en liberali, en eskisi ve en çok müntesibi bulunanı. Kurucusu, en büyük İslâm hukukçusu olduğu için «İmâm-ı Âzam = En Büyük İmam» diye anılan Ebû-Hanîfe Nûmân b. Sâbit (Kûfe, 699 - Bağdad, 769)'tir. Selçukoğulları ve Osmanoğulları bu mezhebden olduğu için çok büyük rağbet kazanmış ve «Türk mezhebi» diye anılır olmuştur (Abbâsî Halîfeleri de bu mezhebden idi). Bugün Sünnî Müslümanlar'ın % 56'sı Hanefî'dir. Kuzey Afrika'da (Mısır dâhil) bu mezhebe mensûbiyet, o ailenin Türk menşe'li olduğunu gösterir.

Hanım. Han (b. bk.) kelimesinin dişisi (müennesi) (bey'in dişisinin beğim olması gibi). Han zevcesi. Cengizoğulları hânedanlarından birine mensup prenses (Timuroğulları prenseslerine beğim, Osmanoğulları prenseslerine sultan denmesi gibi). Sonraları bu yüksek mânâsını kaybetti, Osmanlı toplumunda yavaş yavaş «hâtun» kelimesinin yerini aldı. İmparatorluğun son zamanlarında belirli bir sosyal seviyedeki bütün şehirli kadınlar için kullanılıyordu. Bugün, bey'in müennesi olarak, hemen bütün kadınlar için kullanılmakta ve Fransızca'daki madame, İngilizce'deki mistress, Almanca'daki frau, İspanyolca'daki senora, İtalyanca'daki signora, bugünki Arabça'daki sayyide kelimelerini karşılamaktadır. Türkçe'de belirli bir yaşa gelen genç kızlar için de «hanım» denmektedir. «Büyük bey, küçük bey, büyük hanım, küçük hanım» tâbirleri bugün fazla kullanılmamaktadır.

Hanım - Efendi. 1 — Saygı ve nezâket mübalağası olarak «hanım» kelimesinin yüksek çevrelerde kullanılan ve yüksek sosyal mevkı'deki hanımlara söylenen şekli. 2 — Osmanlı hânedânında resmî unvân olarak, şehzâde eşleri veya kadın-efendi titri taşımıyan padişah eşleri (ıkbâller) için kullanılan unvân ki, prenses seviyesindedirler, fakat imparatorluk prensesi değillerdir.

Hanım - Sultan. Osmanoğulları hânedânında, ana tarafından hânedandan, yani annesi sultan (imparatorluk prensesi) olan prenseslere verilen unvân. Bunların babaları dâmâd-ı şehryârîdir, yani hânedân'dan değildir. Resmen prenses tanınmışlardır, fakat imparatorluk prensesleri değillerdir ve sultanlara tatbik edilen protokole giremezlerdi. Bu titrdeki «sultan» tâbîri Osmanlı kanı taşıdığını, baştaki «hanım» tâbîri ise baba tara-

fının halktan olduğunu göstermektedir.

Harâc. İslâmi vergilerden biri. Toprak vergisidir.

Harem. Mahrem yer, herkesin giremiyeceği yer. Osmanlı devrinde konak ve saraylarda kadınların yaşadığı kısım ki, erkeklerin gündüz hayatlarını geçirdikleri «selâmlık» denen kısma karşılıktır. **Harem-i Hümâyûn:** İmparatorluk haremi, Saray-ı Hümâyûn'un, Osmanlı hükümdârının oturduğu sarayın kadınların bulunduğu kısmı. Saray-ı Hümâyûn'un 3 kısmından biri. En büyük âmirleri Zenci hadımlardan olan dârüssâde ağası (kızlarağası) ile başhazinedâr kalfa denen yaşlı cariyedir ki, her ikisinin de pâyeleri vezîr (mareşal) rütbesine eşitti. **Harem-i Şerif:** Mekke'de Kâbe ve çevresi ki sûr ile çevrilidir; ihrâma bürünmeden ve abdestsiz olarak girilemez. İslâm dininin en kutsal şehrinin en kutsal bölgesi. En kutsal kısmı Kâbe, Kâbe'nin de en kutsal yeri Hacer-i Esved denen kara taştır.

Hârici. Sünnilik ve Şiilik hâricinde kalan 3. İslâm mezhebi veya -Sünnilik ve Şiilik gibi- mezhebler topluluğu («hâricî», Arabca'da «hâriçte, dışarıdan kalan» demektir, çoğulu «Havâric» gelir). En mühim farkı, Sünniler'in başlarında bir halîfe, Şiiler'in bir imâm kabûl etmelerine karşılık, Hâriciler'in böyle bir başı lüzumsuz saymalarıdır. Bugün çok azalmışlardır, sayıları bir milyonu bulmamaktadır (Ummân, Cezâyir, Tûnus gibi ülkelerde). Vaktiyle Osmanlı imparatorluğunda Cezâyir ve Tûnus beylerbeyiliklerinde devletin Hârici tab'ası da vardı. Osmanlılar bunlara dış görünüşte Sünni muâmelesi tatbik etmişler, fakat itikadlarına hiç bir şekilde karışmamışlar, Hâricîler de padişahın halife sıfatına hiç ses çıkarmamışlardır. Hazret-i Ali'ye muhâlefetleri aslında Hâriciler'i Sünnîler'den, Şiiler'den fazla ayırmaktadır.

Has (hass). Osmanlı toprak sisteminde devlet görevlilerine verilen ve topuna «dirlik» (Ar. ıktâ) denilen toprak gelirinin yıllık geliri 100.000 akçadan başlıyanı ve en büyüğü (daha küçüklerine zeâmet ve tımar denmiştir). Bir has sahibi olmak için en az sancak beyi veya bu pâyeye eşit bir rütbede bulunmak şarttı. Hânedan ve padişah haslarının gelirleri ise yılda milyonlarca akça idi.

Haseki (aslı: hâssagi). XVIII. asra kadar padişah eşlerine verilen unvân ki, daha sonra bunun yerine «kadın-efendi» (b. bk.) denmiştir.- **Haseki-Sultan:** Hasekilere çok nâdiren, Osmanlı tarihinde ancak birkaç defa verilmiş unvân: Hurrem Haseki - Sultan.

Haşmetlû veya Haşmetlü. Avrupa'daki «Majesté» karşılığı. Osmanlılar'ın yabancı kral ve imparatorlar için kullandıkları lakab: Haşmetlü Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı. Osmanlı padişahı hakkında asla kullanılmaz, ona «şevketlü» denilirdi.

Hat (hatt). Yazı. Yazı san'atı. Osmanlı Türkleri'nde güzel san'atların çok mühim bir kolu hâlinde gelişmiştir.

Hatıyb. Hutbe okuyan. Camiin en yüksek görevlisi. İçlerinden değerli müzisyenler yetişmiştir.

Hattât. Hat (b. bk.), eski harflerle san'at eseri yazı (kitap, levha, kitâbe vs.) yazan san'atkâr. Osmanlı devrinde çok kalabalık bir sınıftı ve yüz binlerce kişi bu işle geçinirdi. Zira matbaa çok geç kabûl edilmişti ve matbaanın fonksiyonu hattatlarda idi. Hükûmet, matbaayı çok çekinerek kabûl etmiş, bu büyük kitlenin işlerini kaybedeceklerinden korkmuştu.

Hatt-ı Hümâyûn. Padişah yazısı. Padişahın kendi elyazısı ile yazdığı

en yüksek derecede yazılı devlet emri. Arşivlerimizde böyle on binlerce hatt-ı hümâyûn vardır ki, Osmanlı tarihinin değerli kaynaklarındandır.

Hazar. Sefer (b. bk.) teriminin zıddı, savaş hâli değil, sulh hâli ve zamanı: Hazarda orduyu güçlendirip sefere hazırlamak lâzımdır.

Hazîne. Mutlak mânâsı ile: Devlet'in parası, malı ve varlığı ki, Devlet adına maliye tarafından yönetilir: Bu toprak, Hazîne'ye aittir. «Devlet, beylik, mirî mal» tâbirleri de aşağı yukarı aynıdır.- **Hazîne-i Hümâyûn:** Padişahın şahsına ait, Saray-ı Hümâyûn'da saklanan hazîne ki, iki kısımdır: Biri antika ve tarihi değerli eşya ve mücevherlerden ibaret müzelik, paraya çevrilip kullanılması yasak hazîne; diğeri, altın ve gümüş paradan ibaret sandıklar ki, padişah bununla hem Saray masraflarını karşılar, hem hayır eserleri yaptırır, hem de Hazîne (maliye) darda kaldığı zaman -savaş zamanındaki masraflar için- Hazîne'ye borç verirdi. Hazîne'ye verdiği borcu geri isteyen padişah hemen hemen çıkmamıştır; zira harbe malla katılmak çok büyük sevâb olduğu gibi, zafer de devletin ayakta durabilmesi ve padişahın saltanatını devâm ettirebilmesi için en büyük unsur idi.

Hazretleri. Osmanlı protokolünde Batı'nın hem «ekselans» (b. bk.), hem de altes (b. bk.), hattâ majeste (b. bk.) dediklerine verilen lakab. Kendisine yazılı veya sözlü hitâb edilen yahut hakkında böyle bahsedilen kimsenin asgari ferik - ûlâ - Istanbul rütbelerinde bulunması icab ediyordu ki, bu askerî ve mülki ve ilmî 3 rütbe bugünki korgeneral rütbesine eşti. Daha aşağıdaki -meselâ tümgenerale eşit rütbebelerde bulunanlara- pâyelilere resmen «hazretleri» denmezdi. Ancak nezâketen hazretleri hitâbı ve yazılışı yaygındır. Bir de korgeneral ve orgenerale veya mareşale eşit pâyede mevkı' ve makam işgal ettikleri halde, o rütbeden daha aşağı rütbede bulunanlara «hazretleri» denmiş, bu hal rütbelerin çok kısıtlandığı II. Meşrûtiyet devrinde görülmüştür. Meselâ Mustafa Kemal Paşa'nın rütbesi mirlivâ (tümgeneral) olduğu halde, aslında birinci - ferik (orgeneral) tarafından doldurulması icab eden bir çok ordunun asâleten kumandanlığında, hattâ bir müşîr (mareşal) tarafından doldurulması icab eden ve nitekim o makamda selefi de bir müşir olan ordular grubu (3 ordu) kumandanlığında bulunuyordu; onun için resmî yazışmalarda hakkında hep «hazretleri» hitâbının kullanıldığı görülür. Hakkında bu unvânın kullanıldığı kimselerin topuna «ricâl-i devlet» denirdi. Hazretleri, şehzâdeler, yabancı prensler, majeste karşılığı olarak krallar, imparatorlar ve bizzât padişah için de kullanılırdı: Pâdşâh-ı Cihân Hazretleri, Şeyhulislâm Hazretleri, Sadrâzam Hazretleri, I. Orduy-u Hümâyûn Kumandanı Hazretleri, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Hazretleri, Maârif Nâzırı Hazretleri, Almanya İmparatoru Hazretleri, İngiltere Kraliçesi Hazretleri, Ayşe Sultan Hazretleri, Müşfika Kadın - Efendi Hazretleri, Nîlûfer Hanım - Sultan Hazretleri...

Hekimbaşı. Klasik devir Osmanlı tarihinde, imparatorluktaki bütün hekimlerin başı, kabineye dâhil olmıyan bir çeşit sağlık bakanı; aynı zamanda padişahın başhekimi. Makamı Topkapı Sarayı'nda idi ve her an padişahın ve hânedânının hizmetine hazırdı. Bu makama ulemây-ı rüsûm'dan ve hekim olanlar getirilirdi. İçlerinde eser sahibi büyük hekimler vardı.

Hıdiv. 1867'den 1914'e kadar Osmanlı imparatorluğunun Mısır valilerine verilen unvan. Kavalalı hânedâ-

nından baba, oğul ve torun 3 vali (İsmail, Tevfik ve Abbas Hilmi Paşálar) bu unvân ile ānılmışlardır. Batı'daki vice-roi (Fr.; İng.'de viçe - roy) karşılığıdır (İspanya krallığının Amerika'daki geniş ülkelere hükmeden umumî valilerine, İngiltere krallığının Hindistan umumî valilerine verilen unvân), «kral - nâibi, saltanat nâibi» demektir. Hıdîv unvânı, sadâret-meşîhat pâyesine eşitti ve imparatorluğun görevlileri arasında sadrâzam ve şeyhulislâmdan sonra 3. yeri işgal ediyordu. 1867'den önce bu kelime nâdiren edebî metinlerde mecâzen vezir mânâsında kullanılmıştır ki, gene bu şekilde sadrâzamlara da «âsaf» denmiştir.

Hılâfet. Hılâfet-i İslâmiyye = İslâm dininin liderliği. Halîfelik makam, görev ve hakları. Bk. Halîfe. Halîfe'nin Papa'nınkine benzer salâhiyetleri yoktur, kendiliğinden dînî tefsir edemez, aforoz hakkı bulunmamaktadır. Daha çok İslâm birliğinin senbolü mahiyetinde idi. Hattâ Osmanlı padişahları, Yavuz'dan beri kullandıkları ve Abbâsîler'den aldıkları bu titri ve hakkı, üçüncü derecede bir unvânları telakki etmişlerdir. Ancak XVIII. asrın sonlarında imparatorluk çözülmeye başlayınca halifelik titrine çok ehemmiyet vermiye başlamışlardır.

Hıl'at. Padişah adına giydirilen tören cepkeni. Dereceleri vardı. Saray terzilerince hazırlanırdı. Sırmalı, kürklü, atlastan olurdu ve çeşitli idi. Padişah adına merasimle hıl'at giydirilen devlet görevlisinin hizmetinin beğenildiği açıklanırdı. Yabancılara da giydirilirdi.

Hisâr. Kale. Kalenin çok geniş sûr ile çevrilmemiş olanı. **Hisâr-beçe:** hisâr'ın küçüğü.

Hohenzollern Hânedânı. Avrupa tarihinin büyük hânedanlarından biri. Alman asıllıdır. Capet ve Habsburg hânedanları koyu Katolik oldukları halde Hohenzollernler, Protestan'lığın Luther mezhebini kabûl etmişlerdir. Kuvvetli bir tahmîne göre Habsburg hânedânının bir koludur. Brandenburg elektörü ve Prusya dukası olarak Berlin'de oturan hânedan, 1701'de krallık derecesine yükselmiş, yarım asır içinde Prusya krallığı, büyük devletler arasına katılmıştır. 1871 ocağından 1918 kasımına kadar 3 Prusya kralı, aynı zamanda Almanya imparatoru olarak, Alman devletlerini çevresinde toplamıştır (bu devletlerin 'en mühimleri Bavyera, Saksonya ve Vürtenberg krallıkları idi).

Hudâvendigâr. Padişahların taşıdıkları sıfatlardan biri, az kullanılmıştır. Bilhassa I. Murad böyle anılır: I. Sultân Murad Hân Hudâvendigâr Gazi.

Humbaracı. Kapıkulu Ocakları'ndan biri. Halkın «kumbara» da dediği bir çeşit el bombası atardı.

Hunkâr. Osmanlı hükümdârının -Saray'da çok kullanılan- bir unvânı: Hunkâr bu gece çok meşguldü, ancak gece yarısından sonra Harem'e geçip yattı. Mevlânâ için de kullanılmıştır: Molla Hunkâr. Başkaları hakkında kullanılamaz, bir imparatorluk titridir.

Hurûc. Çıkış. Muhasara altındaki bir kaleden, düşmanı yarıp kurtulmak veya düşmanı hırpalayıp gene kale veya müstahkem mevkıe dönmek üzere yapılan sürpriz mahiyetinde ânî yarma hareketi. Osmanlı taktiğinde büyük yeri vardı.— Hurûc (Exodus): Hazret-i Mûsâ'nın İbrânî kavmi ile Mısır'dan çıkışı ki, Firavun'un dehşetli takibi altında yapılmıştır (bunu anlatan Tevrat bölümü).

Hurûc ale's-Sultân. Osmanlı siyasî hukuk terminolojisinde: Devletin birliğini temsil eden padişaha karşı çıkış, ısyanların en büyüğü ki cezası

katil idi. Milli Mücadele'nin başında, makamının sorumluluğunu bilmiyén ve İngiliz baskısı karşısında bunalan şaşkın bir şeyhulislâm, Mustafa Kemal Paşa'yı bu suçla ithâm eden bir fetvâ imzalamıştır.

Hutbe. Camilerde cuma namazı ile berâber okunan dîni mâhiyette nutuk. Halifenin, sonra hükümdârın adı anılır. 1924'te halife adı kaldırılmıştır. Başta gelen saltanat alâmetlerinden biridir.

Hümâyûn. Osmanlı padişahına, imparatorluğuna ve devletine mensûbiyeti gösteren kelime: Donanma-yı Hümâyûn = İmparatorluk Donanması, Ordu-yı Hümâyûn = İmparatorluk Ordusu, III. Ordu-yı Hümâyûn = III. İmparatorluk Ordusu, Saray-ı Hümâyûn = İmparatorluk (yani padişah) Sarayı, Hatt-ı Hümâyûn = padişahın elyazısı, Mühendis - hâne-i Berrî-i Hümâyûn = İmparatorluk Kara Mühendis Mektebi (bugünki Teknik Üniversite)... Son asırlarda bununla beraber «şâhâne» kelimesi de çok kullanılmıştır: Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne = İmparatorluk Mülkiye Mektebi (bugünki Siyasal Bilgiler Fakültesi)... Zât-ı Şâhâne = Padişah.

I

Iktâ. Geliri bir devlet görevlisine -belirli bir hizmet karşılığında ve mülkiyeti devlete ait olarak- verilen toprak. Osmanlılar daha çok Selçuklular'ın Arabca «ıktâ» dedikleri böyle topraklara «dirlik» demişler ve gelirine göre üçe ayırmışlardır (küçükten büyüğe): tımar, zeâmet ve has.

Ismetlû veya Ismetlü. Osmanlı protokolünde prenseslere verilen lakab. **Devletlü Ismetlû,** sadece Vâlide - Sultan ile sultanlara (ana imparatoriçe ile imparatorluk prenseslerine) mahsustu. Kadın-efendilere (padişah eşleri olan kraliçelere), «hanım - efendi» denilen kadın - efendilerden sonra gelen padişah eşleri ile şehzâde eşlerine, yabancı prenseslere, sadece «Ismetlû» denilirdi: Devletlû Ismetlû Pertevniyâl Vâlide-Sultan, Devletlû Ismetlû Beyhan Sultân, Ismetlû Fatma Hanım-Sultân, Ismetlû Hadîce Hanım - Efendi, Ismetlû Prenses Victoria.

Istanbul Efendisi. 1453'ten Tanzîmât'a kadar halkın Istanbul Kadısına verdiği ad. Bazan kabineye dâhil olarak Dîvân-ı Hümâyûn'a girer, çok defa rey hakkı olmaksızın izahat vermek için Divân'a çağrılır, çok defa kazasker pâyesi taşırdı. Yükselince fiilen Anadolu kazaskeri olurdu.

Istanbul Pâyesi. Kazasker pâyesinden bir aşağı ilmî - kazâî - dinî rütbe.- Bugünki korgenerale eşittir. Mülki (sivil) rütbelerden ûlâ ve askerî rütbelerden ferîk'a eşitti.

İ

İcâzet - nâme. Diploma, hususî diploma. Bir üstad tarafından o mesleği öğrendiğine, salâhiyetle icrâ edebileceğine dair talebesine verilen kendi elyazısı ile yazılmış diploma. Medreselerin resmî ve devlet katında görev almak için geçerli olan diplomasına ise «rüûs» denilirdi.

İhtidâ (Ar. hidâyet'e ermek). Bir Gayrı Müslim'in İslâm dinini kabûl etmesi. Böylesine «mühtedi» (ihtidâ etmiş) denilir.

İmâret. Fakir ve yolculara bedava yemek veren ve geçici olarak yatırıp hayvanlarına bakan sosyal yardım müessesesi. Hepsi vakıf yani hayır eseri olarak şahıslarca yaptırılmıştır. Osmanlı düzeninde çok yaygındı ve her tarafta mevcuttu.

İmparator. Roma hükümdarlarına Avgustus'tan beri verilen unvân, büyük kral, krallar kralı (Latince'dir). M.S. 395'te İmparatorluk ikiye ayrılınca, imparatorlar da Roma ve Istanbul'da oturmak üzere çiftleştiler. M. S. 476'da Batı Roma yıkılınca, yalnız Bizans'taki Doğu İmparatoru kaldı. Ancak 800 yılından itibaren ve Charlemagne (Şarlman)'dan başlıyarak Batı İmparatorluğu tâcı tekrar ortaya çıktı ve sonra buna Almanya imparatorluğu dendi ve Viyana'da oturan Habsburg hânedânının eline geçti. Doğu İmparatorluğu tâcı ise 1453'te Osmanoğulları'na intikal etti. Rusya XVI. asırda -krallık derecesini atlıyarak- büyük - prenslikten imparatorluğa geçtiğini ilân ettiyse de (1547), kimse Rusya hükümdârının bu titrini XVIII. asra kadar tanımadı. XIX. asrın ilk yıllarında (1804) I. Napoléon kendini «Fransız İmparatoru» ilân edince durum karıştı: Bu şekilde Almanya imparatorunun «Batı İmparatoru» titrine Fransa sahip çıkıyordu ve buna hakkı da vardı, zira Roma'yı ve Papa'yı elinde tutuyordu. «Doğu İmparatoru» ise Istanbul'u ve Patrik'i elinde tutan Padişah - Halife (o sırada III. Selim) idi. Viyana'daki imparator açıkta kaldı ve Avrupa tarihinde yeni bir imparatorluk tâcı ihdâs ederek kendini «Avusturya İmparatoru» ilân etti, «Almanya İmparatoru» titrinden ve Alman devletleri üzerindeki metbûluğundan -Napoléon'un zoru ile- vaz geçti. 67 yıl için Almanya imparatorluğu ortadan kalktı. Bu yıllarda artık Rusya Çarı'nın «imparator» titrini de -Türkiye dâhil- bütün devletler tanımışlardı. Avrupa'da Roma'dan gelen, Roma'ya mahsûs olan imparatorluk taçları 2 iken 4'leşti: Batı'da Fransa ve Avusturya, Doğu'da Rusya ve Türkiye. Ancak Fransa'da imparatorluk geçici oldu ve 1804 - 1814, 1815, 1852 - 1870 yıllarına (28 yıl) münhasır kaldı (2 imparator: I. ve III. Napoléon). Fakat 1871 başında Prusya kralı Alman devletlerine metbûluğunu -hem de çok sıkı birleşme kayıtları ile- kabûl ettirerek «Almanya İmparatoru» oldu. Böylece 1918'e kadar Avrupa'da Almanya (Berlin), Avusturya (Viyana), Rusya (Petersburg) ve Türkiye (Istanbul) olmak üzere 4 imparatorluk devâm etti ve bu 4 imparatorluk sırasıyle 1918, 1918, 1917 ve 1922'de sona erdi. 1922 kasımında saltanatın düşmesi ile Roma İmparatorluğunun son mirası da ortadan kalktı ve Avrupa'da imparatorluk taçlarının hepsi tarihe karıştı.- Avrupa dışı kıt'alara gelince: Burada «imparator» titri, Roma mirası değildir. Avrupa dışında geniş, kudretli, çeşitli milletlerden meydana gelmiş çok büyük krallıklara -Roma'ya kıyasla ve ona benzeterek- Batılılar «imparatorluk» demişlerdir ve esâsen Asya milletlerinde bu titrin karşılığı kelimeler de vardı. Çin, Japonya, İran, Hindistan, Türkistan, Türkiye, Güney Hindistan, Afrika'da Mısır ve Fas'ta, imparatorluklar bulunuyordu. 1877'nin ilk günü İngiltere kraliçesi, 20 yıldan beri Timuroğulları'ndan boşalan Hindistan imparatorluk tâcını giymiş ve 1947'ye kadar 70 yılda 5 İngiltere kralı ve kraliçesi, Hindistan imparatorluğu tâcını taşımışlar, 1947'de Hindistan imparatorluk tâcı da maziye karışmıştır. Bundan özenen Mussolini de İtalya Kralı'nı Habeşistan imparatoru ilân etmişse de III. Vittorio Emanuele'nin bu unvânını çok az devlet tanımıştır. Hindistan ve İran imparatorluk taçları, 9'ar asra yakın (Hindistan 1857 ve İran 1925'e kadar) Türk hânedanlarında kalmıştır. Bugün

yaşıyan 2 imparatorluk, sadece Japonya ile İran'dan ibarettir. Habeşistan ve Meksika gibi monarşiler, bir zamanlar hükümdarlarını imparator ilân etmişlerse de, bunlar yakıştırmadan ibaret, gerçek imparatorluk taçları olmıyan monarşilerdir. İlk Çağ imparatorlukları, bahsimizin dışındadır. Bir kaç imparatorluk tâcını birden taşıyan imparatorlar da vardır. Sonuncusu 1922'de tarihe karışan Osmanoğulları'dır.- «İmparatorluk» mecâzî mânâda, bir çok milleti idaresinde bulunduran devletler için kullanılır: Sovyet İmparatorluğu, Portekiz sömürge imparatorluğu...

İmparatoriçe. 1 — İmparator eşi (Osmanlı padişahlarının eşleri imparatoriçe değillerdir, bk. **Vâlide - Sultân**), 2 — İmparatorluk derecesinde olan bir monarşide şahsen saltanat süren kadın: Hindistan imparatoriçesi Victoria (böyle hükümran kraliçe veya imparatoriçe olanların eşlerine kral veya imparator denmez, sadece prens denir, bk. Prens-Konsor).

İncil. Hıristiyan dininin kutsal kitâbı. Osmanlı terminolojisinde: İncîl-i Şerîf, Ahd-i Cedîd (Yeni Ahid) de denilir, Ahd-i Atıyk (Eski Ahid) ise Tevrat (b. bk.)'tır. Hıristiyanlar Tevrât'ı da kutsal kitap saydıkları için ikisi bir arada çok görülür. Mûseviler ise yalnız Tevrât'ı, Müslümanlar sadece Kur'ân'ı kutsal kitap sayarlar (zira Tevrat ve İncil zamanımıza Allah'ın vahy ettiği gibi aynen gelememiş, insan kalemi karışmıştır).

İrâde. Hükümdâr emri. Hükümdâr emirlerine «emir» denmez, «irâde» denir. **İrâde-i Seniyye:** Osmanlı padişahının daha çok şifâhi olan emir veya isteği ki, kanun kuvvetindedir.- **İrâde-i Seniyye'ye Iktırân Etmek:** Osmanlı devletinin hükûmet kararlarının padişahın tasdikıne sunulması. Bu şekilde yürürlüğe girerdi. Padişahça reddi hemen hemen vâkı' değildir. Eskiden padişahın hükûmet kararlarını «olsun» şeklinde sözle veya elyazısı (hatt-ı hümâyûn) ile bir kelime veya cümle ile tasdikı kâfi idi. Meşrûtiyet'te kararnâmeler ve kanunların metninin altını padişahın imzâlayıp tuğra basılması mecbûrî hâle getirilmiştir.

İsmâilî. Şîiler'in müfrit dalı olan mezheb (Ar. İsmâiliyye). Bunlara «Şia-i Seb'iyye» (7 İmamcı Şîilik) de denilir. Liderleri son asırda Ağa Han'dır. «Gaali» denilen bu müfrit Şîiler de bir kaç mezhebe ayrılmışlardır. Sayıları bir kaç milyondur (bilhassa Hindistan'ın Bombay eyâletinde toplu yaşarlar).

J

Jeopolitik. (Fr., hem isim, hem sıfat olarak kullanılır). Politik (siyasî) coğrafya veya coğrafî politika (siyaset) ve bu ilme, duruma ve pozisyona ait nesne. Devletlerin kurulmalarında, gelişmelerinde, yıkılmalarında, çekişmelerinde çok mühim bir unsurdur. Osmanlı Cihan Devleti, en büyük jeopolitik şansa sahip olarak kurulabilmiştir (önce Sakarya ile Porsuk arası, Karadeniz ve Marmara'ya ve az sonra Ege'ye çıkış imkânları, Boğazlar'a yakınlık, İslâm ve Hıristiyan hayat sahasının kesiştiği uc).

K

Kaçarlar. İran'ın son Türk hânedânı (1794 - 1925). İran imparatorluk tâcını Kürd Zendler'den almış, İranlı (Fars) Pehleviler'e devr etmişlerdir. Osmanoğulları'ndan bir yıl sonra düşmüşler, bu suretle Türk tarihinin sonuncu imparatorluk hânedânı da târihe karışmış, aynı zamanda 9 asra yakın zamandan beri Türkler'de olan İran imparatorluk tâcı VII. asırdan, Sâsâniler'den beri ilk defa olarak İran asıllı bir hânedâna geçmiştir. Kaçarlar, Oğuz Türkü'dür.

Kadı. İslâm hukukuna göre hüküm veren hâkim (Ar. kaazî). Osmanlı devletinde fonksiyonları bundan ibaret değildir. Kazâ kadısı, hem kaymakam, hem o kasabanın belediye başkanı, hem de en yüksek hâkimi idi. «Nâib» denilen nahiye kadısının da bu üç fonksiyonu vardı. Sancak kadılarının ise mülkî âmir fonksiyonları yoktu, sadece sancak merkezi şehrin belediye başkanı ve en yüksek hâkimi idiler. En yüksek kadı Istanbul Kadısı olmakla beraber, Anadolu ve Rûmeli Kazâskerleri'nin de hâkimlik fonksiyonları vardı ve bunlar bir çeşit temyiz başkanları olarak en yüksek hâkim idiler.

Kadın - Efendi. XVIII. asır başlarından saltanatın sonuna kadar padişah eşlerine verilen unvân ki, daha önce haseki (b. bk.) denilirdi. Birden fazla iseler, evlenme tarihlerine göre sıralanırlardı: Başkadın - Efendi, İkinci Kadın - Efendi... Umûmiyetle sayıları 4 idi. Başkadın - Efendi dâhil hiç biri imparatoriçe değillerdi. Tek imparatoriçe, hayatta ise, padişahın annesi (Vâlide - Sultân) idi. Batı protokolünde kraliçelere mahsus protokolle yazışırlardı ve kendilerine Majeste (imparatoriçelere mahsus Majesté impériale değil) diye yazılırdı. Padişahların kadın - efendilerden başka eşleri de olurdu. Bunların da sayıları umûmiyetle 4 idi ve «ıkbâl» denirdi: Baş - Ikbâl, İkinci Ikbâl... Bunlara «hanım - efendi» denir, «kadın - efendi» denilemezdi. Haklarında prenses (imparatorluk prensesi değil!) protokolü uygulanırdı.

Kaht-ı Ricâl. Devlet adamı kıtlığı veya yokluğu. 1871'de Âlî Paşa'nın ölümünden beri bu tâbir Türkiye'de çok kullanılmıştır.

Kale (Ar. kal'a). Çevresi bir veya bir kaç sûr ile çevrili müstahkem mevki, sûr dışında kalan şehir veya kasaba kısmına «varoş» denilir. En müstahkem kısmı «iç kale»dir ki «hisar» da denilir.

Kapdân-ı Deryâ (halk dilinde: Kapdan - Paşa). Osmanlılar'da bahriye nâzırı ve deniz kuvvetleri kumandanı. Hükûmet üyesi idi. XIX. asrın sonlarına doğru «bahriye nâzırı» denilmiş ve bu bakanlık Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devâm etmiştir.

Karakoyunlular. Bir Türk hânedânı. 1437'de mütevâzı bir Türkmen beyliği olarak Van Gölü'nün kuzeyinde ortaya çıkmışlar, Celâyirliler'e, sonra Timuroğulları'na tâbî olarak saltanat sürmüşler, 1437 - 1467 arasında Timuroğulları yerine İran İmparatorluğunu ele geçirmişler ve Tebrîz'i taht şehirleri yapmışlar, yerlerini Akkoyunlular almış, 1469'da ortadan kalkmışlardır. Akkoyunlular, Osmanlılar'a düşman bir siyaset takib ettikleri halde Karakoyunlular, dost bir siyaset takib etmişlerdir. Kara Yûsuf Bey (1389 - 1420) ve oğullarından Sultân Cihân - Şâh (1437 - 1467), Türk tarihinin büyük şahsiyetlerindendir.

Karamanoğulları. -Tabiatiyle Osmanlılar hâriç- Batı Anadolu Türkmen Beylikleri'nin en meşhûru, en ömürlüsü ve en kudretlisi. Gerçek bir krallık olarak asırlarca Osmanoğulları'na kafa tutmuşlardır. Direnişlerini XVI. asrın ilk yıllarına, II. Bâyezid zamanına kadar devâm ettirmişlerdir. Merkezleri zaman zaman değişmiştir (Ereğli, Ermenek, Mut,

Silifke, Konya, fakat en çok Lâren'de = Karaman). Hiç bir zaman müstakil olmamış, Selçuklular'a, Memlûkler'e, Osmanlılar'a, Timurlular'a tâbi olarak veya tâbî geçinerek hayatlarını devâm ettirmişlerdir. Bu suretle sınırlarını genişletip daraltarak Orta-güney Anadolu'da 234 yıl kadar saltanat sürmüşlerdir. I. Mehmed Bey (1261 - 1283) dışında büyük şahsiyet yetiştirememeleri, stratejik durumlarındaki imkânsızlık, gazâ yollarının kapalı olması gibi sebeplerle Osmanoğulları ile rekabet edememiş, sadece onlarla didişerek Anadolu Türk birliğini geciktirmişlerdir. Osmanoğulları ile çok prenses alıp vererek sıkı akrabâlık kurmalarına rağmen, onların Türk ve Hıristiyan bütün düşmanları ile işbirliği etmişler ve Osmanlı Hânedânı'nın en büyük düşmanı olmuşlardır. En geniş sınırları ile 146.000 km²'ye ulaşmışlardır. Oğuzlar'ın Kaçar boyundan ve Sünni/Hanefî mezhebindendirler. Tahta çıkan 20 beyleri vardır (bunların 3'ü dâmâd yani Osmanlı padişahlarının dâmâdı, 3'ü de sultan-zâde, yani Osmanlı padişahlarının kızlarından doğmadır). Beylik ortadan kalkınca, 7 Osmanlı şehzâdesi Konya tahtına gönderilerek Karaman eyâleti idare edilmiştir. Eyâletin adı Tanzimat'tan sonra «Karaman» yerine «Konya» olmuştur.

Kardinal. Hıristiyan dininin Katolik mezhebinde en yüksek râhiblik pâyesi. Papa ölünce, yeni papayı, kardinaller toplanarak, kendi aralarından seçerler. Kırmızı pelerin taşımalarından kardinal oldukları anlaşılır. Kendilerine «Son Eminence» diye veya prenslere ve dukalara olduğu gibi «Monseigneur = Monsenyör» diye hitâb edilir.

Kârgîr (halk dilinde: kâgir.) Esas malzemesi taş olan yapı, zıddı: ahşâb = tahta yapı. Osmanlılar sivil mimarîde ahşâbı, dinî ve askerî mimaride kârgiri tercih etmişlerdir.

Katedral. Büyük, çok büyük kilise.

Katolik. Hıristiyan dininin en büyük mezhebi. Başkanı Papa'dır. Katolik ve Ortodoks râhipler evlenemedikleri halde Protestan râhipler evlenebilirler. Bugün dünyanın en kalabalık dini hâlindedir. Protestanlık, XVI. asırda Katoliklik'ten ayrılmıştır. Protestan'lığa zıd, Ortodoks mezhebine daha yakındır.

Kayılar. 24 Oğuz boyunun en soylusu. Osmanoğulları bu boydandır.

Kaymakam (Ar. kaaim-makaam). Bir görevlinin yerini tutan onun muâvini, vekili. Osmanlı devrinde başlıca mânâları: 1 — **Sadâret Kaymakamı**: Seferde veya taht şehri dışında bulunan sadrâzama vekâlet eden vezîr (ekseriya 2. vezîr), başbakan vekili: sadrâzamın bütün salâhiyetlerini kullanarak Istanbul'da bulunur ve Dîvân-ı Hümâyûn'a başkanlık ederdi. Eğer padişah ne seferde sadrâzamla, ne de Istanbul'da değilse (meselâ XVII. asrın sonlarında ekseriya olduğu gibi Edirne'de ise), padişah katında da bir sadrâzam vekili bulunur, buna ise «rikâb-ı hümâyûn kaymakamı» denirdi; fakat asıl sadrâzam vekîli, Istanbul'daki kaymakam paşa idi.— 2 — Bazan eyâlet vezîrlerine vekâlet edenlere de bu ad verilmiştir.— 3 — Tanzîmat'tan sonra bugünki yarbay rütbesi ki aslında tam şekliye «mîralay kaymakamı» yani albay vekili idi.— 4 — Tanzîmat'tan sonra bir kazâ'nın (ilçe) en büyük mülkî âmirine bu ad verilmiştir ki «mutasarrıf kaymakamı» demektir; bugün de aynı mânâda kullanılıyor (Tanzimat'tan önce kazâ'nın mülkî âmiri kazâ kadısı idi).

Kazâ. Nâhiyeden büyük, vilâyetten (eski tâbir: sancak, bugün: il) küçük mülkî idare bölgesi. «Kadılık» demektir. Osmanlı devrinde kazâların başında kaymakam, belediye başkanı ve en yüksek hâkim görevlerini nef-

sinde birleştiren kadılar vardı. Tanzimat'ta bu esas değiştirilerek, kazâlara, kaymakamlar gönderilmiye başlandı. Bugün de öyledir ve şimdi «ilçe» denilmektedir. Bir kaç nâhiyeye ayrılır, bir kaç kazâ ise bir sancak (il) meydana getirirdi.

Kazan Kaldırmak. Yeniçeri tâbiri. Yeniçeriler'in her orta'larının (tabur) kutsal sayılan kazanlarını kışlalarındaki yerlerinden kaldırıp dışarıya çıkartmaları, açık bir isyan ve ihtilâl alâmeti idi ve istisnâsız hepsi devlet hayâtına ağır zarar vermiştir.

Kazasker. Osmanlı devletinde dinî - ilmî - kazâî son rütbe ki, mülki rütbelerden vezir'e ve askerî rütbelerden müşir'e (mareşal) eşitti. İkincisi daha kıdemli olmak üzere Anadolu Kazaskeri (veya sadr-ı Anadolu) ve Rumeli Kazaskeri (sadr-ı Rûmeli) şeklinde ikiye ayrılmıştı. Ulemây-ı rüsûın sınıfından Istanbul pâyeliler önce Anadolu, sonra Rûmeli pâyesi alır, sonra şeyhulislâm olurlardı. Gerçi meşîhat diye sadâret'e eş bir en yüksek rütbe vardı ama, bu rütbe diğerleri gibi devamlı değildi, ancak şeyhulislâm mevkiinde bulunmakla geçerli idi (sadâret rütbesi de yalnız fiilen sadrâzam olana mahsustu). Bir de fiilen Anadolu ve Rûmeli kazaskerleri vardı; bunlar Dîvân (bakanlar kurulu) üyesi ve şeyhulislâmın iki yardımcısı idiler (kubbe vezirlerinin sadrâzamın yardımcısı olmaları gibi). XIX. asırdaki yenileşme hareketlerinde bu 2 Kazasker, kabine dışı bırakıldılar, fakat o zamana kadar kabine dışında olan şeyhulislâm hükûmete girdi. Esâsen Tanzimat'la beraber kazaskerler, eski fonksiyonlarının çoğunu da kaybettiler. Kelimenin aslı «kaazi-i asker = ordu kadısı»dır. Şunu hatırlamakta fayda vardır: İlmiyye sınıfında Istanbul, Anadolu ve Rûmeli pâyesinde bir çok (meselâ onar, yirmişer) kişi vardı. Fakat bunların içinde Istanbul Kadısı ile fiili Anadolu ve Rûmeli kazaskerleri ancak birer kişi idi: rütbe ile görevi karıştırmamak icâb eder. Şeyhulislâmı padişah, Rumeli kazaskeri pâyesine yükselmiş ulemâ arasından seçerdi; nâdiren Anadolu pâyesinden birden şeyhulislâm olanlar da vardır. En kıdemli (en eskiden bu rütbeyi almış) Rûmeli kazaskerine «reisü'l-ulemâ = ulemâ'nın başı» şeref unvânı resmen verilirdi.

Kelâm. İslâm felsefesi. Yunan felsefesi ile İslâm akaaidini bağdaştıran sistem. En büyük üstâdı Gazâli'dir (1058 - 1111)

Kılıç Kuşanma. (Ar. taklidü's - seyf, Fars. taklid-i şemşir, Osm. taklid-i seyf). Osmanlı padişahının tahta geçtiğinin (cülûs ve biat) ilk cuma günü -Istanbul'un fethinden sonra- Eyüp Câmii'ne askerî törenle giderek dini- törenle kılıç kuşanması (Hazre-i Peygamber'in, Hazret-i Ömer'in, Osman Gazi'nin ve emsâli büyüklerden birinin -Topkapı Sarayı'nda saklanan- kılıçlarından birini veya ikisini birden). Hıristiyan hükümdarların taç giyme (couronnement = kuronman) törenine eştir. Hükümdarlık bu şekilde tekemmül ederdi. Giderken yeni padişah, babasının, dedesinin, Fâtih'in ve bunlar dışında istediği başka atalarının türbelerini ziyaret eder, kurbanlar keser, fâtiha okur, altın dağıtırdı. Dönüş, deniz yoluyle saltanat kayığı ile olurdu. Kılıcı padişaha Mevlevî çelebisi veya şeyhulislâm yahut nakıybü'l - eşrâf kazasker kuşatırdı. Büyük merasimdi. Yüz binlerce kişi tarafından seyredilirdi.

Kırım Hanlığı. Bir Türk devleti. Altınordu Türk imparatorluğun dağılması üzerine teşekül eden hanlıklardan biridir. Bu da Cuci Ulusu'ndan (b. bk.) bir hânedân olup, Giraylar tarafından kurulup devâm ettirilmiştir. 1427'den 1783'e kadar 356 yıl içinde

aynı hânedandan 51 han (kral) gelmiştir. 1475'ten 1771'e kadar 296 yıl Osmanlı imparatorluğuna dâhil olmuş, bu tarihte işgal edilmiş, 1774'te Bâb-ı Âli, Kırım'ın sözde istiklâlini ve Osmanlı devleti ile pamuk ipliğine bağlanan ilgilerini kabûl etmiş (Kaynarca Anlaşması), 1783'te Rusya'ya ilhâk edilmiş, bundan sonraki teşebbüslerinde Türkiye, Kırım'ı alamamıştır. I. Mengli Giray, I. Sâhib Giray, I. Devlet Giray, II. Gazi Giray, I. Selim Giray, en büyük Kırım hanlarıdır. Başlangıçta hemen hemen 2 milyon km²'ye yakın bir alanı kaplıyan, Rusya imparatorluğu ile Polonya krallığından yıllık vergi alan Kırım, son yıllarında yarımadasından ibâret kalmıştı. 200.000 kişilik mükemmel bir süvari ordusu çıkarırdı. Rusya'nın Kırım'ı ele geçirmesiyle Karadeniz, Türk gölü olmaktan çıkmıştır. Ruslar, yüz binlerce Kırım Türkü'nü imhâ etmişlerdir. Kırım veliahdine «kalgay», 2. veliahdine ise «nûreddin» denilirdi. Bunlar da han gibi, Kırım prensleri arasından, Osmanlı hükûmetince seçilirdi. Kırım hanı vezir (mareşal) pâyesinde idi, fakat kendisine mümtaz muamele yapılırdı.

Kızılbaş. Osmanlılar'ın Safevî Türkleri'ne verdikleri ad. Safevi ordusunda Türkler başlarına kırmızı serpuş giyerlerdi (Fars. sürh - ser). Bugün müntesibi kalmıyan müfrit bir Şii grubuna da bu ad verilirdi.

Kızlarağası. Harem-i Hümâyûn'un en büyük âmiri olan Zenci hadım ağasına halkın verdiği ad ki, resmî unvanı dârüssaâde ağası (b. bk.) idi.

Kilise. 1 — Hıristiyan mâbedi, 2 — Hıristiyan dini veya bir Hıristiyan mezhebi, bu din veya mezhebin sistem ve akaaidi: Kilise Türkler'e mal satılmasını yasaklamıştır, Katolik Kilisesi Ortodoks Kilisesi'nin bu kararını protesto etti...

Konsil. Hıristiyan dininde zaman zaman ve nâdiren toplanarak din ve mezhep üzerinde itikada ait mühim kararlar alan veya alamadan dağılan dini meclis.

Kont. Hıristiyan Avrupa'da büyük asâlet pâyelerinin ilk basamağı. Vikontluk ile markilik arasındaki pâye (Fr. comte, İng. earl, count, Alm. graf). Romalılar'dan kalmış en eski asâlet pâyesidir. Bk. Marki. Kont eşine «kontes» (Fr. comtesse) denilir.

Korsan. Osmanlı'da deniz komando sınıfı (kara komando sınıfı: Akıncı). En büyük üsleri Cezâyir idi. Hemen bütün büyük Türk amiralleri bu sınıftan yetişmişlerdir. Zira levendlerin (bahriyeli) en gözü pek, zeki ve bilgili kısmı bu sınıfa geçiyordu (korsanların ekseri bir kaç yabancı dil konuşuyordu). En büyük korsan amiral Turgut Paşa'dır. Barbaros Kardeşler de korsanlıktan yetişmekle beraber onlar daha fazla devlet kurucudur. Kuzey Afrika'yı -târihte ilk defa olarak- Türkleştirmek misyonunu takib etmişlerdir. Korsan kelimesi Fransızca'daki «corsaire» karşılığıdır. Devlet hizmetiyle ilgisi olmayan deniz eşkıyâsı olan «pirate» (Fr.) kelimesi ile ilgisi yoktur. Ancak son asır Türkçe'sinde korsan kelimesi daha fazla ikinci mânâda kullanıldığı için «deniz haydutu» yerine geçmiştir.

Köprülüler. Osmanlı çağı Türk tarihinin en ünlü vezir ailesi. Bir çok sadrâzam ve vezir yetiştirmiştir. İlki Köprülü Mehmed Paşa'dır (sadâreti: 1656 - 1661). Yerine oğlu Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa (1661 - 1676), sonra damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1676 - 1683) geçmiştir. Bu 27 yıla «Köprülüler Devri» denir ki, Türkiye tarihinin en parlak zamanlarından biridir. Daha sonra Köprülü'nün diğer oğlu Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa (1689 - 1691), bunlar gibi dehâ sahibi olmamakla beraber Köprülü'nün diğer dâmâdı Siyâvuş Paşa (1687 - 1688), Köprülü'nün yeğeni (kardeşinin oğlu) büyük bir dev-

let adamı olan Amca-zâde Hüseyin Paşa (1697 - 1702), Fâzıl Mustafa Paşa'nın oğlu olan Dâmâd Nûmân Paşa (1700) sadrâzam olmuşlardır. Sadârete kadar yükselmiyen vezirler ve diğer devlet adamları çoktur. Nesilleri bugün de devâm etmekle beraber parlak devirleri XVII. asır ortalarından XVIII. asır ortalarına kadardır. XVIII. asır ortalarından sonra birinci sınıf devlet adamı yetiştirememişlerdir. Köprülüler'den yukarıda anılan 7 sadrâzam, 35 yıl iktidarda kalmışlardır (IV. Mehmed'den III. Ahmed devrine kadar).

Kral. Avrupa'da en yaygın ve en yüksek hükümdâr unvânı (Lat. rex, Fr. roi. İng. king. Alm. könig, İsp. rey, Ar. melik). Kelime Macarca'dır ve Macarca'dan Türkçe'ye girmiştir. Gerçi kralın üzerinde «imparator» derecesinde hükümdar vardır ama, bu titr bir istisnâ teşkil etmekte ve imparatorluk tâcı Roma'dan kaldığı için yenileri ihdâs edilememektedir. Bir hükümran hânedâna kral pâyesi de ancak imparator tarafından verilebilmektedir. Onun içindir ki zaman zaman Yeni Çağ Avrupa târihinde en kudretli hükümdarlar olan İspanya, Fransa ve İngiltere kralları, imparator titri alamamışlardır. Zirâ onlara bu titri Almanya ve Türkiye imparatoru verebilirdi ki onlardan da böyle bir şey istenemezdi (papa da bu titri verebilmiştir). Krallıktan sonra gelen hükümdarlık dereceleri sırasıyla şöyle idi: elektör, büyük duka, duka, prens, marki, kont, vikont, baron. Bugün dünyadaki krallıklar İngiltere, İsveç, Danimarka, Norveç, Belçika, Holanda, İspanya, Ürdün, Siyam, Nepal, Fas, Lesotho, Orta Afrika, Malezya, Suûdi Arabistan, Umman, Butan'dan ibâret kalmış ve çok azalmıştır (başka titr taşıyan monarşiler de vardır, meselâ Japonya ile İran imparatorluktur). Krş. **Monarşi.**

Kraliçe. 1 — Kral eşi, 2 — Bir krallıkta fiilen hükümrân olan kadın hükümdar: bugünki İngiltere kraliçesi II. Elizabeth, Danimarka kraliçesi II. Margrethe, Holanda kraliçesi Juliana böyledir. Bunların eşlerine asla «kral» denmez, «prens - konsor» denir (bu kraliçelerin eşleri: Prens Philip, Prens Henrik ve Prens Bernhard).

Kronoloji. Tarih ve zaman sırası. Olayları sırasıyle anlatıp yazmak. Sıfatı: kronolojik. Bugün tarih kronolojik şekilde yazılmamaktadır. Fakat tarihçi, bir an bile yazdığı vak'anın çevresindeki vak'alarla olan kronoloji sırasını unutmamak mecburiyetindedir.

Külliye. Osmanlı sosyal ve bayındırlık hayatında bir cami çevresinde toplanan yapıların hepsi. Pek çok şehirde padişahlar, vezîrler ve diğer zenginler böyle külliyeler yaptırmışlardır. Bir külliyenin başlıca yapıları şunlardır: cami, medrese, mekteb, kervansaray, han, imâret, hastahâne, tabhâne (prevantoryum), sebil, çeşme, kütübhâne vs. Tabiî her külliyede bunların hepsi yoktur, fakat çoğu vardır. En muazzamları Kanûnî Sultân Süleymân'ın yaptırdığı Süleymâniye Külliyesi idi.

L

Levend. 1 — Kürekli devirde Türk Donanması'nda denizci asker (deniz akıncısı ise «korsan» denirdi). Yelkenli gemidekilere «kalyoncu» denmiştir.— 2 — Bilhassa XVII - XVIII. asırlarda eyâlet valilerinin maiyet askeri.

Leydi (İng. lady). İngiltere'de soylu kadınların taşıdığı asâlet unvânı: 1 — Şövalyeden düke kadar her pâ-

yede soylunun eşi, 2 — Yüksek soyluların (kont, marki ve dük) kızları.- Kral bir kadını asilleştirmek isterse bu unvânı değil dame (İng.) unvanı verir ki, baronete karşılıktır. Bunlara leydi denmez.

Lingua Franca. Açık dil, yani dünyanın her tarafında anlaşılan ve geçerli olan dil. Bugünki İngilizce, 1940'tan önce Fransızca, bir zamanlar Türkçe, Arabça ve Latince böyle idi.

Lord. İngiltere'de baron, vikont, kont, marki ve düklere verilen umumî ad (fakat yalnız lord deyince umûmiyetle baron derecesindeki bir soylu anlaşılır). Lord'ların eşlerine «lady = leydi», kont, marki ve dük iseler kızlarına gene «lady» denilir. Marki ve düklerin bütün oğullarına «lord» denilir. Büyük oğullar, babalarının ikinci unvânı ile anılırlar. Lord ve lady denilmiyen lord çocuklarına ise «honorable» diye hitâb edilir. «My lord = lordum» diye hitâb edilir; yalnız düklere «my lord duc» denir. Âilenin reîsi olan her lord, Lordlar Kamarası denilen senatonun hayat boyu üyesidir; fakat bu meclisin bugün protokol dışında hemen hiç bir salâhiyeti kalmamıştır.

M

Mâbeyn-i Hümâyûn. 1826'dan sonra Saray-ı Hümâyûn'un Harem dışında kalan kısmı ve teşkilâtı. En büyük âmiri mâbeyn-i hümâyûn müşîri (maréchal de la Cour) denilen saray nâzırı idi. Sonra başmâbeynci, sonra Mâbeyn Başkâtibi gelirdi. Pek çok yâver, emir zâbiti, müşâvir, tercüman, mütercim, telgrafçı, hekim, kâtip, mâbeynci ve her türlü görevli burada görev görürdü. Hükûmetle padişahın münasebetlerini Mâbeyn Başkâtibi düzenlerdi.

Majeste. Batı'da kral, imparator, kraliçe ve imparatoriçe hakkında kullanılan saygı hitâbı (imparator ve imparatoriçeler için: Sa Majesté impériale). Osmanlı protokolünde «Hazretleri» diye karşılanırdı. «Sire» («sîr» okunur) aynı değerdedir (İng. «sör» okunan «sir» ile hiç bir ilgisi yoktur ve karıştırmamalıdır). Sire, kral ve imparatorlar içindir; kraliçe ve imparatoriçe için kullanılamaz. Batı protokolünde padişaha «Sa Majesté impériale le Sultan» veya İng. «His imperial Majesty the Sultan» diye yazılırdı. Majeste'nin tam karşılığı «Şâhâne, Zât-ı Şâhâne» ise de, bu tâbir yalnız padişaha mahsustu.

Mâlikî. «Mezâhib-i Erbaa = 4 Mezheb» denilen Sünnî mezheblerden biri. Hanefîlik'ten sonra en liberali. Kurucusu İmâm Mâlik b. Enes (Medine, 716 - Medine 795)'dir. Sünnîler'in takrîben % 13'ü Mâlikî'dir. Hanefî ve Şâfiî mezhebleri kadar yaygın değildir. Kuzey Afrika'da çok yaygındır. Vaktiyle Müslüman İspanya'nın da mezhebi idi.

Mangır. Osmanlılar'da bakır para. Bozuk para olarak kullanılırdı.

Marki. Avrupa asâletinde yüksek soyluluk unvanlarından biri. Kont'tan büyük, dük'ten küçüktür (İng. marquess). Eşine «markiz» (Fr. marquise) denilir. Eskiden yalnız kontluk vardı ve 2 çeşit kontluk mevcuddu: Saray'da kralın hizmetindeki kontlar ve sınırda kumandan olan kontlar. Bu ikinciler zamanla savaşarak nüfuz kazandı ve bunlara «marki» dendi; kelime «marches»tan gelmektedir ve «sınır, uç (beyi)» demektir. Bizim akıncı beylerimiz gibidir. Böylece comte de la Cour'a kar-

şı comte de la Marche'lar marki oldu. Almanya'da bu derecedeki hükümdarlara «margrav», eşlerine «margravin» denildi.

Mâtürîdî. İslâm dininde bir itikad mezhebi. Kurucusu İmâm Ebû - Mansûr Muhammed Mâtürîdî's - Semerkandî (öl. Semerkand, 944)'dir. Türkler'in çok büyük ekseriyeti bu itikad sistemini kabûl etmişlerdir. Karşıtı Eş'arî itikad mezhebidir ki, liberal olmadığı için Türkler tutmamışlardır. Mürci'a gibi itikad sistemlerinin ise bugün mü'mini kalmamıştır.

Medrese. Osmanlılar'da orta ve yüksek öğretim veren ve ulemây-ı rüsûm'un elinde bulunan okulların topuna verilen ortak isim. Profesörlerine «müderris» denilirdi ve bir kaç dereceye ayrılmıştı. Doçentlerine muid, asistanlarına dânişmend, talebesine softa denilirdi.

Mekteb. Osmanlılar'da ilkokula verilen ad (Ar.'da mânâsı «büro»dur). Mekteb-i sıbyân (çocuk okulu) da denilirdi. Kız ve oğlan çocuklar aynı sınıfta, fakat ayrı sıralarda karma okurlardı.

Memlûkler. 1 — Mısır - Suriye ve çevre ülkelerde taht şehirleri Kahire olmak üzere saltanat süren bir Türk imparatorluğu. Çok kudretli bir devletti ve 1256'da Bağdad'da halifelik sona erince Abbâsî Halifeleri'ni Kahire'de devâm ettirerek ellerinde tutuyorlardı. Mekke, Medîne ve Kudüs gibi en kutsal 3 şehir de onlarda idi. 1250'den 1517'ye devâm etmiş, Yavuz Sultan Selim tarafından imparatorluğun tamamı Osmanlı devletine katılmış, Yavuz, hem hilâfet tâcını, hem Mısır imparatorluk tâcını elde etmiştir. Bir hânedandan değil, bir kaç hânedandan gelen sultanlarla idare edilmişlerdir. İmparatorluğu Eyyûbî hânedânından devralmışlardır. Hepsi 47 sultandır. 1382'ye kadar olan devreye «Bahrî Memlûkleri», bundan sonrasına «Burcî Memlûkleri» denilir.- 2 — Hindistan Türk imparatorluğunda Gazneli ve Gurlu Türk hânedânlarından sonraki ve Kalaç Türk hânedânından evvelki devrede saltanat süren 3 hânedandan 10 Türk sultânı devrine (1206 - 1290) de «Memlûkler» denilir ve Mısır Memlûkleri'nden öncedir. Hindistan Memlûkleri'nden Aybey, İltutmuş ve Balaban, Mısır Memlükleri'nden Kutuz, Baybars ve Kayıtbay, Ortaçağ Türk tarihinin büyük şahsiyetleridir. Her iki devletin sultanları, Mısır - Suriye ve Hindistan'ı akıl almaz azamette Türk mimari eserleri ile donatmışlardır. İkisinin mezhebi de Sünnî/Hanefî idi. Mısır Memlûkleri uzun müddet Ramazanoğulları, Dulkadıroğulları, hattâ bir ara Karamanoğulları gibi Anadolu Türk beyliklerinin metbûu olmuşlardır.

Mescid. Türkler'in cuma namazı kılınmıyan, binâenaleyh hutbe okunmıyan, minbersiz küçük mahalle camilerine verdikleri ad (Ar.'da sadece «cami» demektir ve Ar.'da «câmi» ise başka mânâlardadır: yüksek medrese, külliye gibi).

Mesen (Fr. mécène). San'at ve ilim adamlarını serveti, ilgisi ve nüfûzu ile koruyan hükümdar, soylu veya zengin. Rönesans çağında Avrupa'da böyle mesenler, san'at ve ilmi çok ileri götürmüşlerdir. Türk hükümdar ve vezîrlerinin çok büyük çoğunluğu da bu vasıfta idi; san'at ve ilim adamlarını akıl almaz servetler dökerek himaye etmişlerdir.

Mesnevî. 1 — Klasik İran - Türk şiirinde bir şekil, her beytin mısrâları kendi aralarında kafiyelidir (a a b b c c d d...).- 2 — Klasik İran - Türk şiirinde bir tür, manzum hikâye ve roman ki, mesnevî şekli ile yazıldığı için böyle denilmiştir: Fuzûlî'nin **Leylâ ve Mecnûn'u**, Şeyh Galib'in **Hüsn-ü**

Aşkı gibi.- Mutlak mânâsında, Mevlânâ Celâleddin Rûmi'nin, gene bu şekil (form) ile yazılmış 6 ciltlik muazzam manzûm eseri ki Farsca'dır ve Mevlevî tarikatinin temelidir.

Meşrûtiyet. Taçlı demokrasi. Osmanlı tarihinde Anayasa'nın geçerli sayıldığı ve meclislerin (Meclis-i Meb'ûsân ve Meclis-i Âyân = Senato) bulunduğu devir: I. Meşrûtiyet (1876 - 1878) ve II. Meşrûtiyet (1908 - 1922). Her ikisi de imparatorluğun bünyesine uymadığı için tatbik edilememiş ve başarısızlıkla neticelenmiştir. İlki Midhat Paşa'nın diktatörlük tecrübesi, ikincisi de İttihad ve Terakki Partisi'nin tahakkümü ve Tal'at - Enver - Cemal diktatörlüğü altında geçmiştir.- Bugün demokrasi ile idare edilen monarşiler meşrûtiyet (taçlı demokrasi) rejimindedirler: İngiltere, İsveç, Holanda vs. Bk. Monarşi.

Metbû. Tâbî bir devletin bağlı bulunduğu devlet: metbû devlet, veya tâbî bir hükümdârın bağlı bulunduğu hükümdar: Kırım Hanlığı, Osmanlı devletini 1475'te metbû tanıdı; III. Murad, Fas Sultânı'nın metbûu oldu. Bk. **Tâbî.**

Mîralay. Albay. Klasik devirde alay beyi, XIX - XX. asırlarda mîralay denmiş, bugün albay olmuştur. Alay komutanı veya bu derecedeki yüksek rütbeli subay. Mîralaylara «bey» denirdi (esasen kelimenin başındaki «mîr» bey demektir).

Mîrlivâ. Tuğ ve tümgeneral. Klasik devirde sancak beyi, sonra mîr-i livâ, Tanzimat'tan sonra «mîrlivâ» denmiş, bu da Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar kullanıldıktan sonra bu rütbe tuğ ve tüm general olarak ikiye ayrılmıştır («livâ», Arabça'da «sancak» demektir, mir = bey).

Misyon. 1 — Yüksek görev, başarılması çok yüksek taraflardan (meseâ Tanrı'ca) buyurulan ve az çok kutsal mânâ taşıyan görev: Veliahd-Şehzâde Gazi Süleyman Paşa, Rûmeli'ni açmak misyonu ile Çanakkale yarımadasına çıktı.— 2 — Hıristiyan dininde, bu dinin belirli bir mezhebini Hıristiyan olmıyan bir ülke ve çevrede yaymak işi, misyoner = bu işi yapan râhib.

Mirzâ. Timuroğulları Türk imparatorluk hânedânında prenslere verilen unvân: Bâbur Mirzâ, Şâhruh Mirzâ... Aynı hânedânın imparatorluk prenseslerine ise «beğim» denilirdi. Son asırlarda İran'da ve Hindistan'da yüksek görevliler için kullanılmıştır.

Molla (Ar. Mevlâ = Efendi'den). Osmanlılar'da en yüksek rütbeli kadılara verilen unvân: Selânik mollası Mehmed Efendi.- **Molla - Hunkâr** = Mevlânâ Celâleddin Rûmî.

Monarşi (Fr. monarchie). Devlet yönetiminde bir şekil. Devlet başkanının seçimle ve belirli bir müddet için geldiği cumhûriyete karşılık monarşide devlet başkanı, bir aileden irsî olarak ve hayat boyu gelir. Monarşi de cumhûriyet gibi bir yönetim şeklidir ve rejim değildir. Gerçek rejimler demokrasi ve totalitarizmdir (totaliter yönetim komünist veya faşist olabilir). Monarşiler de cumhûriyetler gibi demokratik veya faşist olabilir. Gene cumhûriyetler gibi oligarşik monarşiler de vardır. Hükümdârın devleti bizzât idare ettiği mutlak monarşiler de mevcuddur. Ancak komünist monarşi yoktur. Zira komünizm hiç bir soyluluk kabûl etmez; hem yüksek tabakayı, hem «burjuva» dediği orta tabakayı imhâ ederek, işçi sınıfının adına diktatörlük kuran rejimdir. Demokratik monarşilerde hükümdar, bayrak gibi, birliğin ve milletin bir senbolünden ibarettir (bugünki Japonya, İngiltere, Holanda, İsveç, Norveç, Belçika, Lüksenburg, Kanada, Avustralya vs. böyledir). Osmanlı tâbîri böyle demokratik monarşilere «meşrûtiyet» der ki diğer

bir tâbir de «taçlı demokrasi»dir. Eski tipte hükûmdârın hâkim olduğu monarşi tipine «mutlakıyet» denir (bugünki Suûdî Arabistan, Umman krallıkları böyledir). Hükümdârın meclislerle iktidar paylaştığı vasat tipte monarşiler de olabilir (bugünki Fas ve Siyam krallıkları böyledir). Faşist monarşiler de olabilir. Bunların iki tipik örneğini Mussolini ile Franco, İtalya ve İspanya'da vermiştir. İlki kralı tahtında bulundurmuş, ikincisi kralı tahta geçirmemekle beraber krallığı kaldırmamış ve bir kral namzedi muhâza etmiş, fakat devleti tek başlarına, istedikleri gibi idare etmişlerdir. Bir başka tip monarşi, İngiliz dominyonlarıdır. Bunlar tamamen müstakil devletler olmakla beraber, İngiltere hükümdârını kendi hükümdarları sayarlar ve bu devletlerde İngiltere kral veya kraliçesi «umûmî vali» denilen bir çeşit nâib - devlet başkanınca temsil edilir. Mahkemelerde İngiltere hükümdârı nâmına karar verilir. Fakat tören ve protokol dışında İngiltere hükümdârının ve hükûmetinin bu devletlerde bir hakkı yoktur. Bugün bu şekilde İngiltere hükümdârını hükümdarları tanıyan müstakil devletler hâlindeki monarşiler şunlardır: Kanada B. D., Avustralya B. D., Yeni Zelanda, Mavritius, Fici, Trinidad, Barbados, Bahama, Jamaika, Grenada vs. Bugün monarşi ile idare edilen devletler, cumhuriyete nisbetle hayli azalmıştır. Yalnız 2 imparatorluk (Japonya ve İran), krallıklar, bir büyük-dukalık (Lüksenburg) ve epey prenslik (Monako, Lihtenştayn, Küveyt, Katar, Arab Emirlikleri, Bahreyn vs.) vardır. Papalık da krallık derecesinde bir monarşidir (Vatikan devleti); yalnız Papa belirli bir hânedandan gelmez, kardinaller kendi aralarından birini hayat boyu papa seçerler. Nihayet 2 çeşit monarşi olduğunu belirtmek lâzımdır: İlâhi menşe'den geldiği savunulan monarşiler ve milletçe seçilen hânedanların monarşileri. Bu ikinciler çok azdır ve bunlar yeni monarşilerdir. İkinci çeşit monarşilerden bugün yalnız Belçika krallığı vardır (bir kaç yıl önce son verilen Yunanistan krallığı da bu tipte idi). Bunlar yeni monarşilerdir ki, hânedanlarının o devlet üzerinde bir kılıç hakları yoktur, hattâ yabancı hânedanlardan yeni kurulan o devlet için seçilmiş bir prensin kurduğu hânedanlardır. Dîğer bütün monarşilerde hânedânın atası veya ataları, o devleti kılıç hakkıyle feth etmişler, geçmişte o ülkeye büyük hizmetler etmişler ve o ülkenin başına «Tanrı irâdesiyle» geçmişlerdir. Bütün Türk monarşileri bu tiptedir.

Monsenyör (Fr. monseigneur). Batı protokolünde prenslere, dukalara ve kardinallere hitap şekli. Bunlara asla «mösyö = monsieur» denmez.

Muhaddis. Hadîs (b. bk.) bilgini. Hadis ilmi üzerinde eser sahibi kimse.

Muhtâriyet. İç bağımsızlık, otonomi. Muhtar (otonom) devlet = bir metbû devlete bağlı, fakat iç işlerini kendi idare eden devlet (yeni terim: özerklik, özerk).

Mukaddes (Kutsal) Şehirler. İslâm dininde -sırasıyle- Mekke, Medine ve Kudüs şehirleri. Bunlara ilâveten Şiiler'de Necef (Hazret-i Alî burada gömülüdür), Kerbelâ (oğlu Hazret-i Hüseyn burada gömülüdür), Kâzımiyye (diğer ikisi gibi Irak'ta ve Bağdâd'ın banliyösü), Meşhed (İran, Horasan) şehirleri. Hıristiyan ve Mûseviler'de birinci derecede Kudüs şehri. İslâm'ın en kutsal ibâdet yeri olan Kâbe, Mekke'de ve «Ravza-i Mutahhara» denilen Hazret-i Peygamber'in türbesi Medîne'dedir (Hicaz/Suûdî Arabistan).

Mûsevî. 3. Semâvî (Tek Tanrılı) dinin ilki. İbrânî (Yahudi) milletinin dini. Peygamberi Hazret-i Mûsâ'dır ki M.Ö. XIII. asırda yaşamıştır. Bugün dünyada 20 milyon kadar Mûsevî vardır. Bu dinin çoğunlukta olduğu tek devlet ise İsrâil'dir. Kutsal kitapları Tevrat'tır. Hıristiyanlar Hazret-i Mûsâ'yı, Müslümanlar hem Hazret-i Mûsâ'yı, hem Hazret-i İsâ'yı peygamber olarak tanıdıkları halde, Mûsevîler, kendi peygamberlerinden gayrısına inanmazlar. Peygamber olan Hazret-i Dâvûd ile oğlu Hazret-i Süleymân'ın M.Ö. X. asırda kurdukları Eski İsrâil devleti, Yahûdîler'in binlerce yıl asla unutmadıkları bir ideal olmuş ve bu ideali bugün gerçekleştirmişlerdir. Tarih boyunca her dine girip çıkan Türk zümrelerinden yalnız Hazar İmparatorluğu'nun bazı hâkanları ve bir kısım tab'ası Mûsevî olmuşlardır ki bugün bir kaç bin Karayim Türkü, bunların kalıntısıdır.

Mutasarrıf. Tanzîmat'tan sonra sancak beyinin aldığı isim. Bugün «il» dediğimiz sancak valisi. «Vâlî» denilen umumî valiye bağlı idi; fakat bazı sancakların mutasarrıfları (Kudüs, Kocaeli, Çanakkale, Çatalca vs.), valiler gibi doğrudan doğruya dâhıliyye nezâreti'ne bağlı idiler.

Mutasavvıf. Tasavvuf (b. bk.) müntesibi: «Mevlây-i Rûm = Türkiye'nin Efendisi» denen Mevlânâ Celâleddin Rûmî ile «Şeyh-ı Ekber = En Büyük Şeyh» denilen Muhyiddin İbni'l - Arabî, en büyük mutasavvıflardandır, Yûnus Emre Türk şiirinin en büyük mutasavvıf şâiridir...

Mû'tezile (Ar. «azl» kökünden). Bugün müntesibi kalmamış eski bir İslâm mezhebi (bu mezhep mensûbu: Mûtezilî). En liberal mezhebdi. Abbâsî halîfelerinden -Hârûnü'r - Reşîd'in oğulları- el - Me'mûn (813 - 833) ile kardeşi el - Mûtasım (833 - 842)'ın kabûlü ile bu mezheb çok büyük rağbet kazanmıştı. El - Mütevekkil (847 - 861) ise mezhebi kesin şekilde yasakladı. Her ne kadar serbest düşüncenin teşekkülüne yardım etmişse de, halk kitleleri üzerinde kötü te'sirler yapmıştı.

Müderris. Medrese profesörü ki bir çok derecesi vardı. 1933'e kadar üniversitede ordinaryüs profesöre tekabül etmek üzere kullanılmıştır.

Müfessir. Tefsir (b. bk.) bilgini. Bu İslâmî ilim üzerine eser yazan müellif.

Müftî (halk dilinde: müftü). Fetvâ veren. En büyük müftü, aslında taht şehri (Bursa ve sonra İstanbul) müftüsü olan şeyhulislâm idi, hattâ mutlak mânâda «müftî efendi» denince şeyhulislâm efendi anlaşılırdı. Her beldenin resmî müftüleri vardı. Fakat İslâm'ın esaslarını bilen herkes fetvâ verebiliyordu. Kadı, bu fetvâlarla bağlı olmaksızın hüküm verebiliyordu.

Mühr-i Hümâyûn. Osmanlı devletinde padişah mührü. 3 tane idi: biri sadrâzamda, biri Enderûn'un en büyük âmiri olan hâsodabaşı'nda, diğeri Harem-i Hümâyûn'un en büyük kadın görevlisi olan başhazînedâr usta'da bulunurdu. Fakat mühr-i hümâyûn denilince, sadrâzam'da bulunan anlaşılır. Mühür verilmek = bir vezîr sadârete getirilmek, mühür alınmak = sadâretten azl edilmek.

Müşîr (halk dilinde: müşür). Mareşal. Tanzîmat'tan önceki vezîr rütbesi. Tanzîmat'tan sonra vezîr rütbesi sivillere, eşiti olan müşîr rütbesi ise askerlere verildi. Eskiden müşîr, vezîrler için edebî metinlerde pek de sık kullanılmıyan bir tâbirdi. Müşîr ve vezirler, bu pâyeyi alış tarihlerine yani kıdemlerine göre karışık olarak protokole girerlerdi. 1908 yılından, II. Meşrûtiyet'ten sonra bu rütbe Türkiye'de ancak şu şahıslara verildi: Birinci - ferik (orgeneral) rütbesinde iken sadrâzam olan 4 asker baş-

bakana otomatik olarak (Mahmud Şevket Paşa ile Mütâreke'de VI. Mehmed devrinde Ahmed İzzet, Ali Rızâ ve Sâlih Hulûsi Paşalar), T.B.M.M. tarafından 1921 sonunda Sakarya zaferi münasebetiyle -Gazi unvânı ile beraber- T.B.M.M. Reîsi ve Başkumandan Mîrlivâ Mustafa Kemal Paşa'ya ve 1922 sonunda Büyük Zafer'deki hizmetinden dolayı erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reîsi (genel kurmay başkanı) Birinci - Ferik Fevzi (Çakmak) Paşa'ya. Çakmak'ın 1946'da emekliye ayrılmasından sonra hiç bir orgenerale bu rütbe verilmemiştir. Esasen bu rütbe Askeri Şûrâ ve Hükûmet tarafından verilmemekte, T.B.M.M. kararı icab etmektedir.- **Bahriyye Müşîri:** Tanzîmat'tan sonra Osmanlı devrinde büyük - amiral rütbesi (Tanzîmat'tan önce: bahriyye veya deryâ vezîri). Türkiye tarihinde büyük - amiral rütbesini son alan, 20.1.1902 tarihinde bahriyye nâzırı Hasan Râmi Paşa'dır ki 1908'de emekli olmuştur. Ondan sonra büyük - amiral yoktur. Hava mareşali Türk tarihinde hiç olmamıştır.

Mütekellim. Kelâm (İslâm felsefesi) mensûbu olan feylesof - bilgin. En büyükleri İmâm Gazâlî'dir. Bk. Kelâm.- Osmanlı ve İslâm terminolojisinde kelâmcı olmıyan, Eski Yunan felsefesi ile uğraşanlara «feylesûf» denmiştir ki bunların en seçkinleri -Türk asıllı- Fârâbî ile -İspanya Arabları'ndan- İbnü Rüşd'dür. İbnü Sînâ, Eski Yûnan felsefesine daha orijinal fikirler getirmiştir.

N

Nâhiye. En küçük mülki ünite. Başına Osmanlı devrinde «nâib», Tanzîmat'tan sonra ve Cumhûriyet devrinde «nâhiye müdürü» denilir. Bir kaç nâhiye bir kazâ meydana getirirdi. Bugün fonksiyonunu kaybetmiş gibidir. Daha küçük mülkî ünite köy ve şehir - kasabada mahalle idi ve başlarında muhtar vardı (bugün de öyledir) ama, bunlar devletçe tayin edilmez, seçimle gelir ve devletçe tanınırlardı.

Nâib. Tanzîmat'tan önce bir nâhiye (b. bk.)'nin hem müdürü, hem kasabanın belediye başkanı, hem de hâkimi. Bağlı bulunduğu kazânın kadısına vekâleten görev yapardı.

Nâib. Nahiye ile ilgili husûsî mânâsı dışında umûmi mânâsı: bir hükümdâra vekâlet eden şahıs, hükümdar vekîli ki, hükümdar salâhiyetlerini kullanır ve kadın ise «nâibe» denilir. Nâibe-i Saltanat = Osmanlı tarihinde I. Mustafa'nın annesi Vâlide-Sultân'ın, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultân'ın (büyük oğlu IV. Murâd'ın çocukluğunda ve torunu IV. Mehmed'in ilk yıllarında), Hadice Tarhan Vâlide-Sultân'ın (oğlu IV. Mehmed'in çocukluğunda, kayınvaldesinden sonra) görev adları = Türk imparatorluk nâibesi. Nâibler ekseriya aynı hânedânın üyelerinden seçilmekle beraber, hânedan dışından da olabilir. Asıl hükümdar ya çocuktur veya ülke dışındadır yahut seferdedir (fakat bu son iki şıkta daha çok kaaim-makaam-ı saltanat = saltanat kaymakamı denmiştir; Sultân Azîz'in Mısır ve Avrupa seyahatlerinde Istanbul'daki sadrâzamlar bu unvânı taşımışlardır).

Nâzır. Bakan. 1826 yılından sonra II. Mahmud nezâretleri kurarken, bakanlara Fr. «ministre»den ilhâm alarak «nâzır» dedi. Bu suretle baş-defterdâr mâliye nâzırı, reîsülküttâb hâriciye nâzırı, sadâret kedhudâsı dâhılîye nâzırı... oldu. Kapdân-ı deryâ

unvânı çok sonra 1867'de bahriye nâzırı, serasker ise ancak 1908'de harbiye nâzırı şeklinde değiştirildi. Nâzır sıfatı 1922 kasımında son Bâb-ı Âlî hükûmetinin saltanatla beraber düşmesine kadar devâm etti. 1920'de Ankara'da T.B.M.M. hükûmeti kurulunca üyeleri için «vekil» dendi; zira bu bakanlar, T.B.M.M.'ne vekâleten bakanlıklarını icrâ ediyorlardı. 1960'ta vekil unvânı kesin şekilde kaldırılarak «bakan», «başvekil» ise «başbakan» oldu.

Nebî. Peygamber (b. bk.). **Nebiyy-i Ümmî:** Hazret-i Peygamber.

Necâbetlû veya Necâbetlü. Osmanlı protokolünde yalnız Osmanlı şehzâdelerine (Türkiye imparatorluk prensleri) mahsus lakab ki «Devletlû Necâbetlû» şeklinde idi: Veliahd-i Saltanat Devletlû Necâbetlû Yûsuf İzzeddin Efendi, Devletlû Necabetlû Dr. Zıyâeddin Efendi (Sultan Reşâd'ın büyük oğlu)... Başka hânedanların prensleri için «fehâmetlû» kullanılır, asla «necâbetlû» denmezdi. Sultân - efendi (Osmanlı imparatorluk prensesleri)'ler için «devletlû ısmetlû» lakabı geçerli idi.

Nesil. Kuşak, jenerasyon. Bir neslin yetiştiği müddet ki takriben bir asır 3 nesil ve bir nesil 33 yıl sayılır.

Nişancı. Klasik Osmanlı çağında Divân-ı Hümâyûn'a (bakanlar kurulu) üye bakanlardan biri. Beylerbeyi (orgeneral) veya vezir (mareşal) pâyesinde idiler. Daima kalemiyye sınıfından gelirlerdi. Bir çeşit devlet bakanı idiler. Bugün İngiltere kabinesinde bulunan mühr-i has lordu, bu göreve karşılıktır. XVII. asır ortalarına kadar gerçek dış işleri bakanı, nişancı idi. Bu yıllarda iki görev ayrıldı. Reîsülküttâb, dış işleri bakanı hâline geldi. Nişancı, devletin en yüksek yazışma işlerinin başı olarak görevine devam etti.

O

Oğuzlar. Türkmen kelimesi ile aynıdır. Batı Türkleri ki; Osmanlı (Türkiye) Türkleri'nin tamamı bu gruptandır. Türkmenistan, Âzerbaycan, İran, Irak, Anadolu, Balkanlar Türkleri Oğuz'dur. Bunun dışında kalan Doğu (Türkistan) ve Kuzey (İtil - Ural) Türkleri, Oğuz değildir. Oğuzlar, 24 boya ayrılır. En asilleri sayılan Kayı boyu, Osmanoğulları'nın mensub bulunduğu boydur. Osmanoğulları'nın ataları, bu boydan bir oymağın başı idiler.

Ordu-yı Hümâyûn. 1 — Osmanlı çağında Türkiye İmparatorluk kara kuvvetleri.- 2 — Tanzîmat'tan sonra kara kuvvetleri «ordu» denen en büyük birimlere (7 Ordu'ya) ayrıldığı zaman, bu orduların her biri: I. Ordu-yı Hümâyûn'un merkezi İstanbul, II. Ordu-yı Hümâyûn'un Edirne, III. Ordu-yı Hümâyûn'un Selânik, IV. Ordu-yı Hümâyûn'un Erzincan, V. Ordu-yı Hümâyûn'un Şam, VI. Ordu-yı Hümâyûn'un Bağdad, VII. Ordu-yı Hümâyûn'un San'â (Yemen) idi.

Ortodoks. Hıristiyan dininin ayrıldığı 3 büyük mezhebden biri. Mezhebin başı İstanbul'da Fener'de oturan Ortodoks Cihan Patriki'dir ki, Fâtih'in düzenlediği protokolde kendisine vezir (mareşal) protokolü uygulanacağı yazılmıştır. Fâtih, Doğu Roma (Bizans) imparatorları gibi Patrik'i himayesine almış ve Ortodoks mezhebinin Katolik mezhebi ile birleşmesini önliyerek (o tarihte Protestan mezhebi yoktu, sonraki bütün Protestanlar da Papa'ya bağlı Katolik idiler), Türk siyaseti bakımından çok

büyük bir dönemeci almıştı. Diğer Ortodoks patrikleri İskenderiye, Kudüs ve Antakya'da oturuyorlardı ve bunlar da XVI. asrın başlarında Türkiye tab'ası oldular. Bu asrın sonlarında Moskova'da yeni bir patriklik ihdâsına Cihan Patriki izin verdi. Bugün Ortodoksluk, Slavlar'ın en büyük kısmının (Ruslar, Ukranlar, Beyaz Ruslar, Sırplar, Bulgarlar), Yunanlılar'ın ve Romenler'in dinidir. Katolik ve Protestanlar'a nisbetle sayıları azdır. Katolik mezhebine, Protestan mezhebinden çok daha yakındırlar. Ortodoks mezhebinde de râhipler, Katolik mezhebinde olduğu gibi evlenemezler (Protestan mezhebinde evlenebilirler). Bu kelime «muhafazakâr» mânâsına da mecâzen kullanılır. Habeşistan'daki Yakubî Kilisesi ile Mısır'daki Kıbti Kilisesi de Ortodoks mezhebinin eski dallarıdır. Gürcüler'in çoğunluğu da bu mezhebdendir.

Osmanoğulları. Türk imparatorluk hânedanlarının en büyüğü. Bu kitaptaki soykütüğüne bk. Ertuğrul Gazi, Osman Gazi, Orhan Gazi, Gazi Süleyman Paşa, I. Murad, Yıldırım Bâyezid, Çelebî Mehmed, II. Murad, Fâtih Sultan Mehmed, II. Bâyezid, Korkut Han, Yavuz Sultan Selim, Kanûni Sultan Süleyman, II. Osman, IV. Murad, III. Selim, II. Mahmud, II. Abdülhamid gibi bir seri dehâ sahibi devlet, harb, siyaset ve san'at adamı yetiştirerek, cihan tarihinin en büyük hânedânı olmuştur. Oğuzlar'ın Kayı boyundan olan Osmanoğulları, 1231 yılında en mütevâzı Batı Anadolu Türkmen beyliklerinden birini kurmuşlar, Selçuklular'ın feth edemediği bölgeleri Bizans'tan feth ederek bugünki Türkiye sınırlarını tesbît etmişler, bitip tükenmek bilmez gayretler ve dünya politikası takibinde gösterdikleri emsalsiz üstünlükle bütün tarihin Roma İmparatorluğundan sonraki en büyük cihan devletini kurmuşlar, üç kıt'ada, pek çok iklimdeki sayısız ülkeyi akıl almaz bayındırlık eserleriyle donatmışlardır.

Otağ-ı Hümâyûn. Pâdişah çadırı, pâdişahın sefer-i hümâyûnlarda kullandığı, yatıp kalktığı, askerî toplantılar yaptığı, dîvân topladığı, gezici saray büyüklüğünde, pek çok dâireden müteşekkil muazzam çadır ki, ekseriya çift olarak sefere çıkarılırdı.

P

Pâdişah (Fars. pâdşâh). Büyük şah, büyük imparator. Osmanlı hükümdârına daha çok halkın verdiği ad (Saray'da daha çok Hunkâr, Avrupa'da ise Sultân diye anılırdı). Hindistan Timuroğulları'na da Bâbur Şâh'tan II. Bahâdır Şâh'a kadar pâdişah denmiş, buna karşılık İran'daki Türk imparatorluk hânedanları şâh ve şehenşâh unvânını taşımışlardır.

Palanka. Tahta kale. Ağaçlar kesilip kuvvetli çitler hâline getirilerek yapılırdı.

Paleologoslar. Sonuncu Bizans imparatorluk hânedânı. Hepsi 1261'den 1453'e kadar saltanat süren 10 imparatordur. Bir dalı 1453'ten sonra da kısa müddet Mora'da prenslik yapmıştır.

Papa. Katolik (b. bk.) mezhebinin başı. Her Katolik'in itaatle mükellef bulunduğu en büyük râhip. Havârîler'den San Petro'nun (Fr. Saint Pierre), dolayısıyle Hazret-i İsâ'nın halefleri. I. asırdan zamanımıza kadar Roma'da otururlar. Kardinaller kendi aralarından birini hayat boyu papa seçerler. XVI. asırda Protestan mezheplerin ortaya çıkması ve Papa'yı reddetmesi ile büyük bir darbe yemişse de, müessese kendini toplamıştır. Orta İtalya'yı elinde tutan Papalik devleti de bir asır önce İtalya birliğine girmiştir. Papa'ya ancak Roma

içinde bir mahalle olan Vatikan sitesi verilmiştir. 0,5 km^2 toprağı ve 1.000 nüfusu ile Papa burada dünyanın en küçük devletinin başındadır. Fakat milyarı çoktan aşan Katolik'in başı olduğu için, çok büyük geliri vardır. Esasen Vatikan Sarayı bir hazine ve dünyanın en zengin bir müzesi hâlindedir. Papa, krallara eşit sayılır, fakat protokolde kralların hepsine takaddüm eder. «Nons» denilen papalık elçileri de bir çok Hıristiyan devlette bütün elçilere takaddüm ederler.

Para. Bir kuruşun 40'ta biri. Cumhûriyet'in ilk yıllarında da bir müddet kullanılmış, sonra paranın değeri düşünce unutulmuştur.

Paşa. Tanzimat'tan önce beylerbeyi (orgeneral) ve vezir (mareşal) rütbelerinin sahiplerine verilen unvân. Tanzimat'tan sonra miralay'dan yüksek rütbeli askerlerin hepsine «paşa» dendiği gibi, sivil (mülkî) rütbelerden bazılarının sahibine de «paşa» deniyordu. Meselâ Tanzimat'tan sonra vezirlik, bir sivil rütbe idi ve sahibine «paşa» denirdi. Askeri rütbelerden yarbay'a eşit bir sivil rütbe vardı ki, bunun sahibine de «paşa» denilirdi. Binâenaleyh paşalık, mutlaka efendi, bey, ağa gibi unvânlardan üstün değildir. Asla böyle bir şey yoktur. Fas, Mısır, Irak, Ürdün gibi Arab monarşilerinde de paşalık uzunca müddet kral tarafından verilen yüksek soyluluk pâyesi idi (Ar. el-bâşa, kelime Türkçe'dir). 1926'da Türkiye'de paşa unvânı kaldırıldı ve «general» unvânı getirildi. Ama gayrı resmi olarak bugün Türkiye'de bütün general ve amirallere «paşa» denilmekte, kendilerine «paşam» şeklinde hitâb edilmektedir.

Patrik. Mutlak mânâsında Istanbul'da oturan ve Ortodoks mezhebinin en büyük râhibi olan ve «Cihan Patriki = Patrik Ökümenik» denen din adamı. 1453'ten önce Bizans, bu tarihten sonra Osmanlı imparatorlarının himayesinde hayatlarını devâm ettirmişler, fakat asla Papa gibi devlet sahibi olmamışlardır. Lozan Anlaşması, Fener'de patrikliği muhafaza etmiştir. Diğer patrikler için bk. **Ortodoks.**

Peygamber. Tanrı elçisi (kelimenin Fars. mânâsı «(Tanrı'dan) haber getiren» demektir) (Eski Türk dilinde: Yalvaç). Arabca'nın hem nebî, hem resûl kelimesine karşılıktır. Bütün peygamberler nebi olduğu halde, ancak 4'ü resûldür (Hazret-i Mûsâ, Hazret-i Dâvûd, Hazret-i Îsâ ve Hazret-i Peygamber). Kitap sahibi olanlara, şeriat getirenlere resûl denir. -Peygamber kelimesi dilimizde mutlak mânâda kullanılırsa, peygamberlerin sonuncusu olan İslâm dininin peygamberi anlaşılır: Hazret-i Peygamber.

Prens. Bir hânedan (hükümran, devlet başkanlığını elinde tutan aile)'ın erkek üyesi. Baba tarafından o hânedânın kurucusunun, atasının kanından gelmesi, araya başka aileden bir kadın kanının karışmaması lâzımdır (yani anne tarafı başka aileden olabilir, baba tarafının daima aynı aileden olması şarttır). Prens eşine veya kızına prenses denir. Ancak prenses eşi ve oğlu prens olamıyacağı gibi, prenses kızı da prenses olamaz; meğer ki prensesin eşi de prens olsun. Yalnız Osmanlı Hânedanı'nda (bu hânedân çok büyük bir imparatorluk hânedânı olduğu için), prenseslerin kızları ve oğulları da -imparatorluk prenses ve prensi olmamak şartiyle- prenses ve prens sayıldıkları gibi, «dâmâd» denen eşlerine de prens protokolü uygulanır. Velîahd da tabiatiyle bir prens ve velîahd eşi de bir prensestir. Prens titri ile hükümdâr olanlar da böyledir (bugün prens titri ile hükümdâr olanlar arasında Monako ve Lihtenştayn

prensliklerinin hükümdarları bulunduğu gibi, Katar, Küveyt, Bahreyn, Arab Emirlikleri gibi küçük Arab şeyhliklerinin de derecesi prensliktir). Prenslikten aşağı derecede hükümdarlık (markilik, kontluk, vikontluk, baronluk ve senyörlük) 1804'ten beri dünyada mevcut değildir. Prensten küçük hükümdarlık aileleri (yukarıda dereceleri sırasıyle sayıldı) mensuplarına prens ve prenses denmez, fakat böyle hânedanların bütün üyeleri, hânedan başının unvânını taşıyabilirler (bir kontluk hânedânı ise, hânedan üyelerinin hepsi kont veya kontestir). Prenslikten bir kademe büyük monarşi şekli dukalıktır; Hükümdârı duka olan veya ondan birer kademe ileride büyük - duka veya elektör olan bir hânedânın erkek ve kadın mensuplarının hepsinin prens ve prenses olacağı tabiidir. Hattâ bunlar alelâde prenslerden ayrılmak için «prince ducal, prince grand - ducal, prince électoral» diye anılırlar. Bundan sonra kraliyet prens ve prensesliği gelir. Bunlar «S.A.R. = Son Altesse Royale» lakabını taşırlar. Bunun üzerinde -imparatorluk hânedânı mensuplarına mahsus- imparatorluk prens ve prensesleri vardır. Bunların lakabı «S.A.I. = Son Altesse Impériale»dir (Tr. prens: Lat. princeps, Fr. prince, İng. prince, Alm. fürst, Ar. emir, Eski Tr. tegin, Tr. beğ, bey).- Bu kelime Batı dillerinde hükümdar, her derecede hükümdar mânâsında da kullanılır.- Sâkıt, artık saltanat sürmiyen hânedanların erkek ve kadın üyeleri, bütün dünyada prens ve prenses unvânlarını muhafaza ederler.

Prenses. Prens (b. bk.) eşi veya kızı yahut kral, imparator kızı.

Prens - Konsor (Fr. prince consort). Bir kadın hükümdârın (meselâ bir hükümran kraliçe veya imparatoriçenin) eşi ki, asla zevcesinin unvânı ile anılmaz, sâdece «prens» denilir: İngiltere kraliçesi II. Elizabeth'in eşi Prens Philip.

Protestan. 3. Hıristiyan mezhebi. XVI. asır başlarında Luther'in başlattığı hareketle Katoliklik'ten ve Papa'nın otoritesinden ayrılmış ve -Katolik nüfusu geçememekle beraber- bugün fevkalâde yayılmıştır. Bir çok mezhepleri vardır (Lüteryen, Kalvenist, Anglikan vs.). Katolik ve Ortodokslar gibi belirli bir başları yoktur; zira Ortodoks, hele Katolikler gibi tek mezhep hâlinde değiller, mezhepler hâlindedirler. Râhipleri evlenebilir. Kiliselerinde tasvir bulundurmazlar.

R

Reconquista. İspanyolca «yeniden fetih» demektir (rekonkista). İspanyol ve Avrupa tarih terminolojisinde: İberya yarımadasının Müslüman Arablar'dan İspanyollar'ca geri alınması. Arablar'ın İspanya - Portekiz'deki hâkimiyetleri 711'den 1492'ye kadar 781 yıl sürmüş, fakat son asırlarca devamlı şekilde güneye itilmişlerdir. Endülüs'ün İspanya'ya tamamen geçmesi 1492'nin ilk günü Gırnâta'nın (Granada) düşmesi ile tamamlandı. Bununla beraber İslâm dininde (Mâliki mezhebi) Arabça konuşan bir kaç milyon azınlık, İspanya'nın en büyük problemi olmakta devâm etti. Ancak XVII. asır sonlarında İspanyollar, yarımadadaki son Müslümanı ortadan kaldırabildiler. Amerika'nın İspanyollar'ca fethine ise tarih terminolojisinde conquista (fetih) ve Orta ve Güney Amerika'nın İspanyol müstevlîlerine conquistadore (fâtih) denilmektedir.

Reis. Başkan: T.B.M.M. Reîsi Musta-

fa Kemal Paşa. - Osmanlı terminolojisinde: kapdan, binbaşı - albay rütbelerindeki yüksek deniz subayı. Deryâ sancak beyi (tümamiral) olunca «bey», deryâ beylerbeyisi (oramiral) olunca «paşa» denirdi. Bununla beraber daha reîs iken şöhret yapan, bilhassa korsan sınıfından gelen amiraller, halk arasında, bugüne kadar, «reîs»liklerini muhafaza etmişlerdir: aslında «paşa» olan Turgut'a hâlâ «Turgut Reîs» denmesi gibi. Tanzîmat'tan sonra reîs, özel sektör gemilerinin, hattâ takaların kapdanlarına, hattâ alelâde sandalcılara verilmiye başlanan bir ad oldu. Binbaşı - albay arasındaki yüksek deniz subaylarına «bey» ve ondan yüksek amirallere «paşa» dendi.

Reîsülküttâb (Ar. reisü'l-küttâb = kâtiblerin başı). Tanzîmat'tan önce Osmanlı imparatorluk dış işleri bakanı. Dîvân-ı Hümâyûn üyesi, yani bakan idi. Daima kalemiyye sınıfından gelen bir sivil olurdu. XVII. asır ortalarından evvel ise, gene Divân üyesi olmakla beraber, nişancı'nın emrinde ve bir çeşit dış işleri genel sekreteri durumunda idi.

Resm-i Kabûl. Kabûl resmi («resmî kabül» yazmak ve söylemek fevkalâde gülünç bir cehâlet eserinden ibârettir). Bir devlet adamının belirli protokoldeki davetlileri kabûlü, resepsiyon, devlet dâveti.

Resûl. Kitap sâhibi peygamber. Bu sıfatı hâiz 4 peygamber hakında kullanılır: Hazret-i Mûsâ, Hazret-i Dâvûd (Zebûr sâhibi), Hazret-i Îsâ ve Hazret-i Peygamber. **Resûl'Ullah:** Hazret-i Peygamber.

Ricâl. Devlet büyükleri. Devletin en yüksek resmî görevlileri. Osmanlı terminolojisinde asgarî ûlâ-ferik-Istanbul pâyelerini taşıyan mülkî, askerî ve ilmî erkân (bu birbirine eşit 3 rütbe), bugünki korgenerale eşitti). Ricâl sayılanlara «Hazretleri» diye hitâb edilir ve resmî yazı yazılırdı ki, Batı dillerindeki «Ekselans»a karşılıktır. Daha aşağı rütbe sahipleri ricâl'den sayılmazlardı. Ûlâ sânisi-mîrlivâ-Haremeyn pâyesinde bir basamak aşağı rütbe sâhipleri (bugünki tümgeneral rütbesine eşit) ise «erkân» ve «ricâl-i devlet»e karşılık «erkân-ı devlet» diye anılırlardı (erkân-ı harbiyye = kurmay hey'eti, erkân-ı harb = kurmay). Bk. Zâbit.

Romanov. Hânedânı. Rusya'da son imparatorluk (çarlık) hânedânı. Kan bakımından Alman'dır. 1917 Büyük Komünist İhtilâli'nde düşürülmüş ve tarihte ilk defa olarak bir devlette komünist idâre kurulmuştur. Son çar, katledilen II. Nikola'dır.

Ruhbân. Râhibler sınıfı ve hey'eti. Batı'da zâdegân (soylular) ve burjuva (şehirliler) sınıfları ile beraber ve protokolde birinci gelen sınıf. XIX. asırdan önce köylü sınıfı Avrupa'da hak sahib olmadığı için, bu 3 sınıftan hiç birine girmezdi.

Rumeli Kazaskeri. Görev ve rütbe olarak bk.Kazasker.

Rüûs. Medrese'nin resmî diploması. Husûsi tahsil diplomasına ise icâzet (b. bk.) denilirdi. İlmiyye (ulemây-ı rüsûm) sınıfına ancak rüûs sâhibi bulunanlar dâhil olurlardı, başka bir şekil mümkin değildi.

S

Sadâret. Sadrâzamlık, sadrâzamlık görev ve makamı. Tam şekli: Sadâret-i uzmâ (en büyük sadâret) (zira kazaskerlik rütbelerine de «sadr» ve «sadâret» denilirdi). Vezîr - müşir - kazasker rütbesinin üzerindeki fevkalâde bir rütbe idi ki, yalnız fiilen sadrâzam olan taşırdı. Bir sadrâzam

makamından ayrılınca gene eski rütbesine döner, vezîr veya müşîr olurdu. Sivil ve bir mânâda sivil - askerî karışık bir rütbe idi. Zira askerî rütbe karşılığı yoktur. İlmî - dinî - kazâî rütbe olarak karşılığı «meşîhat» pâyesidir ki, bu da fiilen şeyhulislâm olana mahsustu ve şeyhulislâm azledilince tekrar Rûmeli kazaskeri rütbesine inerdi. İstisnaları şöyledir: 1922'ye kadar Kavalalı hânedânından gelen Mısır vali ve hıdivlerine bu pâye verilmiş ve protokolde devlet görevlileri içinde sadrâzam ve şeyhulislâm sonra 3. sırayı almışlardır. Meşîhat pâyesi de, Osmanlı târihinde şeyhulislâm olmıyan 3 kazaskere verilmiş, fakat çok tepki doğurduğu için, bu iş, bir daha tekrarlanmamıştır.

Sadâret Kedhudâsı. Kedhudây-i Sadr-ı Âlî ve kısaca Kedhudâ da denen klasik devir Osmanlı içişleri bakanı. Dîvân üyesi yani bakandır. Fakat 1826'dan sonra kurulan dâhiliye nâzırları gibi valiler üzerinde otoritesi yoktu. Beylerbeyiler, doğrudan doğruya sadrâzama bağlı idiler. Sadâret kedhudâsı ağa, efendi, bey veya -vezir ise- paşa, sadrâzamın iç işleri için bir çeşit yardımcısı idi.

Sadrâzam (sadr-ı â'zam). 1922'de saltanatın düşmesine kadar Osmanlı imparatorluk başbakanına verilen ad. Devletin kesin şekilde birinci görevlisi, pâdişâhın mutlak vekîli ve hükûmetin başı. Otoritesi sivil, askerî, dînî, ilmî ve kazâî bütün görevliler, makamlar, işler ve meselelere şâmildi. Ordunun ve donanmanın başı idi ve her türlü askerî meseleden Dîvân-ı Hümâyûn'a ve padişaha karşı mes'uldü. Bu makamda bulunana asıl «vezir-i âzam = en büyük vezir» denirken, XVII. asır ortalarında «sadrâzam» tâbiri yerleşmiştir. Sadrâzam ve şeyhulislâmlar Avrupa protokolünde prens sayılırlar ve kendilerine «Ekselans» diye değil, «Altes» diye hitâb edilip yazılırdı.

Safevîler. İran'da saltanat süren Türk hânedânlarının en mühimmi. Kurucusu Şâh İsmail olup, Erdebil Şeyhleri'nin sonuncusudur ve şeyhlik postundan şâhlık tahtına geçmiştir. Korkunç bir Şiî siyaseti takib ederek, o zamana kadar çoğunluğu Sünnî olan İran'ın Âzerî Türkleri'ni ve İranlılar'ı kan ve ateşle Şiî'leştirmiştir. Taşkend'le Diyârbekir arasında uzanan, kudretçe Osmanlı imparatorluğundan hemen sonra dünyada 2. gelen muazzam bir devlet kurmuştur. O ve I. Abbâs hânedânın büyük şâhlarıdır. Başka dehâ sahibi hükümdar yetiştirememelerine, 3 Sünnî Türk imparatorluğu (Türkiye, Türkistan ve Hindistan Timuroğulları) tarafından çevrilmelerine rağmen, büyüklüklerini devâm ettirmişlerdir. Osmanlılar'ın en büyük düşmanı ve rakıybi olmuşlar, onları çok uğraştırmışlardır. Doğudaki Safevî tutumu, Osmanlı Türkleri'nin Avrupa'daki hamlelerini en geniş ölçüde sınırlamıştır. 1502'den 1736'ya kadar saltanat süren 11 şâh'tır. Taht şehirleri sırasıyla Tebrîz, Kazvîn ve Isfahân olmuştur. Şâh İsmail'in (1502 - 1524) oğlu I. Tahmasb'ın saltanatı 52 yıl (1524 - 1576) ve onun torunu Büyük Abbâs'ınki 41 yıl (1587 - 1628) sürmüştür. Fevkalâde prestiji olan bu hânedânı Nâdir Şâh Avşar yıkıp yerlerine yeni bir Türk hânedânı kurmuştur.

Saltanat. 1 — Asıl mânâsı: sultanlık, İslâm imparatorluğu: saltanat sürmek, Osmanlı saltanatı, 2 — Monarşi, 3 — Mecâzen: debdebe, şâşaa.

Sancak. Bugün vilâyet veya il dediğimiz mülkî bölünüşe İmparatorluk Türkiyesi'nde verilen ad. Bir kaç ilçe (kazâ) bir sancak, bir kaç sancak da bir eyâlet (beylerbeyilik) yapıyordu. Arabca'sı ile bâzan livâ ve mutasarrıflık da denilen sancağın başında Tanzîmat'tan önce sancak beyi bulunurdu; salâhiyetleri hem askerî, hem mülkî idi. Tanzîmat'tan sonra sanca-

ğın başına yalnız mülkî salâhiyetleri olan ve «mutasarrıf» denilen valiler getirildi. Cumhûriyet devrinde bütün sancaklara önce «vilâyet», sonra «il» ve başlarındaki mülkî âmire de «vali» denildi. Fr. département.

Sancak beyi. XIX. asırdan önce Osmanlılar'da bir askeri rütbe ki, mülki salâhiyetleri de vardı. Bugünki tümgeneral. Deryâ (veya bahriye) sancak beyi = tümamiral. Bunlar bir tuğ ile temsil edilirler ve «bey» unvânını taşırlardı. 2 tuğlulara beylerbeyi ve paşa, 3 tuğlulara vezir ve paşa denilirdi. Bk. Sancak.

Saray. Tanzimat'tan önce sultanların, vezirlerin, büyük görevlilerin, büyük zenginlerin, çok kalabalık âile, maiyet ve hizmetkârları ile oturdukları müstakil, büyük konak. Tanzîmat'tan sonra, Hânedan mensuplarının (şehzâde ve sultanların) oturdukları konak. Türkiye dışında, hânedanlara, büyük soylulara ait büyük kâgir meskenlere verilen ad. Saray-ı Hümâyûn: Padişahın şahsına mahsus imparatorluk sarayı: Topkapı Saray-ı Hümâyûnu, Edirne Saray-ı Hümâyûnu, Bursa Saray-ı Hümâyûnu, Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu, Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu, Eski Saray-ı Hümâyûn (şimdiki Istanbul Üniversitesi Merkez Binası)... Padişahın gece yatmayıp, yalnız gündüzleri arada uğradığı küçük saraylara «kasr-ı hümâyûn» denilirdi: Göksu (Küçüksu) Kasr-ı Hümâyûnu, Beykoz Kasr-ı Hümâyûnu... Sahilde (kıyıda) ise «sâhil - saray» denilebilirdi: Dolmabahçe Sâhil - Saray-ı Hümâyûnu...

Savua (İt. Savoia, Fr. Savole, İng. Savoy) Hânedânı. İtalya krallık hânedânı. Katolik'tir. Piemonte (Sardunya) kralları olarak Torino'da oturan ve İtalya devletlerini birleştirmek için büyük çaba harcıyan bu hânedan, birlik gerçekleşince kısa müddet Fransa'ya, sonra kesin olarak Roma'ya yerleşti ve «İtalya Kralı» unvânını aldı. İkinci Cihan Harbi'nin sonuna kadar devâm etti. Hohenzollernler, Prusya çevresinde Alman devletlerini toplayıp Almanya birliğini kurdukları zaman bütün Alman hânedanlarını tahtlarında bırakmışlardı. Aynı yıllarda bu işi yapan Savua Hânedânı ise, diğer bütün İtalyan hânedanlarını tahtlarından kovdu. Bunun bir sebebi Almanya'daki hânedanların hepsinin Alman olmasına karşılık, İtalya'dakilerin Alman ve Fransız asıllı olmaları idi. Mussolini iktidâra geldiği zaman Savua hânedanını muhafaza etti. İtalya taçlı demokrasi olduğu için esâsen kralın büyük rolü yoktu. Bu defa faşist bir totaliter devlette kral oldu. Hitler iktidâra geldiği zaman ise Almanya, monarşistlerin hâkim olduğu, fakat komünistlerce baskı altına alınan bir federal cumhûriyetti. Hitler, federal devleti muhafaza etti; fakat Hohenzollernler'i tahta çağırmadı.

Sefer. Savaş hâli, «hazar» (b. bk.)'ın zıddı. Daha dar mânâda, Ordu'nun savaş için harekete geçtiği andan, üssüne döndüğü âna kadar geçen müddet ve bu müddet içindeki bütün olaylar.- Sefer-i Hümâyûn: Osmanlı devletinde pâdişâhın bizzât ordusunun başında başkumandanlık ettiği sefer. Kaanûni Sultan Süleymân'ın 13 sefer-i hümâyûnu çok ünlüdür. Sefere çıkan son padişah II. Mustafa (1695 - 1703)'dır.

Sekbânbaşı. Yeniçeri Ocağı'nın -yeniçeri ağâsı'ndan sonra gelen- 2. generali (bazı devirlerde «kul kedhudâsı» yahut «kedhudâ bey» denilen general 2., sekbânbaşı ise 3. sayılmıştır). Yeniçeri Ağâsı, Divân (bakanlar kurulu) üyesi olduğu için siyâsi bir şahsiyetti. Ocağın teknik ve askeri işleri, bu sekbânbaşı'nın elinde idi. İçlerinde çok değerli kumandanlar yetişmiş, sadrâzamlığa kadar çıkanlar olmuştur. Halk «seymenlerbaşı» demiştir. «Ağa»

diye anılırdı: Sekbânbaşı Ahmed Ağa. Mevkıi beylerbeyine (orgeneral) eşitti.

Selâmlık. Konaklarda, erkeklere mahsus, gündüz kullanılan dâire, kadınların bulunduğu harem (b. bk.)' in zıddı. Selâmlık Resm-i Âlîsi (resm-i âli = yüksek tören): Padişahın cuma namazı kılmak üzere her cuma muntazaman bir camie gitmesi. Cami seçimi, padişaha aitti. Osmanlı devletinde saltanat alâmetlerinden biridir. Gidiş ve dönüşteki tören tamamen askerî mahiyette idi; yalnız camide dinî havaya bürünürdü. Son selâmlık resimlerini Halife II. Abdülmecîd, 1924 şubatı sonunda yapmıştır.

Selçukoğulları. En büyük Türk hânedanlarından biri. 1040'ta Tuğrul Bey'in Horasan'da imparatorluk tahtına oturması ile başlar, 1308'de II. Mes'ûd'un Kayseri'de ölümü ile sona erer. Anadolu veya Türkiye Selçukluları, 1074'te Anadolu Fâtihi I. Sultan Süleyman - Şâh ile başlar. Türkler'i açık denize bu hânedan çıkarmış, Anadolu'yu fethetmiş ve Türkiye devletini kurmuştur. Çağrı ve Tuğrul Beyler'den Alâeddin Keykubâd'a kadar çok büyük hükümdarlar çıkarmış, pek feyizli bir hânedandır.

Serasker. 1826 - 1908 arasında harbiye nâzırına verilen ad. Kabine üyeleri arasında sadrâzam ve şeyhulislâmdan sonra protokolde 3. idi. Hemen dâimâ müşir (mareşal) rütbesinde askerlere verilmiştir. 1826'dan önce bu kelime, serdâr (b. bk.) ile aynı mânâda kullanılmıştır.

Serdâr. Kumandan, büyük kumandan. Osmanlı terminolojisinde cephe kumandanı, başkumandan. Sadrâzam bu görevi yüklenmişse «serdâr-ı ekrem» denilirdi. Serdârlık, vezir (mareşal), nâdiren beylerbeyi (orgeneral) rütbesinde askerlere verilirdi.

Serdâr-ı Ekrem. Vezir-i âzam (sadrâzam) orduya başkumandanlık ettiği zaman bu unvânı taşır ve bu unvânı taşıdığı müddetçe pâdişâha âit ve münhasır ve mahsus bütün salâhiyetleri kullanırdı (vezirleri azletmek, beylerbeyileri vezir yapmak, beylerbeyileri idam etmek, bir Hıristiyan'ı kral ilân etmek, bir Hıristiyan hânedanı tahtından düşürmek gibi padişahın tasdikı olmaksızın hazar'da sadrâzamın ve Divân'ın tek başına kullanamıyacağı en yüksek derecede selâhiyetleri). Bu görevi müddetince serdâr-ı ekremde, padişahın beyaz üzerine tuğrası çekilmiş kâğıtlar bulunurdu. Serdâr, bunları padişah adına istediği gibi doldururdu. Seferden dönüşte yaptıkları için Divân önünde ve padişah huzûrunda hesap verirdi ki, bu yüzden kelle kaybedenler az değildir.

Seyyid. Hazret-i Peygamber'den Hazret-i Hüseyn yoluyle inenlere, daha doğrusu böyle olduğuna inanılanlara verilen ad ki, Hazret-i Hasan yoluyle Peygamber'den inenlere «şerif» denmiştir. Kadınsa «seyyide» denilirdi. Bu kelimeler Arab ülkelerinde bugün bey ve hanım mânâlarındadır.

Sikke. Mâdenî para. Adına para bastırmak, saltanat alâmetlerinden idi.

Silâhdâr. Enderûn-i Hümâyûn'un XVIII. asrın ilk yıllarına kadar 2., bu tarihten 1830'lara kadar en büyük âmiri. XVIII. asırdan önce «hâsodabaşı»ndan sonra gelirdi. Padişahın silâhını taşıdığı için böyle denirdi. Vezîrlerin silâhdarları da vardı, fakat yalnız «silâhdâr» denince, tam adı «silâhdâr-ı Hazret-i Şehryârî» olan pâdişah silâhdârı akla gelirdi. Halk «silihdar» demiştir. Mevkıi vezir'e (mareşal) eşitti. Saray'dan vezîrlikle ayrılırdı. Doğrudan doğruya sadrâzam olanlar da vardır. «Ağa» diye anılırdı: Silâhdâr Çorlulu Ali Ağa.

Sipâhî. Süvari. «Sipâh» da denilmiş ve asker, ordu mânâlarında da kullanılmıştır. Bk. Tımarlı Sipâhî.

Sir. İngiltere krallığına mahsus alt derecede soyluluk unvânı : 1 — Şövalyelere verilen unvan : Sir Richard, 2 — Baronetlere verilen unvan. Her ikisine eşine de «lady = leydi» denilir. Şövalyelik bir şahsa hayat boyu verilen unvandır, ölünce oğluna geçmez. Baronetlik (küçük baronluk) şeklinde sir («sör» okunur) unvânı ise, erkek nesil kesilinceye kadar -bütün soyluluk unvanları gibi- babadan oğula, yoksa en yakın erkek akrabâya geçer. Hitâb ederken küçük ad söylenir, soyadı söylenmez : Sir Henry. Baronetlikten sonra baronluk gelir ki İngiltere'de baronlara «lord» denilir.- Bu unvânı «sire» (Fr. «sîr», İng. «sayr» okunur) ile karıştırmamalıdır; sire, majeste ile aynı mânâda, yalnız kral ve imparatorlara hitâb ederken kullanılır.

Sofî. Tasavvuf mensûbu : Mevlânâ büyük bir sofidir. Halkın kullandığı şekliyle: sofu = fazla dindar, dine ziyâdesiyle düşkün, zâhid.

Strateji. Cihanşümûl, hiç olmazsa kıt'alar veya devletler, ülkelerarası askerî tutum. Askerî kuvvetleri zafere götürebilmek ve devlet hizmetinde âzamî istifade ile kullanabilmek için takib edilmesi gereken askerî siyaset ve metodların toplamı. Bunun dışında yönetme san'atı mânâsında da kullanılır: siyasî strateji, parti stratejisi, seçim stratejisi. Sıfatı: stratejik = stratejiye ait. Bk. **Taktik.**

Subaşı. Osmanlı klasik devrinde taşrada zâbıta işleri, jandarmalıkla meşgul subay, (sü, Eski Türkçe'de «asker» demektir. Osmanlı ağzında «su» olmuştur, içilen «su» ile bu kelimenin hiç bir ilgisi yoktur).

Subay. Eskiden «zâbit» denilen (Fr. officier) asteğmenden mareşale kadar rütbeli askerlerin topuna verilen ad. Daha dar mânâda : asteğmen ile kıdemli yüzbaşı arasındaki rütbelerde bulunanlar. Yüksek Subay : binbaşı ile albay arasındakiler. Zaman zaman değişmekle beraber, imparatorluğun son yıllarında subay rütbeleri şöyle idi : zâbit vekili (asteğmen), mülâzım (teğmen), birinci mülâzım (üsteğmen), yüzbaşı, kolağası (kıdemli yüzbaşı), binbaşı, kaymakam (yarbay), mîralay (albay), mîrlivâ (tuğ ve tümgeneral), ferik (korgeneral), birinci ferik (orgeneral), müşir (mareşal).

Sultân (Ar. çoğulu: selâtıyn). 1 — İmparator, İslâm dininden imparator. Osmanlı padişahları hakkında çok kullanılır : Sultân Bâyezîd, Sultân Reşad... Avrupa dillerinde mutlak mânâda yalnız Osmanlı padişahını gösterir: Le Sultan, The Sultan... Fas imparatorları hakkında da eskiden çok kullanılırdı : Sultan Mevlây İsmail... Önceleri Osmanlı şehzâdeleri hakkında da kullanılmakla beraber sonradan vaz geçilmiştir : Ulu Şehzâde Sultân Mustafa Hân, Sultân Cem, Sultân Cihangir...- 2 — Osmanoğulları'ndan gelen Türkiye imparatorluk prensesleri hakkında XVI. asır başlarından itibaren resmen kullanılan unvan (daha evvel «hâtun» denilirdi) : Hanzâde Sultân, Beyhan Sultân, Ayşe Sultân, Hadîce Sultân... Saygı ve nezâket mübalağası ile «sultân - efendi» şeklinde hitâb edilir (hanım, hanım - efendi gibi). Cengizliler'den gelen Türk prenseslerine «hanım», Timuroğulları'ndan gelen Türk prenseslerine «beğim» denilmesine karşılıktır. «Sultân» kelimesi, padişah eşleri hakkında asla kullanılmaz. Bir ikisine «haseki - sultân» denmiştir, sadece «sultân» denmesi kısaltmadan veya cehâlettendir. «Hurrem Sultân» böyledir, aslında «Hurrem Haseki - Sultân»dır. Bk. **Vâlide - Sultân.**

Sultan - zâde. «Sultan» denilen Osmanoğulları'ndan Türkiye imparatorluk prenseslerinin oğulları ki, kendilerine resmen «bey - efendi» denir ve prens (İmparatorluk prensi değil) sayılırlardı : Prens Sabâhaddin Bey-

Efendi... Sultan kızlarına ise hanım-sultan (b. bk.) denilirdi.

Sûr. Bir şehri veya kaleyi müdafaa maksadıyle çeviren kalın, müstahkem, bazan bir kaç kat duvar. Ekseriya önünde derin ve su ile dolu hendekler bulunurdu. Istanbul Sûrları, bütün Ortaçağ boyunca dünyaca meşhurdur.

Surre. Padişahın her yıl, hac mevsiminden önce, İstanbul'dan Mekke ve Medîne'ye, oranın ileri gelenlerinden en yoksullarına kadar dağıtılmak üzere gönderdiği para. Halîfelik görevlerinin icaplarındandı. Yavuz devrinden Birinci Cihan Harbi yıllarına kadar devâm etmiştir. «Surre Alayı» denilen ve başında ekseriya ihtiyar, itibarlı bir vezir bulunan alay, büyük törenle Saray-ı Hümâyûn'dan ayrılırdı. Anadolu, Suriye ve Filistin'i geçerek Hicâz'a giderdi. Bu alay, her yıl Kâbe örtüsü de götürürdü; en değerli ve mühim eşyası bu idi. Örtü, deveye yüklenirdi.

Sünnî. Ehl-i Sünne ve'l-Cemâ'a'ya mensub muhâfazakâr Müslüman ki bugün bütün Müslümanlar'ın % 92'si kadardır. 4 hukukî mezheb ayrılırlar: Hanefî, Mâlikî, Şâfii ve Hanbelî (ortaya çıkış sırası budur, aynı zamanda bu sıra, liberalden muhafazakâra doğru gider). Bu mezheplerin hepsi VIII. asrın son yarısı ile IX. asrın ilk yarısında teşekkül etmiş, sonradan büyük hukukçular tarafından mükemmel şekilde tedvin edilmiştir. Sünnî Müslümanlar'ın tahminen % 56'sı Hanefî, % 29'u Şafiî, % 13'ü Mâlikî, % 2'si Hanbelî - Vehhâbî'dir. Sünnî 4 Mezheb dışında kalan Müslümanlar % 8 kadardır (% 7 Şiî mezhebler, % 1 kadar Hâricî ve diğer mezhebler). Bâbî ve Bahâî gibi İslâm'dan ayrılmış mezhebler, İslâm dînine dâhil sayılamamaktadır (Pencâb'ın Hindistan kesiminde Hindû - İslâm karışığı bir din olan Sihler de öyle). Abbâsîler ve hılâfeti onlardan devr alan Osmanoğulları, Hanefî'dir. Fakat Halîfe, 4 Mezheb'in de halîfesidir ve onlara eşit muamele tatbik etmiştir. Bazı mûtedil Şiî zümreleri, halîfenin otoritesini tanımışlar, halîfe de onların geleneklerine karışmamıştır. Fakat Şâh İsmail meseleyi fevkalâde çığırından çıkartmış, Sünnî Türkler'le Şiî Türkler'i can düşmanı hâline getirmiştir.

Ş

Şâfiî. Sünnî Mezhebler'den -ortaya çıkış sırasıyle- 3.'sü. Kurucusu İmâm Ebû - Abdullah Muhammed Şâfii (Gazze, 767 - Kahire, 820)'dir. Sünnî Müslümanlar'ın bugün % 29 kadarı bu mezhebdendir ve Hanefîlik'ten sonra 2. gelmektedir. Hanbelîlik'ten sonra en muhâfazakâr Sünnî mezhebdir.

Şâh. İmparator, İran İmparatoru. Hindistan Timuroğulları'nca da çok kullanılmıştır : Bâbur Şâh, Ekber Şâh... Yalnız «şâh» denince, İran şâhı anlaşılır : Şâh, padişahın ordusunu karşılamak üzere Osmanlı sınırını geçti... Osmanlı padişahları için nâdiren kulanılmıştır : Yavuz Sultân Selim-Şâh... Şehenşâh, «pâdişah» gibi şâh'ın mübâlağasıdır, şâhlar şâhı demektir ve bu kelime de mutlak mânâda İran imparatoru için kullanılır. Osmanlı protokolünde İran Şahları'na şehâmetlû veya şehâmetlû denilirdi (padişah için: şevketlû, diğer bütün imparator ve krallar için: haşmetlû) ve bu lakab, yalnız Şâh'a mahsustu. Bu Farsça kelime, hafifletilerek «şeh» şeklinde de kullanılır.

Şâhâne. «Hümâyûn» kelimesi ile aynı mânâdadır ve bir şeyin padişaha, Türkiye imparatoruna ve impara-

torluğuna ait olduğunu gösterir: Asâkir-i Şâhâne, Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne, Vilâyât-ı Şâhâne... «Hümâyûn» kelimesinden yenidir ve padişahın şahsına daha uzak mefhum ve müesseseler hakkında kullanıldığı görülür. Fransızca'daki «impériale = imparatorluk, imparatorluğa ait» kelimesini karşılar: «Mekteb-i Şâhâne», «İmparatorluk Mektebi» demektir. Bk. Zât-ı Şâhâne.

Şansölye. Almanya ve Avusturya imparatorluklarında federal başbakana verilen ad: Şansölye Prens von Metternich, Şansölye Prens von Bismarck (kelimenin diğer mânâları Türk tarih terminolojisinde kullanılmaz).

Şato. Avrupa'da şehir dışında müstahkem saray veya konak. Ortaçağ feodalitesine mahsustur ve Yeni Çağ'da da askeri değeri kalmaksızın muhafaza edilmiştir. Şato sahibi olan soylu burada, topraklarının başında, her türlü tahkimat ve silâhla donatılarak savunmaya hazır şekilde oturardu ve şatolarda yüksek sayıda asker bulunurdu.

Şehzâde. Şâh oğlu, prens, hükümdar oğlu, imparator oğlu. Mutlak mânâda : Osmanoğulları'ndan gelen Türkiye imparatorluk prensi : Velîahd - Şehzâde Rûmeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa, Şehzâde Sultan Cem, Şehzâde Mustafa Hân, Şehzâde Kemâleddin Efendi... Osmanoğulları'nda şehzâde oğlu gene şehzâde, şehzâde kızı ise sultan'dır (imparatorluk prens ve prensesi). Şehzâde zevcesi hanımefendi (b. bk.)'dir. XIX - XX. asırlarda şehzâdelere «efendi» denmiş ve «devletlû necâbetlû» lakabını taşımışlardır: Devletlû Necâbetlû Burhâneddin Efendi Hazretleri...

Şerîat. 1 — İslâm dininin getirdiği ibâdete ve hukuka ait hükümlerin topu. Kaynakları -sırasıyle- Kur'ân, hadis, kıyâs (kıyâs-ı fukahâ) ve icmâ (icmâ'-ı ümmet)'dır. Fıkh (b. bk.)'dan farkı, fıkh'ın sadece İslâm hukuku olmasıdır: şeriat'in mânâsı daha geniştir. 2 — Daha az kullanılan mânâsı, din'dir: Hıristiyan şeriati, Tevrat şeriati.

Şerîf. Hazret-i Peygamber'in Hazret-i Hasan yoluyle inen torunlarına ve böyle olduğuna inanılanlara verilen resmi unvân : Şerîf Hüseyn... Kadın ise «şerife» denir. Şerif'in Arabca'da çoğulu «şurafâ», şerife'ninki «şerîfât» gelir. Bugün Fas ve Ürdün Kraliyet hânedanlarının şerif aileleri olduklarına inanılmaktadır. Şerifliğe «şerâfet» denilir. Hazret-i Hüseyn'den inen Peygamber torunlarına -son asırlarda bütün şerâfet ve siyâdet iddiasında bulunanlar için : böyle olduğuna inanılanlara- «seyyid» (b. bk.) denilir.

Şevketlû veya Şevketlû. Yalnız Osmanlı padişahı hakkında kullanılan lakab ki diğer imparator ve krallar için «haşmetlû», yalnız İran Şâhı için «şehâmetlû» denilir. Padişaha söz ve yazı ile hitaben «şevket - meâb», «şevket - penâh», «şevketlû efendimiz hazretleri...» denilebilirdi.

Şeyh. 1 — Bedevi Arab kabilesi reîsi, ihtiyar, senatör, 2 — Bir tarîkat tekkesinin başındaki derviş. Şeyhlik (Ar. meşihat) çok defa babadan oğula veya kardeşe kalırdı. Tarîkat şeyhleri içinde Osmanlı toplumunda çok tanınmış ilim, fikir, edebiyat ve san'at adamları yetişmiştir. Şeyhlere Mevlevi şeyhi ise «Dede», Bektâşi şeyhi ise «Baba», diğer tarikatler için «Efendi» denilirdi: Şeyh Galib Dede, Şeyh Ahmed Baba, Şeyh Abdullah Efendi...

Şeyhulislâm (Ar. şeyhu'l - İslâm = İslâm'ın şeyhi, büyüğü, reisi, kıdemlisi). İmparatorluk Türkiyesi'nde sadrâzamdan sonra gelen 2. büyük görevli. Bugünkü anlayışa göre hem diyânet işleri başkanı, hem millî eğitim ve kültür bakanı, hem adalet ve vakıflar bakanı. Salâhiyetlerinin azame-

ti, ehemmiyetini gösterir. Ancak o da sadrâzamın emrindedir. Fakat Dîvân-ı Hümâyûn'a katılmaz, bizzât bakan değildir, ancak 2 yardımcısı olan Rûmeli ve Anadolu Kazaskerleri, Divân (bakanlar kurulu) üyesidirler. Bu durum, 1826'dan sonra II. Mahmûd'un radikal reformları ile değişmiş, son asırda şeyhulislâm'ın durumu şöyle olmuştur : Protokolde gene devletin 2. görevlisi durumunu muhafaza etmiş, fakat elinden adalet, eğitim ve vakıflara ait salâhiyetlerin çoğu alınmış, adliyye, maârif ve evkaf nezâretleri kurulmuştur. Bu şekilde şeyhulislâm, yalnız dini eğitim (medrese eğitimi) ve şeriat mahkemeleri gibi çok dar sahaları elinde tutabilmiştir. Gene İslâm dininin işlerinin başında kalmıştır. Kabineye dâhil bakan olmuş, sadrâzam bulunmadığı zaman meclis-i vükelâ (bakanlar kurulu)'ya başkanlık etmiştir. XVI. asır sonlarına kadar şeyhulislâmlığa hayat boyu tayin yapılırken sonra bu usulden vaz geçilmiştir. Şeyhulislâm, görevini muhafaza ettiği müddetçe, sadâret pâyesine eşit olan ve Batı protokolünde prenslik muâşereti uygulanan «meşîhat» pâyesini taşırdı. Şeyhulislâmlıktan alınınca, Rûmeli Kazaskeri rütbesine dönerdi. 1922'de saltanat ve hükûmeti düşünce, şeyhulislâmlık da sona ermiştir. Zira, 1920'de Ankara'da T. B. M. M. hükûmetinde şer'iyye vekâleti kurulmuştu. Bu bakanlık, 1924'te kaldırılmış ve diyânet işleri başkanlığı kurulmuşsa da, diyânet işleri başkanlığının şeyhulislâmlıkla bir ilgisi yok gibidir. Şeyhulislâm, yazın beyaz atlas cübbe, kışın «ferve-i beyzâ» denilen beyaz ziblin kürk giyerdi ki, yalnız ona mahsustu. Ulemâ (ilmiyye) sınıfının başı idi.

Şîi. İslâm dininin Şia grubuna mensup Müslüman. Başlıca 3 mezhebe ayrılırlar : mûtedil Zeydiler, orta Câferîler, müfrit İsmâililer. Çoğunluk Câferiler'dedir. Bugün Müslümanlar'ın % 7'si kadar Şiî'dir. 1500'de Şâh İsmail iktidâra geldiği zaman, İran Türk imparatorluğunu zorla Şiî yapmış, bu olay, Türk tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Dünyanın birinci ve ikinci devletleri olan Osmanlı ve Safevî Türk imparatorlukları XVI - XIX. asırlarda (Safevîler'in halefleri devrinde de) mezheb savaşları yaparlarken, XVI. asırda cılız varlıklar olan Avrupa devletleri, XIX. asırda dünyayı ele geçirmişlerdir.

Şövalye. Avrupa soyluluğunda ilk pâyenin sahibi. Bir arazi sahibi ise «senyör» (Fr. seigneur) denirdi ve Orta Çağ'da böyle senyörlüklerden ibaret minik devletler vardı. Şövalyelere İngiltere'de «sir» denmektedir. Şövalyelik ve senyörlükten sonraki soyluluk (asâlet) unvânı baronluktur (yalnız İngiltere'de bu ikisinin arasında gene «sir» denilen baronetlik = küçük baronluk vardır). Mecâzen : centilmen, çelebi, efendi, âlîcenâb insan : şövalye adam.

T

Tâbhâne. Prevantoryum, hastalık geçirenlerin nekahet devreleri için yapılmış sosyal yardım müessesesi. Bir çok külliye'nin, tâbhâne'si de mevcuttu.

Tâbi. Bir metbû (b. bk.) devlete bağlı, iç işlerinde muhtar (b. bk.) veya müstakil devlet: tâbi devlet, veya metbûu hükümdâra bağlı hükümdar, tâbi devlet hükümdârı: Osmanlı terminolojisinde padişah için böyle duruflarda «metbû-i mufahham» tâbiri kullanılır: Macaristan Kralı Janos (Yanoş) Kanûni Sultan Süleymân'ı metbû-i mufahham'ı olarak kabül etti.

Tabl. 1 — Davul. Saltanat alâmetlerinden olduğu için, bayrak gibi kut-

saldı. 2 — «Tabl-hâne» kelimesinin kısaltılmışı olarak, mehter-hâne, Türk devletlerinde ve bu arada Osmanlı devletinde, askerî muzıka.

Tâc. Halk dilinde: Taç. 1 — Başa giyilen veya çenber yahut yarım çenber şeklinde başa konan, ekseriya değerli maden ve taşlardan yapılmış ziynet (süs) eşyası. Eskiden yalnız hükümdarlara ve hükümdar hânedânı mensuplarına mahsustu. Şimdi her hanım, süs eşyası olarak kullanmaktadır. 2 — Belli bir derecedeki monarşi'yi gösteren kelime: Almanya imparatorluk tâcı, İsveç krallık tâcı, markilik tâcı, Rusya tâcı Romanov hânedânına geçti. Bizans imparatorluk tâcı 1453'te Paleologoslar'dan Osmanoğulları'na geçti...

Taht. Herhangi bir derecede bir hükümdârın törenlerde ve resm-i kabûllerde (kabûl resmi, «resmî kabûl» çok yanlıştır) oturduğu koltuk; iskemle ve divan şeklinde de olabilir. Basit bir koltuk da olabilir, milyarlar değerinde mücevherlerle süslü de bulunabilir. Mecâzî mânâda: hükümdarlık: Sultân İbrahim bir ihtilâl neticesinde tâc ve tahtını kaybetti. Tahttan indirmek = bir hükümdârı hal' (b. bk.) etmek, hükümdarlığına son vermek. Tahta oturmak = cülûs (b. bk.), bir prensin hükümdarlığa başlaması, geçmesi.

Taktik. Savaş san'atı. Kumandanın belirli bir muharebede birliklerini ve silâhlarını zafere ulaşmak üzere kullanma tarzı. Kelimenin mânâsı strateji (b. bk.) kadar şümullü değil, çok daha dardır. Mecâzen de kullanılır: siyasî müzâkere taktiği, taktik değiştirmek.

Tanassur. Hıristiyan dinini kabûl etmek (ihtidâ'nın zıddı), Hıristiyan olmak.

Tanzîmât-ı Hayriyye. 2 kasım 1839 Gülhâne hatt-ı hümâyûnu ile başlıyan devre ve bu hatt-ı hümâyûn'da ifade edilen hukuk düzenine verilen ad. I. Abdülmecîd'in bu hatt-ı hümâyûnunu, hâriciyye nâzırı olan Vezir Mustafa Reşid Paşa hazırlayıp okumuştur. II. Mahmûd'un ölümünden bir kaç ay sonradır ve ölmeseydi, bu hükümdarca ilân edilecekti. Türkiye tarihinde demokrasiye olduğu kadar, Batı medeniyetine dönüşte de çok mühim tarihlerden biridir. Vak'a-i Hayriyye'den (b. bk.) 13 yıl, 4 ay, 17 gün sonradır ve bu olayın, getirdiği II. Mahmûd'un radikal inkılâplarının tabiî bir neticesinden ibarettir. 1839'da başlıyan Tanzîmât'ın esasları 1871'de Âlî Paşa'nın ölümü ve iktidardan ayrılması ile temelden bozulmuş, 1878'de de -kısa bir meşrûtiyet (taçlı demokrasi) tecrübesinden sonra- II. Abdülhamîd'in «İstibdâd Devri» denen şahsi idaresi başlamıştır.

Tarih («târîh» okunur). 1 — Yazı'nın keşfinden günümüze kadar insanlığın geçirdiği akla gelebilecek her türlü olay, hareket ve gelişmeyi, belirli metod'la (tarih metodolojisi) inceliyen sosyal ilim. Felsefesi, tefsîri, nazariye ve faraziyeleri de vardır. Her toplumun yazı kullanmadan evvel yaşıdığı zamanlara «tarihöncesi» denilir ve bu zaman parçaları, tarih ilmine dahil değildir.- 2 — Bir olayın geçtiği yıl, ay ve gün: 1071 tarihinde Malazgirt zaferi kazanıldı. 29 ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilân edildi.- 3 — Arab harfleri ile ebced hesabıyle bir mısrâdaki harf değerlerinin toplamının, işaret edilen olayı göstermesi: tarih düşürmek.

Tarîkat (Ar. yol, Tanrı'ya erişmek için takib edilmesi icab eden yol). Mistik (tasavvufî) yolla Tanrı'ya erişmek üzere kurulmuş tasavvuf ekolü: Mevlevî tarîkatı (Ar. Mevleviyye), Bektâşî tarîkati (Ar. Bektâşiyye), Gülşenî tarîkati (Ar. Gülşeniyye)... Kurucusu ekseriya bir büyük mutasavvıftır veya o mutasavvıfın adına izâfeten sonradan onun yolunda giden-

lerce kurulur. Bir çok tarikat, bir ana tarikatten ayrılarak kurulmuştur. Her dinde tarikat vardır: Cizvit tarikati, Fransisken tarikati, Kapüsen tarikati... Bir zamanlar insanın rûhen yükselmesi, ahlâklanması, Tanrı ve insan sevgisine ulaşması, olgunlaşması için büyük sosyal roller oynamışlardır. Türkiye'de iki büyük Türk tarikati, Mevlevilik ve Bektâşilik, çok büyük rol oynamışlardır.

Tasavvuf. Mistisizm. Gönül yoluyle Tanrı'ya ulaşma. Bu işin nasıl olabileceği, her tarikat (b. bk.)'e göre değişik şekillerde açıklanmıştır. Fakat tarikatler arasında tasavvuf yoluyle Tanrı'ya yaklaşabilmek felsefesi müşterektir.

Taşra. Türkçe'de «dışarı, dışarısı» demektir. Osmanlı terminolojisinde «Pây-i Taht» olan Istanbul şehri dışında kalan bütün imparatorluk şehirleri ve ülkeleri; Istanbul'un banliyöleri için bile kullanılırdı: taşraya tayin edilmek, taşradan (Istanbul'a) gelmek.

Tatar. 1 — Osmanlı Türkleri'nin Doğu Türkleri'ne, daha dar mânâda Kırım ve Kazan Türkleri'ne verdikleri ad.- 2 — Osmanlı teşkilâtında devlet postacısı. Devlete ait mektupları, atla yol alarak ulaştırırdı. Büyük teşkilâttı.

Tekbîr. «Allaahü Ekber = Allah En Büyüktür (Uludur)» demek. Tekbir getirmek = bu İslâmi formülü söylemek.

Tekke. İslâm tarikatlerine mahsus hâne. Küçüğüne «zâviye», büyüğüne «dergâh», çok büyüğüne «âstâne» denilir. Mevlevi tekkesine «Mevlevî - hâne» denilir. Her tekkenin mutlaka bir şeyhi ve yeteri kadar -büyüklüğüne göre- dervişi vardır. Bir iki dervişli zâviyelerden yüzlerce dervişin hizmet ettiği âstânelere kadar çeşitli büyüklükte olanları mevcuddu. Türkiye'de 1925'te hepsi kapatılmıştır. Tekkeler, o tarikatleri seven ileri gelenlerce yaptırılan vakıf eserleridir.

Teşrîfât. Protokol, resmi protokol. Törenlerde, törene katılan resmi şahsiyetin sırasını ve nasıl hareket edeceklerini düzenleme işi. Bugün de her devlette vardır ve ekseriya dış işleri teşkilâtına bağlıdır. İmparatorluklarda bu iş çok teferrüatlı ve karmaşık olur.

Tevrât. Mûsevi dininin kutsal kitâbı. Hazret-i Mûsâ'ya vahy edilmiştir. Hıristiyan ve Müslüman dinlerince de kutsal kitap sayılır.

Tımar. Osmanlı toprak sisteminde en küçük «dirlik» (b. bk.). Geliri yılda 20.000 akçadan azdı. Fazla olanlara zeâmet, 100.000 akçaya erişenlere has denilirdi.

Tımarlı Sipâhi (si). Osmanlı fütûhat çağında bütün askeri sınıfların en mühimmi ve mutlak şekilde en kalabalık olanı. Devletten maaş almak yerine kendisine belirli bir toprağın (dirlik, tımar) geliri tahsis edilen süvari sınıfı (ayrıca başka atlı sınıflar da vardı: akıncı, kapıkulu sipâhîsi vs.). Ekseriya aynı tımar, tımarlı sipâhinin oğluna verilirdi yahut oğulları arasında parçalanırdı.

Timuroğulları. Tarihin en büyük Türk hânedanlarından biri. Kurucusu 1405'te ölen Büyük Timur'dur. Çeşitli ülkelerde çeşitli dallar hâlinde saltanat süren Timuroğulları'nın sonuncusu, 1857'de İngilizler tarafından tahtından indirilen Hindistan'ın son Türk imparatoru II. Bahâdır Şâh'tır. Timuroğulları'nda da Selçukoğulları gibi Fars kültürü te'sirleri fazla idi. Bu hânedan, müstesna dâhiler yetiştirmek bakımından, Osmanoğulları ile Selçukoğulları'ndan sonra bütün Türk hânedanları arasında 3. gelir. En büyükleri, bir kaç ayrı branşta büyük dehâ eseri gösteren Bâbur Şah'tır. Timuroğulları, 1402'den 1447'ye kadar 45 yıl, Osmanoğulları'nın, Türkiye'nin ismen metbûu olmuşlardır (3 imparator : Timur, Sultân Halil ve Şâhruh).

Tophâne. Top döken fabrikaya Osmanlılar'ın verdikleri ad. Osmanlılar'ın pek çok tophânesi vardı. En büyükleri, Istanbul'da, Boğaz'ın başladığı yerde, Rumeli (Avrupa) kıyısında idi ki, bugün de bu semt aynı adla anılır. Istanbul Tophânesi, Istanbul Tersânesi ile beraber, klasik devir Osmanlı devletinin en büyük 2 sanayi kuruluşu idi ve on binlerce işçi çalıştıran dünyanın en büyük sanayi müesseseleri idiler. Istanbul Tophânesi o asırlarda dünyada, XIX. asırda Essen'deki Krupp müessesesi ne ise tastamam o idi. Top parklarına da bu ad verilmiştir.

Topkapı Sarayı. Fâtih Sultan Mehmed'in son yıllarından I. Abdülmecid'in ilk yıllarına kadar Osmanlı padişahlarının en çok oturdukları saray. 1703'e kadarki 30 - 40 yılda padişahlar (IV. Mehmed'le kardeşleri III. Süleyman ve II. Ahmed ve oğlu II. Mustafa), daha çok Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda oturmayı tercih ettikleri için, bir ara ehemmiyetini kaybeder gibi olmuş, sonra yeniden canlanmıştır. Ama XIX. asırdan itibaren III. Selim ve II. Mahmud, bu saray dışındaki saraylarda da çok oturmuşlar, nihayet I. Abdülmecid devrinde padişah ve hânedanca iskânından kesin şekilde vaz geçilerek Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu'na geçilmiştir. Bugün dünyanın en zengin müzelerinden biridir.

Totaliter. Demokratik olmıyan devlet rejimi. Totalitarizm = demokrasi (b. bk.)'nin zıddı. Böyle devletlerde millî irâde yoktur. Milleti ya bir şahıs (diktatör), ya bir oligarşi, yahut tek parti idare eder. Bütün vatandaşlık hakları kısıtlıdır veya tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böyle bir rejim, sağcı (faşist) veya solcu (komünist) veya merkezci olabilir.

Tuğra. Osmanlılar'da padişahın klişe ve senbol hâline getirilmiş imzası: tuğra-yı hümâyûn, tûğrâ-yı garrâ. Tuğra, «tuğra - keş» denilen hattatlar tarafından büyük bir san'at eseri şeklinde çekilip istif edilirdi. Başlıca saltanat alâmetlerindendir. Diğer bazı Türk hânedanlarında da vardı.

Tûrân. İranlılar'ın İlk Çağ'da Türkistan'a verdikleri ad: Îrân ve Tûrân. Türk Yurdu. Mecâzen: Türkler'in yeryüzünde yaşadıkları bütün ülkelerin toplamı. Tûrâncılık: Bütün dünya Türkleri'nin tek devlet altında toplanmasını ideal sayan ideoloji. Tûrân Dilleri: Ural-Altay dilleri yani Türkçe ve onunla akrabâ olan diğer diller (Macaristan'da Tûrâncılık'ın mânâsı: bütün Tûrânî kavimlerin (Türk, Moğol, Mançu, Tunguz, Macar, Fin, Eston, Lap vs.) siyasî birleşmesi).

U

Uc. Osmanlı terminolojisinde : sınır. Bilhassa Osmanlılar'ın Bizans'la olan -her yıl biraz daha Bizans aleyhine gelişen- sınırı.

Uc Beyi. Uc (b. bk.)'da devlet ve toprak sahibi olan bey (prens). Avrupa'da IX. asır başlarında Charlemagne, sınırlarında Hıristiyan olmıyan kavimlere karşı bazı saray kontlarını toprak ve ülke vererek yerleşmişti ki bunlara «comte de la marche = sınır kontu», buradan marki (b. bk.) denmiş ve savaş ve fetih yoluyle saray kontlarından üstün duruma gelmişlerdi. Türkiye'de Selçukoğulları da bu şekilde Batı Anadolu Bizans sınırı boyunca, Karadeniz'den Akdeniz'e kadar, uc beyleri yerleştirdiler. Bu beyler, her yıl Bizans ile gazâ ve ekseriya fetih yaparak, Bizanslılar'ı sahillere kadar ittiler. Zamanla Ege Denizi'ne eriştiler. Kuzeyde Çobanoğulları, gü-

neyde Germiyanoğulları, Konya'daki Selçukoğulları'nın büyük uc beyleri idiler (Avrupa'daki dukalar gibi). Diğer küçük uc beyleri (Avrupa'daki markiler gibi), bunlara tâbi idiler. İşte bunların başlangıçta en mütevâzı'larından biri, 1231'de Sakarya kıyılarında kendilerine 1.000 km² kadar bir toprak verilmiş olan Ertuğrul Bey idi. Batı Anadolu Türkmen uc beyleri, 1308'de Selçuklular düştüğü zaman, çoktan iri beylikler hâline gelmiş ve bütün Batı Anadolu'yu fethetmiş bulunuyorlardı.

Ûlâ. XIX - XX. asırlarda kullânılan Osmanlı mülki (sivil) rütbelerinden biri. Askerî rütbelerden ferik'a (korgeneral) eşitti. Bu rütbeyi taşıyanlar «bey» veya «efendi» diye anılırlardı. Sonradan «ûlâ evveli» ve «ûlâ sânisi» diye ikiye ayrıldı. Yalnız «ûlâ» denilince, ûlâ evveli anlaşılır. Ûlâ sânîsi, tümgenerale eşitti. Bir aşağısındaki sivil mülkiye rütbesi -albaya eşit olan- mütemâyiz, ûlâ'nın yukarısındaki sivil rütbe ise -orgenerale eşit olan- bâlâ idi. Bâlâ'dan sonra vezir rütbesi gelirdi; askeri rütbelerden müşir'e (mareşal) eşitti. Onun da üzerinde istisnâî rütbe, sadâret idi.

Ulah. Osmanlılar'ın «Eflak» dedikleri Güney Romanya'da yaşıyan Romenler'e verdikleri ad. Moldavya'da yaşıyan Romenler'e ise «Boğdanlı» denirdi.

Ulemâ veya Ulemây-ı Rüsûm. Osmanlı devletinde «ilmiyye sınıfı» da denilen ve bazı imtiyazları da bulunan (idam ve hapis cezâlarına çarptırılamamak gibi) seçkin sınıf. Yüksek tahsil görmüşlerden müteşekkil zümre. Din, adalet, eğitim işlerinin en büyük kısmı, vakıfların çoğu, ayrıca bütün nahiye ve kazâların mülkî ve beledî yönetimi ile bütün şehirlerin beledi yönetimi bu sınıfın tekelinde idi. Dîvân-ı Hümâyûn'da (bakanlar kurulu) 2 bakanla temsil ediliyorlardı (Rûmeli ve Anadolu Kazaskerleri). Devletin 2. görevlisi durumunda bulunan Şeyhulislâm bu sınıfın başı idi ve o derecede yüksek bir mevkıi vardı ki, Dîvân'a bile katılmaz, kendisi ayrıca küçük bir divan kurardı. 1826'dan sonra bir çok görevler bu sınıfın elinden alındı ise de, 1922'ye kadar seçkin yerlerini az çok muhafaza edebildiler. Belirli ulemâ aileleri, pek çok şeyhulislâm, kazasker, kadı, müderris vs. yetiştirip namlı bilgin, şâir ve san'atkârlar, devlet adamları yetiştirerek Osmanlı tarihinde parlamışlardır (Fenâri-zâdeler, Hoca (Sâdeddin) -zâdeler, Arab-zâdeler, Dürrî-zâdeler, Pirî-zâdeler, Ebussuûd-zâdeler vs.).

Ulûfe. Osmanlı terminolojisinde, 3 aylıklar hâlinde 3 ayda bir, fakat gündelik akça hesabıyle ödenen maaş. Kapıkulu Ocakları, ulûfeli olmakla, dirlikli (tımarlı) veya ganimetle geçinen (akıncılar ve korsanlar, kara ve deniz komandoları) askerî sınıflardan ayrılırlardı.

Usta. 1 — Osmanlı esnaf (lonca) teşkilâtında, dükkân sahibi imalâtçı-satıcı. Mesleğine ait loncaya (sendikaya) üye olması ve bu loncanın çok sıkı disiplini içinde çalışması, imal etmesi ve satması şarttı. Bir usta'nın yanına mesleği öğrenmek için giren çocuğa «çırak», mesleği öğrenen, fakat henüz gedik açılmadığı için usta olamıyan esnafa «kalfa» denilirdi. Usta ve kalfa ve çırak unvanları resmî ve devletçe tanınmış unvanlardı; hükûmet tarafından bu unvanlara ait statüye göre muamele görürlerdi. 2 — Harem-i Hümâyûn'da yüksek rütbeli cariyelere verilen unvan: Hazînedâr Zülf-i 'Nigâr Usta.

Ü

Ümmî (Ar. «anasından doğduğu gibi»). Okuma yazması olmıyan. Mecâzen : cahil.- Nebiyy-i Ümmi : Hazret-i Peygamber.

V

Vâız. Camilerde dini bahislerden konuşan ve mü'minleri aydınlatan din adamı. Eskiden «kaari» ve «kaas» da denmiştir. İnce bir san'at ve derin bir bilgi icab ettirir. Selâtıyn camilerinde cuma vâızlarına «şeyh» denilir ve bunlar namlı bilgin ve hatîblerden seçilirdi.

Vak'a-i Hayriyye. 15 haziran 1826'-da -başta Yeniçeri Ocağı olmak üzere- bütün Kapıkulu Ocakları'na II. Sultan Mahmud tarafından bir günlük bir iç savaşla son verilmesi olayına Osmanlı terminolojisinde verilen ad. Türkiye'de modern devrin ve Batı'ya dönüşün en radikal ve en mühim tarihi sayılabilir. Modern Türk ordusu bu vak'a üzerine kurulabilmiş ve bunu, 1839'da padişahın ölümüne kadar bir seri çok radikal inkılâp takib etmiştir. Tanzimât-ı Hayriyye (b. bk.), bu inkılâpların bir neticesidir.

Vak'a-nüvîs. «Olay yazar, olay yazan» demektir. Devletin resmi tarihçisinin taşıdığı resmi unvan. Osmanlı devletinde XVIII. asrın başlarında başlamıştır. İlk vak'a-nüvîs, meşhur tarihçi Naimâ, sonuncusu da Abdurrahman Şeref Efendi'dir. Vak'a-nüvîs, selefinin kaldığı günden olayları yürütür ve gün gün tutar. İçlerinde Naimâ ve Cevdet Paşa gibi dâhiler çıkmıştır. Osmanlı tarihinin en mühim kaynakları arasında bu vak'a-nüvîs tarihleri vardır. Cevdet Paşa'nınki en büyükleridir (12 cilt).

Vakıf (Ar. çoğulu : evkaaf). Bir hayır işine ayrılan bina, arazi, para ve mal. Osmanlı devletinin klasik devrinde devlet, bayındırlığa, dine ve eğitime ait bir müessese yaptırmak ve kurmakla yükümlü değildi. Ne kadar cami, medrese, mekteb, çeşme, kütübhâne, imâret, hastahâne vs. varsa, hepsi vakıftır. Yani padişah, vezir, zenginler gibi varlık sahiplerinin hayır eserleridir. Sosyal düzen böyle idi. Her vakıf için gelir sağlamak ve o yapı ve müessesenin hayatını devâm ettirebilmesi için zengin mal ve mülk vakfedilirdi. Tanzimat devrinde vakıflar birleştirilerek evkaf nezâreti kuruldu. Bugünki kanunlara göre de vakıf yapmak mümkindir ve bunun için devlet kolaylıklar göstermektedir.

Vâkıf. Vakf eden, vakıf yapan, vakıf (b. bk.) sahibi.

Vâlide - Sultân. Türk Osmanlı padişahının annesine verilen unvan. Oğlunun padişahlığından önce ölenler tabiatiyle bu unvanla anılamazlar. Osmanlı devletinde imparatoriçe sayılan tek kadındır ve padişah eşleri imparatoriçe sayılamamaktadır. Vâlide - sultanlık makamına «makaam-ı mehd-i ulyâ» denilir. Vâlide - sultanlar «Kösem Vâlide - Sultan, Bezm-i Âlem Vâlide - Sultan...» şeklinde anılırlar. Yalnız «sultan» demek doğru değildir ve ancak halk dilinde kısaltma şeklinde «Kösem Sultan, Bezm-i Âlem Sultan...» şekli görülür.

Vehhâbî. Bir Sünni mezheb mensûbu. Kurucusu Muhammed bin Abdül-

vehhâb'dır. Suûdiler bu mezhebi benimsemişlerdir, bugün Suûdî Arabistan'ın resmi mezhebidir. Gerçekte Hanbeli (b. bk.) mezhebinin çok muhâfazakâr bir şeklinden ibarettir ve Suûdi Arabistan dışında yayılmamıştır. Hanbeliler'in 5'te 4'ü kadarı bugün Vehhâbî'dir.

Vekaayî-nâme. Kronik. Olayları yıl yıl, gün gün, kronolojik sıra ile yazan tarih kitabı. Eski tarih kitaplarının bir kısmı bu şekildedir. Şimdi bu tür târih yazıcılığından vaz geçilmiştir. Daha çok belirli bölgelerde birbirine benziyen olayları bir araya toplıyan türde târih yazılmaktadır. Fakat modern kronolojiler ve kronolojik eserler de yazılmaktadır.

Vekil. 1920'de T.B.M.M. hükûmeti tarafından nâzır yerine kullanılmış kelime ki, 1960'ta kesin şekilde «bakan» olmuştur: Başvekil, hâriciye vekili, maârif vekili, ticaret vekili...

Veli. Dünya menfaatlerinden ve gösterişinden sıyrılarak Allah'a yaklaşan kimse. Daha çok, çoğul şekli olan «evliyâ» kullanılır.

Velîahd. Bir hükümdârın halefi olacak prens. Hânedanların çoğunda hükümdârın büyük oğlu, oğlu yoksa kardeşi, yeğeni, hâsılı erkek kanı bakımından en yakını velîahd olur. Bazılarında ise hânedânın hükümdardan sonra en yaşlı prensi veliahddir. Bazı Avrupa hânedanlarında (İngiltere, İspanya, Holanda, son zamanlarda alınan bir kararla Danimarka vs.) prensesler de tahta geçebilmektedir. Bu şekilde hükümdârın oğlu olmadığı takdirde kızı veliahd olup babası ölünce yerine geçmektedir ve prensesler, prensler gibi tahtın vârisleri olabilmektedir. Fakat hânedanların çoğunda kadının tahta geçmesi mümkin değildir. Meselâ bir kadının Almanya impâratorluk veya Fransa krallık tahtına çıkması imkânı yoktur. Osmanoğulları'nda XVII. asır sonlarına kadar padişah oğlunun tahta geçmesi âdet iken, sonra şehzâdelerin en yaşlısının tahta geçmesi kaidesi konmuş ve saltanat düşünceye kadar bu kaide yürürlükte kalmıştır. Veliahd olan prens veya prenses, hânedânın diğer prensleri gibi anılır; fakat «veliahd» olduğu belirtilir ve protokolde hükümdardan sonra gelir. Osmanoğulları'nda velîahde önceleri «ulu şehzâde, büyük - şehzâde» denirken sonra «veliahd - şehzâde» ve nihayet «veliahd-i sultanat» denmiştir. Bu unvan dışında veliahd şehzâde protokol bakımından diğer şehzâdeler gibidir: Veliahd-i Saltanat Murâd Efendi Hazretleri...

Vezâret. Vezirlik. Vezir (b. bk.) rütbe ve görevi: Ahmed Paşa'ya vezâret pâyesi verildi. Mehmed Paşa vezâretle Budin beylerbeyisi oldu.

Vezir. Mutlak mânâsında İslâm devletlerinde başbakan (vezir. Ar. çoğulu: vüzerâ). Osmanlı Türkiyesi'nde en yüksek rütbe: Tanzimat'tan önce mareşale eşit askeri - mülkî (daha çok askeri) rütbe, Tanzimat'tan sonra müşir'e (mareşal) eşit sivil (mülkî) rütbe (ilmi - kazâi rütbe olarak karşılığı: kazasker). Bu rütbeyi II. Meşrûtiyet'ten (1908) sonra yalnız sadrâzamlar almışlar, 2 kişi dışında başka kimseye vezirlik rütbesi verilmemiştir. Bugün Arab devletlerinde bakanlara «vezir» denmektedir.

Vezîr-i âzam. «En büyük vezir» demektir. Osmanlı devletinde başbakanın adı ki, XVII. asrın ortalarından sonra daha çok sadrâzam (b. bk.) denmiştir.

Vikont. Avrupa'da küçük soyluluk pâyelerinin en ilerisi, baronlukla kontluk arasındaki pâye. Eşine «vikontes» denilir. Fr. vicomte. İng. viscount.

Vilâyet. «Vâlîlik». mânâsındadır: 1 — Tanzimat'tan saltanatın sonuna kadar «eyâlet» (b. bk.) mânâsına kullanılmış, eskiden «beylerbeyi» denilen

umûmî vâlisine sâdece «vâli» denilmiştir: Suriye Vâlisi Devletlü Übbühetlü (Vezir) Midhat Paşa Hazretleri... 2 — Cumhuriyet devrinde «vilâyet» denilen eyâlet teşkilâtı mülkî idareden kaldırılmış, eyâletleri (vilâyetleri) teşkil eden ve başında «mutasarrıf» denilen bir vâlînin bulunduğu bütün sancaklara «vilâyet» ve bunların mutasarrıflarına da «vâli» denilmiştir. Bu suretle Samsun sancağı Samsun vilâyeti, Kocaeli sancağı Kocaeli vilâyeti, Hâkkâri sancağı Hâkkâri vilâyeti... olmuştur. Sonradan «vilâyet» yerine «il» denilmiş, fakat «vâlî» kelimesi muhafaza edilmiştir (bu açıklamadan anlaşılacağı gibi, bir çok kitapta yazılan sancak'ın «il'le ilçe arasında bir idarî bölge» ve mutassarrıf'ın «vâli ile kaymakam arasında bir mülkî âmir» olduğu tarzındaki izahlar tamamen yanlıştır).

Voyvoda. Bir çok Doğu Avrupa ve Balkan ülkesinde umumî valiler için kullanılan bir tâbir ki, bazıları irsî hânedanlar hâlindeydi. Osmanlılar bu kelimeyi, Boğdan (Moldavya) ve Eflak (Güney Romanya) eyâletlerinin Hıristiyan valileri için kullanılmışlardır: Boğdan voyvodası Kantemiroğlu... Bu voyvodalar Osmanlı protokolünde beylerbeyi (orgeneral) pâyesinde idiler. Bundan başka Avrupa sınır eyâletlerinde, hattâ başka eyâletlerde bu unvan, Türk idarecilerden bir sınıf için de kullanılmıştır. Bazı kazâların mülkî - askerî idaresi bu unvânı taşıyan ve daha çok çevrenin eşrâfından gelenlere verilmişti.

Y

Yalı. Türkçe'de «sâhili yalıyan» demektir. 1 - Sâhil, kıyı; Osmanlı Türkçesi'nde deniz kıyısından fazla, boğaz ve ırmak kıyısı hakkında kullanılır: Tuna yalıları (sâhilleri), 2 - Sâhilde, su kenarında yazlık köşk: Boğaziçi yalıları.

Yeniçeri. Osmanlı askerî teşkilâtı ve kara kuvvetlerinde bir piyade sınıfı. Ağır piyade tümeni iken, XVI. asrın son yıllarından başlıyarak piyadenin esasını teşkil etmiş ve pek çoğalmışlardır. Kapıkulu Ocakları'nın en büyüğüdür. 1826'da II. Mahmud, «Vak'a-i Hayriyye» denilen kanlı, fakat devletin bekası için zarûrî olayla bütün Kapıkulu Ocakları'na son vermiş, esasen yeniçerilerden başka karşı koyan olmamıştır. Devşirmelik bir iki asırdan beri kalktığı için gerçekte bu ocakların kapıkullukları da kalmamıştı. Maaşlarını -gündelik akça hesâbiyle- 3 ayda bir törenle alırlardı ki maaşlarının adı «ulûfe» idi.

Yeniçeri Ağası. Yeniçeri ocağının başı. Normal rütbesi beylerbeyi sırası (orgeneral) idi ve «ağa» denilirdi. Fakat vezirlik (mareşallik) verilenleri vardır ve bunlar «ağa paşa» diye anılmışlardır. Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu) üyesi, yani aynı zamanda bakandı. Bu siyasî durumundan dolayı ocağın askerî eğitimi ve harb durumu ile daha çok «segbânbaşı/sekbanbaşı» denilen yeniçeri generali meşgul olurdu. Yeniçeri ağaları hükûmet üyesi oldukları için, «kazan kaldırmak» denilen uğursuz yeniçeri ihtilâllerinde çok defâ hükûmetin tarafını tutmuşlar ve yeniçeriler tarafından parçalanmışlardır.

Z

Zâbit. Subay. Son yıllara kadar kullanılmıştır (Osm. çoğul şekli: zâbitân). Asteğmenden mareşale kadar bütün rütbe sahipleri «zâbit = subay» sayılmakla beraber dar mânâda asteğmen - kıdemli yüzbaşı rütbelerindekiler için kullanılır, binbaşı - albay rütbesindekilere «üst subay» (Osmanlıca: ümerâ, generaller için: erkân) denilir. Fr. officier.

Osmanlı protokolünde devlet görevlileri 4 tabakaya ayrılırdı: **Zâbitân** (asteğmen-kıdemli yüzbaşı ve bunlarla eşit mülki = sivil rütbeliler), **ümerâ** (binbaşı-albay ve eşitleri), **erkân** (tuğtüm generaller ve eşitleri), **ricâl** (korgeneral-mareşal ve eşitleri). Son ikisine «erkân-ı devlet» ve «ricâl-i devlet» denilirdi. Sonuncuların isim ve unvanlarının sonuna «Hazretleri» getirilirdi: Enver Paşa Hazretleri, Nâmık Kemal Bey Hazretleri, Ahmed Midhat Efendi Hazretleri. Ricâl'in zirvesi sadrâzam paşa idi. Hânedân üyeleri, ricâl'in dışında ve üstünde idi. **Zâbit vekîli** (asteğmen) rütbesinin altındaki devlet görevlilerine «küçük zâbitân» denirdi.

Zâdegân. Batı'da soylular sınıfı. Din adamları sınıfına ise «ruhbân» denilirdi. XIX. asırdan önce, başta vergi vermemek olmak üzere, gerçek imtiyazları (Fr. privilèges) vardı. Bundan dolayı bu iki sınıfa «imtiyazlı sınıflar» denilirdi. Üçüncü sınıf «avâm» denilen imtiyazsız halk sınıfı idi. Köleler ve toprağa bağlı «serf» denilen köleler, avâm bile sayılmazlardı; çok az hakları vardı. XIX. asırdan itibâren soylular unvanlarını -bugüne kadar- muhafaza ettilerse de, imtiyazlarını birer ikişer kaybettiler.

Zâhid. Dinî emirlere aşırı titizlikle itina gösteren (Ar. «zühd» kökünden). Daha yüksek mânâda: dünyâ menfaatlerinden sıyrılmış din adamı. İlk mânâsıyle mutasavvıflar tarafından küçümsenmiştir.

Zâhirî. Bugün ortadan kalkmış bir İslâm mezhebi. Bunlar aşırı sağcı olup, dîn emirlerini, hiç tefsire tâbî tutmaksızın uygularlardı. Aksi «Bâtınî»dir ki, Şiiler'in çoğu böyledir.

Zât-ı Şâhâne. Yalnız Osmanlı padişahını işaret etmek üzere, daha da saygılı şekilde «zât-ı şâhâneleri» tarzında kullanılan tâbir: Zât-ı Şâhâne, Topkapı Sarayı'ndan Üsküdar'a geçti; Zât-ı Şâhâneleri, sadrâzam paşayı kabûl etti. Padişaha bu şekilde hitâb etmek câizdi: Zât-ı Şâhâneleri'ne bir şey arz edeceğim. Daha çok son zamanlarda kullanılmıştır, klasik Osmanlı çağında «şâhâne» yerine «hümâyûn» tercih edilmiştir.

Zeâmet. Osmanlı dirlik (b. bk.) sisteminde yıllık geliri 20.000 akçadan başlıyan ve 100.000 akçadan az olan toprak. Böyle bir zeâmet sahibi tımarlı sipahi subayına «zaim» denilirdi.

Zeydî. Bir Şiî (b. bk.) mezheb. 3 Şiî gruptan Sünniler'e en yakın olanları. Bunlar Sünnî Halife'yi tanımayı câiz görürler. Yemen nüfusunun yarısını teşkil ederler ve Yemen dışında yayılmışlardır. Mezhebin başı, seyyidlik iddiasında bulunan Yemen İmâmları'dır ki, bir kaç yıl öncesine kadar Yemen kralı idiler.

EKLER ve DÜZELTMELER

BİRİNCİ CİLT

S. 82, ilk paragraftan sonra: (Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kutluğ Kağan'ın mezarının 1978'de Rus arkeologlarınca bulunduğunu arkadaşım Fâruk Sümer söylediyse de, hârikulâde ehemmiyette olan bu konuda Ruslar henüz bir rapor yayınlamamışlardır; bu keşif, —bir yanlışlık yoksa— eski Türk târîhi üzerinde daha pek çok yeni bilgiler edineceğimiz husûsunda bizi bir defa daha çok ümitli kılar).

S.132 v.d., Bibliyografya'ya ek : F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* 5 c., Berlin, 1959-62; A. Kollautz ve H. Miyakawa, *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa,* Klagenfurt, 1970; L. Ligeti, *Az Ismretlen Belsö Azsia,* Peşte, 1940; Türkçe trc. *Bilinmiyen İç Asya,* Ankara, 1946, 2 : Istanbul, 2 c., 1970; K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples,* Wiesbaden, 1968; E. Bretschneider, *Mediaval Researches from Eastern Asiatic Sources,* Londra, yeni tab'ı: 1967; M. Ergin, *Orhun Âbideleri,* Istanbul, 1970; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* Ankara, 1977; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish,* Oxford, 1972; McGovern, *The Early Empires of Central Asia,* Chapel Hill/N.C., 1939; C. Mackerras, *The Uigur Empire (744-840), According the T'ang Dynastic Histories,* Canberra, 1968; A. von Gabain, *Das Uigurische Königreich Chotscho,* Berlin, 1961; B. Ögel, *Sino-Turcica,* Taipei, 1964 (von Le Coq, *Chotscho,* yeni baskı : 1978, in folio)

S. 134, sn. 4 Caferoğlu'nun yeni bir tab'ı da vardır.

S. 134, 1 Berlin 1913 baskısından sonra yeni baskı: 1978, folio.

S. 134, Şu kitabı ekleyiniz: H. Hambis, *L'Asie Centrale, Histoire et Civilisation,* 1978.

S. 163, Bibliyografyaya şu kitapları ekleyiniz: K.A.C.Creswell, *Early Muslim Architecture*, II, *Tulunids* bahsi, 1940, 2: 1978, folio ve *The Muslim Architecture of Egypt*, I: *Ikhshîds and Fâtimids*, II: *Ayyûbids and Early Bahrite Mamlûks*, 1952, 1959, 2: 1976, folio.

S.167, Bibl. : R. Chirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, Kaahire, 1948.

S.172, Bibl. : B. Spuler, *Iran in Frühislamischer Zeit*, Weisbaden, 1952; Schlumberger, *Le Palais Ghaznévide de Lashkarî-Bazar*, Paris, 1952.

S.177, Bibl. : W. Eberhard, *Das Toba-Reich Nordchinas, Eine Soziologische Untersuchung*, 1949.

S.194, Bibl. : F. Altheim, *Attila et les Huns*, Paris, 1952; K. Dabrowski, T. Nagrodzka, Majchrzyl, E. Tryjarski, *Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie (Avrupa Hunları, Proto - Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler)*, Polska Akademia Nauk, Varşova, 1975.

S.195, ilk paragraftan sonra : Ancak ilk Hazar hâkaanı Bulan Kağan, Batı Göktürk hâkaanı (618-630) Tong-Yabgu Kağan'ın kardeşi ve Batı Göktürk hâkaanı (611-618) Şikoey Kağan'ın küçük oğludur (Şikoey'in babası 576-593'te Batı Kağanı olan Apa Kağan, onun babası Mukan Kağan, onun babası da Göktürkler'in kurucusu Bumın Kağan'dır).

S.258, Bibl. : D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 2 : 1967. İbnü Fadlân : Z. V. Togan, 2 : 1968: Arabca'dan Türkçe trc. Lutfi Doğan, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, I-2, Ankara, 1954; R. Şeşen trc., Istanbul, 1975; Arabca metnin 4. neşri : Sâmi'd-Dahhân, Şam, 1379 = 1956; 2 Almanca, 2 İngilizce, 2 Rusca, Macarca, Fransızca, Farsca tercümeleri de vardır.

İKİNCİ CİLT

S.101, en sona : Sanaullah, *The Decline of the Seldjukid Empire*, Kalküta, 1938; M. G. Hodgson, *The Order of the Assasins*, Lahey, 1955.— G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, Londra, 1890; Aynı Yazar, *Baghdad during the Abbasid Califate*, Oxford, 1924 ve bilhassa *The Lands of the Eastern Caliphate*, 2 : Cambridge, 1930; J. A. Boyle vs., *The Cambridge History of Iran*, V : *The Saljuq and Mongol Periods*, 1968.

S.110 : Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades et la Principautés Franque d'Antioche*, Paris, 1940; H. A. R. Gibb, *Damascus Chronicle of the Crusades*, Londra, 1932 (Kalânisî, *Zeylü Târîhi Dimaşk* (363-555) trc.); R. LeTourneau, *Damas de 1075 à 1154*, Şam, 1952.

S.120, (2) : Arabca trc. Zekî M. Hasen Bey, Hasan Bey, Hasen Bey ve Hasen Ahmed Mahmûd, *Mûcemü'l-Ensâb we'l-Usarâti'l-Hâkime fi't-Târîhı'l-İslâmî*, 2. c., Kaahire, 1951-2.

S.123, (44) A. T. Hüseynî'nin Farsca tercemesinden İng. trc. C. Stewart, 1830, 2 : 1975.

S.124 : Herevî'nin *Herât-nâme*'sinin dîğer adı : *Târîh-nâme-i Herât.*

S.125, ilk st. : P. M. Melioransky. (63-A) Mîr Muhammed Emîn Buhârî, *'Ubeydu'llaah-Nâme* (1512-39), Rusca trc. A. A. Semenov, Taşkent, 1957. (63-B) Fadl'Ullaah b. Rûzbihân Huncî, *Mihmân-nâme-i* Buhârâ, Ursula Ott trc. *Transoxianien und Turkestan zu Beginn des 16. Jahrhundets*, Frieburg, 1974. *Reşîdî*'nin Ross neşri yine basılmıştır. *Bâbur-Nâme* «6 nüshası» şeklinde düzeltilecek. *Tüzük-i Bâburî* adıyle bir nüsha : Londra, British Museum, Add. 24.416. N. Ilminsky nş., *Bâber-Nameh.* (65) 1895 tab'ının tekrârı : 1973. (66) A. S. Beveridge tercemesinin 2. tab'ı : 2 c., 1975.

S.126, ilk paragraf sonu : Tafsilât için bk. Storey, I, 530-5. *Bâbur-Nâme :* Bâzı kısmî tercümeler : H. Beveridge, *The Babarnama Fragments, JASB*, N. S., 1908, VII, 1911; *JRAS*, 1910, 1917; A. S. Beveridge, *Des Babarnama, ZDMG*, LVIII, 1904; Abdul Wali, *The Spelling of Bâbur's Name, JASB*, N. S. XIV, 1918. Hüseyn Vâ'ızz-ı Kâşifî, *Raşahât,* Luknov'da da basılmıştır. *Dîwân-ı Bayrâm Hân Hân-ı Hânân*, Hüsâmüddîn Reşîdî, Muhammed Sâbir ve Mahmûdü'l-Hasan Sıddıkî nş., Karaçi, 1971.

S. 129 : (103-B) E. Mano, *The Timurid Genealogy and Timur's Position, The Tayoshi-Kenkyu,* XXXIV-4, 1976, 109-33. (104-A) D. Brandenburg, *Eine Timuridische Hauptstadt*, 1977.

S. 130, (109) (son yıllarda fotograf usûlüyle yeniden basılmıştır).

S. 130, (114-A) : Niccolao Manucci, M. L. Irvine'in kısaltılmış trc. 1913, 2 : 1976 (W. Irvine. *Travels through Mughal India, 1653-1708*'e dayanır).

S. 131, (121-A) H. Pottinger, *Travels in Beloochistan and Sinde, A Geographicla and Historical Accound of those Countries*, 1816, 2 :

1976. (126) G. A. S. Ranking, W. H. Lowe ve T. W. Haig nş. ve İng. trc., 3 c., 1888, 2 : 1973. (122) Urdû trc. Mu'înü'l-Hakk, Karaçi, 1955. (129-A) Mîr Muhammed Mâ'sûm Nâmî-i Bhekkerî, *Târîh-ı Sind (Târîh-ı Mâ'sûmî),* U. M. Dâûdpotâ nş., Pûna, 1938. (128) Phillott, 3 c., yeni baskısı : 1977. (126) Lowe, T. W. Haig ve Ranking'in İng. trc. de var (iki ayrı trc. değil).

S. 131, (128) D.C.Phillott neşrinin yeni baskısı: 1977.

S. 132, (131) J. Briggs trc., 4 c., 1829, 2: 1977.

S. 132 : (142-A) Farsca metin ve İng. trc. Sir Jadunath Sarkar. (130) 1875 tab'ının tekrârı : 1975.

S. 133 : (146) Briggs'in 1832 baskısının tekrârı : 1973. (155-A) A. Majumdar, *The Mughal Empire,* 1974. (143) Başlıca kaynağı : Şeyh Ferîd Bhekkerî, *Tezkiretü'l-Hawânîn,* yazma : Pakistan Historical Society Küt., no. 1. (147-A) Nî'met Alî Hân'ın eseri Luknov ve Hânpur'da basılmıştır; İng. trc.leri : Chandra Lal Gupta ve Agan Lal Verma, Agra, 1909; Baij Nath Figâr, Luknov, 1928. (153) *Bibliographical Index to the Histories of M. I.,* 2 c. — İ. H. Ertaylan, *Bâbür Şâh,* Ankara, 1966.

S. 133, (154-A) A.V.W.Jackson, *History of India,* 9 c., 1906-7, 2: 1976.

S. 134 : (168-A) S. M. Edwards, *Babur,* Londra, 1926. (170-B) 'Alî Kewther Çandpûrî, *Muhammad Bayram Khân Turkomân,* Agra, 1931. (170) L. J. Rushbrook Williams. (171) İng. trc. Anette Susannah Beveridge, 2 c., Kalküta, 1890. (180-A) Mewlânâ Şiblî, *Ewrengzîb Â'lemgîr* (Urdû); Zahıyrüddîn Fârûqî, *Awrangzêb,* Naval Kişor. (179-A) Aynı Yazar, *Anecdotes of Awrangzeb.* (181-A) L. Ahmad, *The Prime Ministers of Aurangzeb,* 1976. (d—) sonuna : Hân-ı Hânân Abdürrahîm Hân için Hindî dilinde şu 2 eser : Mâyâ Sankara Yâdjnîka, *Rahim Ratnâvalî;* Dêva Prasâda Munsıf, *Hânhân-Nâme.* (c—) sonuna şu ekler :

E. Maclagan, *The Jesuits and the Great Mogul,* 1932;

M. Roychoundhuri, *The Din-i-Ilahi,* Kalküta, 1941; T. Raychaundhuri, *Bengal under Akbar and Jahangir,* Kalküta, 1953; J. S. Moyland, *The Commentary of Father Montserrate,* 1922; C. H. Payne, *Akbar and the Jesuits,* 1926; J. J. Modi, *Parsees at the Court of Akbar,* Bombay, 1903.

S. 135, 5 «*Moghul Empire*», «*Moghul Empire of Hindustan*(4 1975)» olacak.

S. 135 : (186) 2 : 2 c., Kalküta, 1949-50. (214) C. M. Villiers-Stuart, Londra, 1913. (200) G. C. Smyth'in eserinin 2. tab'ı : 1961. (f—) sonuna şu ekler :

A. L. Srivastava, *The First Two Nawabs of Oudh,* Luknov, 1933; Alî Hân Nakawî, *'İmâdü's-Sa'âdet,* Luknov, 1864; Muhammed Feyzbahş, *Ferah-bahş,* İng. trc. W. Hoey, 2 c., Allaahâbâd, 1888-9; Kemâlüddîn Hayder, *Târîh-ı Awadh,* 2 c., Urdû trc., Luknov, 1879; Necmü'l-Ganî Râmpûrî, *Târîh-ı Awadh* (Urdû), 5 c., Luknov, 1918.— Mewlewî Halîlü'r-Rahmân, *Târîh-ı Burhânpûr,* Delhi, 1317 = 1899.— Yûsuf Hüseyn Hân, *Nizâmü'l-Mülk Âsaf-Câh,* Mangalor, 1936; A. L. Srivastava, *Shuja-ud-daulah,* 2 c., Kalküta, 1939.— S. M. Jaffar, *Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India,* Peşâver, 1950.

S. 136 : (132) William Irvine, *The Army of the Indian Moghuls,* Londra, 1903. (231-A) *Paintings from the Muslim Courts of India,* Londra, 1976 (buradaki «131», «231» olarak düzeltilecek). İlk paragrafın sonuna şu eklemeler :

J. Burgess, *Muhammadan Architecture of Ahmadabad,* 2 c., Londra, 1900.— G. Sanderson, *Delhi Fort,* Delhi, 1914; E. B. Havell, *Agra and the Taj,* Londra, 1912; E. W. Smith, *The Moghul Architecture of Fathpur-Sikri, Archaeological Survey of India,* NİS, XVIII, 1898.— Saççidânanda Sinhâ, *Kashmir,* 3. tab'ı : Allaahâbâd, 1947; V. Jacquemont, *India, Tibet and Kashmir,* Londra, 1834; G. T. Vigne, *Travel in Kashmir,* Londra, 1842; Kirpâ Râm, *Târîh-ı Gül-zâr-ı Keşmîr,* Lâhûr, 1870; Francis Younghusband, *Kashmir,* Londra, 1917.— Thornton, *Lahore,* Lâhûr, 1876; S. Muhammed Latif, *History of the Panjab,* Lâhûr, 1891; A. Y., *Lahore,* 1892; R. P. Tripathi, *Some Aspects of Muslim Administration,* Allaahâbâd, 1936; E. W. Smith, *Mughal Architecture of Fathpur-Sikri,* Archaeological Survey of India nş., 1896; P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals,* Allaahâbâd, 1941; İbn Hasan, *The Central Structure of the Mughal Empire,* 1936.

S. 137, şu ekler yapılacak: P.Saran, *The Provincial Government of the Mughals(1526 — 1658),* 1941, 2: 1946; S.E.Welch, *The Art of Mughal India,* 1963, 2: 1976; M.A.Ahmad, *Lord William Bentick,* 1978; Royal India and Pakistan Society, *Art and Letters: India and Pakistan,* 37 c., 1925 — 63, 2: 1978; J.E.Schwartzberg, *A Historical Atlas of South Asia,* 1978; A.Coomaraswamy, *Rajput Painting(the XVIth to XIXth Century),* 2 c., 1916, 2: 1976; S.Crowe ve S.Haywood, *The Gardens of Mughal India, A History and a Guide,* 1972.

Benâres târihleri : M. A. Sherring, *The Sacred City,* Londra, 1868; S. Muhammed Refî' Rizawî, *Târîh-ı Benâres,* Lâhûr, 1315 = 1897; E. B. Havell, *Benares,* Kalküta 1906; Mazhar Hüseyn, *Târîh-ı Benâres,* Benâres, 1916.— Ferîdûn Bey Kaliç, *History of Sind,* 2 c.,

Karaçi, 1900-1; J. Abbot, *Sind,* Oxford, 1924.— J. Tod, *Annals and Antiquities of Rajast'han.* 2 : Madras, 1873, 3 : Londra, 1914.— Ḥ. Cousens, *Bijapur and Its Architectural Remains,* Bombay, 1916; J. Fergusson ve P. D. Hart, *Principal Mahomedan Buildings at Beejapore,* 1859; J. Fergusson ve Meadows Taylor, *The Architecture at Beejapore,* 1866; Henry Cousens, *Guide to Bijapur,* Bombay, 1905; Beşîrü'd-Dîn Ahmed, *Wâkı'ât-ı Memleket-i Bîcâpûr* (Urdû), 3 c., Hayderâbâd, 1914; Aynı Yazar, *Târîh-ı Bîcânagar,* 1911.

S. 146, Bibl. : J. M. Banerjee, *History of Firuz Shah Tughluq,* 1976; Mehdî Hüseyn, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq,* Londra, 1939; Berenî, 2: Alîgarh, 1958; Cûzcanî, Abdü'l-Hayy Habîbî nş., 2 c., Quetta, 1949 ve Lâhûr, 1954.

S. 279, sn. 2 «nüfusu», «nüfûsunu» olacak.

ÜÇÜNCÜ CİLT

S. 45 : 3. ve 4. paragraf arasına başlık : Harbin Diplomatik Cebhesi.

S. 246 sonuna :

Memlûkler'i yıkıma götüren bir diğer sebep, Osmanlı'yı yeter derecede değerlendirememeleridir. Osmanlı'nın denizde ve topçulukta çok üstün olduğunu gerçi biliyorlardı. Fakat bu unsurların, Memlûk devletini yıkabileceğini akıllarına getirmemişlerdir. Kendi atlı ordularının, Osmanlı atlı ordusu kadar vuruşkan olduğunu —pek de yanlış hesâb etmiyerek—, Osmanlı'yı yenemese bile, ona yenilmiyeceğini sanıyorlardı. Piyâdeyi de küçümsüyorlar, topun meydan muhârebesindeki ehemmiyetini ise hiç kavramıyorlar, topu kale silâhı sanıyorlardı. Bu fikirlerin hemen hepsi yanlıştı. II. Bâyezid devrindeki Osmanlı-Memlûk savaşı, Memlûkler'in hesâbında birinci derecede ağır basıyordu. Halbuki bu hesap da yanlıştı. Çeyrek asır önceki bu savaşta Osmanlılar, Memlûkler'i, mükerrer tecrübelere rağmen, Çukurova'da bile yenememişlerdi, Çukurova'yı bile alamamışlardı. Ama bu bir topyekûn Osmanlı harbi değildi. II. Bâyezid, işe bir topyekûn harb manzarası vermekten dikkatle kaçınmış, harbi denge savaşı olarak götürmüştü. Zîrâ kardeşi Cem, henüz Avrupalılar'ın elindeydi ve pâdişah, Avrupa'nın karşısında çok büyük kuvvetler tuttuğu gibi, Mısır'la nihâî bir savaşın Avrupa'ya fırsat vereceğinden çekiniyordu. Binâenaleyh Çukurova muhârebelerinde Osmanlı, olanca gücünü göstermekten çok uzaktı ve bu, Memlûkler'i derin şekilde yanılttı. Halbuki ondan bir asır önceki tarihlerine baksalardı, daha doğru durum muhâkemesi yapacaklardı. Yıldırım Bâyezid, Malatya başta olmak üzere Memlûk kalelerini ve topraklarını çok kolaylıkla fethetmişti. O zaman Memlûkler, daha güçlü ve Osmanlılar daha

güçsüz olmalarına rağmen. Demek XIV. asrın son yıllarında bile Osmanlı devleti, güç bakımından Memlûkler'in üzerindeydi. Mısır'ın mahfuz coğrafya pozisyonuna, Sînâ Çölü'ne de çok güvenmişler, Osmanlı, Suriye'yi istîlâ etse bile, •Memlûk devletini yok edemiyeceği için, aslî Osmanlı kuvvetleri Suriye'yi terk eder etmez, Mısır'dan gelip bu ülkeyi istirdâd edeceklerini hesaplamışlardır. Bu yanlış hesaplar, o zamanki dünyânın 3. büyük devletinin, haritadan silinmesi netîcesini vermiştir. Osmanlı, aynı stratejiyi Safevîler'e uygulıyamadığı için İran, asırlarca Türkiye'nin başına belâ olmakta devâm etmiş, İran Türk imparatorluğundan koparılan ülkelerin çoğu zamanla, Safevîler ve halefi olan Türk hânedanlarca istirdâd edilmiştir.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Birinci Kısım
TÜRKLER'İN VE TÜRKİYE'NİN SİYÂSÎ TARİHİ
(cilt : I — VII)

Birinci Kitap
TÜRKİYE'YE GELMEDEN ÖNCE TÜRKLER
(s. 7 - 260)

(Büyük Türkiye Tarihi, Birinci Cilt) :

İkinci Kitap

TÜRKLER GELMEDEN ÖNCE ANADOLU VE TRAKYA

(s. 261 — 356)

Üçüncü Kitap

BİRİNCİ İMPARATORLUK (SELÇUKLULAR) VE İMPARATORLUĞUN DAĞILMASI (BEYLİKLER) — TÜRKİYE DIŞI MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

(Büyük Türkiye Tarihi, İkinci Cilt) :

Dördüncü Kitap
ORTAÇAĞ OSMANLI TÜRKİYESİ (1231 — 1453)
(s. 237 — 486)

(Büyük Türkiye Tarihi, Üçüncü Cilt) :

Beşinci Kitap

TÜRK CİHÂN İMPARATORLUĞU'NUN GERÇEKLEŞMESİ (1453 — 1520) (s. 5 — 324)

III — FÂTİH 25 DEVLETLE HARBE GİRİYOR VE MUZAFFER ÇIKIYOR (1463 - 1473) (s. 27-64) : 17. Sefer-i Hümâyûn : 3. Bosna Seferi (1464) (s. 27), 18. Sefer-i Hümâyûn : Karaman (1466) (29), 19. Sefer-i Hümâyûn : 1. Arnavudluk Seferi (1466) (32), 20. Sefer-i Hümâyûn : 2. Arnavudluk Seferi (1466-67) (33), Türkiye ile 25 Kadar Devlet Arasında 16 Yıl Sürecek Büyük Harbin Patlaması (34), Büyük Harbin İlk Safhası (39), 21. Sefer-i Hümâyûn : Ağrıboz (1470 Yazı) (43), Niğde ve Alâiye'nin İlhâkı (44), Taşeli'nin İlhâkı (45), Harbin Diplomatik Cebhesi (45).

IV — FÂTİH VE UZUN HASAN OTLUKBELİ'NDE TÜRKİYE'Yİ ÇEKİŞİYORLAR (11 AĞUSTOS 1473) (s. 65-80) : Sultân Uzun Hasan Bey'in Son Durumu (s. 65), Akkoyunlular'ın Tokat'a Taarruzu ile Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Fiilen Başlaması (69), Şehzâde Mustafa'nın Kıreli Meydan Muhârebesi'nde Akkoyunlu Ordusunu İmhâsı (18 Ağustos 1472) (70), 22. Sefer-i Hümâyûn : Akkoyunlu Seferi ve Otlukbeli Zaferi (11 Ağustos 1473) (72), Şehzâde Mustafa'nın Ölümü (19 Ağustos 1474) (77), Otlukbeli'nden Sonra Avrupa Devletleri'nin Durumu (77).

V — FÂTİH, KUZEY KARADENİZ VE İTALYA - KIRIM'IN İLHÂKI - CİHÂN İMPARATORLUĞU'NUN TEMELLERİNİN ATILMASI (1473 - 1481) (s. 80 - 135) : A. BÜYÜK HARBİN SONU ve TÜRKİYE'nin ZAFERİ (s. 81 - 100) : Büyük Harbin Son Safhası (s. 81), XV. Asır Sonlarında Venedik'in Durumu (83), Macaristan'ın Durumu (85), Orta Avrupa'ya Büyük Türk Akınları (86), Büyük Harb'in Son Safhasında Siyâsî Durum (89), Almanya'daki Türk Câsuslarının Faâlîyeti (92), Büyük Harb'in Türkiye'nin Kesin Gaalibiyyetiyle Bitmesi (94), 23. Sefer-i Hümâyûn : Boğdan (Moldavya) (1476 Bahar ve Yazı) (96), 24. Sefer-i Hümâyûn : Macaristan (1476 Sonu) (97), 25. Sefer-i Hümâyûn : 3. Arnavudluk Seferi (1478) (98); B. KIRIM HANLIĞI'NIN İLHAKI (s. 100-116) : Kırım Hanlığı'nın Türkiye'ye Katılması (1 Haziran 1475) (s. 100), Kırım Hanlığı ve Moskova Büyük-Prensliği (103), Gedik Ahmed Paşa'nın Kırım Seferi (107), Altın-Ordu ve Akkoyunlu Türk İmparatorlukları'nın Çökmesi (1502) (109), Memlûkler ile İlk Ciddî İhtilâf (1479) (111), 3. Rodos Seferı (1480) (113); C. İTALYA FÜTÛHÂTI ve FÂTİH'in ÖLÜMÜ (s. 117 - 135) : İyonya Adaları'nın Fethi (s. 117), Fâtih ve İtalya (119), Donanmay-ı Hümâyûn İtalya'ya Türk Ordusu'nu Çıkarıyor (28 Temmuz 1480) (121), Fâtih II. Sultan Mehmed Hân'ın Vefâtı (3 Mayıs 1481) (125), Fâtih'in Şahsîyeti ve Dünyâ Târîhindeki Yeri (126).

VI — İKİNCİ BÂYEZİD VE SULTAN CEM (1481 - 1495) (s. 136 - 173) : Fâtih'in Ânî Ölümünün Doğurduğu Buhran (s. 136), İtalya Fütûhâtının Terki (10 Eylûl 1481) (137), Sultan Cem'in Saltanat Mücâdelesi (139), Sultan Cem'in Mısır'dan Anadolu'ya Dönmesi (140), Sultan Cem Fransa'da (141), 1. Sefer-i Hümâyûn : Macaristan Üzerine Morava Seferi (1483) (144), 2. Sefer-i Hümâyûn : Boğdan Seferi (1484) (145), 6 Yıl Sürecek Olan Osmanlı-Memlûk Harbi'nin Patlaması (Mayıs 1485) (146), 3. Sefer-i Hümâyûn : Macaristan ve Arnavudluk Se-

Altıncı Kitap

KAANÛNÎ VE ZAMÂNI (TÜRK CİHÂN İMPARATORLUĞU'NUN OLGUNLUK DEVRİ) (1520 — 1566) (c. III, s. 325 — c. IV, s. 260)

(Büyük Türkiye Tarihi, Dördüncü Cilt) :

Yedinci Kitap

ZİRVE (XVI. ASRIN SONU) (1566 — 1595) (s. 261 — 508)

(Büyük Türkiye Tarihi, Beşinci Cilt) :

Sekizinci Kitap

XVII. ASRIN BAŞLARI (1595 — 1640)
(s. 5 — 297)

Dokuzuncu Kitap

XVII. ASRIN ORTALARI (1640 — 1683)
(c. V, s. 299 — c. VI, s. 93)

(Büyük Türkiye Tarihi, Altıncı Cilt) :

Onuncu Kitap

VİYANA BOZGUNU'NDAN EDİRNE VAK'ASI'NA (1683 — 1703)

(s. 95 — 268)

Onbirinci Kitap

XVIII. ASIR (1703 — 1789)

(s. 269 — 382)

Onikinci Kitap

XIX. ASRIN BAŞLARI (1789 — 1826)
(s. 383 — 452)

(Büyük Türkiye Tarihi, Yedinci Cilt) :

Onüçüncü Kitap

RADİKAL REFORMLAR ve TANZÎMÂT (1826 — 1876)
(s. 5 — 128)

Ondördüncü Kitap

İKİNCİ ABDÜLHAMÎD DEVRİ (1876 — 1908)

(s. 129 — 220)

Onbeşinci Kitap

İKİNCİ MEŞRÛTİYYET DEVRİ (1908 — 1922)

(s. 221 — 312)

MÜELLİF'İN DİGER ESERLERİ

— **1402 Ankara Muharebesi, Bâyezid ile Timur'un Ölümü ve Fetret Devri**, İstanbul, 1946, Kenan Matbaası, 80 s. + 4 yaprak harita, tükenmiştir (2.000 tiraj).

— **Türk Musikisi Lugati**, İstanbul, 1955, **Musiki Mecmuası** yayını, 446 s., çift sütun, tükenmiştir (1.000 tiraj) (eser, H. S. Arel'e ithaf edilmiştir).

— **Gündelik Gazete Tarzında Hazırlanmış Dünya Tarihi (Hayat Tarih Gazetesi), İnsanlığın Başlangıcından Kore Harbi'ne Kadar**, İstanbul, 1963, **Hayat** yayını, 216 s., 5 sütun, tükenmiştir (220.000 tiraj) (te'lif ve tercüme).

— **Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, 1964, **Hayat** yayını, 520 s., 3 sütun, tükenmiştir (sonradan bir baskısı daha yapılmıştır) (400.000 tiraj) (Doç. Dr. Metin Tuncel'le müşterek).

— **Mahmud Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri**, **Hayat** mecmuasında tefrika, 1965 (metin neşri).

— **Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları**, **Hayat Tarih Mecmuası**'nda tefrika, 1965 (metin neşri).

— **Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hâtıraları**, **Hayat Tarih Mecmuası**'nda tefrika, 1965 (metin neşri).

— **Mimar Sinan'ın Hâtıraları**, **Hayat Tarih Mecmuası**'nda tefrika, 1966 (metin neşri).

— **Seydî-Ali Reis'in Hâtıraları**, **Hayat Tarih Mecmuası**'nda tefrika, 1966 (metin neşri).

— **Galib Paşa'nın Hâtıraları**, **Hayat Tarih Mecmuası**'nda tefrika, 1966 (metin neşri) (Orhan Yüksel'le müşterek)

— **Türkiye Tarihi (Başlangıcından Zamanımıza Kadar)**, **Hayat** yayını, 12 cilt, İstanbul, 1964 - 67, her cilt 288 + XVI s. (**cem'an** 3.664 s.), iki ayrı halk ve lüks baskısı vardır, tükenmiştir (60.000 tiraj).

— **Vilâyetlerimizin Tarihi**, **Hayat** yayını, 448 s., çift sütun, İstanbul, 1968 (45.000 tiraj) (Orhan Yüksel'le müşterek).

— **Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri,** Hayat yayını, İstanbul, 1969, 120 s., 3 sütun (150.000 tiraj).

— **Türk Tarihinden Yapraklar,** 1000 Temel Eser: 11, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, 344 s., tükenmiştir (20.000 tiraj).

— **Resimlerle 93 Harbi (1877 - 78 Türk - Rus Savaşı),** Hayat yayını, İstanbul, 1969, 48 s., 3 sütun, tükenmiştir (15.000 tiraj).

— **Türk Bestecileri Ansiklopedisi,** Hayat yayını, İstanbul, 1969, 160 s., çift sütun (150.000 tiraj).

— **Türk Musikisi Ansiklopedisi,** Birinci Cilt, Devlet Kitapları, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1969, 368 + VIII s., çift sütun (10.525 tiraj) (eser S. Arel'in hâtırasına ithaf edilmiştir).

— **Osmanlı Tarihçilerinden Seçmeler,** Hayat Tarih Mecmuası'nda tefrika, 1970, (metin neşri)

— **Resimlerle Türkiye Tarihi,** Hayat yayını, İstanbul, 1970, 300 s., çift sütun (30.000 tiraj).

— **Büyük Türk Sözlüğü,** Hayat yayını, İstanbul, 1970, 1.288 s., çift sütun (180.000 tiraj) (Prof. Dr. Muharrem Ergin'le müşterek).

— **Havacılık Tarihinde Türkler; I (1918 Mondros Mütarekesi'ne Kadar),** Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı yayını, Ankara, 1970 448 s. çift sütun (2.000 tiraj) (Yük. Müh. Yavuz Kansu ve Hv. Alb. Sermet Şensöz'le müşterek).

— **Dördüncü Murad,** Hayat mecmuasında tefrika, 1971.

— **Türk Musikisi Klâsikleri,** I - 6, Devlet Kitapları, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1972, s. 1 - 36, çift sütun (5.000 tiraj).

— **Kösem Sultan,** Hayat mecmuasında tefrika, 1972.

— **İstanbul Sarayları,** Hayat mecmuasında tefrika, 1973.

— **Halil Menteşe'nin Hâtıraları,** Hayat Tarih Mecmuası'nda tefrika, 1973 (metin neşri).

— **Türk Musikisi Ansiklopedisi,** ikinci cildin I. kısmı, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, 140 s., çift sütun (10.525 tiraj).

— **Safiye Sultan,** Hayat mecmuasında tefrika, 1975.

— **Petite Histoire de la Turquie,** Ankara, 1976 Pars Matbaası, 80 s., çift sütun, Basın - Yayın yayını (10.000 tiraj).

— **Türk Musikisi Ansiklopedisi**, ikinci cildin II. kısmı, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, 328 s., çift sütun (10.525 tiraj).

— **Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti**, YAYKUR ders notları, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, Güner Basımevi, Ankara, 1976, 152 s. (3 fasikül halinde) (150.000 tiraj), 2. baskı: Ankara, 1977, Güneri Basımevi, 156 s. (150.000 tiraj).

— **Tarih Lise III**, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, Tifdruk Basımevi, İstanbul, 1976, 480 s. (200.000 tiraj); değişik 2. baskısı: İstanbul, 1977, 448 s. (150.000 tiraj).

— **Osmanlı İmparatorluğu Nasıl Battı?**, **Tercüman** gazetesinde tefrika, 1977.

— **Osmanlı İmparatorluğu**, Millî Eğitim Basımevi, Devlet Kitapları, Ankara, 1977, 72 s., çift sütun (13.600 tiraj).

— **Türk Musikisi Tarihi**, T.M. Devlet Konservatuarı yayını, İstanbul, 1977, 44 s. (teksir)

— Basılmış makaleler: **Hayat Ansiklopedisi**'nde 874 madde; **Hayat Küçük Ansiklopedi**'de 200 kadar madde; **Resimli Bilgi**'de 41 madde; **Hürriyet** gazetesinde 53 madde; **Hayat Tarih Mecmuası**'nda 500 kadar etüd, makale ve tenkit; **Dünya** gazetesinde 500 kadar siyasî makale; **Son Havadis**'te 30 kadar siyasi makale; **Hayat** mecmuasında 40 kadar makale; **Istanbul Ansiklopedisi**'nin her iki baskısında 40 kadar makale; **Yeni İstanbul** gazetesinde 20 kadar makale; **Türk Kültürü** mecmuasında 20 kadar etüd; **İslâm - Türk Ansiklopedisi**'nde 10 kadar madde; **Türk Ansiklopedisi**'nde 1.350 kadar musiki ve tarih maddesi; **Meydan-Larousse**'da 800 kadar Türk Musikisi maddesi; **Ses San'atçılar Ansiklopedisi**'nde 135 madde; **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**'de 700 kadar madde; çeşitli dillerde gazete, dergi ve ansiklopedilerde 100 kadar makale; basılmış makalelerin toplamı : 5.500 kadar.

YEDİNCİ CİLDİN SONU